

Константин Константинов

886.7
4
У 82

ДЕН ПО ДЕН

Поредица БЪЛГАРСКА КЛАСИКА
Издателство ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ

Поредица
БЪЛГАРСКА КЛАСИКА

Издателство
ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ

КНИГАТА СЕ ИЗДАВА СЪС СЪДЕЙСТВИЕТО
НА СОФИЯ ПРЕС

ИЗДАНИЕТО Е ОДОБРЕНО
И ПРЕПОРЪЧАНО ОТ МОН

КОНСТАНТИН
КОНСТАНТИНОВ

ДЕН ПО ДЕН

Поредицата „Българска класика“
е под общата редакция
на ИВАН ГРАНИТСКИ
и ПАНКО АНЧЕВ

Издателство
•ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ•
София, 2006

C22856

886.7
K82ИНВЕНТАРИЗАЦИЯ
2012886.7-32+
+886.7-992+
+886.7-4Любезни
читателю,
ти държиш в

2006003995

те номерирани
а всеки том от
ната поредица

• БЪЛГАРСКА КЛАСИКА •

НБ "Пенчо Славейков"
Варна

№ 3995 2006г.

На корицата: детайли от картини
на художниците Донка Константинова
и Вера Лукова© Панко Анчев, съставителство, 2006
© Петър Добрев, библиотечно оформление
© Издателство „Захарий Стоянов“, 2006
ISBN 954-739-719-2

ТРЕТА КЛАСА

РАЗКАЗИ

Следващият път ще се срещнем с героите на разказите. Вече знаем, че разказите са по-малки от новелите и повестите. Те са по-лесни за четене и са по-близки до читателя. В тях се разказва за един човек или за група от хора, които са се случили в един момент от живота си. Разказите са по-лесни за четене и са по-близки до читателя. В тях се разказва за един човек или за група от хора, които са се случили в един момент от живота си.

В разказите се срещат герои, които са били реални или измислени. Те са по-лесни за четене и са по-близки до читателя. В тях се разказва за един човек или за група от хора, които са се случили в един момент от живота си.

ТРЕТА КЛАСА

Станцията остана назад с всичките си светлини. Влакът потъна в черната лятна нощ. Беше душно. Напечени през целия ден, вагоните изпускаха топлината си и вечерната прохлада с мъка проникваше вътре. Трета класа беше изпълнена със своята обикновена, една и съща за всички страни публика: селяни с торби и чували, гребни търговци, войници, които отиваха в отпуск, жени с пеленачета. Някои дремеха, други оживено разговаряха, трети разгъваха омазани хартии и се гласяха да вечерят. Миришеше на прах, на пот, на ядене и на лют тютюн. От време на време струя пушек от локомотива посипваше всичко с едри сажди. Пътникът, току-що влязъл, потъваше веднага в тежкия въздух, в трясъка на вагоните и му се струваше, че цял е изцапан и пропит с мирис, че отдавна, от години вече пътува между тия хора, слуша същите разговори и че това няма край.

В двете крайни отделения се бяха настанали хора с ленти и значки на петлиците – делегати за някакъв конгрес в столицата. Всички – премени, избръснати, с големи картонени куфари, които бяха празни. Щяха да ги пълнят в София. Те носеха малки дамаджанки, бяха приказливи, шумни, безцеремонни. В гругите две отделения десетина млади селяни, грипави, с жълти, изпечени като мешин лица, спяха вече, облежнати един на друг в най-невъзможни положения. Между тях ня-

колко тринайсет-четиринайсетгодишни момченца, бледнички, източени, седяха будни, надничаха всеки миг в прозореца и се чудеха на всичко.

От другия край на вагона се загаде млад мъж в полуградско облекло, с кожена фуражка, каквито носят машинистите на вършачки. Спря до късата скамейка в отделението, дето бяха децата, сложи едно вързопче в багажника и седна мълчаливо. Насреща му един търговски пътник бележеше нещо в тефтерчето си. Машинистът извади цигари, запуши и се загледа в отворения прозорец.

Влакът фучеше в тъмнината и от време на време в осветеното пространство на прозореца пробягваше някое зашумяло гърво или бързо се стрелваше телеграфен стълб. Вътре се носеше равна глъчка и сумтеж на спящи хора. Някъде в гъното гва мързеливи гласа проточено извиваха:

... но ще бъде много късно —
аз ще гния в гроб студен.

Песента потъна в гърмола на колелата. Пролетяха лампите на някаква гара, дето влакът не спираше. Децата се изправиха до прозореца:

— Я-а! Ей го още един граг!

Човекът с кожената фуражка обърна глава и ги огледа. Те бяха във вехти, изпокъсани дрешки, с цървули и огромни навои, които стигаха до чатала. На главите си имаха някакви чудновати, опърпани каскети. Две от тях бяха в галвари, с гумеви еменци и носеха избелели фесове.

— Къде отивате бе, момчета? — запита машинистът.

— За София.

— Че какво ще правите в София?

Децата се посбутаха и не отговориха веднага. В това време един от по-възрастните се протегна, стана и се обади:

— Дочо, я дай сам кратуната да сръбна малко водича...

— Яшар, дай кратуната!... — викна детето.

Машинистът повтори въпроса.

Момъкът ни вода, избърса с длан устата си и отвърна:

— На работа отиваме... Ние сме гужина. Ей тия на, всичките.

— Какво! Ще търсите работа в София ли? — учуди се човекът и го изгледа съжалително.

— Ние имаме конграм. Предприемачът ни вика.

— А-а! Конграм! То друго тогаз! ... Е, какво ще работите там? — продължаваше другият.

— Тухли — отвърна момъкът, извади от джоба на жилетката си половин цигара и се наведе да я запали. — Аз вече трета година отивам. Тия момчета им е за пръв път.

— Ама и те ли са работници? — учуди се машинистът.

— И те, ами. Всички. Ние сме петнайсет души от село. Чорбаджията спазари цялата гужина...

Човекът с фуражката поклати глава и изгледа децата отново.

— Че нямате ли селска работа, ами сте тръгнали чак в София? — обади се той след малко.

— Ех, каква ти работа, гуже! — махна с ръка момъкът. — Ние сме от Поповско. В нашето село — да има, да има само двайсет души със земя по десет-петнайсет декара. И тя нищо не ражда... Щяха да ни оземляват, пък няма откъде... Какво да правим? Седи ли се така? Барем хляба за през зимата да изкараме.

– И колко сте се пазарили?

– Всеки – различно. На тия момчета по хиляда и петстотин лева, от Петровден до Кръстовден. Те си плащат пътя по железницата.

Машинистът свирна безнадеждно, присви очи и махна.

После отново се обърна:

– Е, колко часа например работите през геня?

– Часове ли? Ха, часове... Какви часове? От нощ – до нощ. Почивка в неделя.

Той се обърна към едно от децата:

– Другата неделя, Дочо, отиваме при животните.

После обясни на машиниста:

– То е вуйчово ми момче. Взех го да спечели нещо, че да му купят грешки. Баща му от мене ще го иска.

Другият пак запита:

– Ами тия защо са с фесове?

– Те са турчета. Половината ни село е турско. Те са най сиромасите...

– Е, утре, като се наспят, ще ги водите да разглеждат Софията, а? – рече мъжът и се усмихна благо на децата.

Момъкът поклати глава:

– Утре ли? А-а, няма такова нещо! Утре – от гарата право за Подуяне, на тухларницата. Предприемачът ни чака. Има да се правят бараки за квартири... Почивка, спане – утре вечер. Такава е, груже, играта...

Влакът затрещя по железен мост, отмина, наново глухо затрака. Снопове искри се изсипваха вън, като хвърлени шепи светулки. Нощта натискаше с умора пътниците. Вагонът притихна. Само откъм конгресистите един тънък и грезгав

глас питаше някого сърдито:

– ... Ти, гдумам, Цоню Рачев от Габрово, знайш ли го? ... Щом си от нашия полк, как, гдумам, да не си го чувал? Дето се качи на оръдието отгоре и го превзе. Топличко още. Ей ме нà, аз съм същият – гледай ме! Ама на мене кръст нема... Пък тебе те накичили, гдумам...

Търговският пътник прибра тефтерчето си, кимна към презграката и рече:

– Откак са се качили, все за туй се оплаква. Много му е мъчно, че не му дали кръст...

Машинистът надникна оттамък.

Конгресистите, разхвърляни, по чорапи, със зачервени сънливи лица, слушаха един от другарите си, ниско остриган, с птичо лице, който махаше ръце и се ядосваше.

Тръшна се врата, мина продавач на бонбони и шоколад. Очите на децата се залепиха в кошницата. Машинистът взе две фишечета ментови бонбони и ги раздели на децата. После отново се обърна към прозореца.

Колелата тракаха вече по-меко, влакът тичаше пак из полето. Далеч някъде в тъмнината се въртяха загубени светлинки. От време на време отвън идеше приятна, радостна хладина. Чувстваше се свежата, широка и спокойна лятна нощ, в която тия тесни, гушни вагони тичаха Бог знае накъде.

Машината продължително изсвири. Влакът спря за една минута на малка гара. Две стари женици в траур се качиха, натоварени с бохчи и голям черен бинлик. Търговският пътник извади парче хляб и една пържена риба и почна да се храни. Насреща му мъжът с фуражката го гледаше мълчаливо, пускайки кълба гум. Когато другият довърши, той се обади:

– Колко такива риби можеш изяде?

Човекът се позасмя и погледна с недоумение.

– Кажу де, колко? Една, две, три?

– Защо? Две, да речем – три. Повече май няма да мога. Защо питаш? – все така недоумяващ от върна търговският пътник.

– Не можеш, зер! – убедено натърти другият, сериозен и съсредоточен. – Я Господ как е наредил: на всичките хора стомасите, кажи-речи, еднакви. Само тез очи, виждаш ли ги – той посочи очите си, – само човешките очи са ненаситни. Все малко им се вижда, все не им постига!

Той млъкна, навъси се и продължи с някакво ожесточение:

– Ние заминахме кучетата. Кучето, и то като изяде един комат хляб, нахрани се и не ще повече. Само човек не спира: хвърля зад гърба си, трупа, трупа, гето цял живот и той, и внуците му не могат го изяде. И с това на, виждаш ли, лишава другите...

Той стана изведнъж, облегна се на прозореца за една-две минути и пак седна, без да говори повече.

– Вие за къде пътувате? – обади се търговският пътник.

– За Карлуково.

– Нещо по вършачки ли?

– В болницата. Булката ми е там. Болна.

– А-а-а! – поклати глава съчувствено и плахо събеседникът. – Ами от какво така? – добави той тихо.

– От раждане. Доби ни се първо гетене. Мъжко. Ама умряло. И тя се побърка.

– Ай-ай-ай! – отново поклати глава другият.

– Не дай Боже никому.

Настъпни мълчание. Изведнъж зад презградка-

та се разнесе пак грезавият глас:

– Разбери бе, приятелю, мене не ми е за кръста. Пристрябвал ми е кръст от сребро... Ами – облекченията, прийсет на сто облекчения им дават по трена! Я-а! Защо и аз да не използвам? Справедливост ли? Де е тя, кажи ми ти, справедливостта?

Машината отново изпищя, спирачките заскърцаха. Влакът спря, вратите се разтвориха с шум и десетина трудоваци с лопати, брадви, кирки се втурнаха във вагона. Разбутаха пътниците, сместиха се с викове и смях и колелата отново затракаха. Някъде наблизко в техния участък се съборил мост, та сега отиваха да го поправят. Младци, загорели, весели, те изведнъж изпълниха сънливия вагон с оживление и глъчка, като че го проветриха. Скоро екнаха песни и времето тръгна по-бързо. След час малката група слезе пак така шумно, както се бе качила, и влакът сякаш опустя.

Нощта почваше да преваля. Небето неусетно посивя. Човекът с кожената фуражка бе слязъл незабелязано. Остър супрешен хлад се промъкваше във вагона. Децата, прикривени, сгушени едно в друго, спяха дълбоко и от време на време пробърбяха нещо в просъница. Постепенно вън се развиделя съвсем. Скоро първите слънчеви лъчи заиграха по прозорците. Конгресистите се размърдаха, почнаха да слагат яки и връзки. София приближаваше.

Неочаквано в гъното екна хармоника. Един слепец, който свиреше из влаковете, се бе качил от последната гара и сега обикаляше вагоните да събере някоя паря. Търговският пътник, който го познаваше, извика:

– Ела, ела, Митьо, седни тука!

Изредиха се шлагерни песни, ръченици, оперетни арии. Всички се разбудиха, съживиха се от

музиката и когато човекът обиколи вагона, в чинийката му затракаха стотинки. Конгресистът, който бе пленил оръдието, смигна на търговския пътник и рече:

– Сляп, сляп, ама хубави пари изкарва!

– Халал да му са на човека, без очи е! – отвърна грузият укорно.

– А бе халал да му са, дума да не става, ама искам да кажа ге...

После погледна навън и викна изведнъж:

– Строй се! София, момчета, София! Ах, тая София, цяла България за нея се труди!

След няколко минути влакът влезе в софийската гара. Градът се събуждаше – зашумял, изчистен, светнал в бистрата лятна сутрин. Трамваи звъняха, тичаха автомобили, вестникопродавачи и геврекчи викаха – всичкият бодър шум на ген, който почва.

На площада пред гарата грузината тухлари се събра настрана като малко стаго около гървените сандъчета и денкчета от черги. Децата, изпити и пожълтели от безсънната нощ, гълтаха с широко отворени очи всичко, което им се откриваше за пръв път: високите здания, големите автобуси, релсите, които влизаха в самите улици. След малко се даде команда, всеки нарами своя вързоп, взе сандъчето под мишница и без да влизат в града, бързо поеха край станционните складове, по най-прекия път към тухларницата. На завоя двете от децата се поспряха да погледат грънчащия трамвай, който профуча край тях, после забързаха да настигнат грузите и се изгубиха зад стената.

1935

ПРЕЗ СТЕНАТА

Отивах за ген-дъа по работа в П. Влакът пристигна към обяд на малката П-ска станция. Едно шосе, което се превръща после в улица, води към дъа ниски хълма на запад, в чиито поли са струпани къщи. Това е градецът.

Беше сив, мокър ген. По земята лъщяха локви с отразено тежко, гъжовно небе. Есента бе настъпила вече и от полето лъхаше студена влага.

Един разглобен файтон ме понесе с трясък по дългата начупена улица. От двете страни се занизаха първите сгради на града: налбантници, дето погковаваха съборени като за клане волове, един моторен гараж с железен комин, дълбоки механи с разпрегнати пред тях селски коли. После улицата се стесни и закриви покрай гървени стобори с градинки и варосани къщи. Премина една фурна, една бозаджийница, магазин за галантерия, в който се продаваха и погребални ковчежи. Децата се връщаха от училище, в ниското небе бавно се въртяха чифт гълъби, като че търсеха сушина да кацнат. На един ъгъл изникна неочаквано нова сграда с надпис „Българска народна банка“.

Най-сетне спряхме на площада в центъра, пред хотела. Тук имаше още аптека с големи витрини, няколко магазина и в средата на площада – паметник от сив камък, който представляше войник в шинел, с пушка при нозе. Една редица изкаляни гъски с кръсък се точеха зад него.

В хотела ми гадоха единствената свободна стая, вътрешна, с прозорец към задния двор.

– Имаме и други, по-хубави, ама като присмизна трупата, всичките ги заеха – обясни ми момчето.

– Трупа ли? Каква трупа?...

– Ами – артистите... Те са вече цяла неделя тука... Представяват в читалището...

Стаята беше висока, гола, мебелирана само с легло, закачалка, маса и стол. Дървен умивалник закриваше го половина една врата към съседната стая. Беше непроветрено, хладно, като че необитавано от години, миришеше на прах и още – оная особена миризма на провинциалните хотели. Разтворих за малко прозореца. Отсреща на гръсен чардак висеше юрган и един жълт старец, наметнат с кожух, седеше неподвижно на стол. В двора някой дялаше трески за огън; там беше кухнята на ресторанта. По хълма в гръното пълзеше гъста мъгла.

Докато изваждах нещата от чантата си, някъде в другия край на коридора зазвъня електрически звънец дълго, настойчиво. Спря за малко и пак почна. Отново спря, изскърца врата и тънък мъжки глас се разля подчертано отчетливо, като на сцена:

– Ало! Хей, момче!... Ало! Няма ли персонал в това заведение?...

Навярно някой от пътниците артисти викаше прислугата. Никой не се яви, вратата се затръшна и целият хотел отново притихна.

Вън почна да ръми, притъмня повече и като че всичко се сгуши. В това време от другата стая, през стената, се чу лек шум. Някой шляпаше с боси нозе, изтрака кана, заплуска вода, после се заотваряха някакви кутии и шишенца и скоро сит-

ни стъпки от обувки затракаха по пода.

Аз тръгнах да слизам долу. Когато заключвах стаята, съседната врата се откря, една млада, полуоблечена жена надниква отвътре, рече изненадано „Ах!“, засмя се и веднага затвори вратата. Мирис на евтин одеколон лъхна и се разля в коридора. През тоя кратък миг можах да съзря само лицето на моята съсегка – кръгло, розово, с полудетско закачливо изражение, и тъмноруси, закъдрени по краищата коси, които безредно обикаляха страните. Слава Богу! В тоя мизерен хотел поне това съседство нямаше да бъде неприятно.

Долу площадът беше пуст. Два разнебитени автомобила бяха спрели до паметника и под егидията на тях легнал шофьор поправяше нещо. Слугинче с голям чадър влезе в аптеката. Мина смяната на караула към затвора. На срещния стобор и при входа на хотела измокрени афиши съобщаваха за гостуването на пътуващия театър, който бе дошъл с най-разнообразен репертоар: „Триуби“, „1001 нощ или багдадският хамалин“, „Големанов“, „Процесът на Мери Дюган“, „Бялата гвардия“ и гр., с балет, музика, специални декори и пр. Днес за учещи се и гарнизона даваха „Хъшове“. Около текста на афиша бяха портретите на всички артисти, повечето от които с театрални имена – Светлов, Долински, Славин... Две големи снимки представяха „балетния ансамбъл“. Между жените артистки веднага познах лицето на моята съсегка по стая – госпожица Нели Зорина.

В ресторанта тракаха чинии. До вратата, на една маса, покрита с афиш, бяха сложени билети и един момък с изпъкнала адамова ябълка, седнал зад масата, потракаваше с червен молив и гледаше разсеяно навън. Вътре вече обядваха. В по-

мещението, тясно и полутъмно, се носеше глъчка и мирис на варено зеле. В дъното беше тезгяхът, над който висяха две ленти лепило за мухи. Между тях, заграден като в рамка, съдържателят по ръкави нареждаше хляб, кърпи, вилици и от време на време предаваше с висок глас поръчки към прозорчето на кухнята. Две маси бяха заети от абонати-чиновници. На друга – трима местни млади хора, добре облечени, охранени, чукаха чашки ракия и нахално зяпаха към дългата маса отсреща, гето се събираха вече артистите.

Те бяха почти всички тук, насядали на обща трапеза, като голямо семейство. Начело – директорът на театъра, тъмнолик, посивял мъж, с типично, набраздено лице на стар актьор. Сложил рогови очила, той подробно изучаваше листа за ястията с израз на досада и презрение. До него беше жена му – ослепително руса, но с тъмни, подсенени очи, досъщ прилична на големите копринени кукли. Лице на Пиеро и на порочно момиче. Съпругът очевидно бе трагикът на трупата, тя – героиня за фатални роли. Помежду им три-четиригодишно момиченце, навярно тяхно дете, с вързана на шията кърпа, удряше с лъжица чинията си и хленчеше разглезено. По-нататък идеше друга двойка: тънък, плешив, безцветен човек, с ненормално изпъкнало напред чело и черноока, повехнала вече жена, с огромен бюст, изкуствена бенка над устната и стъклена огърлица. Това бяха резоньорът и жена му – някогашна „тигрица на сцената“, сега артистка за втори роли.

Директорът вдигна глава от листа, изглежда наоколо си и басът му прозвуча над масата:

– А къде, sapristi, е Жан?

– От един час си връзва връзката горе – оба-

ди се един къс, набит човек с месесто лице. Той седеше на ъгъла, чупеше сухи хапки и ги глътваше в очакване на яденето. Това беше комикът на трупата. От време на време той правеше смешна гримаса към детето, което веднага му се изплезваше. До него, на отсрещната страна, бе наувката – моята съседка. Сега можах по-добре да я разгледам. Закръглена, усмихната, със зеленикави очи и чипо носле, тя тропаше по детски с крака под масата, бърбеше непрестанно, поправяйки рошавите си коси, и оставяше впечатление на пухкаво, весело коленце. Само гласът – малко грезгав, алтов глас – и не твърде свежата кожа на бузите ѝ издаваха една младост, която преди време си отиваше. До нея бяха насядали трите дългокраки момичета от „балетния ансамбъл“.

Вътрешната врата, която водеше за горе, се отвори и въпросният Жан – първият любовник на трупата – се яви. Той спря пред огледалото – висок момък, с напомадени коси и остро лице, сякаш цялото му лице беше само профил, – поправи папийона си още веднъж, връцна се към масата и пропя изтънко:

– Mahlzeit.

После фамилиарно разбута балерините, сегна помежду им, смигна на наувката, която му отвърна със същото, и зачука по чинията си:

– Ало! Персонал! Един вермут! Сек!

След това разтърка ръце над масата и отново пропя с тънкия си глас:

Аз бродех самотен,

аз чезнех сиротен –

и мрак мойте дни засени...

– Божичко! Пак почва!... – запуши ушите си навън и затропа под масата: – Моля ви се, дайте му нещо да яде, да пие – само да млъкне!

Младежът премрежи очи, протегна ръка към нея и продължи:

Докле не видях златокъдрата Нели...

– Стига бре! – викна престорено-сърдито момичето. Но гругият продължаваше:

*Докле не нарекох прекрасната Нели
радост на моите дни!*

Той спря, изблеши се, грабна вермута и го гълтна с мляскане. После щипна една от балерините и разгъна кърпата за ядене. Никой не му обръщаше внимание, сега всички бяха вече съсредоточени в чиниите си.

Обядът се точеше така – бавен, шумно-афектиран, поради вниманието на околните маси. Възмущаваха се от ястията, от виното, поръчваха специални порции и все пак челюстите непрекъснато работеха, раздвижвайки целите лица чак до скулите. От време на време гласът на директора се издигаше над масата и покриваше глъчката със своята плътна звучност. Говореха нарочно високо – за минали спектакли („Знаменито!“), за артисти от столицата, които назоваваха с низходително и интимно с техните умалителни имена, за гуляи в столичните заведения, в които бяха пръскали луги пари за шампанско, за жени, за автомобили...

Вън, на тротоара до прозореца, се въртяха гвама-трима ученици, надзъртаха през стъклата и в очите им гореше скрито възжеление и почит.

По едно време от улицата пристигна измокрен, гологлав момък, с остра, щръкнала коса, в тънко палто, изнищено на ръкавите. Той носеше под мишница навито боядисано платно и гърбен меч. Спря при директора и му докладва нещо. Заедно с онзи на касата това бяха останалите членове на трупата, които изпълняваха най-разнообразни служби: домакини, художници, инспекционти и когато потрѣбва – артисти.

– Добре, свършвай по-скоро, че ела после с Орловски да се нахраните – нареди шефът.

Човекът отново излезе. Дъждът се бе засилил, сегиз-тогиз някой минавач притичваше край стените или селянин с обърнат кожух прекосяваше площада.

Тук беше задимено, топло, сънливо-шумно. Времето сякаш бе спряло. Някаква гъста тежота се спускаше от потона и потопяваше всичко – нещата, хората, звуковете. Би казал човек, че целият останал свят отдавна е угаснал, удавен във влага, и това тясно помещение тук се носеше бавно нанякъде като загубена лодка, Бог знае де, в грезгавината на един полуден, който нямаше край. Отсреща, на дългата маса, бърбеха, избухваха смехове, ръкомахаха. Но тъкмо това, повече от всичко наоколо, изглеждаше призрачно, неистинско, някаква лоша измислица, която напразно се мъчеше да стане живот. Тия прости, уморени лица, тия евтини облекла с претенции на шик, тия гръмогласни, измислени имена, с които те се наричаха един груг, тия уста, раздвигани от непобедим апетит, които гъвчеха между гва залъка имената на Моиси, на Дузе, на Шаляпин – всичко това бяха гримаси от жестока гротеска, една абсурдна игра, която се повтаря всеки ден и смисълът на която не можеше да се проумее.

Аз скочих, отидох до вратата. Мина една кола със согени шишета. В съседната бръснарница едно канарче се убиваше да пее. Деният не беше весел, наустина!

След малко градският часовник удари два, учредженията се отваряха. Тръгнах да върша работата си и скоро всичко се изтри от съзнанието ми.

Привечер гъждът престана. По главната улица се размърдаха хора. Пред читалището блесна глобус, представлението за гарнизона и за учещи бе почнало рано. Вечерях и понеже нямаше какво да се прави, тръгнах и дълго скитах из каменливите криви улички. Преди да се прибера, отбих се отново в ресторанта, да пия кафе и да мине време.

Представлението се бе свършило и артистите вечеряха. Уморени, но още възбуждени, с неизчислен напълно грим, сега те бяха по-малко шумни. Към тях се бяха прикомандировали двама поручици, които също вечеряха и поръчваха питиета и цигари. Полека-лека настроението се повиши. Съпругата на директора загадъчно се усмихваше, моята съседка буташе с коляно единия офицер и викаше: „Екс!“ „Балетният ансамбъл“, кръстосал крак върху крак, пускаше колелца гум. Когато се качих в стаята си, отдолу дълго още се чуваха смехове и звън на чаши.

Събуди ме някаква странна, заглушена мелодия. Отначало не можах да разбера. В стаята нямаше никого. Погледнах през прозореца – вън се беше настанил един нов прихлупен ден. Мелодията продължаваше. Ослушах се и разбрах: идеше през стената, от съседната стая. Сипкав женски глас извиваше не високо простичка, еднообразна, унила песен. Моята съседка бе станала, тропаше с ток-

четата си из стаята и пееше. То беше една известна, „шлагерна“ песничка, безвкусно сантиментална – някаква самота, която се оплакваше сама на себе си в пошли думи и съзвучия – напълно отговарящи на хотелската стая и на мократа есенна сутрин в тоя град. От време на време песента се прекъсваше от висока въздишка, после отново почваше. Имаше в тоя разбит, дрезгав глас нещо, от което полуграчът в стаята се съгъстяваше повече и потонът като че слизаше и натискаше главата.

Неочаквано мелодията се пресече и в същия миг се превърна в бурно, неугържимо ридание. Сетне леглото изпраця под тежестта на тяло, което се строполява, и риданията продължиха – ту заглушени, ту по-силни. Аз скочих. Чувствах се, че тоя плач иде от най-последните дълбочини, че всяка отделна частица риде, разкъсвана от отчаяние, което вилнее, помита и не оставя след себе си нищо. Изправен в недоумение сред стаята, не знаех какво да правя. Всъщност не можех и нищо да сторя. Но какво ставаше оттамък?...

Целият хотел мълчеше в тоя ранен час, никакъв звук, никакъв шум. Само вън в коридора чешмата капеше отмерено и напевно и една кола претроболя долу и отмина. А тук, зад стената, момичето продължаваше да се души от ридания, като че искаше и нямаше сили да спре тоя стихичен плач, в който се разрешаваше някаква огромна, премазваща мъка. Не знаех колко време продължи така. Постепенно хълцанията станаха по-кратки и бързи, като спазми, преминаха в тихо стенание, докато най-сетне се чу една въздишка и всичко затихна. След няколко минути леглото скръцна, стъпките отново се чуваха, по-бавни, затракаха пак кутийки – навярно кризата бе преминала.

Пазейки да не вдигам шум, аз бързо се измъкнах и слязох долу.

Деният беше пазарен. По разкаляната улица се нижеха коли с мокри чергила, товари дърва, селяни, които караха телета към кланицата, селянки с торба чушки или някое черно пиле под мишница – всичката оная селска беднота, която най-остро проличава в града.

Когато се връщах за обяд, още отдалеч забелязах пред ресторанта някакво особено движение. Група хора се бяха спрели до вратата, говореха ниско, сочеха към стаите, клатеха глави. Вътре на дългата маса, сгушени като изплашени животинчета, трите балеринки с кърпички в ръце тихо плачеха. Нещо се бе случило. Заг тезгяха съдържателят, по-оживен от друг път, разказваше на двамата любопитни. Приблизих се и аз. Наистина нещо лошо се бе случило: тая заран малката артистка от съседната стая се бе отровила... До късно тя не излязла от стаята си. Когато я потърсили и влезли вътре – била вече изстинала. На леглото ѝ намерили стъкленице от някакво лекарство. Отнесли я в болницата, но там само констатирали смъртта. Защо? Как?... Никой нищо не знаел. Не оставила ни една дума. „Снощи до късно бяха тук. Тя беше най-весела от всички – обясняваше човекът. После сви с недоумение рамене и се подсмихна: – А бе, артисти...“

Другарите на момичето, замаяни, като че изведнъж остарели, влизаха, излизаха, качваха се горе, отново идеха, изхлипваха съвсем неочаквано, сядаха тук-там и гледаха с немигащи очи. Директорът, небръснат и още по-тъмен, пушеше цигара след цигара и устните му трепереха като на дете.

Привечер, с подути очи и отрупани с герги-

ни, жените се упътиха за болницата. На шиите си бяха вързали малки парчета черен креп. Напред вървяха двете артистки, след тях трите балерини, хванати подръка. Тук нямаше сега нищо от снимките по афишите: това бяха куп бедни, разплакани жени, които отиват с цветя и воценици при мъртвец. Една от балеринките беше с бели обувки – навярно те бяха единствените ѝ.

За вечеря голямата маса остана празна. Събрани в другия край на ресторана, мъжете пиеха ракия, мълчеха и пушеха. Жените ги нямаше.

Аз останах долу, докато почнаха да гасят лампите. Бог знае как щеше да се спи тая нощ.

На другата заран тръгнах рано за гарата. Студен вятър гонеше облаците. На изток небето се мъчеше да светне, но не можеше. По улиците хора бързаха за работа. Един училищен звънец биеше надалече. Пред магазина за галантерия и позребални предмети стоеше, вдигнал яката на изтрилото си палтенце, момъкът с църкналата коса от трупата, който се грижеше за реквизита. Той гържеше в ръка симид и закусваше. Един дървен кръст бе изправен до стената и продавачът рисуваше с тънка четчица златни букви по него. Улицата закриви, изведнъж се разтвори и в гръното се показа червеното здание на станцията. Скоро влакът пристигна, постоя три минути и отново потегли. На първия завой градчето се завъртя в мъглата и изчезна.

1935

НА ШИРОКИЯ ПЪТ

Два високи стари бряста, голепени горе с кло-ните си, полускриват отдалеч малката кръчма.

Тяхната голяма синьо-черна сянка тежи върху земята като мокра. Гъста, гореща тишина висе във въздуха.

По широкия път за града не се мярка жива душа. Рано е. Дългият съботен следобед няма край. Хората са пръснати по къра и селото изглежда пусто. До времето за автобуса, който превозва от далечната железопътна станция до града и спира тук по-дълго, има още около час.

От една уличка на селото се показва жена в басмена рокля и тръгва бавно през площада към кръчмата, пазейки се с ръка от слънцето. Едра, пирамидална, с пола по-къса отпред поради голе-мия корем, тя върви разклатено и отпуснато ка-то болна гъска. Подире ѝ мързеливо крачи шест-седемгодишно момиченце с две руси косички, ко-ито стърчат от двете страни на вратлето му, ѝ нарочно рови с боси нозе прахоляка.

Отсрещ площада жената размахва към кръч-мата някаква илюстрирована картичка и вика:

– Влашко-о!...

Поспира, засмива се и отново вика. Гласът се разлива в напечения въздух и угасва. Това е же-ната на пощенския началник в селото и гъщеря му, които всеки следобед идват да посрещнат и изпратят автобуса.

До варосаната стена на кръчмата са наредени две-три голи маси, гъсчена пейка и няколко бурета с цъфнал олеандър. Никакъв човек не се вижда в сянката.

– Влашко-о!... – прозвучава трети път над площада.

Най-сетне в черната дупка на вратата се появява лице, оглежда наляво-наясно, едн голо-лав мъж бавно се измъква отвътре и се отпуска на пейката. Очите му се плъзгат по тая отдавна позната гледка: площада отсреща, огрян от слън-цето като голямо бяло платно, простряно да съх-не, жълтото здание на кметството, до него – бе-тонната кутийка на автобусната станция и за- тях – стопените в далечината селски къщи. Той е нисичък, топчест, с небръснато от два дни розо-во лице и с леко къдрави кестеняви коси, още обър-кани от следобедния сън. Жарсената му риза, при-лепнала на изпъкнали, почти женски гърди, е с къ-си ръкави, от които излизат бели, тлъсти ръце. Босите му нозе са обути в сандали с високи токо-ве, които приличат на копита.

Началничката пристига под брястовете все така, размахвайки хартийката:

– Казвай, от кого е?...

Влашко става, взема картичката, познава почерка и цял светва. Очите му, замъглени и щас-тливи, гледат, без да виждат, но вече е съвсем раз-сънен. Сяда отново и чете.

Жената се тръшва до него и изпъшква от горещина.

– Пристигна със снощната поща... Ама аз ис-ках сама да ти го донеса...

Примъква се още по-близо до момъка и навеж-да глава над писмото. Нейното жълтеникаво, ос-тро лице с тънък нос и редки едри зъби потрепер-

ва нервно, като че от време на време тя решително отрича нещо. При всяко трепване косите ѝ, избеляло-кафяви и разпуснати отзад по модата, със завит пашкул над челото, гъделичкат бузата на момъка. Ала той не усеща. Той е прочел вече писмото, обръща картичката, дълго гледа цветната снимка, после отново почва да чете.

Дълбоката лятна тишина е все тъй ненарушима. Сегиз-тогиз зацърка невидимо жетварче и спре внезапно, както е почнало. Тогава в отново настъпилото мълчание се чува само изпърхване на някое птиче в брястовете и още – оня едва головим неопределен шум на полето през лятото.

– Кажу го, от кого е? – бута го с лакът началничката и езикът ѝ мокри тънките мораво боядисани устни. – Не можах да го прочета... написано на немски...

Владко гига глава и я гледа със същите усмихнати, немиждащи очи. Той не се възмущава, нито учудва. Тука е така. Никой не може да има тайна от никого. Всеки знае всичко за другите. Те са като попови лъжички в локва вода: голи, наблъскани един до друг, всеки миг допрени с телата си.

Между буретата с олеангъра е седнала гъщерята на пощенския началник, нарежда някакви парцалчета и си говори самичка.

Владко се извързва към вратата и поръчва със своя мек, сипкав глас:

– Тошо, дай една лимонада на малката!

И бавно добавя, като че мечтае:

– Сестричката се обажда... От Александрия...

Работили в „Еден“ с един италиански импресарио... Хвали се.

Извързва най-последно лице към жената и кима усмихнат:

– Мерси, мадамчук, за доброто известие! Мерси!...

Ей този равен, невинно-порочен поглед на неговите зелени очи и тая смътна усмивка началничката никога не ще може спокойно да понася. Тя цяла изгаря, клати глава, раменете ѝ потръпват като разтърсени от електричество. От розовите цветове на олеандрите се носи гъст, сладък аромат, смесва се с мирис на динени кори и виси във въздуха, без да се развява.

– „Еден“... Бели смокинги... Естрада от сегеф като мига... „Жупси бар“ в Генуа... Ех, мадамчук, мадамчук, думи нямам!...

Той въздъхва, отпуска глава на дланта си, загледал в пространството. В другия ъгъл на площада, от кметството, излиза стражар по риза, прикляква до стъпалата и почва дълго и старателно да чисти чизми. Отдалеч, през горещия блясък на слънцето, с тия еднакви движения той прилича на нагласена механична играчка.

Тука, на една от масите, незабелязано се е промъкнал възстар мъж с изнищено бомбе и галузник. Лицето му е четинесто, посивяло, с малки очички. Паскал, някогашен писар в града, сега пенсионер, който цял ден се върти из кръчмата и прави заявления на селяните.

Момъкът не поглежда никого, гласът му става приглушен:

– Когато се случи това – той попила гърлото си, – вярвай Бога, два месеца бях като луг. Щях да се давя, вярно ти казвам!... Някаква мизерабелна група, две седмици на легло... и из един път: гласните връзки... Гласните връзки поразени!... Същински катаклизъм, ужас!... Думи нямам, мадамчук!...

Ръката му се е отпуснала върху ръката на

жената и пръстите му машинално почукват върху нейните. Тя се притиска до него, очите ѝ жадно търсят неговия поглед.

– Четири години!... Как изминаха?... Мислех – капут! Свърши се, няма живот отсега напътък!... Няма вече градове, няма рампа... финиша „Трио Систерс Валдемар“...

– Ами аз... аз? – размърдва се жената. – Питаш ли ме как съм изкарала осем години?

– Знам... знам... – отвръща с лека гримаса той и отново я потупва по ръката.

Дано днес поне тя не започне пак: как е расла като дете – охолна и галена, – как е свършила стопанското училище, какви богати и добри младежи са я искали. Как се е халосала („Господ ума ли ми взе или някой магия ми направи!“) – в един никакъв пощаджия, че се заровила жива в това мръсно село... Как после родила първото си дете мъртво и оттогаз нервите ѝ се повредили и как един ден ще ѝ притъмнее, ще зареже и мъж, и къща, ще замине в града и ще отвори там шанкарски салон... Всичко това Владко го е слушал сто пъти. Сега той цял е другаде, много време назад: той вижда себе си, четиринадесет-петнадесетгодишно момче, тръгнало с двете си сестри, кабаретни артистки, по света. Те обикалят пристанищата на Изтока, кръстосват из Румъния, спират във всеки град на Дунава... Сестрите му са ексцентрични субретки, той, изпърво само акомпаниятор, после – шлагерен певец... До онзи страшен ден, от който му остана само този сипкав, задавен глас... После?... После прибирането при бездетния стар вуйчо, който държеше тук ханче и го остави със заведение на него. Оттогава, вече собственик на заведение, Владко има само „ресторанта“, а кръч-

мата я нае Тошо... Ето тия неща се превъртат през очите му, но сега всичко изглежда толкова далечно и чуждо, като че се е случило с друг.

Листата на брястовете зашумоляват, лек ветрец гига пушилка по площада. Изотзад, дето е дворчето на кръчмата, лъхва силен мирис на бърз и джибри. Към площада се чува тропот на кола. След малко пред кметството спира кабриолет, в който седи мъж с нова ловджийска униформа, пушка и две кучета при нозете му.

– Я, авджиите, авджиите! – обаждат се Паскал... – Агрономът е дошъл пак за кмета... Да му мислят пълпъдъците... – изкукомва се той. – До-сега барем една гарга не съм видял да донесат...

От кметството излиза друг мъж с метнато през рамо чифте, качва се и кабриолетът бързо завива по мекия страничен път към нивите.

Жената се навежда към Владко и шепне:

– Моят, щом разбере, че са отишли, ще хукне и той... Утре, затъ, е неделя... Да не забравиш!...

Момъкът не отговаря. Той отново гледа картичката, обръща я, вее си с нея. На лицето му е застинала смътна полуусмивка. В тишината, по-гъста отпреди, няколко лястовици се стрелват с къс, тревожен цвъртеж. По едно време светлината намалява, всичко изведнъж става безцветно. Един огромен облак е закрил слънцето и целият запад е куршуменотъмен. Ала на изток небето все така ослепително синее, като неистинско, и осветлява само малка част от далечното поле. Внезапна вихрушка гига облаци прах, клоните на брястовете се разклащат, заскърцват, зашумяват надълго. Едно малко конче, жълтеникаво и още рошабо, минава тичешком из площада, сякаш без да съзва краката си, досъщ като детска играчка,

и изчезва. Иде буря. Скоро цялото небе притъмнява, генят се превръща на привечер, злобеща и душна. Едри канки затупват тук-там, замирихва на прах и още – някакъв остър мирис на селитра.

Владко прибира столове, чаши и всички влизат в кръчмата. Вихрушката засипва на пристъпи с прах и пясък стъклата, нахлува за миг вътре и пак се запилява. До вратата спира гребен човек в униформа на кантонер, с торба в ръка и с траур на фуражката. Премизва, двоуми се дали да влезе. Паскал, настанен вече в ъгъла, го зърва:

– О-о, Гено! Влизай де, влизай! Де по туй време?...

Човекът не отговаря, прекрива прага и сяда при Паскала, като слага торбичката до нозете си. Куртката му е разкопчана поради жегата, лицето му е малко, смръщено и изгоряло, прилично на мушмула. Паскал отново повтаря въпроса. Сетне съзира черната лента:

– Ай, завалията!... За кого е това?...

Човекът отговаря неохотно, без да се обръща:

– Жената се помина. Една неделя стана...

– Бре-ей!... Ами че как така?... Тя, май, ти беше втора?

– Втора. Няма две години, откак се водим... Пък гечурлигата хептен ситни, най-малкото осем месеца... Отивам на село, имам сестра двовица. Да ще да гоиде за някой ден да гледа къщата...

– Бре-ей!... Тю!... И ти си без късмет, човече!... С първата – тъй, сега и с тази... Тю-ю! Тошо, я дай две шишенца от бай Гена за Бог да прости!

Сега вятърът фучи по-силно, нашироко, без да се къса на отделни вихрушки. Едрият гъждг зачестява и чука като камъни по керемидите. В това време до агенцията претрополява и спира каруца. Владко наднича от вратата. От каруцата

бързо слизат мъж и жена, свалят багаж, влизат в агенцията, бавят се малко и след това притичват до кръчмата.

Бурята почва да вилнее. Небе, земя, село, гървета – всичко се е сляло в тъмен въртоп, който бучи, плющи и реве на различни гласове. Сивата мрачина, потопила целия свят, се раздира непрекъснато от мълнии и става още по-злобеща от това, че никакъв гръм не трясва след внезапните блясъци. Навярно някъде далеч беснее още по-силна буря, дето небето се къса от светкавици, а земята, прогънена, кънти като в първия ден на хаоса. От време на време в бързите мигновения на неочаквана тишина се чува как скърцат, стенат и шумят брястовете, като че цяла огромна гора се превива и бучи страховито. Всичко се е притаило – и вълн, и тук, в кръчмата, дето сякаш са останали единствените живи хора в света. Ала постепенно вятърът почва да отслабва, затихва, отминава другде и изведнъж ръква пороен гъжд. Той пада на гъсти, отвесни, дебели жици, които се забиват яростно в земята, с равен плясък на огромна, стичаща се вода. Мрачината слабо просветва и мълчаливите мълнии лъкатят вече само в края на хоризонта.

В кръчмата е пълно, задушно и мирише на мокра вълна. Отвълн неколцина селяни, застигнати от гъжда, стоят под стряхата. Други са се настанили вътре по масите или чакат до вратата. В ъгъла Паскал и кантонерът се черпят и разговарят вече оживено. Помещението е общо: „кръчма-ресторант“. Три-четири маси с покривки и върху тях чашки с натопена латинка сочат отделението на Владко. Там, с преметнати крака, оголени до коленете, седи началничката, отпусна-

НБ "Пенчо Славейков"
Варна

№ 3925 2006г

ла на стола огромното си тяло, с огледалце в ръка, и черви устните си. Главата ѝ потреперва, като че тя води мълчалив разговор със себе си. Детето се върти наоколо, къса листчетата на едно цветче и си тананика тихичко.

На съседната маса сега новодошлите от каруцата. Мъжът е сложил до себе си гърбено сандъче, боядисано в черно. Жената носи свитък големи цветни хартии. Тя е слабичка, крехка, почти момиче, облечена в тъмна рокля с къси ръкави. Тънките ѝ ръце, както и лицето, нежни и бледи, са опрашени, не съвсем чисти, като че тя отдавна е изоставила всяка грижа за себе си. Проста шарена кърпа, вързана под брадичката, прибира ръцете ѝ коси, опънати назад. Мъжът е гологлав, силно мургав, с открита шия и черни къдрави коси. Очите му са толкова черни, че дори бялото е синкаво, и остро лъщят. Тънки мустачки се спускат надолу, скриват ъглите на устните и придават на лицето му израз на нещо източно. Те поръчват шише сода и мълчат. По детския образ на жената със светли, празни очи е изписана умора и някакво враждебно равнодушие. Тя седи облежната на стола си, гърбом към вратата, не гледа никого и не чува нищо. След малко мъжът става, развива от свитъка голям жълт афиш, окачва го на един гвоздей до прозореца и пак мълчаливо сядва.

Дъждът шуми вече по-спокойно, насреща площадът почва да се съзира, заприличал на блато, чувства се, че във небето е станало по-светло. Край стената пробягват селяни с обърнати наопаки кожуси.

Изправен срещу повесения афиш, Владко внимателно чете и лицето му от миг на миг все повече се озарява от широка, развълнувана усмив-

ка. Афишът съобщава за предстояща в близкия град „единствена демонстрация на г-р Хинду, магистър на тайните науки, първия българин-факир, живял 12 години в Индия, спиритист, змиеукротител на гърмящата змия – конструктор, окултист – и на М и с К е т, медиум-феномен, прекарала две седмици в гробницата на египетските фараони...“ Обещават се още ред чудесни неща: четене на мисли, хипнотизиране на публиката и пр.

В последната минута Владко е при масата на двамата. Той се кланя усмихнат, трогателно внимателен и услужлив, представя се и в две думи разказва своята история. Нарича се скромно „артист в оставка“, иска да ги черпи, той е домакин тука, те – негови гости, не бива да се стесняват.

Мъжът отговаря накъсо и беззвучно, почти без да отваря устата си, само очите му, блясват набързо с любопитен израз. Сега домакиният узнава, че двойката е само пътьом тука – чакат автобуса за града. Там вече имат ангажиран салон за утре вечер. Пристигат от съседното село, дето преди два дни е имало голям местен събор.

– Ами мис Кет няма ли да хапне?

Вместо нея се обажда мъжът:

– Тя се храни само веднъж на ден.

– А! Затова е така... нежничка! – с възторжено умиление казва Владко и погледът му не се откъсва от сиво-сините отсъстващи очи и от тия восъчни пръсти, които оправят уморено забрадката.

– Чакайте!... Кого ми напомня?... Кого ми напомня?... – свида очи момъкът и синкавият глас мелодично се проточва: – Ах, да! Чакайте!... Сетих се! Да! Познавате ли, колега, Вертински?... Романсите на Вертински, нали си спомняте?

Той гледа възбудено двамата и продължава:
– „Модел из Пакена“... После... как беше?... „Убога на бал“... – Той затананиква една фраза.

Магистърът на тайните науки гъвче къс месо и само кума с глава, налива чаша и се чуква с гомакина.

Владко е пламнал цял и не спира:

– Преди години в „Алхамбра“, в Цариград, той гастролираше заедно с нас... Аз бях малък още – но няма да го забравя, докато съм жив!... Думи нямам! Та ето, госпожица Кет досущ прилича на него, като че му е сестра!

И той гледа отново с влюбени очи момичето.

– Тя ми е жена – обажда се невъзмутимо мъжът. – Мис Кет е псевдоним.

Началничката отдавна е вече в тревога от неочакваното оживление на Владко. Тя става, отива до вратата, връща се, после примъква един стол към масата на новодошлите и се вмесва в разговора.

Владко не я запознава, хвърля през рамото си едно: „Моля ти се, мадамчик, не прекъсвай доктор!“ – и се обръща, без да се занимава повече с нея. Жената седи известно време, разтърсва рамене, после става, като стрелва със зъл поглед цялата маса. Тя сяда в ъгъла при Паскал, обляга на ръка треперещата си глава и хапе устни.

Тук беседата вече е много сърдечна, шишенцата с ракия тракат, вдовецът шумно въздиша, а Паскал го утешава:

– Хай, Бог да прости умрелите, Гено, на живите – живот и здраве. Пък ти не се предавай толкоз!... Имаш право на още едно венчило! Че... то да не дава Господ, ама и четвърти път може, щом дядо владику позволи!... Ти да си жив!...

Между това гъждът вече е престанал, небето се е разкъсало, виждат се тежки облаци, които бързат към изток. Хората излизат навън и се пръскат. В кръчмата става весело и по-тихо. По площада, залят с тиня, измокрено гете кара две говеда. Стените на кметството са станали кафяви от гъжда. В брястовете се чува усилен цвъртеж на птичета. Хладина, мирис на влага и на кал близа в кръчмата.

Сега гостът е вече приказлив, гледа дълго Владко със своите остри, смущаващи очи и възгъхва насмешливо:

– Е-ех, мистър Владимир...

Момъкът се усмихва стеснено.

– ... И вие ли се случихте къдрокос?... Нецасни хора сме ние, хората с къдрави коси!...

Владко все още негоумява.

– Кърмата на къдрокосите е такава!... – отсича другият, примижава и мълква.

Владко поглежда набързо младата жена, иска да каже нещо, но се спира. После се навежда тайнствено към мъжа, посочва с очи черното сангъче и шепне:

– Спи ли?...

Другият не разбира.

– Гърмящата! Нали е вътре?...

Мъжът кума мълчаливо, после се обръща към младата жена и казва нещо на неизвестен език. Тя трепва като пробудена, оправя коси, взема свитъка с афишите. Готвят се да стават.

Владко гледа ту единия, ту другия. В очите му трепти някаква молба, някакво решение, което не смее да изрече. Най-сетне той обръща лице към мъжа и със засъхнал глас казва:

– Вижте какво, колега. Не искате ли да наре-

гим един спектакъл тука? За другата събота. А? Аз ще ви стана импресарио... – усмихва се умолително той, – безплатен!...Ще уредя всичко: салона на училището, общинския барабан, всичко! За нищо грижа няма да имате! А за храна и квартира – ще бъдете мои гости. А?...

Мъжът го гледа учуден, ала момъкът не му дава да отговори веднага.

– Селото е голямо, на кръстопът... Вярно, че не е сезон, но все ще съберам стотина души, че и повече даже... А на мене, ако позволите, ще ви бъда конферансие, ще ви представя на публиката и между вашите продукции – ще взема един номер. Само егничък!... С мундхармоника!

Той отново умолително се усмихва:

– Едно време, в триото, чудесно свирех. Пеех куплети, а рефрена – с хармоника... Сега остана само рефрена!...

Замълчава и добавя тихо:

– Четири години не съм излизал на сцена! Думи нямам!... Но вие не се страхувайте, няма да ви засрамя!... А? Кажете?

Мъжът сбърчва вежди, мълчи, после поглежда голямо към младата жена, пак мълчи и най-сетне разрешава:

– Може.

Владко цял подскача:

– Ах! Браво! Чудесно! Благодаря, благодаря ви от душа и сърце!...

Той стиска ръцете им, усмян до уши, забравен от радост.

– Вие за нищо няма да се грижите! Оставете ми само един афиш и в петък ви чакам! Нали? Ах, благодаря, благодаря.

Отвън се чува тръбата на автобуса. Кан-

тонерът мята торбичката през рамо, разплаща се и излиза заедно с Паскал. Другите също се прибират и тръгват към агенцията.

Небето се е изчистило съвсем – гъстосиньо и бездънно. Само на изток пласт тъмни облаци натиска хоризонта. Въздухът е бистър, влажно ведрър, напоен с мирис на зеленина. Засмяно и като изкъпано, слънцето, готово да залезе, грее мократа земя и дървесата, от които се ронят капки. Многобройни шумове и звуци изпълват пространството, целият невидим живот, притихнал за един час, бърза сега да заяви за съществуването си.

При автобуса пътниците се съетят, вземат билети, товарят багаж, нагласяват се. Владко помага на своите нови приятели, подава куфари, шепне на шофьора да им даде хубави места. Най-после всички се натъкмяват, клаксонът реве гъло и колата потегля тежко с хъркане и гърмол.

– На добър час! Довиждане! А биенито! – маха с ръка Владко. – До петък!... – изтичва той след автобуса, повтаря: – Петък!... – Отново маха с ръка усмихнат, докато колата се скрива зад ъгъла.

Сега изведнъж всичко се променя. Става тихо, обширно и празно. В двора зад кръчмата грухти свиня, селската камбана бавно бие за вечерня. Слънцето залязва. Една златиста неподвижност пронизва нещата.

Момъкът гъло стои облегнат на вратата, с унесено лице. Сетне изведнъж се врътва, затропва със своите високи сандали към вътрешната стая и скоро излиза с малка устна хармоничка в ръка. Сяда на масата, гето бяха гостите, хваща с две ръце малкия инструмент и леко го плъзва по устните си. Затваря очи и веднага една тиха, гъб-

каво страстна екзотична мелодия заплаква в потъмнялата кръчма.

Вън под брястовете сягат двама-трима селяни, чукат по масата. Тошо носи шишенце ракия. Една глава наднича вътре:

— Карай, Владко!...

Момиченцето на пощенския началник се е изправило срещу момъка и го гледа в устата като омагьосано. След малко влиза майката, дръпва детето за ръка и му вика със задавен от яд глас:

— Марш вкъщи! Тук ли ти е мястото!

Детето избягва до вратата. Цяла трепереща, жената сяда срещу Владко, подпира глава на глан и мълчи.

Вън вече се е зграчило. От полето се връщат жени със запретнати поли, боси и изкаляни. Пред вратните мучат говеда. Тошо запалва лампата над тезгяха и отива до чешмата за вода.

— Не мога вече! — избухва задъхана жената. — Не мога! Вдругиден си отивам! Да знаеш!... Замунавам при майка си и няма да се върна. Чуваш ли?

Тя диша тежко, главата ѝ погскача, очите ѝ пронизват момъка. Той не отговаря, сваля хармоничката и извърща поглед навън. Жената чака минута-две и повтаря като в припадък:

— Вдругиден — чуваш ли?

Той пак мълчи, после се усмихва кротко и я потупва по ръката:

— Хайде, мадамчик, остави тия работи!.. Няма да заминеш, нали знам?... Защо да се лъжем?... — Махва с ръка и добавя. — Де ще вървиш ти... де ще се дяна и аз... посем-се-га?... Остави това!...

Жената става, гледа го с ненавист и изсъсква:

— Ще се махна! Ще видиш!... Ще се махна, да ти олекне!... — и се запътва към вратата. Ала вне-

запно устремът ѝ се пречупва, тя бързо се връща, навежда се към него и му шепне, хълцайки:

— Таз нощ ще те чакам. Моят отишъл на лов... Кметът и агрономът го извикали... Ще те чакам... Чуваш ли?...

При вратата тя грабва дъщеря си, плясва я през бузата и тръгва към къщи. Момиченцето се разплаква и откъм тъмния площад се чува проточен детски хленч.

Владко дълго остава така неподвижен, отсъстващ, загледан към жълтия афиш, който едва се съзира в мрачината.

По едно време вън се чува шум на автомоби. Момъкът трепва. Тежък камион с един фар пухти насам и спира пред заведението. Двама души в кожени куртки слизат, питат за вечеря, поръчват вино. Владко се пробужда, запалва лампата на „ресторанта“, приготвя една маса и отива в кухнята да подкладе огъня.

1939

СЕДЕМ ЧАСЪТ ЗАРАНТА

Тя пристигна в една студена ноемврийска сутрин. Още когато влакът фучеше из несъбудените предградия, изправена до прозореца, тя се учуди, че се усеща така богдра, подмладена въпреки дългото пътуване, въпреки мъчителните месеци назад. Сетне в жилите ѝ се вля треската на милионния град, гаде ѝ нов още по-силен тласък и в същия миг забрави, че бе дошла да търси тук тъкмо успокоение и отмора. Още при тръгването си, когато перонът на гарата изчезна, тя изведнъж почувства странна лекота, едно физическо усещане на откъсване, примесено с приятна умора. Назад бе останала само купчина чужди мъртви неща: тежката атмосфера на непоносимо съпружество, дълбоката и съдбоносна обич към гругия, скривана с години, малкият обществен скандал – и най-сетне формалното разкъсване на тоя брак, който бе пъкл за нея. Сега тя беше вече свободна и всичко, което я интересуваше, което беше близко, за което струваше да се живее – беше напред. Те можеха вече открито да редят своя нов живот. Но за да не гразнят повече никого и да бъдат съвсем свободни, решено бе да заминат в чужбина. Първо тя, след няколко дни и той.

Бяха избрали тоя град, който и двамата поотделно познаваха и обичаха. Уговорено беше всичко, до последните подробности: кварталът, в който тя ще се настани, денят на неговото тръгва-

не, часът на пристигането, времето и мястото, дето ще се срещнат на следния ден, ако случайно („това не може да се случи“! – усмихнато клатеше глава тя, но той все пак настоя) някакво недоразумение попречи да се намерят още на гарата. Небето беше сиво и една равна светлина, неподвижна и студена, бе потопила тъмните здания, асфалтените улици, каменните черкви, прекрасните мостове над реката. Във въздуха се носеше все същият лек мирис на бензин, на топли кроасани и на мимоза, толкова познат и характерен за тоя град. Ней се струваше, че се връща тук само след няколкоседмично отсъствие. Тя не обичаше влажния и мрачен северен климат; по-рано с нетърпение чакаше априлските дни, нежната синина на небето и яркото пролетно слънце. Ала сега тая убита светлина тук ѝ се струваше по-приятна от острите зимни лъчи, по-успокояваща и мека.

Настани се в един нов край на известния стар квартал, близо до университетското граде, дето в ресторанта-барака се бяха хранили преди година и двамата. Имаше просторна стая с прозорец към огромния парк, чиста, тиха и весела, с двойни завеси от бял тюл и златисто кадуфе. Стените бяха облечени с бледожълт копринен тапет, потонът – висок и снежнобял, подът – от лъснат паркет с кафява кожа пред леглото. На камината три-четири чайни рози се отразяваха в голямо огледало и парфюмираха въздуха с едва доловим землист аромат.

Тя се чувстваше като студентка във ваканция – лека, разполагаща с цялото си време, изпълнена с бодрост и спокойно, радостно очакване. Сутрин обикаляше всички познати места – университет, музеи, магазини, паркове. Следобед по-

чиваше в стаята си. Ведрост, вътрешна чистота и успокоение лъхаше в тази стая, дето, щом влезеше, човек имаше чувство, като че току-що се е изкъпал. Тя беше съобщила вече адреса си заедно с няколко думи на нетърпение и всеки ден чакаше отговор. Привечер, когато далечният тътен на улиците се засилваше и гървесата на парка ставаха огромни, тя излизаше, тананикайки, и веднага се гмурваше в моя устремен плътен поток от хора, светлини и шум, който я понасяше със замайващ ритъм. Влизаше в блесналите кафенета, седеше сама пред чашка кафе или порто, забавляваше се с двойките по канапетата и с пъстрата върволица на тротоара.

Мъжете по улиците се извъръщаха след нея, груги в заведенията недовусмислено я задяваха, но това, което по-преди я гразнеше, сега я караше само да се усмихва. Значи, тя все още се харесваше. Четири години тежък брачен живот не бяха я опустошили физически и тялото ѝ оставаше също така младо, както душата. Тя се оглеждаше пътъм в някое огледало – стройна фигура, в елегантно кожено палто, с кокетна шапчица над леко мургаво лице, с големи пъстри очи, в които святкаха зеленикавосребърни искри – и се намираше добре. Високото упорито чело сочеше самоувереност, смекчена от голямата, сочна, добре изрязана уста. Един рожден белег, едва забележима гънка в левия ъгъл, удължаваше линията на устните и от него в едната страна на лицето имаше нещо съвсем детско.

Тя минаваше така сред навалищата, гостъщ прилична на девойка, със самочувствие, повишено от погледите, които я сподиряха, дяволито усмихната в себе си. Дори една вечер ѝ се поуска да се

пошегува. Беше се загледала в някаква витрина, когато усети зад гърба си чуждо присъствие и една елегантно изгriba закачка прозвуча в ушите ѝ. Тя се обърна, погледна направо човека зад себе си. Той беше добре облечен, с приятно, умно лице и не приличаше на обикновените мъже от улицата.

– Не, господине – поклати глава с усмивка тя. – Не. Не си струва трудът... Запазен лов.

Мъжът също се усмихна, поклони се леко и веднага отвърна на удара:

– Но, гража госпожо, ние, браконьерите...

Ала тя се бе обърнала вече и отмина развеселена, без да се интересува по-нататък.

Тая сутрин, когато прислужницата донесе закуската и разтвори кадифената завеса на прозореца, в стаята не стана, както друг път, по-светло, а някакъв мътен, жълтеникав зрач надникна зад стъклата. Вечерта бе валил силен студен гъжг, който спря по-късно и през нощта се бе превърнал в гъста, сиво-жълта, неподвижна мъгла. Една от ония мъгли, които допъзляват от океана, залепят се до земята и не се откъсват понякога по цели седмици.

На таблата бе сложена и една телеграма: той съобщаваше, че тая нощ тръгва и че в седем часа в другиден ще бъде тук. Най-после!... В първата минута буйна и гореща радост я завъртя в трескав шемет. Само два дни още! След това почва някакъв лъчезарен празник, съвсем чужд на всичко досегашно, без прекъсване, без срокове, без мъчително очакване. Тя отново предупреди хазайката, прегледа внимателно – още веднъж – съседната, запазена за него стая, върна се втори път да провери де именно трябва да сложи цветята –

върху масата или на камината. Спря сред стаята озадачена: струваше ѝ се, че нещо е забравила, най-важното, което не може да си спомни. Сетне разбра, че нищо друго няма освен да чака. Времето изведнъж стана празно. Тия два дни, които трябваше да изтекат, не можеше да бъдат запълнени, както другите до днес, с обикновени неща. Обзе я нервност; бързи, радостни, но разпокъсани полумисли-полумечтания се въртяха в мозъка ѝ. Не можеше да стои повече на едно място, потребно ѝ бе движение, шум, механично заемане на съзнанието. Тя се облеche, отвори, преди да излезе, прозореца и погледна навън. Плътната жълтеникава мъгла се вмъкна в стаята, влажна, хладна и осезаема като живо същество. Шумът на улицата стигаше дотук съвсем приглушен. Нищо не се виждаше навън. Обширният парк настреща тъмнееше като огромен лес, небето бе изчезнало, земята не личеше и стаята висеше сама в пространството, натисната от вси страни от тая гъста облачна маса, която бе удавила света.

Градът бе добил непознат досега образ. Всъщност нямаше град, а само късове от улици, здания, които изплуваха, когато приближиш, като тъмни кораби и се стопяваха отново назад, минувачи, изникнали внезапно, неясни и уродливи, задавена глъчка, шум от невидими коли, с фарове, които изпускаха съвсем наблизно безцветна светлина, толкова немошна, че се виждаше червената жица на лампената крушка. Имаше някаква тревога и в същото време нещо тъпо, упояващо в жълтия полузрак на тоя ден, който сякаш не бе дошъл днес, а е бил от години настанен тук завинаги с една злобеща сигурност. Тоя полузрак безпоощадно отричаше слънцето, боите, звънтящите гласове, ясният смях

и установяваше едно потайно царство на шепот, на засада и на някаква нечиста свобода.

Младата жена дълго кръстосва тоя нов, внезапно роден град, който беше повече съновидение, отколкото действителност. Площадите приличаха на злобещи кръстопътища, населени с привиления; под мостовете мучаха като гигантски зверовете невидими влекачи. В дълбочините на заведениеята, блеснали от безброй лампи, се движеха отразени в огледалните стени мъже и жени като кукли от фантастичен театър.

Следобед мъглата още повече се съгсти. Тогав по улиците, във витрините, над терасите със запалени коксови печки пред масичките пламнаха пъстри нагниси и ниско над града повисна ален отблясък. Градът заприлича на картина от развален магически фенер с неясни очертания и мътни светлини.

Тя се прибра рано, уморена от ходене и от тоя странен ден. Радостта, която я изпълваше, светеше наистина вътре в нея, но тая мъгла проникваше в дълбочините ѝ и без да я угася, прибавяше неопределена острота, нетолкова неприятна, колкото сладостно-тревожна.

Сегнала пред камината, тя гледаше синкавите пламъчета и мислеше: сега той пътува, вдругиден, седем часа заранта, ще бъде тук. Вдругиден... Неочаквана мисъл излъкати в съзнанието ѝ: колко бързо минава времето!... Сетне изведнъж си спомни: а нали още тази заран това двудневно очакване ѝ се струваше толкова дълго? Да, разбира се... Но натрупаната умора още ѝ тежеше и това лекуване на тялото и душата не беше ли твърде кратко?... И без никаква преднамереност нова внезапна мисъл се промъкна: да би могло още ня-

колко дни да отпочива така, съвсем сама, в това пълно спокойствие на празнота, ни нищо неправене! ... Ето сега това скорошно очакване отново изпъва цялото ѝ същество с напрежение. Разбира се, тия мигновени мисли веднага угаснаха и на зоранта нямаше и помен от тях.

Новият ден настъпи досущ като продължение на вчерашния. Сега мъглата бе вече закрепена и съвсем плътна. Лампите светеха от зоранта, по грехите оставаше незабележима мокрота, лицата на минувачите изплувваха насреща съвсем бледи, с огромни очи. Градът се бе изоставил окончателно на коварната лепкава презръдка, примирен, едва ли не доволен от това неочаквано и тъмно отдаване.

Цялата сутрин тя остана въщи. Какво можеше да се прави в такова време? Следобед излезе. Походи из огромния парк, мрачен, притаен, настъръхнал, изпълнен с мъчалива закана. Стана ѝ неприятно и отново се мушна в потока на улиците. При един кръстопът, спирайки да пресече, глухо бучене на водопад стигна през уличната глъчка до слуха ѝ. Тя се огледа учудено. Жълтата влага, изпъстрена с разтопени светли петна, бе непроницаема. Но загаденият шум на голяма течаща вода бе твърде ясен. Какво беше това? Колко тайнствено бе всичко наоколо! Тя пристъпи двете-три крачки, съзря наблизко очертанията на каменен басейн и веднага разбра: та това бе известният стар фонтан на кръстопътя – нищо загадъчно нямаше! Какво става с нервите ѝ?

Тя продължи по кея на невидимата река. Неочаквана мисъл я порази като откритие: най-странното на тая мъгла бе, че тя не даваше сенки! Нещата и хората се плъзгаха наоколо, стопяваха се, без да хвърлят каквато и да е сянка, и то-

ва ги правеше безплътни и съвсем необикновени. Ах, да можеше изведнъж да се изчисти всичко, да блесне ослепително бялото слънце, да се възвърне старият, познат, обикновен свят! Там всичко беше ясно, спокойно и сигурно!... Тя погледна часовничето си, беше още много рано. Един автобус спря на ъгъла. Без да мисли, тя скочи на платформата, обзета сега от внезапно раздразнение да навлезе повече, все по-навътре, до самото сърце на тая вездесеща мрачина, с някаква упорита решителност за борба. Тежката кола се задруса по паважа край стари здания, в чиито приземни етажи се мяркаха полуосветени дюкянчета – кръчми, сладкарници, антукварски магазини. Мина по един мост, сетне зави заг градина с черни гървета, прилични на сгърчени змии, и спря за няколко секунди до ъгъла на катедралата.

Изправена на платформата, младата жена гледеше изумена тоя толкова познат град, който се разгъваше бързо пред нея – сега вече в съвсем нов, загадъчен образ. Над дребния портал на черквата, едва съзиран през воденистия въздух, слизаше процесия от каменни старци, оживели в тоя час, притиснати един до друг, в дълги роби и строги очи. Гигантските розетки тъмнееха зловещо озъбени, по ъглите висяха над земята клюнове на чудовищни птици, излюпени от мрака. Автобусът зашумя меко по асфалта, мина отново край градина с възлести гървета и се насочи към шумна улица, дето мъжгееха много светлини. За миг над колата изникна покривът на кметството и върху острия ръб пробягнаха десетте железни херолди, изправени на един крак, с тъмни хоругви в ръце, като десет черни рицари над града.

От минута на минута младата жена имаше

чувство – все по-ясно и по-тревожно, – че се движи в някакви глухи, дълбоки и потайни низини. Тук владееха неизвестни закони, царуваше някаква абсолютна, гръзка свобода, пълзяха неясни влечения, съвсем нови, лукаво-усмихнати, като се преструваха на обикновени човешки мисли, въртяха се около съзнанието, уплитаха го в топли тръпки и го подчиняваха. И най-чудното бе, че това се извършваше съвсем леко, без колебание и съпротива, без никакво съжаление, дори с жадно любопитство.

Тя разтърси глава, за да се опомни. Слезе на площада пред операта сред вечерното море. Пистъците на стражарските свирки, червено-зелените сигнали на кръстопътя я възвърнаха за малко към действителността. Един подземен влак протъмна и напоси за утрешното посрещане. Тя се почувства изострена, както в предишните пристъпи на неврастения. Реши да остане в града, да послуша някъде музика и да се прибере по-късно, за да може да спи.

Вечеря в скъп, реномиран ресторант със зала на първия етаж. Тук беше тихо и изискано. Тя не бързаше, поиска разписание на влаковете, за да провери още веднъж часа на пристигането. После плати и излезе. Вън я посрещна същата мътна нощ. Отново някъде в дълбочините ѝ премина трепетна лекота на безгрижие, на пълна свобода и ускори крачките ѝ по тротоара. Огромният град тъмнеше трескаво, скрит в непрозирната влага, събуден за някакъв нов, притаен живот. Тя пресече, излезе на друг булевард и спря пред голям огнен надпис: К а ф е - к о н ц е р т. На витрината висеше табела: Симфонична музика. Стъклената врата се завъртя и тя се намери вътре. Заведението беше обширно, много светло и почти пълно. В

дъното беше оркестърът. Свиреха старинна музика. Тя си избра масичка в един от ъглите, поръча някакъв ликьор и прегледа програмата за музика. Нищо особено, посредствена, пъстра програма. Но изпълнението бе коректно. Просторната зала, осветявана от огледала, беше топла и приветна. В паузите се носеше спокоен мълвеж, меко тракане на чаши, но щом оркестърът почнеше, веднага всичко затихваше. След влагата и жълтия мрак навън това място беше като щастлив остров, окъпан в лъчи и музика, още по-недействителен сред останалия свят. Публиката изглеждаше различна: възрастни двойки, сериозни и внимателни, чужденци в пътнишки облекла, няколко фигури с дълги коси и дули, две-три маси с млади хора, момчета и момичета, които не шумяха и пиеха кафе.

– Ще позволи ли, мадам?

Гласът беше слабо грезгав, но гръден, изговорът ясен, с особена пълтна сочност. Сякаш онзи, който говореше, придаваше на всяка изречена дума нещо материално и чувствено като месеста закръгленост на плод.

Тя леко трепна, веждите едва забележимо, досадно се събраха. Пред масичката, с шапка в една ръка и бастон в другата, стоеше мъж и чакаше позволение да седне. Тя кимна небрежно и изви глава към залата. Мъжът подаде шапката и горното си палто на прислужника, но задържа бастона и седна от другата страна на масата. Слаб гъх на хладина и влага повя за миг наоколо, като че човекът бе донесъл със себе си къс от тежката мъгла навън. Тя усети тутакси, че я обзема разгразнение: близкото присъствие на този мъж разваляше вечерта ѝ. Извърна се съвсем към залата и реши

да не мисли за това. Най-сетне защо някакъв случаен човек ще похаби настроението ѝ? Тя се намираще в чужд, милионен град, не беше неопитно девойче и можеше да се справя с всички случаи. И веднага пак готовността ѝ за борба, чувството на самоуверена гързост изплува над всичко друго. Тя повика прислужника и поръча нова чаша ликьор.

– Мадам ще извини, ако присъствието ми е неприятно. Но аз всяка вечер идвам в моя ъгъл... Мадам ще разбере, надявам се... А освен това всичко е заето.

Отново прозвучаха спокойно тия търкалящи се като пъргави топки най-обикновени думи, на които гласът придаваше по-друг, многозначителен смисъл.

Човекът бе съзрял навярно нейното недоволно лице и искаше да се извини. „Хитрува! – помисли тя. – Ето там две маси с по един мъж. – Стана ѝ забавно. – Да видим по-нататък!“

Изви глава към него и сухо отвърна:

– Тогава аз ще трябва да се извиня, че съм взела мястото ви...

Погледът ѝ спря за две-три секунди върху мъжа. Той гържеше отвесно, с две ръце, бастона си – бастон без гръжка, с кокалена топка на края, като владишки жезъл – и подпираше с него брадичката си. Върху това дигнато нагоре лице, бледо, с тънички увиснали мустаци, две очи малко изпъкнали, жълтеникаво-лъскави, с огромни черни зеници, спокойно и студено я гледаха. В първия миг тя имаше впечатлението само от тия очи и още – от неговите ръце, от китките наголу, които стискаха бастона. Те бяха големи, грижливо гледани ръце, с дълги пръсти, бледи и хубави, но така хищно сгърчени около тояжката на бастона, ка-

то че бяха измъчвани от непозволявана, скрита в тях сила, която притежателят им постоянно трябва да сдържа. Пръстен с плосък чер камък стегнаше малкия пръст на едната ръка.

– О! Моля!... Мое място?... В това обществено заведение?... Тук всичко е на всички, мадам!... – стигна до нея пак спокойният двусмислен глас. Тя усети тия думи така, като че те физически я докоснаха, сви очи и не отговори.

Салонът бе вече пълен и в голямата пауза публичната пълно шумеше, нови посетители се промъкваха между масите, облаци дим плуваха към високия потон. Тя отново се бе извърнала, но чувстваше, че неговият непремигващ поглед последователно я изследва, пъзи по снагата ѝ, опипва я цяла. Това беше стесняващо и все пак... любопитно. Е?... После?...

– Аз ще ви освободя скоро – продължи мъжът след малко мълчание. – Идвам тук само да чуя едно нещо...

Той посочи с дългия си пръст един номер на програмата.

– Вярвайте, никъде не го изпълняват така, както тука...

Той бе подпрял бастона на масичката, извади черна египетска цигара и запуши. Кутията се загуби в големите грабливи ръце.

Тя погледна картата, сетне обърна очи към него. Неуловима усмивка мина по лицето ѝ. Това нещо – тук? ... Хм! Някой маниак, навярно меломан, блаженстващ от симфоничната музика на булевардните кафенета... Сега тя може да го види по-добре. Дори сегнал, личеше, че той е много висок, много тънък, с тесни рамене, целият някак източен и гъвкав. Костюмът – сивозеленикав,

с широки черни ивици, прилепнал до тялото, още повече го утължаваше.

– О – сви рамене младата жена. – Можете да седите. Все ми е едно. Не ми пречите.

И в същия миг стори ѝ се, че това беше доста грубо: той все пак, външно поне, се държеше прилично. Защо тя самата е тъй изострена и неспокойна? Дали не е по-добре да стане и да си отиде? Ах, глупости! Заради моя екземпляр тука?... Та той всъщност изглежда забавен... Мярна се бързо мисълта за утре. Да, да, всичко е нагласено, прислужницата ще я събуди преди седем, ако случайно се успи... Хм! Какъв персонаж смешен и... малко страшен дори! Тия очи, тия ръце – и Рабел!... А какъв особен глас! ... Промъква се навътре, навътре... Глупости! Тя отново поръча чаша ликьор и загледа над главите на посетителите. В горната част на високите прозорци, закрити отгдолу със завески, се виждаше как мъглата натиска отвън, жълто-розова от лампите над входа. Очите на младата жена се закрепиха, без да виждат, в мътните правоъгълници на стъклата. Целият този странен ден, удавеният в мрачината град – се възвръщаха отново в нея и я изпълваха с някаква смес от умора и напрежение, приятна и замайваща. В главата ѝ пламваха покъсани, като че чужди мисли и едва родени, веднага пак се разтапяха в нищо.

Тя не бе забелязала дори, че оркестърът отново бе почнал. По едно време разклатеният ритъм на тая изискана музика, банализирана от кафенетата и грамофони, я разбуди за малко. Това беше номерът, който мъжът чакаше. Глухите удари на тъпана, екзотиката на виещата се спирално мелодия ѝ напомни свирките на змиеукротители. Погледна настреща. Той бе подпрял брада на бастона, както в

началото, и главата му бе леко наклонена на една страна. Под полуспуснатите клепачи зениците, насочени в нейните очи, светеха с черен блясък, проливяха я, слизаха някъде дълбоко в нея и разбъркваха всичко. Тя с усилие обърна лицето си, но след минута отново изви очи към неговите. Най-сетне оркестърът спря. В салона зашумя глъчка, звъннаха чаши. Полузатворила очи, тя продължаваше в себе си разлюшканата мелодия на оркестъра.

– Ще позволи ли мадам да ѝ предложи един коктейл?

Тя цяла трепна и инстинктивно се дръпна назад. Гласът идеше съвсем отблизо, сякаш излизаше от нея. Мъжът се бе навел над масичката, сложил огромните си ръце отгоре, и очите му ступено и безтрепетно я поглъщаха.

– Коктейлите на заведението, както музиката, са изключителни...

Младата жена събра всичката си самоувереност. Какво смяташе моя тип? Хе! Той скоро ще види, че се е излъгал!... Предишната готовност за борба отекна отново в съзнанието ѝ и тя се опита да бъде предизвикателна.

– Тъй ли?... Хм!... Е добре, щом настоявате... Разбира се, за себе си аз поръчвам! – подчерта тя.

– О! – отвърна равнодушно човекът. – Тая дреболия ли? Но нека бъде, както мадам желае!...

Той повика прислужника, поръча и запали нова цигара.

Скоро на масата пристигнаха две чаши с прозрачна виолетова течност.

– За здравето на мадам!

Тя поклати глава:

– За никого:

Опита една глътка и сетне наведнѣж изпи

останалото. В първия миг гъх на канела, на лимон, на непознати билки, смесени с лют вкус на гъсто подсладен алкохол, опариха езика и гърлото ѝ. След малко гореща тръпка на бодрост, лекота и някакво ароматно блаженство пропълзя по цялата ѝ снага.

Оркестърът отново започна. Въздухът бе задушен и тежък. Те седяха в ъгъла, заградени отвред с гъсто натъпкани един до друг хора, и това беше само по себе си създаваше някаква неволна близост помежду им.

Мъжът незабелязано направи знак на прислужника. Два нови коктейла пристигнаха.

— За тази вечер! — дигна чаша той.

Тя няма време да го спре или да откаже. Ала за последен път се опита да събере силите си:

— Не! За утре заран!... За здравето на някой, който пристига утре заран! — Чукна силно чашата и я изпи на един гъх. В същото време усети, че нещо неподозирано важно и непоправимо иде и че нейната изопната воля, всичката ѝ гръзка самонадеяност допреди малко се топят вече без съпротива.

Мъжът издаде главата си напред и в изпъкналите очи лъсна бърз пламък:

— А! Много добре! За утре заран.

Върху нейното лице се разля смътна усмивка. Ушите ѝ звъннаха напевно, главата ѝ стана лека и щастлива.

Малкият белег в ъгъла на устните, белезникав върху поруменялата кожа, придаваше сега на лицето ѝ израз на покорна безпомощност.

И както се случва понякога в сънищата, стори ѝ се, че сънува, но съзнава, че сънува, и сама се уверява, че всичко, което става, е само насън — чудновато, фантастично и възможно, тъкмо защото е насън, а не в действителност. И тая мъг-

ла вън, и блясъкът, и музиката, и тоя мъж тука. Тя вижда, че той седи неподвижен там насреща, но в същото време — странно нещо — усеща дългител му яки ръце около снагата си, а очите му се приближават, сливат се в едно и стават огромна, черна яма.

— Не, кажете! Нали всичко това е насън? — попита тя с тих смях.

Той не отвърна нищо, подпрял глава на басфона, със същия студен, непримигващ поглед.

Тя продължаваше да се смее беззвучно, разтърсена от леки вътрешни спазми. Сега пък ѝ се стори, че всичко това отдавна ѝ е познато и хубаво. Тя взе цигара от неговите и отново тихо се разсмя.

— Да слезем в бара — каза бавно мъжът.

— Защо? — Думите ѝ прозвучаха капризно-мързеливо. — Не искам!... Тука е хубаво! Не мърдам оттука!...

— Да слезем долу! Хайде!

Гласът му бе все така равен, но имаше нещо зад тоя глас, от което тя потръпна. Усмивката ѝ се разкри в гримаса, тя веднага се дигна. Той плати, поръча да снемат грехите долу и я поведе. Нейният вървеж не бе сигурен и минавайки между масите, той трябваше да я подкрепя. Когато стигнаха до широката вътрешна стълба, той я взе под ръка. С приятна изненада тя усети как тялото ѝ само се притиска до него. На завоя, в огледалната стена отсреща, неочаквано се появиха собствените им образи. Тя се спря, огледа още веднъж изцяло тоя непознат мъж, който здраво я бе прихванал, и отново се разсмя с хихикащ смях. Посочи с пръст към него в огледалото, изплезе му се. Е? Какво още остава?...

И се притисна по-силно до него: беше някакво тъмно блаженство, като че потъваше в топла, приятна, гъста тиня.

Той я гръпна наголу и влязоха в подземието. Нямаше хора, беше още рано. Скрита синкава светлина грееше от ниския потоп. Заг високия тезгях барманът в бяла греха шеташе нещо.

Тя седна на високо столче и се облегна на цинка. Той се изправи до нея. Нейната глава стигаше само до гърдите му. Отново нуха. Тук беше тихо, като в същинска пещера на морско дъно. Звуковете отгоре стигаха съвсем далечни и заглушени. Часовете бяха спрели. Нещата, загубили тежестта, си, плауваха в някакъв зеленикав подводен лазур.

От залата почнаха да слизат хора. Усмивната като в сън, тя гледаше всички поред и всички ѝ се струваха отдавна познати и близки. С крайчеца на очите си той следеше всяко нейно движение. По едно време тя се размърда, мушна го с пръст в гърдите и отново се засмя, като блънуваща:

— Никога не вярвах, че това може да ми се случи!...

Тя се олюля към него. Той я обхвана, сне я от стола внимателно и я сложи да седне до стената. Разплати се, помогна ѝ да се облече, после дълго и старателно почна да обвива шията си с шалче и да се облича. Тръгнаха по стълбата, която водеше право на улицата. Той я бе презърнал през кръста, за да не падне, тя продължаваше да се смее тихо, като че стенеше.

Под моравия глобус на входа спряха за една минута. Сетне тръгнаха по мокрия тротоар и след няколко крачки бе стопиха в черно-жълтата мътилка.

Събуди я някаква висока глъчка. Тя отвори очи и още неопомнена, не може да разбере нищо. Усети само че цялото тяло я боли като премазано, че клепачите при всяко мърдане режат очите ѝ, а устата лепне с отровен металически вкус. Глъчката продължаваше. Груб, прогрян женски глас ругаеше високо, а някакъв мъж шепнешком и боязливо отговаряше. След минута гласовете млъкнаха, скръдна легло, хлопна се врата и настъпи тишина.

Тя се разбуди съвсем и с усилие се огледа. Наоколо беше полутъмно. В дъното, някъде отгоре, идеше слаба, разсеяна светлина. Тя се размърда, ръката ѝ напипа дъсчена стена, зад която преди малко се чуваха гласовете. Очевидно там имаше друга стая. Постепенно очите ѝ свикнаха с полумрака и тя се видя съблечена в широко легло от тъмно олющено дърво, с разхвърляни по него покривки. Внезапно светкавичен блясък озари съзнанието ѝ. Един леден ужас я заля цяла — от нозете чак до косите — и я вцепени. Опита се да стане. Но главата ѝ, тежка и чужда, се люшна и я повлече назад. Направи ново усилие, подпря се на лакътя и остана така няколко минути с блуждаещи очи. Това беше стая в последния етаж на евтин хотел — тясна, нечиста, задушна, която гледаше към вътрешен двор. Избялял тапет от книга, с изрисувани розови цветчета, облепяше стените. Под потона синеееше пласт тютюнев дим. На масата бе изправена празна бутилка от коняк с металическа чашка. Върху един стол висяха грехите ѝ. Беше тихо. Някъде отдолу заглушено тракаше шевна машина.

Най-сетне тя успя да стане, тръгна, погнупайки се о стената, стигна до прозореца и разтвори пращната завеса. Отразена светлина на ясен ден надникна вътре. Вън нямаше вече никаква

мъгла, върху покрива грееше ослепително слънце и къс синьо небе се изрязваше горе. Долу, в гъното на моя дълбок кладенец, беше гворчето, невидимо оттука. Шумът на града стигаше неясно. Погледът ѝ спря на нейната гола ръка и в същия миг тръпка на непобедима, дълбока погнуса от собственото ѝ тяло я разтърси цяла. Пак покрай стената, като сляпа, тя се върна навътре и падна върху леглото. Колко време мина така? Изведнъж някъде наблизо в коридора звънливо изби стенен часовник. Един, два, осем пъти... Звукът разтърси младата жена като електрически ток. Един влак беше пристигнал вече на гарата преди час. Лицето ѝ, разкривено в неподвижна гримаса, се изряза в полумрака като бяла маска.

Далечният тъмен на улицата постепенно се засилваше, ставаше по-ясен и бодър. Във вътрешността на зданието се отваряха врати, чуваха се стъпки и говор. Тракаха съдове. Денят настъпваше с всичките си шумове. Тя се довлече отново до прозореца, отвори го и се облегна на рамката. Чиста, студена струя се вмъкна в стаята и размърда тежкия въздух. От по-долния етаж навлезе през тясната дупка към двора позната песничка – ту по-силна, ту отслабваща. Навярно някоя млада жена шеташе в стаята си, пеейки, и матовият глас угеше на вълни – по-звучни или по-загълхнали:

„Dans ton coeur j'ai mis tout mon amour...“¹

Мелодията и гумите влязоха механично в съзнанието ѝ. А!... Но това беше вторият куплет! Как беше началото? А, ga!...

„Une hirondelle a chanté sur mon toit...“²

¹ В твоето сърце вложих цялата си любов.

² Една ластовица пя на моя покрив.

Устните ѝ беззвучно повтаряха:

„Une hirondelle... Une hirondelle...“

Тя погледна пак към гъното на пететажния кладенец. После решително отмахна завесата да не ѝ пречи, прекрачи ниските железни перила и стъпи в празното. Долу се чу само мек, приглушен плясък. Песента продължаваше все така радостна в чистата сутрин. Сега гласът повтаряше тихичко, без думи, със затворени уста същата мелодия като страстна, съвсем интимна и пееща милувка.

1939

ВЪВ ВЛАКА

Намъпкан третокласен вагон. Всички места по скамейките са заети, в коридорите – натрупани куфари, сандъчета, вързопи, хора. В едно от откритите отделения се води оживен разговор. Тук всички пътуват за близкия панаир и са весели.

По едно време до края на скамейката се изправя пълен, едър мъж, с калпак и гъсти мустаци, баби се минута-две, оглеждайки за място, и отминава. Другите не го виждат и продължават разговора си. Две войничета в отпуск разправят за казармата. До тях, в ъгъла, една пременена селянка, млада, но жълта и състарена, е разкопчала пазва и кърми пораснало мускорево дете, със сребърна парà на шапчицата. Срецу нея седи мъжът ѝ, също пременен висок момък с керемидено лице, остра като слама коса и от време на време се изкикомва. По-отсам една бабичка от града с малки като карфици очички, скрила ръце под черен шал, и внучката ѝ, шест-седемгодишно момиченце в тиролска рокличка, седят на края на скамейката като на тръне и мълчат.

Влакът фучи, слънцето промушва широки ленти прах през прозорците, войниците смучат ментови бонбони и викат, за да се чуят. До тях един нисък посивял мъж, небръснат, с дигнати на чело очила, държи на коленете си кошница, пълна с червени и сини съновници, и ги предлага на компанията. На самия край на скамейката се е сгушил

някакъв безцветен човек в полуселско-полуградско облекло, цялото в кръпки, изнищено по ръбовете, като че ей сега ще се разшире и смъкне от снагата му. Той не участва в разговорите, но слуша, усмихва се, подсмърча и бърше с длан зачервения си хремав нос. До нозете му е сложена избеляла селска торбичка.

След няколко минути едрият мъж се връща и отново застава между скамейките, оглеждайки навъгъло и без стеснение всички, един по един. Грамидната му фигура закрива прозореца. Между устните му стърчи кибритена клечка, под избръснатото меснато лице грее син галузник. Ръцете му са изумително уродливо къси. Едната е пълната в хоризонталния джоб на панталона, другата държи тънка обелена пръчица, с която потупва единия си ботуш. Хората в купето го поглеждат нехайно и обръщат глави. Мъжът събира вежди, насочва погледа си към свития в края човек и съвсем неочаквано го потупва по гърба с пръчицата. Оня дига лице нагоре, към изправената до него грамада, и на лицето му е все тая смътна, пребита усмивка.

Другият бързо, господарски кума, посочва с пръчицата към прозореца и казва:

– Ставай!...

Човекът още не може да разбере. Някои от спътниците се извърщат.

Мъжът отново – и по-ясно – го потупва с пръчицата и вече нетърпеливо повтаря:

– Ставай ге!...

И онзи става. Взема торбичката, отива до преградата и се изправя облеган. Другият веднага сяда на мястото му, побутва момиченцето към бабичката, разкрачва се, изплюва с шум киб-

ритената клечка. Всички наоколо гледат изненадани тая бърза сцена. Търговецът на съновници се размърдва, поизкашля се, казва сам на себе си – „хм!“ – и после се обажда:

– Ей, груже, ами сега тоз човек, тъй да се каже, де ще сегне?...

Премизва няколко пъти и гобавя:

– Че то, туй място, тъй да се каже, си е негово...

Новодошлият го изглежда продължително, но не го удостоверява с отговор. Изважда от горния джоб на сепрето си овален бележник и почва да смята нещо.

Пътният книжар още веднъж махва с глава учудено – „хм!“ – и се обръща към другите. Войниците си смизат ухилени, младият селянин отсреща се кикоти високо. Само момиченцето, притиснато от големия мъж, го гледа уплашено и с омраза.

Влакът спира на малка станция, потегля отново. Новодошлият прибира тефтерчето, поглежда селянина отсреща и го пита:

– Ти отде беше? Не си ли от Равнец?...

– Т-ц! Не сме! Ние сме от Кладнево!...

– Аха!... Е, как са там прасетата? Цените де? Живо тегло?...

– Че не мога ти каза... Ний такваз стока не върдим...

Мъжът презрително свива очи и се извърща. Погледът му се спира на онзи сиромас, чието място бе взел. Съсредоточен, зает с някаква своя мисъл, той го гледа, като че едва сега го вижда, и казва:

– Май ти си от Равнец? Как са цените?...

От лицето на човека мигновено изчезва пла-

хото изражение, сменя се с любезност, с пълна готовност да му услужи и той бързо отвърща:

– А бе как са... Дигат се, дигат. Всеки ден кръстосват калаузи...

И почва подробно, надълго да обяснява.

Скоро в разговора се намесва и търговецът на съновниците, и войниците, и селянинът и след няколко минути беседата се подновява, сега вече оживена и обща, като че нищо не се е случило.

1939

ЕСЕННО СЛЪНЦЕ

От три дни се вари ракия. Вчера заран пристигна от Буковец с каруцата Лукан, ратаят, запрепускал чак досред двора. Брадясал, почернял, бърз и повече от друг път. Още неспрял, и викна:

– Бай Асене-е!...

Той знае, че няма защо да вика, но не може да се сдържа. Висок, мършав и бос, с групави панталони, през които се вижда голо месо, той разпрягаше, подгръпвайки кобилата за ушите, ухилен и чевръст. Каскетът му се крепеше на тила, на голната му устна бе лепната цигара, а друга пъхната зад ухото.

От гъното на огромния сайвант се появи стопанинът с тесла в ръка, по риза, разгърген.

– Бай Асене! От общината заръчаха да платиш таксата за гнешната каша... До три часа, кай агентът, да платиш! Иначе, кай, ще сложим печат... До три часа!... Сега Малчовите туриха да гоизваряват един казан...

Той сне цигарата от ухото, запали я от угарката и продължи:

– Бай Асене!... Я! ... Четиридесети пет литра – тупна той бурето в колата, – жълта, препечена... Цяла нощ не сме мигнали с дядо Михал...

Другият търпеливо го слушаше, присвил спокойните си сиви очи, и устните му мръднаха в обикновената, небрежна и насмешлива усмивка:

– Хубаво си се накитил ти, господин Лука-

не!... Ха върви да се поуизветриш, че ще слизаш в града... Трябва да пригласим щайгите.

– На дяда Михала му се намерило мъжко внуче, бай Асене! Второ!... Черпи ме човекът едни малки цигари...

Той приближи, смизна дяволито и добава тихо:

– Един казан котробанд мина!... Ха! Чакай... Бай Асене, акушерката праца много здраве...

То е малко смешно дори: и по вид, и по възраст моя четиридесет и шест годишен мъж, винаги пъргав и як, който още няма бръчки и чиято кожа въпреки кърската работа е нежно-матова, е по-млад от тях. Но всички – и Лукан, и Руси, който води берачките, и Лукановата Ката, – всички му казват „бай Асен“. Това е господарят. Той дава хляба. Това е вековната почит към големия имот и неговия стопанин.

Преди две седмици, когато пристигнах тук, беше мокро и студено време. Подранил есенен гъжд се бе закрепил като че за месеци. От гарата файтонът затрещя през града по калдъръма на главната улица, която стига до окрайнината. Минахме пивоварната фабрика, после улицата се превърна в шосе, което стръмно възлиза по близките хълмове. Файтонджията, накачулен с окъсана мушама, скочи по едно време от каприата и тръгна пешком наспоред.

– Хе-е там, виждаш ли – посочи той на широко с камшика, – като почнеш от онзи орех долу, че до горичката на върха, е все хаджи Вълчев имот... Сега е на бай Асен де, ама остана от баща му, хаджи Вълчо Загореца. Голям имот, голямо нещо!... Трябва да има хилядо и петстотин декара...

На завоя конете сами спряха да починат. Запалихме по една цигара.

– Вуй трябва да сте акрани с бай Асен?... Тъй, тъй... На гости, за гроздобера!... А-а! Чудо лозя! Всякакви – и десертни, и за вино. Само че, да ти кажат, тоз имот работа иска, не е шега!... Дий, чоджум!...

Колата отново тръгна полека по стръмнината. Файтонджият закрачи отстрана.

– Добър човек е бай Асен, ама е самичък, пък и капитал трябва да хвърлиш тук, големи пари трябва!... Откак се е върнал от Европа, блъска се човека, пада-става, ех, тури го малко в рег. Хем да му се не надяваш: хич, де е бил научен той на такъвз работа!... Ама какъв чифлик беше едно време! По стотина жени прекопаваха, беряха и лозя, и сливи, и черничев лист... То пак добре, че и толкоз оцеля подир хаджи Вълчо! Старата хаджийка беше чалъшкър жена, мъжка жена – всичко взе в ръце. Бай Асен го нямаше тогаз тука... През събитията през двайсет и трета година трябваше да бяга в странство и сума години го нема... Дохожда си по-късно за пет-шест гена, колкото да види майка си – и пак навън... По Сърбия бил, не знам де си още – във Франция ли, в Германия ли, – учил там нещо, работа, думаха, завъртял и не се връща. Пък старата я удари дамла, имота чужди го работеха – съсипия!... Хеле, един ден пристигна бай Асен, ама изпърво чухме, че станал чиновник. Докато разбере, дето се вика, че е в града – той зарязал службата и поел чифлика. Сетне старата се помина, той се пренесе тук, пък къщата в града я гледа леля му... Бива го човека, не може да му се изяде хака, каквото залови – върви му, на хаджийката се е метнал... Само че, да ти кажат, трудничко трябва да му е, според както е мойто мнение... Все

едно с угла кладенец да копаеш... Че то половината имот – тревясало, подивяло... Самин ще видиш! Какво нещо беше едно време! Кутка!...

Той млъкна, качи се на файтона и се полуизвърна:

– Пък весел човек, бей! Едно сърце има – от младите по-млад!... Лятно време аз всеки празник му карам тук гости от града – идат като у тях си...

Четири-пет дни още ваял. Всичко се напои с влага. Земята подгизна, стана клисава като лепило. Листата съляха, откъм лозята идеше тихо шумолене на капките. Лукан се разхождаше, покрит с чувал. Асен, със своята кожена куртка и каскет, приличаше на някой от ония осиромашели фермери, които се виждат по американските филми. Денем, под сайванта, до тъмно чукаха – стягаха каните, презлеждаха кошовите, приготвяха нова платформа на каруцата за гроздето. Оттаък; в малката стая с пръстен под, цялата в гъсени скелци, ние с Ката нареждахме в слама златночервените пармени, зелени ренети и розови белфьор. Ката хвърляше настрана нагнилите плодове и със своя дебел мъжки глас правеше сметка, колко пари ще иска за тях от циганите. Тя е ниска, разтъртена жена, с лице като презрял домати, глупава, добра и работлива като добиче. Въздухът в стаичката беше задушен и тежеше от гъстия аромат на плововете. Вечер се прибирахме с Асен в малката кухня, дето пращяха сухи лозови съчки, приготвяхме си вечеря, четяхме вестници отпреди два гена. Някой измокрен пъдар се отбиваше да се стопли и да пие чаша ракия. Лукан току си търсеше работа при нас и бърбеше, свивайки дебел цигари от контрабанден тютюн.

Един следобед на запад неочаквано пламна ивица аленопортокален блясък. Ниско над нея още натискаха куршумени пластове, но отгоре облаците вече се размърдваха, белезникави, по-леки, и на едно-две места се показва бледозелено, съвсем далечно небе. Из клоните запърхаха птичета. Равнината към града се откри – нашарена тук-там с жълти петна от огрялото на залез слънце.

– Свърши се! Утре вече ще светне!... – отсече Лукан. – Ей, бай Асене! Бях се уплашил, бей!... Рекох, ще се напука зърното и отиде туй за туй!...

– Свършено ли?... Хм! Кое се е свършило?... То сега почва, господин Лукане! Стягай се, че каквото ни чака – гирниците ни ще станат остри както на оси!...

– Щат, щат, бай Асене, ама нали ще наредим ей тукичка щайгите!... Аз туй гледам! Туй ми е мене меракът!... Ти Лукан с работа не мойш го уплаши!... Само да ще пет-шест гена да погрее слънцето, както то си знае, и да опече афуза!... През туй време ще изварим сливите, че като нагодат берачките, в една неделя – готово! Пък подир нека си ва-а-али, колкото ще!...

Сега, цяла седмица вече, небето беше чисто, високо, замъглено едва-едва като от паяжина, както е винаги в ясните есенни дни.

Следобед Асен нахлузи голямата жетварска капела, стегна каруцата, метна се вътре и пое за Буковец. При портата поспря и се извърна:

– Моля ти се, наглеждай пилците!... Да не ги изморим, преди да се излюпят!...

Скоро колата се изряза върху билото на хълма и превали оттатък. По пътчеката към долния край премина Ката с кошница, да събира опадали-

те ябълки. Лукан още преди обяд се бе спуснал по прекия път за града. Останах сам в затихналото имение. Младият овчарски пес Медун, с едно око синьо като мънисто, другото кафяво, скачаше тремаво наоколо с весело ръмжене и хапеше някаква треска, за да чеше растящите си зъби.

Обширният хаджи Вълчов имот цял бе потопен в синьозлатист слънчев блясък. Границите на тоя имот обгръщаха плещите на дългия хълм чак до долу, до бауриите над града, а горе се събираха в гориста шанка на върха. Един стар път се спускаше по леката урва и делеше овоцната градина и лозята от отвъдните нивя. Вдясно от шосето имаше чужди лозя, а по-долу, до края на хоризонта, лежеше равнината, която стигаше до Дунава. В тоя уморен есенен пейзаж, дето охровият цвят преливаше на места в меки кафяви тонове, само неправилните четириъгълници на лозята излагаха една буйна, чувствена и остра зеленина.

Изушената пръст бе пъргава под нозете като гума. В бистрия въздух прелитаха беззвучно мушици, сегиз-тогиз в кокошарника изкукуригваше петел – и отново настъпваше тишина. Тишина безпределна, прозрачна, лъчезарна, като сиянията по иконите, в която се приготвяше нещо голямо и радостно.

Простряна под слънцето, огромна и топла, земята очакваше търпеливо края на своя дълъг родилен час. Тук-там, върху изсъхналата трева, тупаха зрели ябълки, ала по сенчестите места цели кичури не бяха се зачервили, както трябва. Дюлите имаха дебел зелен мъх – трябваше още дни, за да се жълтнат. По корените, по стъблата, по клоните и тънките вейки последните гъсти сокове бързаха из дълбоките негра, наливаха кожиците,

избистряха плода, насищаха с тайни аромати всяко зърно. Една невидима ръка се грижеше и за най-малката греболия.

Отвъд пътя лежаха ниви, стари, неработени лозя и угари. Там беше запуснато и сънно. Сливите бяха обрани, само тук-там по клоните чернееше презрял, набръчкан плод, около който се въртяха оси. Но от стръмнината насам, чак до шосето, изглеждаше съвсем иначе!

Особено щастливи бяха лозята. Дългите, идеално прави редици, с върлина за всяка лоза, на височина до човешки ръст, приличаха на безчислена зелена войска, строена за поход към равнината. И когато човек приближаваше до тях, веднага едно неуловимо шумолене пробягваше от лист на лист, като шепот на предупреждение, който се предава по всички посоки, чак до последните редици. Те знаят, че още е рано. Само ден-два-три най-много и ще бъдат готови. Но сега е още рано, затова потрепват така.

Цялата половина край шосето беше царство на афуза. По всяка лоза висяха огромни, тежки гроздове, сякаш десетки събрани заедно зърна на вимета, набъбнали от гъста и хладна сладост. Някои бяха вече кехлибарено-бистри, други още мътнозеленикави. До вътрешния синор един стар орех изглеждаше изтънял и някак посрамен: преди две седмици бяха го обрулили, наоколо бе покрито с шума и зелени черупки и във въздуха още стоеше горчив и освежителен мирис. Тук почваше мискетът – черни, мазни гроздове, които надничат под зелените листа с множество кръгли очи и аромат толкова силен, като че е изкуствен. Заг него бе тамняката: тя е „русо“ грозде – прозрачни, ахатови зърна, в които се вижда семката, и с тънък черко-

вен дъх. По-нататък, до тънкокожата шасла, напъстрена със ситни лунички, имаше две редици султанка – това грозде, което се ценя само заради дългите си черни и твърди зърна, без никакъв аромат, но хрускави и винаги хладни. Заг тях бяха винарските лозя. В падината, малко по-в сянка, беше отделено едно парче с късен памид. През ступените сутрини в края на октомври неговите зърна са посипани със синкав прахец, върху който блестят канки легена роса.

Всичко това, сътворявано по тайнствен път в тъмната дълбочина на тучната, сивочервеникава пръст, бе излязло сега отгоре в безкрайно разнообразие и щедрост и мълчаливо очакваше да получи от слънцето своята последна хубост.

– Камо-о! Камино мари!...

Лукан се бе върнал и викаше по навик още от портата. Никой не се обади. Той влезе в двора, надникна в одаята на сайванта, после сви из пътеката, мърморейки си сам:

– Хм!... Добър ден, бай Коста! Вардиш ли, вардиш ли?... То и ний, затъ... оставихме те самичък тук, уж гостенин!... Де ли се е запяляла таз булка сбъркана?...

Той се бе пременил за града, с гумени еменици, но не беше се обръснал: до събота има още време. На единия му пръст висяха нанизани на лико четири изчистени овчи крака. Той ги дигна, поогледа ги, ухилна се:

– Рекох и аз да принеса нещо... Ама де е таз жена бе, джанъм, да ги тури в тенджерата?... Че ако ги закача някъде, иди сетне ги търси в Медуновата колиба... Ха, донесох ти вестник от града. Още се биели, думат, ония там – испанци ли, аф-

риканци ли бяха... Пък като прочетеш вестника, дай ми го за цигари...

Лукан се стеснява да му иска цигари и вече два-три пъти хитрува така. Изваждам кутията, запущваме и се упътваме към къщи.

— Ха! Щях да забравя да те питам. Не минува ли оттук един чилък, не ти ли се е обаждал?... Трътлест един, базиргянин... Казака, таен от града... Като слизах отзарана, гледам го долу под ханчето, гуши се из синуриите, навежда се, дебне нещо. Щом ме сапикаса, кимна ми да ида при него. В ръката му ей такъв е парабел! Избягал бил из затвора един, арестантин де... Хванали му гирите насам. Млад мъж бил... Онзи ден избягал... Пък вчера задигнал от една берачка в търдявашните лозя торбата ѝ с хляба...

Той млъкна за малко, събра вежди и цялото му брадясало лице се насече с бръчици.

— Четири-пет „тайни“ пуснали да го ловят... „Ако се мерне, кай, към чифлика, удряй, с каквото можеш, и дръж! Кай и на бай Асена! То ний, кай, ще го пипнем, то е сигур, ама да знайте, кай, ако доде из вашите лозя, тозчас да обадите в буковския участък“...

Седнахме върху стъпалата на откритата веранда. Лъхна ветрец. Напред се откриваха мекуте хълмове, огрени от слязлото към хоризонта слънце. В ранните лозя бяха почнали беритбата и оттам идеха проточени, бистри гласове:

— Хей, бай Коста! Каква е таз човешка оправа бе? Вие сте учени хора, кажи ми, че по някой път ми се замайва акълът!...

Лукан се завълнува, взе още една цигара, после посочи към златистата далечина:

— Я! Поглеж! Туя слънце, тез лозя, тоз плод...

я! Тоз ветрец, дето мирише на чубрица!... Каква е хубост наоколо — да ти се доплаче, дето викам, от драгост!... Седи ли се, братче, в таквоз време междустените на хапуза?... Ще бягаш — не, ами главата си ще прежалиш, само да се измъкнеш!... Два гена — два!... Ама слободни да са!...

Той се загледа надолу към синкавата, премрежена равнина.

— Пък онова куче, Казака, с глас иска да го лови!... Нека той го лови — какво ни бъркат нас тук?... Те затуй му и плащат!... Ама само да се мерне тоз сиромаш насам, не в участока, ами самин ще му покажа скритите пътеки, че и хляб биля ще му дам!... Джебчия бил, думат!... Брей!... Голямо чудо!... Обрал там някой си думбазин, дето сто пъти повече обира сиромашта! Ама онзи не го пипват, защото е хитър и знае и закон, и основание... Оправа човешка! — повтори той и плю настрана.

По шосето запухтя елегантна кола, зави към върха и изчезна, като остави само меко, затихващо бръмчене. Лукан я проследи с поглед:

— Курговият гангалак пак зашемета насам... Свят! Нали ти казвам: някой се бърхти, бърхти, пари за един впрегатен кон не може да събере, като бай Асена, пък тоз хубостник деня и ноци вози с афтонобила си женски... Баща му има бирена фабрика в града. Син му не е прост да работи я?... Едър един, млад мъж, има-няма трийсет години, гърба му широк — таман за две пръскачки. Отбива се тук често, мъкне шишета, има уважение към бай Асена, ама... не! Не е прилика той на чорбаджията!... Дип че бай Асен е добър, че го търпи и него, и други таквиз като него... Някоя нощ, току сме отрязали в първия сън, чувам Медун лае, ще се скъса. Отворя очи, стената на одаята светнала, блещат

вън едни фенери на шосето, ту-ту-уу! – реве бурия на афтонобил... Ех, разбрахме я!... Минчо пристига, пак няма да се спи!... Стане бай Асен в леглото, наметне се, онзи се възлегне насреща му, млъчат някое време... Че сетне Курдовият като захване да разправя – спиране няма! Аз стъкна печката, направя им по едно кафе, онзи измъкне шише коняк и все разправя... Нашият слуша, слуша и хе-е – рядко-рядко каже нещо накъсо. Онзи смучи и разправя – все свои дертове, за баща си, за фабриката, за годеницата си... За акъл иде той тука... Санким малко са на бай Асена неговите грижи, ами и чуждите ще оправя...

Лукан млъкна, изкашля се, примъкна се понаблизо. Гласът му стана доверителен и глух:

– Чувай, бай Коста, ти си наш, свои сте с чорбаджията. Искам да ти кажа нещо за него. Този човек има нещо – какър има, мисъл има... Дотрашава ме понякога, вярно ти казвам!... От пролетта насам два-три пъти става: влизам, приказвам му, той лежи възник на кревата, както си е дошъл от работа, уж слуша мене, пък поглежда му – хе-е-е някъде, Господ знае де се е отплеснал! Вляза втори път и чак тогава ме вижда... Има едно черничко, гребно момче в града, Пано го казват, шлосер. Дохадя един-два пъти, все по пръкнало. Познавали се с чорбаджията от странство, работели заедно някъде си. Като се затворят двамата, чак до среднощ седят... Приказват, приказват, ама нисичко, нищо се не чува и не разбрах каква им е работата. Само на сутринта гледам бай Асен – съвсем капо замаян. Пита ме по пет пъти за едно нещо, не чува, акълът му на друго място...

Той още повече се приближи до мене:

– А пък една заран, помня, таман трябваше

да ръсим лозята. Той лежи, чете една книжка, в стаята – гим, разбрах, че цяла нощ е будувал. „Остави ме, вика, Лукане, не ме закачай гнеска, върши самин каквото знаеш!“ Ха сега де!... А пък инак – работи човека, работи като аргатин, като роб, дето викат, от мене повече се труди. И спори му, не е някой потриван!... То затъ не е лека работа със земя да се бориш! Ама – яде го нещо тоз човек... Страх ме е някой ден да не зареже всичко и да си вземе пак очите нанякъде!... Един път сегяхме ей тука, както сега с тебе. Бяха цъфнали ябълките, цялата градина надолу беше окичена, също като че бе навалял бял и пембен сняг. Приказвахме си. „Потрай, вика, Лукане, само пет години потрай още – че да видиш тогаз какво се казва чифлик!... Трахтори, трахтори, вика, ще пухтят тука, с камуони, вика, ще смъкваме на гарата и житото, и ябълки, и пилета, и грозде. Сиромаш човек наоколо няма да остане. За всички работа ще има... Ти, вика, само команди ще даваш, пък на Роза, кобилата де, пенсия ще вържем – да яде зоб и да си почива! Пет години – не ще повече!“ Слушам го аз и хем ми е драго, хем едно нещо ми дума: тя мойта лесна, аз де ще да не трая, ами той, той дали ще умрай, дали ще го свърти тук дотогаз?...

Един стършел бръмна над главите ни като стрела и звукът дълго заглъхваше в привечерния въздух. По шосето се спусна пътническият автобус от Балкана. Лукан се дигна, тръгна към сайванта, дето вече трополеше Ката. Аз се прибрах вътре.

Тя беше като всичко наоколо, тая варосана отвън, вехта, но още жилава, изпълнена със скрит живот, къща. Строена по господарски, с яки основи и зидове, с широки стаи, зимник и обширен та-

ван, сега тя се бе поразсъхнала, каменните стъпала отзейваха големи пролуки, мазилката се бе поузлющала. Ала изпод земята същите тайни сили, които носеха мъзга на гървесата, на тревите, на буйните лози, стягаха и крепяха като с невидими железни скоби високата сграда, която приличаше на бял кораб сред зелените къдрави вълни. Един сложен, съставен от много миризми гъх се излъчваше от стените, от пода, от старите долапи. Дъх на плодове, на пръст, на сух лук, на ракия, на гим – и мек, далечен аромат от липов цвят.

Едната от стаите беше почти празна, просторна и светла: стаята за гости. Две легла, покрити с китени губери, бяха наредени покрай двете стени. Стаята на стопанина, напротив, беше отрупана с най-различни неща: тежък гардероб, кован старовремски сандък с изписани гюлове, купища книги – чужди списания, статистики, ръководства по лозарство и птицевъдство. Едната стена бе заета с карти на двете полукълба. На групата висеше гвуцевка ловджийска пушка. Върху масата до леглото – няколко полицейски романа, куп снимки от странство, пепелник, пълен с угарки, електрическо фенерче, туба бромурал и един том френски стихове. В ъгъла на масата бе разгърнат чужд вестник с карта на Испания, а върху него – полупразно шише ракия.

Съседната стая бе оставена за специални нужди на стопанството. Влязох предпазливо. Капациите на прозорците бяха затворени и вътре владееше задушен топъл полумрак като в стая на болен. Тук беше инкубаторът. Една газена лампа подгържаше равна топлина в полустъкления сандък, дето бяха наредени петдесетина яйца. Жълтият немощен пламък хвърляше чудновати сенки по сте-

ните на стаята, прилична на подозрителна лаборатория. Тук Асен правеше своите опити за късно есенно люпене. Проверих температурата, обърнах внимателно, едно по едно, всяко яйце, преглеждайки ги с електрическото фенерче. В нежнорозовата течност под черупката личаха вече смътните очертания на растящия с часове зародиш. Странно чувство изпълваше тук човека. След няколко дни няколко десетки мънички живота – отделни, самостоятелни, жадни – щяха да излязат чудоейно от тоя сандък и да изпълнят с писклива врява мъчливата тъмна стая. Имаше нещо недобро, нещо дяволско в това изкуствено сътворяване, дето тайната на живота оставаше все пак още по-далечна и по-непроницаема отвсякога.

Сега вече завършихме работния ден. Слънцето се бе скрило. Появя хладина. Онова невидимо птиче, което всяка вечер сякаш пълзи край синора и стени, проплака пак наблизко, после по-надалеч, после гласът му угасна в тишината. И изведнъж тъмното небе нахлу от всички страни – огромно, погълнало целия свят, но незабелязвано досега, посипано от край до край със своите едри есенни звезди.

До Буковец по шосето са пет-шест километра. За по-бързо тръгвам по прекия път между лозята. Отзарана една гургулица на стряхата ме събуди, като че беше априлска сутрин. Ала слънцето изгрява вече долу, на югоизток, и в тоя ранен следобед блясъкът му е странен, почти неистински, сякаш отразен в безкрайното матово огледало на небето. От превала се откриват отвъдните склонове със селски лозя, зашумели вече от берачи. Пътят още е пуст. Сегиз-тогиз ме настигне кола, натоварена с големи кошове, стопанинът, сег-

нал на предницата, спре, извърне се назад, за да отбие чергата, с която са забулили кошниците с отбора, и рече:

– Вземи си – там, от по-егрото...

Селянка с кобилица излезе от напречна пътека и като наближи, снесе кобилицата, пхне в ръката ми голям, хладен грозд:

– Хапни и от нашето лозе...

Те виждат, че не съм мъдълавашен, и бързат да ме почерпят за бекет с плода на своя имот. Сърцата са щедри – от изобилието наоколо, от кротостта на далечното небе, от меката печал на тия призрачни дни, през които и последното човешко съществуване усеща, макар и смътно, преходността на земните неща. Има, дал е Господ за всички и за нас, и за ония, които нямат свое!... Дори гаргите летят ниско, кълват изпадалите по пътя зърна и не се плашат през това време от хората.

Селото е в малка падина, пръснато, нечисто – като всяко българско село. Насред мегдана – една пресъхнала чешма и до нея прострени платна да съхнат. В гръното – бетонен паметник на войник с пушка. Наоколо през плетищата надничат неподвижни прашни гървета и зад тях пусти, буренявали дворове. Хората са из лозята, сам-там се мерне някоя възстара, запретната жена. Един грузоселец води за юздата гребно конче с покрита каруца, спира на всеки пет крачки и се провиква:

– Пиперки, пиперки!... Евтини пиперки!...

Мястото, гето се вари ракия, е в един от ъглите на мегдана. Отдалеч още оттам се носи особен, топло-кисел мирис. Една схлупена кирпичена колиба, полузаровена в земята, гими през продънения си покрив, а зад нея изварената каша е образувала червено тинесто блато.

Вътре в землянката е полутъмно, въздухът – горещ, влажен, наситен със спирт, пушек и гръх на сливи. Казанът с охладителя заема почти цялото помещение. До огнището са струпани тънки дърва. Една пейка до стената и две каци изпъхват останалото пространство. От чучурчето на охладителя се точи в черен котел бистра струйка.

Асен, в изцапана риза и с цигара в уста, пресипва с голямата гребалка последната каша от каците. Сетне подсилва огъня и сяда на пейката до дядо Михал.

– А! Заповядайте, заповядайте да разгледаме, нашия гестилатор – посреща ме той. – И услужете си сами, моля ви се! – сочи с поглед към чучурчето.

Гребвам с изгълбаната кратунка, голяма колкото кафена чашка, в котела. Прясната още топла ракия отначало припарва и разлива ароматна слабост по цялата снага, която после неусетно се превръща в приятно самочувствие на бодрост и сила.

– Е? Как ти се струва моя земен сок?...

Аз помагам да напълним казана, нося дърва отвън. Сетне сядаме на пейката.

Дядо Михал излиза към селото. Той дълго тътре схванатите си крака, за да изкачи стъпалото пред вратата. Асен го гледа, докато закриви към мегдана. После се обръща към мене:

– Ще запомня тая нощ... Знаеш ли какво научих?... Дядо Михал нямал дори шейсет и пет години!...

Той хвърля с яг две гървета в огнището.

– „Дядо“, а... Само петнайсетина години по-стар от мене!... Дядо!... Не би могъл дори да ми бъде баща... Разбираш ли? Свинство! Досега не бях помислял!...

Сивите му метално-спокойни очи блуждаят в пространството. Устните, които закриват два реда хубави, запазени още зъби, са изопнати и потрени в ъглите.

– Да сменим водата, че е възвряла.

Работата сега е лека. При това моя казан е последен. Носим от кладенеца отсреща вода за охладителя, поддържа огъня, изваждаме празните каци до каруцата. После се връщаме вътре.

Вън слънцето вече се е смъкнало. Няколко полегати лъчи се промушват през пробития покрив и стават прашно-синкави от дима. Неочаквано дупката на вратата се засенчва: на прага се е изправила женска фигура, в лятна рокля, с голяма чанта в ръка и надничва вътре:

– Помага Бог, господин Вълчев! Още ли работите?...

Гласът е свеж и весел.

– Сполай ви, момиче! Още ами! Като не останяхте да ми помагате!... Елате де, елате да ви представя! Моят гостенин и приятел, госпожица Славка – акушерка на общината Буковец.

Той ми хвърля бърз дяволит поглед и продължава:

– Най-важната личност тука, помага за увеличаване на народонаселението, макар че сама е девственица! Няма шега – аз гарантирам!...

– Ах, господин Вълчев! Моля ви се! Не почвайте пак!...

Момичето цяло се зачервява, но очите му се смеят.

– Влезте де, влезте! Кажете, отспяхте ли си след нощес?...

И без да чака отговор, добавя, обърнат към мене:

– Прекарахме цяла нощ тука, двамата... Е! И дядо Михал беше, ама той е стара лисица, легна си по-рано заг казана...

Той се усмихва със своята чудна, малко смущаваща усмивка, само с устните, а очите стават все така сериозни, спокойни, далечни.

Момичето отново пламна, объркано и щастливо от закачката:

– Ах, господин Вълчев! Какъв сте! Ами!... Цяла нощ!... Като си отидох, нямаше още единайсет... Нали с дядо Михал си тръгнахме!...

Той я хваща за брадичката!...

– Добре, добре, добре, малка!... Ай! Извинете! Ръцете ми били изцапани! Виж – обръща се той към мене, – погледни, какъв тен, а?... Прасковен!... Какво искаш – младост!... Младост, приятелю!... А какъв бюст! Като на Диана Ловджийката!... – Той продължава да я оглежда цялата, като че е млада кобилка. – Само бедрата – мъ-ъ-ничко – мъничко да бяха по-дълги! Но нищо, и така е чудесно!... Напомня ми едно момиче... Ама чакайте! После ще приказваме. Сега ще ида да се измия, вие през това време можете да си направите любовни признания – аз не ревнувам...

Ние сядаме, черпим се с кратунката, разговаряме. Девојката е приказлива. Скоро узнавам нейната проста история: сираче от войните, майка ѝ умряла наскоро след бащата, тя израсла в пансион. После свършила акушерско училище, стажувала в болница и от четири месеца е в Буковец. Животът тук не е лек, хората, вярно, не са лоши, но – прости, стиснати, нехаят за здравето си и когато са болни. По-рано имало лекар, стоял половин година и напуснал. „Аз досега, да не ми е уроки, имах късмет. Три раждания изкарах – и трите

благополучно. Колежката ми преди мене още отначало имала два смъртни случая, едно след друго. Не дай Господи!... Лошото е, че съм съвсем самичка. Подивява човек. Кметът е от града, учителите всички са семейни... Само с господин Вълчев дето се виждаме, кога дойде насам. И то на седмица или на две веднъж. Господин Вълчев е зает човек, имот има, познати много... "Тя повтаря името му с очевидно удоволствие. Сетне извързва очи навън и погледът ѝ излъчва плаха, едва сдържана нежност. През светлата дупка на вратата се вижда полянката пред колибата, огряна от залязващото слънце. Асен, съблечен до пояс, се плуска със студена вода. Така с мургавия, мускулист, стегнат торс, в панталони, целите изцапани със син камък и кал, бос, в груби сандали, той прилича на рисунка от модерен художник. След малко пристига и сяда при нас, избръснат, в чиста риза, лъхац на одеколон. Кратунката отново ни изрежда.

– Та сега, да ви довърша... Искях да си припомня на кого ми прилича по фигура и по лице госпожица Славка. Само така външно, разбира се... Пътувах веднъж – беше някъде из Нормандия – с моята таратайка, едно гвуместно рено, с което разнасях мостри, и привечер при един завои гледам, на двеста-триста метра напред – жена. Върви пешком в същата посока. С шапчица, с високи токове, градска птица. Настигам я. Спирам. Питам за къде отива. Тяй като пътят ни е един, ако обича, да се качи в колата. Тя се изплези ухилена и отвърна: „Иска ли питане за това!... Дайте ми една цигара!“ Младо, деветнайсет-двайсетгодишно. Бланш се казваше... Не беше стока, да процавате, ама младо, младо!... И хубава!... Тръгнала с приятеля си за Руан, в близкото градче се скарали,

оставила го и понеже нямала пари, решила да върви пеш... „По дяволите! Знаех, че някой туп ще ме качи в колата си!“

Слънцето вече е залязло. В землянката се смрачава. Младото момиче чака една-две минути, преглъща, обажда се несмело. Очите му са големи и сериозни:

– После?... Вие... Какво стана?...

Асен се усмихна, взема едната ѝ ръка и изследва един по един пръстите ѝ:

– После? Какво?... Остана при мене три месеца... След това тръгна с един професионален танцьор...

Чучурчето вече престава да пуска. Работата е привършена. Стягаме се, натоварваме бурето и каците на колата. Още веднъж се почерпваме. Асен впряга старата кобила, обляга се на канатата и гледа закачливо девойчето:

– Да бихте ни предложили сега, госпожице Славке, една хубава вечеря!...

– Хайде де!... – просиява момичето. – Стига да се съгласите! Хайде, заповядайте у нас! Ще изпържа яйца, имам кисело мляко...

– Ах! Ах! Ах! Яйца и кисело мляко! Моля ви се! Елате у дома, аз да ви гостя така – че и по-добре, даже...

Той бутва назад широката капела и премрежва очи:

– Някой ден, когато бъдете в чужбина, малка моя госпожице акушерке, обагете ми се, да ви кажа какви чудесни неща за ядене има в света и де може да ги намери човек...

Очите на девойката блясват. Гледа го право в лицето.

– Трябва тогаз вие да ме заведете в странство, господин Вълчев, и да ми покажете! – казва

тя бързо, на един дъх, станала изведнъж смела от ракията, от вечерния час, от близкото разделяне.

Той я поглежда усмихнат и учуден. Помълчава, обръща лице към мене:

— Я гледай! Малката... малката вече не е малка!... Добре, много добре! Така да бъде!... Та сега слушайте. Ако ви се ще да хапнете пате-гьо-фоа-гра, ще отидем в Оверн — знаете ли къде е то, госпожице Славке! Не? Няма и защо да знаете, нали се паза-рихме, че аз ще ви водя! Ако пък ви се ядат кренвирши — сочни, млечни, с чудесна горчица, равна на джонската, и с най-хубавата бира в света, — ще идем в Прага. А може би ви се сръбва рибена чорба? Ще ви заведа тогаз в едно местенце около Тулон, дето се приготвя единственият на земята буйабес! За пържена риба обаче ще отскочим до Гърция, близо до Атина, във Фалерон. Там, на брега на морето, ще ви предложа червени, като позлатени, барбуни и ще ги полеем с онова бяло вино, което по цвят прилича на дървено масло, а има дъх на смола... Още искаме ли?... Мене ако питате, сега бих се задоволил само с половината от тия чудеса!...

В зграча нейният глас прозвучава тихо, замъглен неочаквано от тъжна кротост:

— Колко неща сте видели!... Как ли ви е скучно тука?...

Той поклатва глава:

— Скучно?... Хайде де! Отде пък ви хрумна това?... Скучно? Хм! Ами оранта, ами лозята, ами гъсениците, ами ганъците?... Хе-хе-хе! Че по-голямо разнообразие има ли, госпожице Славке?

— И... не ви ли дотежава тъй по някой път, все самичък?...

— Пак сгрешихте, видите ли! Как ще съм сам: ето я Роза — знаете ли как ме обича? Щом ме види

— отдалеч цвили. Ами господин Лукан и госпожата му, ами Медун?... Ами ония четиридесет пици, които аз сам, без ваша помощ, се готвя да акуширам след няколко дни?... Целият този народ, как мислите — нищо ли не е? И ето на, ние се бавим тука, а те всички отдавна ме чакат вкъщи!

Той се изправя, подава лявата си ръка, а с дясната потупва нейната отгоре.

— Довиждане, момиче! Защо не наминете някой ден към мене? Вие май никак не сте дохождали?

— С най-голямо удоволствие! Когато кажете, господин Вълчев! Че как ще дойда — вие сега за пръв път ме каните!...

— Елате, елате!...

Сядаме отпреде в каруцата, кобилата поема отначало равен тръс, сетне тръгва ходом. Девойката върви донякъде зад нас и маха ръка. В мрачината светлата ѝ фигура личи някое време, после зад един плет изчезва. Вечерта е паднала, но здрачът е прозрачен като хладна, потъмняла вода. Селото сега е по-оживено. Мърдат сенки, щапват в праха боси нозе, пред вратните мучат говеда, откъм общината се чува радио. След няколко минути слиза на шосето и веднага ни лизва тънък октомврийски ветреца. Небето е тъмно, звездно и сякаш цялото върви заедно с нас. Пътят неясно белее напред. Става хладно. Покриваме се двамата с една черга, запушваме. Мълчим. Аз знам: в тая минута неговите мисли, както и моите, кръстосват безредно — тук — там — наблизо — или безкрайно далеч — навсякъде в тая нощ, из цялата тъмна земя, преплитат се със спомени, със случайни неща, с тайни желания, със съжаления и светът изглежда още по-огромен, по-усложнен и неразбираем. Това е винаги, когато си лице срещу ли-

це с първичните неща и усещаш го себе си друго човешко присъствие, мълчаливо, затворено, почти враждебно, защото е отделно от тебе. Ала гостатъчно е да се разчупи мълчанието, да прозвучи до тебе друг човешки глас, малко приглушен от мрака, да светне до рамото ти друга цигара и като по чудо изведнъж изчезва всичко извън тая минута: целият свят се прибира тук, ей в този път през заспалите хълмища, в тая тъмна каруца, която лъха на сено и на прясна ракия и води към къщата, дето чакат всичките наши малки, мили грижи... Такава е човешката душа: ненаситна и безкрайно смирена в едно и също време.

Затова, когато му се обаждам, той трепва като пробуден, хваща по-здраво поводите, после придръпва чергата към мене и ме загръща по добре.

– Хубаво ще ти бъде, Асене.

Цигарата му светва по-силно. По пътя вляво претрполява в тъмнината волска кола и се загубва назад. Той не отговаря. Не виждам лицето му, но усещам, че разбира и чака да продължа.

– Защо не се ожениш?

– Мислиш ли?

В гласа му вече няма закачка и звучи някак сухо, със затаена горчивина.

– Момичето цяло се топи пред тебе. Мигар не виждаш?

– Знам. Разбрах го отдавна. Само че... само че, видиш ли, моят стомах толкова години вече свикна на префинени, пол у развалени лакомства... Кой знае дали би понесъл здрава, прясна храна... Разбираш ли?... А хубава е момата! Свежа, непокътната, огън! Забеляза ли какви трогателни ръце има? Такива ръце не могат да лъжат!...

Сега вече той говори:

– Вчера, когато тя дойде при казана за пръв път, казах си: какво друго ми трябва?... В дупката замириша сякаш на лаванда. Младост!... То е някаква сяпа сила! Не можеш ѝ устоя!... Сетне се разприказвахме със стареца и изведнъж блесна в мозъка ми: глупец! Та тя е само двадесет и три години... би могла да ти бъде дъщеря!...

– Хайде, госпожо, хайде, полека-лека!... – Асен ме побутва усмихнат.

– Виж! Тук пътят е малко нагоре и Роза, нали е старичка, винаги хитрува: спира се, като че е изненадана, и гледа да почине минута-две...

Кобилата потегля отново едва-едва.

– Знаеш ли – продължава той, – едно само нещо мразя на тоя свят: старостта! Гнус ме е и я ненавиждам!... Знам, че не е прилично, грешно, ако щеш! И знам, че я мразя от безсилие, от подъл страх, от отчаяние – защото нищо не мога срещу нея!... Аз съм малко разгвален, свикнал съм да успявам във всичко. Научен съм да плюя на ръцете си, да стисна зъби – и да надвия! И обичам това: да преодолявам съпротива, да успея – но след като здравата съм се борил! През войната ходех самичък нощем на лов за пленници и рядко съм се връщал с празни ръце. По-късно какво не върших през тия единадесет години: в Ниш бях комисионер, в Брюксел работих тапети, в Швейцария събирах реклами, в Париж имах малък гараж – и взех докторат по стопански науки... Труд, египетски труд, но винаги увенчаван с успех! Това бе най-важното: да разрешиш добре задачата. След това – нова задача!... Другото не ме интересуваше. То и днес не ме интересува... Само че за едно нещо досега не бях се замислял: как да се надвият годините?... Времето!... Как ще преодолееш времето!... Свинство!...

Той отпуска поводите да запали нова цигара. Колата бавно се движи и в дълбоката тишина се чува само равният тропот на Роза по меката страна на шосето. Напред неясно изпъкват черните хълмове. Една звезда се откъсва от небето и пада със светла гиря.

— Чудно нещо е човекът! Всеки си има слаба точка. Бутнеш ли го там — свършено! Пиши го загубен! Често сам той не знае това. Нещо като внезапна периодична лудост... Моят Лукан например. Той е по женската част... Три жени вече е оставил. Има в града възрастни деца, женени. Срамуват се от него. С Ката живее невен-чан. Мисли, че аз не зная. Съвестен работник, добър човек, верен ми е като куче, но целият му живот е сбъркан. Дойде ли му часът, оставя всичко и хуква. Мисля си дали, докато свършим гроздобера, няма да ме зареже заради дебелиите боси крака на някоя берачка...

Той изведнъж млъкна.

— Пък може би това е то — истинското, а?... Кой ще ти каже?... Може би другото, което смятаме нормално, е само пауза, празнота, очакване?...

— Ами твоята точка?

Ние сме допрели рамене под чергата да се топлим, клатушкани от колата, загубени в тихата хладна нощ. Думите звучат отчетливо, с някакъв по-дълбок и в същото време като че недоизказан смисъл.

— Ами твоята точка? — повтарям аз.

— Не знам... Наистина не знам — мръдва глава той. — По-рано, преди да се върна, беше друго. Струва ми се, че сега не съм вече същият. И затова предишното не влиза в сметката... Дойдох тук с настървение, с увереност, че ще поема в ръцете си и ще стегна имота. Искаше ми се да прошуми пак

хаджи Вълчовото име, както преди! И мисля, че успях наполовина. Само че, видиш ли, това трябваше да стане поне десет години по-рано... Понякога ми се струва, че имам работа и сили за три живота, а сега, като помисля... — в гласа му трепва ядовита насмешка, — то е навярно като това слънце денем — огромно, пламтящо, разточително и всеки ден все по-краткотрайно... Разбираш ли?... А обичам тая земя, обичам старата къща, съградена от баща ми, фиданките, садени от майка ми. Понякога, когато стоя изправен сред лозето, усещам, като че ли краката ми имат корени, истина ти казвам!... Обичам тия прости, нечисти, крадливи и гладни хора, сред които живея. Хокам ги, мъча се да станат поне получовеци. Уча ги да си правят нужници, давам им хинин, а те газят нивите ми с добитък, крадат кофата на кладенеца, от който всеки минавач по шосето се отбива да пие вода... Веднъж дори щях да пребия едного: беше ми отровил кучето, майката на Медуна... И все пак добре се погаждам с тях... защото, знаеш ли, като че ми липсва нещо — това тъмно, страстно чувство на собственост. Повече ме влече да се боря, да преодолявам. Три години вече, от сутрин до среднощ, аз съм на бойна нога: водя непрекъсната борба с десетки явни и тайни врагове. Със суша, с градушка, с измръзване, с гъсеници и насекоми, с мана, с мор по кошките, с плитките хитрини на изполичаря, с данъчните агенти, с просрочените полици... Не знаех само, че моята собствена физическа персона ще стане може би най-страшният враг на работата ми: от някое време силите ми не са като по-рано. И сегиз-тогиз ме промушва, като свредел, ревматизъм в ставите. И все пак добре е така. Дъпреди година не се свъртах на едно място. Всички грани-

ци съм минавал със и без паспорт. Навярно – тука е била моята точка, щом питаеш... Сега сам не разбирам как, но се успокоих и всичко ми се струва по-иначе. По-добре или по-зле? Не ща да знам!...

Каруцата трополу вече отвъд превала. Роза ускорява крачките, бърза да се прибере в обора. Долу, в невидимата далечна равнина, мъждукат едва забележими светлинки. Нощта е станала още по-притаена и гъста.

– Вдругиден почваме беритбата. Трябва да се наеме още една кола за гарата... Да се намерят пари за берачките... Да се приготви храна за петнадесет души... Трябва... трябва... трябва... Какво ли не трябва?

Той отмята чергата от плещите си. Отдалеч се чува веселият лай на Медун, който ни е погушил и тича да посреща.

– А малката?... Какъв кураж, а, изведнъж?

В мрачината усещам, че цялото му лице се усмихва.

Колатата препуска наголу. Кучето пристига, хвърля се, скимти, квичи от радост, тичайки наоколо. Роза сама прави голям завои към портата, тръсва ни на прага и изведнъж спира сред двора.

От тъмното изниква Лукан:

– Ха добре дошли!...

В огнището на сайванта пламти огън. Едно котле е закачено над него, иде мирис на варена царевича. Край огъня са приседнали двама души и сенките им, грамадни и изкривени, мърдат по стената. Ката и още някой.

– Бай Асене, Пано шлосерчето те чака... От светло още дойде. Имал нещо да ти казва, важно било.

Приближаваме до огъня. Ката и момъкът

стават. Асен се здрависва с него.

– Какво те е назорило по туй време, Пано – казва той, намятайки кожената куртка. Сядаме край огнището на ниски, трикраки столчета.

Гостът не отговаря веднага. Той е гребен, изцапан с черно момък. Под сваляния му каскет бляска остър, недоверчив поглед.

– Имам малко разговор с тебе, бай Асене! – казва сухо той и се изправя.

– Седи си, седи! Думай направо. Тук няма чужди хора! Лукане, донеси шишето да се посгреем! Почвай сега, господин гругарю!...

Другият неохотно сяда пак, мълчи една минута и изведнъж вперва поглед в очите на домакина:

– Днеска получих писмо от Йово, от Нови Сад. Нали го помниш, беше контрметър в нашето отделение, в Вийнякур. Другата неделя една гругина техни, пет-шест души, тръгват... Уредили всичко, чакат само пашапорти. И ние с тях. Троицата – Гено, по-малкият братовчед и аз. Направо за Марсулия. Оттам по море, през Барселона, в Мадрид. Другарите имат нужда от помощ... Ти?...

Във внезапното мълчание, което настъпва, съчки в огнището пука и пращат. Това напомня дълбока зимна нощ с много сняг и осветена, затоплена, спокойна стая... Асен е забил своя отсъстващ поглед в очите на гругия и е станал по-блед. Зениците му са големи и черни.

– ... Щели да ни зачислят в бригадата. Много се търсели механици, шофьори, пък и бойци... Писа ни оттам наш човек. Имало американци, италианци... Срамота е ние да седим тука.

Едно въгленче отскача в полата на Ката. Тя извиква със своя мъжки глас и го махва с ръка. Домакинът напълва чашите. Зъбите му блясват в смът-

на полуусмивка, полугримаса. Чуква се с момъка.

– Е, като е тъй, хайде – за изпроводяк! Бог доброто!...

Отново настъпва мълчание. Лукан се върти неспокоен и не може да се сдържи:

– Бай Асене, след три гена пристигат вагоните. Началникът ми каза... „Да сте готови, кай, с гроздето... Вагоните са сигур...“

Асен не го чува, после му кимва да млъкне.

– Казвай сега, бай Асене – продължава шлосерът, – ти къде си?

Асен се навежда да запали цигара от огъня, бави се, най-сетне отвърща насилено усмихнат:

– Аз ли?... Аз съм вече на боклука, драги! Защо им са такива гъртаци като мене?...

Другият нервно махва с ръка и става:

– Остави ти моя приказки, бай Асене! Мене ли ще излъжеш? Или другите? Дърт!... Санким не знам, че измежду всинца ни ти си най-потребен! Кой ни пусна най-първо таз муха?... За какво приказвахме толкоз ноци?... Ама то си е пак твоя работа, разумява се...

Асен вдига глава, гледа дълго момъка и внезапно в очите му лъсва особен блясък. После става да изпрати госта и казва изведнъж съживен и усмихнат:

– Чувай, Пано, утре заран съм в града. Там ще си говършим приказката... Разбрано ли е?...

Гостът си отива. Ние се прибираме, вечеряме, без да говорим. Лукан се върти наоколо с подпалшено лице. Скоро Асен изпраща и него. Старата къща, полуосветена и мълчалива, изглежда сега грохнала и тъжна. Стопанинът се разхожда дълго напред-назад, минава в стаята с инкубатора, излиза и отново се разхожда, като че е съвсем сам.

Разбирам, че не бива да го питам нищо и мълча. Навън се е настанила дългата есенна нощ.

Далеч по шосето скърца керван волски коли. Откъм сайванта се чува шум, високи ругатни и дълго, жаловито квичене на Медун. Лукан си изкарва яда на кучето.

Преди да се отдели в стаята си, Асен се спира на прага:

– Моля ти се, остани утре тука! Аз ще слеза рано в града. Ако не се върна вечерта, кажи на Лукан да се занимава той с гроздобера. Той знае какво има да се върши. Пари, колкото имам, ще му остава... И нека слезе после за други нареждания. А с тебе ще се видим в града. Аз ще ти се обадя преди заминаване. Лека нощ...

Заспивам късно. Когато се пробуждам, в пролуките на неговата врата още свети. Чува се граскане на кибрит, шумолене на книги. В прозореца звездите побеляват, като че се топят. Отвън се промъква резлива хладина, лозите шумолят, бугни вече, но още неразсънени. Съмва се.

1940

ПРОИЗШЕСТВИЕ

По пътя за село Горно Усое се клатушкаташе файтон. Той взеше към далечното било на планината трима души от града: следовател, лекар и заместник-прокурор. Предния ден в селото се бе случило произшествие – внезапна смърт с белези на отравяне – и сега трябваше да се почне разследване, като се извърши и аутопсия на самото място.

Селото отстои на петнадесетина километра от града. Тръгнаха рано сутринта, като правеха сметка да се върнат към два-три часа следобед. Няколко дни преди това беше валил дъжд – пороен, майски дъжд. Но тоя ден небето беше синьо, измито, без никакво облаче, и едно ярко слънце режеше очите.

Пътниците, както обикновено става, отначало бодри и приказливи, полека-лека, люшкани от колата, потъваха в тъпа и приятна сънливост. На широкоото сепалище бяха следователят, слабичък, с изтощено лице човек, облечен в старо пардесю, стиснал под мишница кожена чанта, и докторът – къс, пълен, с голяма посивяла глава и изпъкнали очи, които му придаваха сърдит израз. Върху коленете си той крепеше тумбеста лекарска чантчица. От време на време следователят сгърчваше лице в болезнена гримаса и се размърдваше. Тогава седналият отсреща млад заместник-прокурор, стегнат в хубав пътен костюм и с цигара в уста, участливо се обръщаше към него, но не се

решаваше да се обади. Той бе отскоро назначен в съда и още не бе се сблизил с колегите си.

Градът отдавна се бе скрил зад първото възвишение. Файтонът се грусаше по разваления, цял в локви път, който лъкатеше между нивя с набедени класове, макове и метличини и наводнени ливади, заприличали на малки блатата. Тук-там из тях бавно крачеха щъркели. От ширината лъхаше мирис на тиня и на трева.

В колата мълчеха. Младият прокурор за втори път предложи цигари на гругарите си и те за втори път мълчаливо му отказаха. Нему бе малко неловко, че пуши сам, че настроението му е чудесно, всичко му се вижда хубаво, ново – и тоя слънчев ден, и тия широки зелени места, – а на спътниците му, както изглеждаше, всичко това отдавна е омръзнало и като че те самите цели бяха вкиснати от досада.

При едно по-силно грусване следователят изохка и се намръщи повече.

– Нещо ни ви е добре, колега? – съчувствено се обади младият човек.

Другият се понаместил, затвори очи и отвърна:

– Ишиас... ишиас, младо... Да ти не дава Господ! Вчера цял ден бях схванат, едва привечер ме отпушна. Мислех днес да полежа... див занаят, докторе – изви лице той към доктора, – то и твоят не е за завиждане, ама нашият май държи рекорд!

– Рекорд... рекорд... – избумтя докторът. Той приказваше в скороговорка, като че хвърляше думите в залп, по няколко наведнъж и ги повтаряше. – Ти мене питаеш ли? Нощес са ме дигнали в три часа... Виж, на прокурора – на прокурора му е добре... Хем ще си направи разходката, хем нищо

няма да върши... Само сеир.

– Младото ли? – усмихна се едва-едва следователят. – Вярно, неговото е отсега нататък. Какво знае той още?...

Момъкът също се усмихна. Наистина той почти нищо не знаеше. Това беше първото произшествие, на което бе изпратен. Съзнанието за важността на службата, с която бе натоварен, се примесваше към това безотчетно чувство на здраве, на младост, на любопитство, което го изпълваше цял. Драго му беше всичко – земята, хората, целият свят – и му се струваше, че в тоя светъл, чист ден няма място за нищо лошо. Той несъзнателно се бе загледал към следователя и погледът му спря на шапката: вехта, малко изкривена в периферията, с петна на панделката. И изведнъж му дожаля. Тук беше целият живот на тоя уморен, болен човек: оскъдицата, семейството, възрастта, примирението, в което е удавено всякакви бъдеще... Момъкът отмести очи и се възгледа в далечината. Не, все пак, въпреки всичко, денят е чудесен! Той поглади с глан бузата си: заранта не успя да се обръсне и това беше малко неприятно. Но бе оставил тая работа за след връщането – и без това от пътуването щяха да се измърсят. А тая вечер... Внезапна и приятна тръпка сви сърцето му. Тая вечер той имаше среща: една дълга, хубава любов щеше най-после да се разреши окончателно. Той притвори очи, видя за миг лицето на момичето и без да съзнава, отново се усмихна. – Ама наистина ли са го отровили оня? Да не е бил болен? Пък ние да блъскаме пътя на вятъра! – дочу той как избъбра неочаквано докторът.

Следователят мръдна рамене:

– Знам ли ги тия рогачи, докторе? И се тре-

пят, и се тровят, пък и лъжат, колкото щеш... Получи се съобщение от кмета. Върнал се онзи де, умрелият, вечерта от кръчмата и цяла нощ се превивал от корем. По обяд – свършил. Преди това бил съвсем здрав. Имали стара кавга с кръчмаря за едно парче гора. Уж се били спогодили през този ден и вечерта се черпили по случая. Това е цялата история.

Докторът изръмжа нещо неразбрано, изглежда сърдито пътя, който леко слизаше надолу, и млъкна.

Неочаквано конете зацапаха във вода. Запръскаха кални капки, файтонът отведнъж хлътна в някаква мека яма и спря. Долчинката, през която минаваше пътят, се бе превърнала в блато. Колелата затънаха до главините, напразно файтонджията шибаше животните, викаше, ставаше на капрата – нищо не помогна. Колата се поотмести малко и повече затъна. Опиташа още веднъж-дваж да се изтегли – пак не успяха. Пътниците почнаха да се сърдят, времето минаваше, а нищо не можеше да се направи. Да слязат беше немислимо: няколко метра наоколо имаше дълбока до коленете кал. На срещния бряг се търкаляше счупено колело от селска кола. Очевидно и други бяха затъвали тук. Най-после файтонджията съобрази – възседна единия кон, успя да го разпрегне и проклинайки пътищата и занаята си, тръгна да търси наблизко хора да му помогнат. Колата остана сред блатото като уродливо островче, осакатена, с един кон. От двете страни лежаха зелените полета и лека пара се гизаше от тях. Беше тихо. Далеч по друг селски път мърдаха двама-трима души. В небето пееха чучулиги. От време на време рояк мушици бързо прелиташе, увисваше за минутка във въздуха и наново се запилваше нанякъде. На една близка могу-

ла изскочи друпаво козарче с торба, спря се и дълго гледа мълчаливо към файтона. После пак така изведнъж изчезна зад баира.

Пътниците, вече съвсем ядосани, току вадеха часовници. Най-сетне файтонджията се появи заедно с един селянин, който водеше чифт мършави волове. Човекът беше като волчетата си – гребен, изкривен от труд – и вървеше съвсем неохотно. Тръгнал бе по своя работа, а сега трябваше да губи време тука. Но файтонджията го беше заплашил, че вози съдии, и, ще не ще, той остави колата настред път и тръгна да помага. Впрегнаха воловете пред конете, нагазиха и двама в калта и след нови усилия успяха най-сетне да изтеглят файтона на срещния бряг. Оттук нататък пътят почна да възлиза, стана каменист и по-сух. Мина още час и едва към обяд стигнаха. Посрещна ги кметът заедно с един стражар от града и селския пѣдар.

Селото имаше стотина къщи, прѣснати безредно по стрѣмен склон, с една кръчма, с една синя черква и с училище до самия връх. Още щом файтонът влезе в уличката към общината, по вратите се показаха жени, плахи и мълчаливи, отнякъде изведнъж се явиха десетина мръсни, босоноги деца, а една групичка селяни, сбрани пред кръчмата, се раздвижи и тръгна към кметството. Кметът обясняваше наново онова, което бе вече съобщил в доносението, и сочеше кръчмата отсреща: ей там хе пили оная вечер...

Новодошлите се огледаха. Каменистият баир беше избразден от горе до долу с жълто-червени сипеи като скорошни рани. Кирпичените къшурки приличаха отдалеч на лястовичи гнезда, лепнати в малки, пусти дворчета, оградени с тръне. Мястото беше обезлесено. Само няколко отделни грѣвче-

та зеленееха тук-там и огромното небе премазваше това голо селище със своя нетърпим блясък и го късаше на парчета тежки черни сенки.

– Първо, да идем да хапнете, господа – каза кметът, – че сетне кой знае дали ще можете обядва...

Влязоха в кръчмата, усойна и тъмна като дупка. Кръчмарят, едър, бял и тлъст човек, избърса една от масите и отиде да приготвя обяд. Наоколо насядаха селяните и се мъчеха да завържат разговор. Скоро пристигнаха пържени яйца, парче сланина и шише мътно вино. Заместник-прокурорът се обади изпитващо:

– От това същото вино ли пихте оная вечер? – и погледна под вежди кръчмаря.

– Същото, господин прокурор – отвърна човекът, като преглътна и бързо замизга. – Виното... хе... виното е слабичко... за селяни хора... – помъчи се да се усмихне той. – Ама инак е добро...

Момъкът забеляза смущението му и веднага удовлетворен от проникателността си, реши за себе си: той е. Този човек е престъпник. Той погледна другарите си, за да провери ефекта. Ала докторът съвсем не бе го чул, зает с яденето, а следователят, приведен, слушаше кмета, който шепнеше нещо на ухото му, сочейки с очи масата в ъгъла. Младият човек усети леко неприятно чувство – една смътна, безпричинна обуда, смесена с нещо друго, без да разбира какво е то. Още от пристигането в село някаква неопределена тежота се плъзна в съзнанието му и от минута на минута го обсебваше като мъгла. Чувството на лекота и радост от заранта като че бе изчезнало, оставаше само слабо любопитство и дългът на службата. Той отново погледна другарите си и им завидя: те нито се вълнуваха, нито проявяваха

нещо по-друго от обикновения професионален интерес на една привична работа. Той се смъра сам, чукна чаша с техните и влезе в разговора им.

Обядът скоро свърши. Изпратиха стражаря и селския пъдар напред и следвани мълчаливо от неколцина селяни, тръгнаха да извършат аутопсията.

Слънцето се бе преместило още по-горе и печеше сега почти отвесно. Селото изглеждаше съвсем пусто. Някъде в другия край един петел изкукурига надълго. Когато наближиха къщата, зад плета на дворчето изведнъж се издигна силен рев от няколко гласа – див, еднозвучен, безутешен вой на животни. Умрелият беше вдовец и оставяше три сирачета – едно дванадесетинагодишно момиченце и две по-малки момчета. Те се бяха изправили до стената, сгушени едно до друго, боси, мускореви, уплашени и от време на време почваха да реват внезапно и пак така внезапно мълкваха. Мъчно можеше да се повярва, че този дебел, грозен вой излиза от гърлата на тия деца. Би казал човек, че иде някъде отдалеч, от самите дълбочини на напуканата камениста земя. Докторът веднага разпореди да изнесат трупа на двора, облече престилка, сложи каучукови ръкавици и се намръщи. Кметът заповяда да отведат децата у съседите и стражарят се изправи до вратнята. Донесоха покойника, забулен с шарено платно, върху една стара, откъртена врата. Сложиха отдолу две газени сандъчета, следователят се натъкми на едно трикрако столче да пише, а заместник-прокурорът запали цигара и остана прав. Зад плета надничаха угължени, плахи лица на селяните. Беше горещо, светло и тихо, невероятно тихо. И пак някъде далеч, пронизвайки тишината, проточено изкукурига същият петел.

Докторът махна покривката и се наведе.

Веднага една тежка миризма се издигна и се закрепн в въздуха. Човекът беше дълъг, слаб, с огромен, издут корем. Облечен във вехти селски дрехи и разгърден. Два кални, продупчени цървула, единият с развит набой, стърчаха напред. Лицето му – синьо-черно, с набола, спъстрена брада, а над челото и отзад – рядка, сива коса, през която се виждаше жълтеникавата кожа на тила. Единият край на горната устна заедно с твърдия мустак бяха подвити нагоре и оголваха жълто-черни зъби. Тая устна и изцъклените очи над нея придаваха на лицето му израз на хитра, зла усмивка.

Докторът сръчно разряза грехите, разголи трупа и почна работата си, като от време на време спираше, за да диктува на следователя: „Мъж на около 40 години. Добре развит... Външни белези на насилие няма...“ Изведнъж се чу хръскане на разрязван хрущял. Заместникът, който бе впилил очи в късите, изумително ловки ръце на доктора, потрепера. Гръдният кош и коремът бяха отворени като на заклан добитък. Една нова, още потежка миризма се разля и надви първата. По обвивката на разтворените гърди и корема се виждаше тънък, шафранен слой тлъстина, а ръцете на доктора шетаха между меки, мокри и страшни човешки вътрешности. Следователят продължаваше да пише спокойно, повтаряйки думите на доктора: „Така-а... подкожната тлъстина нормална...“, без да поглежда към трупа, отпъждайки сегиз-тогиз някоя упорита муха. Заместникът, стиснал уста, се мъчеше да диша колкото е възможно по-слабо, за да не чувства тоя ужасен въздух, който проникваше чак до костите му. То не беше вече дъхът на разложение и гнилото, не, то беше страшната миризма на разтворена човешка

плът! Младият човек побледня, устните му станаха сиви и с всички сили той се бореше да не припадне. Никога до днес не бе усещал нещо подобно. Преди години, на лекциите по съдебна медицина, той бе виждал наистина части от човешко тяло, но то беше друго. То беше някакъв кабинетен препарат, нещо, което нямаше нищо общо с живите хора, с живота изобщо. Нищо от това тук, което до вчера е било жив човек, като самия него, а сега лежеше изтърбушено, със зинала под ослепителното слънце утроба, в моя селски двор...

Той измъкна бързо кърпичката си, силно напарфюмирана, закри лице и вдъхна надълбоко. То беше парфюмът на неговото момиче: тя бе напърскала кърпичката, за да му напомня постоянно за себе си. За една минута като че му стана полеко. После изведнъж смесването на благоуханието с отвратителния мирис го удари още по-силно отпреди. Той се облегна на стената, усети как става нещо вътре в него и разбра, че до края на живота си не ще се отърве от моя ден.

В това време докторът режеше части от стомаха и червата, разглеждаше ги, миришеше, все така сериозен и сърдит. После отвори един буркан, който бе донесъл със себе си, и сложи там парчетата, за да ги изследва в града. Следователно, приведен на столчето, пишеше.

Младият човек не можеше да изтърпи повече. Той направи две-три крачки, видя разтворената врата на къщата и реши да влезе вътре, докато се съвземе. Още от прага го лъхна хладен полумрак и влага. Една мършава котка хукна изплашена и се скри в другата стаичка, отзад. Той спря сред широката одая с нечист пръстен под и огледа наоколо. Таванът, неизмазан, с греди, по които

висяха торби, юлари и въжета, беше оплетен с паяжини. Насреща – един угаснал оджак с неизмита паница и две-три железни лъжици до пепелта. Надникна в малката стаичка – там бяха струпани стари козени черги, сечица, едно руно черна вълна. До вратата беше сложен ковчег за мъртвец от бели чамови дъски. През прозорчето вън блестеше слънчевият ден, а тук, в полутъмните ъгли, се гущеше безнадеждна голотия и запустение. Тук, ден по ден, беше живял своя живот онзи, който лежеше сега прострян вън. Тук щяха да продължат същия живот неговите деца, които виеха преди малко като добичета.

Момъкът погладу пламналото си чело, постоя още няколко минути и отново излезе на стъпалата. Докторът довършваше вече своята грозна работа. С игла в ръка той зашиваше кожата на обеления череп и отвореното око заедно с вдигнатия мустак все така зловещо му се усмихваха. После прибра разтворения корем и почна да шие и него. В тази минута съвсем наблизко избухна отново одеवेशният вой. Всички стреснато извиха поглед към къщата. Над кирпичената ограда на двора се подаваха наредени една до друга, като че отсечени, трите глави на децата и викаха в един глас: „О-о-о-о!...“ С измокрени от сълзи, нечисти и ужасени лица те гледаха вторачено своя баща – оголен, отпуснат в ръцете на тия непознати хора, които го шиеха, подобно на чувал, напълнен със слама, – гледаха и виеха. Кметът изтича веднага отвъд, чу се глъчка и главите изчезнаха. Ревът продължи още малко, заглушен, после полека-лека утихна. Докторът бе прибрал нещата си, запечатаха буркана и го прегадоха на стражаря. Пъдарят поля от една стомна да си измият ръцете и следова-

телят отиде да направи набързо пръв разпит.

— Ти, младо, няма ли да дойдеш?... — попита той.

— Аз... не знам... нали може и без мене, колега?... — почти с молба смотолеви момъкът. — Ще ви почакам с доктора... — И той издълбоко пое въздух.

Главата му шумеше, усещаше сърцето си в гърлото — бие го пръсване и го задушаваше. Неодолима умора натискаше тялото и съзнанието му, като че цял беше опустошен. Нямаше сили дори да мисли за каквото и да е.

Седнаха с доктора пред кръчмата да гоча-кат другаря си. Отсреща покрай плетищата бързо минаха две-три стари жени с вощеници и стръкове зеленина. Пред общината стражарят оседлаваше коня си. След половин час следователят се върна и пое обратно за града.

Пътят беше поизсъхнал, вървеше все наголу и далечното поле се откриваше — спокойно, меко-зелено, оживено от лъкатушни пътеки, по които се мяркаха хора и добитък. Слънцето грееше полето и разтягаше сянката на файтона по могиликите. Двамата по-стари спътници вътре бърбеха, вече разположени и доволни. Свършили бяха работата си и сега им беше олекнало. Младият човек, стиснал устни, гледаше право настръхнал, в лицата им, слушаше думите, но всичко веднага отскачаше от него, без да го досегне — не чуваше нищо, не разбираше, скован в някаква остра и в същото време безчувствена напрегнатост.

Към залез колата стигна в града и спря пред съда. Сбогуваха се. Едва сега момъкът излезе от вцепенението, което го бе обзело още от селото. Той остана сам на тротоара и се огледа учуден. Кога бяха дошли? Колко време бе минало? А другото — онова там — истина ли беше или си го е въоб-

разил? Край него бързаха минавачи, блъскаха го, градът шумеше бодро, на запад небето пламтеше в мътноалени блясъци. От една близка пивница изхвъркнаха звуци от радио и мирис на печено месо. Той цял настръхна, извади машинално кърпичката си и веднага пак я натъпка в джоба. Отново отбратителната миризма, която мъкнеше със себе си, го блъсна в гърдите го задушаване. Без да мисли, той изтича до вкъщи, изми се цял, смени дрехите си, избърсна се: може би тоя кошмар ще се разсее най-после! Напусто. Сега неговото собствено тяло сякаш изпускаше същия мирис!

Той излезе отново и тръгна без цел, пушейки непрекъснато цигара след цигара, за да усеща само гъха на тютюна. Най-сетне спря в една градинка и седна. Тук беше сравнително по-добре. Свали шапка да разхлади челото си. Какво беше това наистина? Какво ставаше с него? Какъв е тоя дяволски ген? Всъщност нима всичко това беше един ген?... Колко отдавна бе заранта, когато тръгнаха от тия същи улици! Струваше му се, че дълги години го делят от горещата пладния там, в онзи селски двор. Толкова друг, уморен, увехнал се усещаше той сега.

Младият човек въздъхна безпомощно и вдигна очи към небето. Денят угасваше — мек, прозрачен, прекрасен и безучастен ген. Едно усмихнато равнодушие лъхаше от зеленикавото вечерно небе. И тая далечна, непостижима красота, стопена в пространството, нямаше нищо общо със земята, с нещата, с хората и с неговите собствени, объркани и настръхнали мисли.

Край градината безшумно се плъзна елегантен, осветен отвътре автомобил. Някаква дама бързо мина по плъснатата пътека, спря на тротоара, за да начерви устните си, и изчезна. Далеч за-

бумтя военна музика, отдалечи се, заглъхна. Каква неизразима нежност изпълваше тая майска вечер! А оттамък – там се давеха в кал, в немотия, в злодеяния... Това бе то, животът. А тая сутрин той искаше да пее от радост и възторг от живота! Как можеш да се радваш, когато там вият обезчовечени деца?...

Той погледна своите бледни, чисти ръце. И веднага пред очите му се мярна пръстеножълтият тил с оредели коси на покойника, двата пробити цървула, които стърчаха напред, лъскавите мокри вътрешности. Ето това пък беше човекът! Човекът – той самият или онзи там минувач, или другият след него... всеки, всеки!... Тая тънка, лъжлива обвивка, под която се крият куп вонещи нечистотии... това беше човекът! А светът нехаеше, светът въпреки всичко си оставаше същият. Хората имаха радостите, измамите си, тичаха, работеха, любеха... Любеха! При тая мисъл нещо смътно промърда в съзнанието на момъка. Какво имаше още?... Какво беше то?... Ах, да, срещата... Той имаше тая вечер среща. Тя го очакваше сега навярно и вече се сърди или безпокои... Из някаква безкрайна далечина изплува лицето на момичето – мургаво, дяволито, с лек тъмен мъх на горната устна. После ръката – гола до рамото, пълничка ръка, която толкова пъти беше целувал. Внезапен прилив на безпределна погнуса и злоба кипна вътре в него, заля го цял и го понесе. Той затвори очи, процеди през зъби: „Подкожната тъстина нормална“... – и скочи. Накъде?... Улиците шумяха от хора, светлини, трамваи. Но сега всичко беше чуждо, безсмислено и безвкусно, като че той идеше от някакъв друг свят.

1935

ЗАВЕЩАНИЕ

Още от вечерта личеше, че краят наближава. Старецът се бе отпуснал неподвижно, дишаше тежко и от време на време се унасяше. Сетне изведнъж стреснато отваряше очи, целите черни, в гръното на пръстеножълтите очни кухини, оглеждаше учудено наоколо, сякаш се връщаше отдалеч, и простенваше за водица. Така мина нощта. На сутринта болният се посъвзе, поиска да му опекал топла питка. Когато след един час снаха му донесе в кърпица прясно опечена, оваляна в пепел питка, болният взе една хапка, поднесе я до уста и не вкуси.

Тогава Къню реши, че няма какво повече да чака. Впрегна разглобената каручка, постла отзад на скамейката повече сено, покри го с чул и влезе при стареца:

– Отивам до Зърнево, тате... За съдията... Да свършим и таз работа, че да ти олекне и на тебе... Ей, Петра ще стои туканкана, при тебе... Ти не се бой...

Помълча малко и смотолеveno добави:

– То няма кусур, че ще гоїде съдията... Тебе пак може да ти размине... Ама барем туй да е свършено...

Кимна многозначително на жена си, която го гледеше с гървено лице, и тръгна.

Скоро едноконната каручка претрпополя край железопътната станция на селото и запраши по междуселския път. Беше горещ летен ден,

сенките, гъсточерни, приличаха на мокри петна, хълмовете се бяха снишили от жегата. Минаваше обяд, когато той стигна в Зърнево, голяма гара и седалище на околийския съд. Той спря зад станционния бюфет, в който знаеше, че се хранят чиновниците, разпреди в сянката и сложи сено на кончето. После боязливо влезе в бюфета. Вътре беше хладно и почти празно. Повечето клиенти бяха обяждали и излезли, а влак нямаше скоро.

На една маса се хранеха закъснели съдията и директорът на прогимназията. На друга – началникът на гарата тракаше табла с данъчния агент. По перона, напечен от слънцето, минаваше сегиз-тогиз железничар, през разтворените прозорци идеше горещина, мирис на възлища и още някакъв гъст, сладникав аромат на презрели плодове.

Къню спря нерешително пред съдията, който довършваше обяда си.

– Добър ден, да ти е сладко, господин съдия... – свали калпак той, усмихна се с мъничките си очички и повдигна заедно с пояса тежките бозови потури.

Тантурестият момък с чип нос, широко, брадясало лице и алаброс гизна очи и троснато отвърна:

– Е? Какво има?

– Тебе търся, господин съдия. Ще те водя на село... Едно завещание има... да не изпуснем стареца...

– Ха! Туйто! Аз нали ти казах, директоре, на ти почивка, на ти кино!... Преди малко се върнах от оглед, тичай сега пък – завещание! Наредихме я! Че защо не дойде тук старецът бре, защо го не доведе? Декашен си ти?

– Ние сме от Могила... Не може да дойде старецът, господин съдия... болен е... всеки час може

да се спомине... Че, ако речеш, да вървим, господин съдия, докато е по-ранко...

– Ами като си от Могила, защо не ми би една телеграма – сърдеше се момъкът, – та да бях взел влака, ами си се окумил сега? С какво ще вървим по туй време? Не може! Ще чакате утре заран. За акъл. Разбра ли?...

Човекът премести крак.

– Аз гождох с каруцата да те взема... Довечера по хлад сме в село...

Съдията разпери безнадеждно ръце към директора.

– Загубена работа е тя, нашата, гразий, ами – карай!...

После се обърна към Къню:

– Чувай! Върви в съдилището, почакай да го отворят, кажи да ми донесат чантата и книжката! Хайде, бягай! Тука ще ме търсиш.

Къню се засмя доволно, изгорялото опънато лице се нарязва в ситни бръчици около очите. С тежък и тром вървеж пое към вратата, все още с калпак в ръка.

– Чакай! – викна го пак съдията. – Ами на тебе какъв ти е тоя, старецът де? Кой е той?...

– Баща... Санким не ми е баш баща, ама... аз съм му храненик, за негов съм взет... Работили сме, аз и булката, имота му като на същи баща. Той си няма ни жена, ни свои деца. Една сестра само, с един син вагабонтин... тъкмят да оберат стареца... Ти го познаваш – дядо Калуг от Могила...

– Ха! Дядо Калуг ли? Зная, зная. Бре!... Значи, отива си човекът... Разбрах! Хайде сега, бягай!

В селото стигнаха късно привечер. Слънцето се бе скрило зад ниските хълмове и една топла отпадналост смекчаваше нещата и звуковете. В

неподвижния синкав въздух се носеха, като разтопени, далечни провиквания, хлопот на звънци, мирис на прах и овце. Някаква войскова част, която правеше летни учения, бе опънала палатки отвъд реката. Оттам идеше смътен мълвеж, в здрача мърдаха сенки около огньовете на походните кухни. При селската чешма двама войници пълнеха буре с впрегнат кон и се задряваха с жените, които грънкаха котли.

Спряха пред едноетажна, неизмазана къща. Съдията скочи, отупа сламките по грехите си, поразтърка се, да размърда схванатата си снага, измъкна чантата с дебелия регистър и рече:

– Хайде!

От чаргачето на къщата слезе човек, свали шанка и се обади:

– Добре дошъл, господин съдия! Аз съм секретарят, кметът отзарана отиде в града... Заповядайте...

– Готово ли е всичко? – запита съдията. – Свидетелите налице ли са?

– Тук са, тук... Горе са – фелдшерът, два-матрима комшии и аз. Не го бива стареца... Излезе от нетърпение... Все за вас пита... Хайде, заповядайте!

В малката стаичка беше пълно с хора и полутъмно. Запалиха газена лампа и изведнъж стана още по-тъсно. В ъгъла, на стар дървен креват, лежеше умираещият, покрит с китена черга, и тъмножълтото му лице гледеше оцъклено и страшно някъде в пространството. При главата му една бабичка бе приклепнала на пръстения под. До краката – друга жена, която много приличаше на него, неговата сестра, изправена и пълна ръце под престилката, гледеше мълчаливо и враждебно. Къ-

нювица сложи стол за съдията до леглото. Край стените се притискаха – фелдшерът, затлъстял и сумтящ мъж, общинският разсилен и още два-матрима съседи. Въздухът беше спарен, с мирис на оцет и гнилото, както е винаги при тежко болни. Съдията още от прага се намръщи:

– фу-у-у! Вие ще задушите човека бре! Я отворете прозореца! И какво сте увиснали над главата му! Я се поразмърдайте! Фелдшере, ти уж затуй си тука – какво си се опулил!...

Резкият, богър глас на момъка мина като прясна струя из стаята. Хората се поотстраниха, някои излязоха на чаргачето. От отворения прозорец дойде лека вечерна хладина и далеч в потъмнялото небе блесна бистра звездица.

Съдията пристъпи към леглото и все тъй богро, подавайки ръка, рече:

– Е, дядо Калуге, как сме? Живо-здрово, нали? А, юнак си, юнак си ти – я как стискаш ръка!...

Болният се опита да се усмихне и под черните напукани устни злобещо се оголиха побелели венци:

– Не ме бива, господин съдия... Пътник съм вече...

– Хайде холан, дядо Калуге – и таз добра! – викна престорено момъкът. – То, всички сме пътници, ами... тебе, май, треската те мачка! Ама ще мине-замине. Пак ще се срещнем в Зърнево... и ще се почерпим биля!... Ами ха сега, тъй и тъй съм тука, кажи какво искаш да правим... Забещание, рекоха, а?... Добре. Чакай сега... Я свидетелите – понасам. Ха така! Думай сега, дядо Калуге. Ама полечка, не бързай... да не се уморяваш...

Сянка от усмивка мина отново по лицето на болния. Хубаво му ставаше от тоя млад, силен, малко соннат, но добродушен глас на момъка.

Съдията се настаня да пише с регистъра на

колене. В това време един висок мъж с изпито, тъмно лице разбуhta хората на прага и се вмъкна в стаята. Къню го посрещна:

– Ти какво си дошъл да зяпаш? Мечка ли има? Ха излизай вънка... няма място тука...

Сестрата на стареца веднага се извърна и викна:

– Ти ли ще му съдиш бе, хрантутнико?... Ти ли? Ела, Стоиле, ела, синко, при вуйка си!... – После отново се обърна към Къню: – Куче без сайбия – кого ще пъдиш, от коя къща? Ти излез – че не ти е мястото тука!... Земи и мене изпъди, да се знае, че и за сестра му няма място!...

– И тебе... и тебе... санким като си сестра, че за добро си се довлекла... – изръмжа Къню.

Намесиха се секретарят и съседите, съдията смъмра всички, мъжът се завъртя бавно, стрелна зъл поглед към Къню и мълчаливо се измъкна. Настъпи напрегната тишина. От полето се чу грубо, нестройно пение „Отче наш“. Войниците се бяха строили за вечерна проверка.

Болният бе затворил очи и въздишаше тежко. После съдията свърши предварителните формалности и старецът издума:

– Всичко... целият ми имот – земя, къщя, лозя... всичко да остане на Кънчо... За син ми беше... Слушало ме е момчето... и булката... всичко е тяхно...

– И нивата при Азмака... и гората при Куручешме... нали, тате? – загъхан, с пламнало лице се вмеси Къню.

– Всичко – кимна с усилие и госада болният, – и Азмака... и гората...

– Леле, Боже! – писна като на смърт и плесна ръце сестрата. – Калуде, прѣсто да не ти е, братко! Бащината ни нива и гората – че нали на мене

ги беше обрекъл, на моя Стоил, имот да завъди!... Боже-Божичко! Изядоха брата ми, изумиха го!...

Няколко души гръмнаха настрана старата, която продължаваше да се вайка. Къню се изправи настръхнал пред съдията:

– Ти пиши... всичко пиши, господин съдия... Нали чу – и нивата, и гората...

Старецът изкриви лице от мъка:

– Стига, Параскево... дал ти Господ и на тебе доволно... Стига, господин съдия!...

Фелдшерът приближи, помогна му да подпише, подписаха и свидетелите и церемонията свърши.

Когато излязоха вън, нощта отдавна бе настъпила – спокойна лятна нощ. Хората се пръснаха по къщята, шумовете глъхнеха, топляха се в топлия мрак. Тук-там трополяха спънати добитъци, през някоя отворена порта се виждаше пламтящо огнище и сенки, които мърдаха около него. Отнякъде идеше дъх на прясно окосено сено. Към станцията изпищя влак, затрака, протътна и дълго заглъхваше в далечината.

Съдията отиде в кръчмата на Щерю. Двама-трима селяни смучеха ракия в малки шишенца. Кръчмарят, гребен, сух, с изрусели клепачи, избърса една от масите, препече малко пастърма и седна да прави компания на съдията. Чукнаха се, черпиха се с кафе и сетне, със свещ в ръка, поведе момъка в загната стая, определена за пътници. Гостът огледа леглото, тънкия омазан юрган, помисли-помисли и току съблече само палтото си, свали обувките и легна. Той не придирваше много, свикнал бе вече с тоя живот, имаше лек характер и затова добре се разбираше със селяните, които го почитаха и обичаха като свой човек. Сега, уморен от гения, щом легна, той духна свещта и усети, че се

унася. Отначало гочуваше тихата глъчка през стената и едно щурче, което свиреше някъде под леглото. После изведнъж заспа. По едно време, в просънуца, стори му се, като че чува някаква далечна врява, дълъг женски вик. После всичко отново потъна в мъгла, изчезна без следа, както става в сънищата.

Събуди го звукът на тръба – ясен, плътен, познат звук на сутрешен войнишки сбор. Той отвори очи – отпочинал, богър. Отсреща в дъното се изрязваше сивият правоъгълник на прозорчето. Развигеляваше. Отвън се промъкваше тъничък сутрешен хлад. Момъкът скочи и излезе да написка лицето си. В кръчмата, още полутъмна, Щерю разпалваше оджака и дървените въглища пускаха весели искри. Кръчмарят се обърна веднага:

– Добрутро, господин съдия!... Ти не чу ли нещо, като спеше?... Стана тя, каквато стана тази нощ!...

– Какво има? Какво е станало?... – бършейки лице, рече съдията.

– Брей! Боже опази! Убийство, господин съдия! Заклаха човека и туй за туй... Тю-ю, лакомия човешка, брей!...

– Кои кого е заклал?... Думай ге!...

– Стоил... На Параскева непрокопсаният син заклал нощес Къню... Разбойник човек, брей!... За една нива и за едно парче гора!... Боже опази! – И гребеният пожълтял човек се прекръсти.

– Ха! Туйто! – възкликна съдията немного учудено и сегна. – Я направи по едно кафе и разправяй! – добави той.

– Какво да ти разправам, господин съдия – то не е за разправяне, страхотия! – като бъркаше кафето, уплашено, с тюккане почна да разказва Щерю. – Кога сте свършили завещанието и всички се

прибрали, Къню слязъл преди лягане да притвори обората и плевнята. Какво е станало на двора – Господ само знай. Онзи обесник, Стоил, го дебнал, види се, скрит в тъмното, и при кладенеца го ръзнал с нож в корема. Къню изревал, паднал на място, слязла жена му, събрали се комшиите, успели да хванат Стоила, но той пак се откопчил и избягал. Дигнала се врява и вой, събудили дежурния в дружината, дошла носилка за ранения, но докато го занесат до лазарета, той свършил... Язък за момчето, брей! Дежурният проводил войници да гонят онзи и след малко го пипнали до реката... Страхотия, ти казвам, господин съдия – две къщи се зачерниха тази нощ!... Преди малко мина оттук секретарят, пратил го командирът до станцията да удари телеграма на прокурора. Искеше да те събуди, аз не му дадох. Като стане, рекох, ще научи... Чунким добро известие, че ще вземам мъждето...

Съдията изсърба кафето мълчаливо и излезе. Беше съвсем развигеляло, но слънцето още го нямаше. Сиво-синьото небе, чисто и хладно, пръскаше богра полусветлина над разбуденото село. Приятно миришеше на гум и на пресен тор. От вратните бавно излизаха говеда, птичета оглушително цвъртяха, откъм лагера се носеше равна глъчка: момчетата се гласяха да закусват.

Младият човек се упъти напътък. Скоро той спря при палатката за лазарета, до която бяха сложили носилката с убията, покрит с платнище. Войник с пушка пазеше трупа. Военният доктор, възрастен, намусен човек, с големи очила, дръпна платнището и съдията видя едно изкривено от мъчителна гримаса, червено-мургаво лице, с отворена, неподвижна уста, която сякаш още изпускаше мъл-

чалив вик. Същото това лице вчера по обяд му се усмихваше боязливо и умолително и после по целия път се извърещаше с по някоя дума към него. И той си спомни якия тъмночервен, като препечена керемиди, врат и обичата от почерняло сребро на едното ухо, която се клатеше при всяко движение. Младият човек прехапа устни: как не се сети, че може да стане такава беля!... Докривя му още повече. После въздъхна и сви рамене: всъщност можеше ли да измени нещо или да попречи?...

При входа на лагера, коленичила в праха, Петра виеше като животно, навеждаше се всяка минута, долеяйки чело до пръстта, и нареждаше. Едно дете в дълга рокля, разчорлено, изцапано, обезумяло от страх и неразбиране, хълцаше без глас до майка си. От време на време ревът преставаше за минута. Тогава в утринната тишина се чуваше отчетливо тракане на клон откъм гнездото на щъркелите в близкия бряст.

Съдията тръгна обратно и спря до двора, дето се бе случило нещастие. Къщата изглеждаше напусната, вратите разтворени, в обора конят цвилеше надълго. Той изкачи трите стъпала и спря изумен. В стаята на болния още светеше лампа. Старецът се бе извърнал към стената, самичък в празната къща, и хъркаше агонизиращ. Момъкът бързо слезе, намери фелдшера и го прати при умирация. После тръгна към гарата. Най-близкият влак за Зърнево беше по обяд. Но може би щеше да мине някой товарен. Наближавайки станцията, той ускори стъпки: чу се припряна свирка на машина. Когато стигна, видя, че се е излъгал. Беше един маневрен локомотив, спрял до перона. Огнярят се шураше наоколо с парцали и шиш в ръка.

Младият човек мина два-три пъти пред кан-

целарията и седна на пейката. Неочаквано някой му се обади:

– Добро утро, господин съдия! Какво тъй рано-рано насам?

– Здравей, Филипе! – позна той машиниста от депото в Зърнево. – Бях вчера по работа тук, пък сега чакам да си вървя.

– Ами какво е станало нощеска, а?... Ти-ц-ц! Нещо, убийство пак!... – зацъка високият, почернял от възглица човек, с кожена фуражка и възпалени, мигащи очи.

Съдията махна с ръка, без да отговаря.

– Какво да рече човек, господин съдия – не знам! – отвърна си Филип самичък. – Свят! Глупост и лакомия... Раждат се... мъчат се... че не стига, дето животът ги бяхти всеки ден, ами и те сами се трепат!... И да речеш – за какво?... – Помълча малко, запали цигара и добави: – Ами че ако вървите за Зърнево, хайде да ви карам? Какво ще правите тук още четири часа?...

Съдията го изгледа учудено.

– Така де – продължи другият. – Аз ей сега се връщам. Да подмажем само машината. Помагах да изтеглим товарния 5007 по нанагорницето и веднага се прибирам.

– Ама... може ли? – зарадва се момъкът.

– А бе то, ако питаш, по закон не може! Пък нали е все служба – и вашето, и нашето. Я дайте чантичката и се качвайте!

След няколко минути локомотивът изпищя весело, лостове се раздвижиха като крака на огромен скакалец, станцията се отмести бавно вляво. После колелата затракаха учестено и телеграфните стълбове почнаха да се мяркат по-бързо.

Облегнат на стоманената рамка и издаден

навън, съдията светеше цял в доволна усмивка.

– Браво бе, Филипе! Да живееш! – тупна по гърба той високия кокалест мъж, който се взираше напред и гърпаше връвта на свирката. Отзад огнярят нариваше лопати възлища в пещта.

Резлив ветрец ги шибаше в лицата, надалече лъцияха проточените релси, пробягваха шумно с размахани клони върби и салкъми по насипа, мостчета изчаткваша за миг. После разсичаха полето и един равен бяг ги носеше с весел вик в синята далечина на утринта. Слънцето, вече издигнато над малката кория, която бяха преминали, топлиеше гърбовете им и няколко отражения скачаха от лъскавите части на машината. До един завои гете пасеше няколко говеда. Едно теленце се подплаши и хукна с тревожно вдигната опашка.

Момъкът се загледа и весело се разсмя. Драго му беше всичко: и тая бедра сутрин с едро изкласили нивя, и това, че си е отпочинал, и тоя чудесен бяг на машината, която те бяха възседнали като някое могъщо и послушно животно, и това, че всички тия натрупани, досадни неща от вчера се свършиха и той се прибира на мястото си...

Насреща идеше висок, разсечен хълм и машината с писък навлезе между скалите. Прокънтят остър ек и в тоя миг младият човек не можа да се сдържи, наду яките си гърди и викна тържествено и радостно:

– Хо-хо-хо-о-о! ...

Скалите изведнъж се разтвориха и машината като освободена се втурна в широко спокойно поле, над което се бе закрепил вече още един подобен на всички други ген, изпълнен с многолик и равнодушен живот.

1937

ПОД СЛИВИТЕ

Разхождах се с Р. по шосето извън село. Беше топла априлска привечер. Селото – голямо, угледно, прибрано в полите на Балкана – се губеше в зелената на току-що прецъфтели овощни градини. Тук-там някое закъсняло ябълчево гръвче розовееше като девойче. Шосето завишаваше из малка клисура. Отстрани бърза рекичка вървеше успоредно с пътя и водеше до еднокаменна воденица, крива и побеляла като старец. Отгоре слизаше гъста букова гора, изрязана изведнъж с права линия, под която лъцияха влажни ливади. Това напомняше къдрава женска коса, подстригана над широки, закръглени плеци. Слънцето слизаше към хоризонта. Беше тихо. В прозрачния въздух сегиз-тогиз мълчаливо се стрелваше някоя птица или натежнела пчела бръмваше като струна и заглъхваше.

С Р. се бяхме срещнали случайно тая заран. Пътувах от София с автобуса дотук. От близкия околийски градец се качи възрастен господин с чадър, с чанта и с метнато на ръка пардесю. Седна до мене, заприказвахме, запознахме се и на края излезе, че сме били състуденти, че дори сме се знаели по име, без да се познаваме. Той също идеше тук по работа. Отседнахме в единствения хотел, обядвахме заедно, припомнихме си младите години. Той беше още строен, едва-едва посивял мъж, с енергични, малко груби черти, с провинциален гъх в облекло и обноски. Бивш съдия, сега адвокат, той

се обръщаше към мене госта сдържано с професионалното „колега“. Ала от време на време една слаба полуусмивка преобразяваше изведнъж цялото му лице, като му придаваше неочакван израз на сърдечност и на мека горчивина.

При завоя на шосето пресякохме и поехме по селския път за ливадите.

– Хубаво, нали, колега? – спря се за минута Р. и посочи към полето, бледозелено, леко възнато и осеяно тук-там с млади тополки. – Впрочем през това време къде ли не е хубаво – гобави той.

– Хубав край наистина, плодороден, богат... Вие навярно често прескачате насам? И делата сигурно са добри?

– Дела ли? – Той ме погледна, усмихна се и поклади глава. – Аз почти съм зарязал занаята. Фирмата остана наистина, но само така, колкото да не забравям, че съм от колегията... Имам стотици кошеру и няколко крави, с тях се занимавам. Сполай на Бога, не мога да се оплача. Тази година пчелите презимуваха добре, пролетта обещава да е още по-добра, само някоя суша да не ни сполети през лятото – да видите какъв мед ще ви пратя в София – с дъх на четиридесет билки!... Тук прескачам честичко: участвам в кооперативната масленица...

От една невидима пътечка вдясно се показва забързала бабичка, запътена към царевичните ниви отсреща. Тя стигна на пътя пред нас и спря. Наближихме, жената поздравя с „добър ден“, ние отвърнахме. Тя остана пак спряна. Аз не обърнах внимание, но моят грузар трепна, изви глава и рече:

– Минавай де, стрино! Защо чакаш?

Жената беше натоварена с тежка цедилка на гръб и носеше в ръка гърненце с гръжка отгоре, вързано с бяла кърпича на гърлото.

Тя отвърна, без да вдига глава, и по гласа ѝ личеше, че се усмихва кротко:

– На мъж път се не минава.

Моят другар нервно махна с ръка, гръбна ме и ние прекрчихме пред жената. Тя дочака да минем, отново забърза по пътеката и изчезна на завоя.

Продължихме бавно нагоре по пътя. Р. млъкна. Веждите му бяха сбрани и една остра гънка свиваше устните му. Няколко минути минаха така. Най-сетне той спря сред пътя, обърна се и каза със сух, пресечен глас:

– Видяхте ли?... Не мога да понасям моя нашенски обичай, не мога!

Аз го погледнах учудено.

– Да, да!... Наистина ви казвам, не мога!... Порано и аз като вас не обръщах внимание, не забелязвах... Но от години насам, когато се случи такава среща, усещам – той спря една секунда и наведе глава, – усещам... срам, разбирате ли, срам, ей такъв, как да ви кажа, срам, който ме изгаря цял.

Той се изправи. Очите му светеха трескаво:

– Знам, знам, че се чудите. Но слушайте. Всеки нов път това ми възкресява една отдавнашна случка, една случка, за която не мога да си спомням без отвращение и срам за себе си и за мнозина още такива като мене... Ето на, скоро ще станат двадесет години оттогава, а аз още не мога да забравя. Никою не съм разказвал за това, а пък тая гребна случка стана, тъй да се каже, и завой на моя житейски път. Ще ви я разкажа, ако ви се слуша... Хем и ще ми олекне малко.

Пътят слабо слизаше към една широка падина, по която се утължаваха вече сенките на две дивни круши. Той вдигна наг челото си козирката на големия каскет, който сякаш го стягаше, и почна:

– Беше през войната, Европейската. Аз бях на фронта, офицер от шкониците, командвах взвод, после рота и една нощ при контраатака една мина ме контузи тежко. Четири месеца лежах в различни болници и като излязох, пратиха ме заместник-прокурор в Х-ския военнополови съд, в стара България. Разбира се, бях доволен: спасявах главата си поне за известно време, а освен това даваше ми се работа, близка с професията ми. В съда повечето колеги бяха като мене – запасни офицери, съдии или адвокати, били вече на фронта, ранени или заболели, или пък по-стари хора, негодни вече за строя. Животът ни течеше почти като в мирно време. Някои от колегите, уседнали тук поотдавна, бяха довели и семействата си. С една дума, добре ни беше. Четяхме военните бюлетени, пращаме ординарците си из селата да ни купуват контрабанда брашно и свинско месо, гледахме дела и чакахме без особено нетърпение да свърши войната. В хубаво време излизяхме през празниците в околността. И там, из селата на оня край, за пръв път узнах тоя народен обичай – жена да не пресича път на мъж. Видя ми се тогава – интересно, патриархално, трогателно и прочие...

През пролетта на последната година почнаха да се носят смътни, лоши слухове за фронта и за вътрешността. Някакви бързи, непроверени, но вероятни новини за предателство, за непокорство, за отказ на реквизиции... Четвърта година вече се воюваше – и вие знаете как! – страната беше изгребана до дъно, гладуваше се и на фронта, и в тила – нямаше нищо чудно, че тия слухове можеха да бъдат верни. Скоро и по нашите места станаха неприятни случки: няколко мандри, организирани за войската, бяха изпотрошени и разграбени от

тълпа жени. Бяха известните женски бунтове в оня край. Разбира се, нищо добро нямаше в това и след седмица всичко бе потушено, почнаха се арести, следствия, дела. И в края на септември един състав от нашия съд, в който влизах и аз като прокурор, заедно с неколцина цивилни адвокати от града, заминахме за едно от големите села, дето като в по-централно място щяха да се гледат три от образуваните дела. Обвиняемите бяха само жени – трийсетина на брой. Имаше и толкова свидетели. Един-единствен мъж минаваше и през трите процеса: изуменият на близкия манастир. Той се сочеше като побудител. Две от делата бяха незначителни, третото беше тежко дело.

Беше едно чудесно есенно време. Слънчево, тихо, с просторни далечини, като че небето се беше издигнало повече, а земята бе станала по-широка от пожълтелите полета и планини. Нашето пътуване имаше характер на неколкодневна семейно-приятелска екскурзия. Всички бяха радостно оживени, зер това беше приятно разнообразие в монотонния ни провинциален живот. Имахме и дами. Председателстващият, стар местен адвокат, мобилизиран, беше взел жена си и дъщеря си. Един от съдиите, женен наскоро, водеше булката си. Пътувахме с влак до една от близките гары и оттам – десет-дванадесет километра с файтони.

Местата бяха хубави, но изгорени и пусати. През това лято имаше незапомнена суша и всичко – нивя, ливади, градини, и без това запуснати поради войната, – беше напукано и опустошено като от пожар. Само селото, дето отивахме, скътанано между два високи рига, с пълноводна рекичка, която никога не пресъхвала, приличаше на зелен оазис. Тук наистина беше една малка ханаанс-

ка земя. Околните села, дето бяха разрушените мандри, планински и бедни, тая година бяха особено пострадали. На километър от селото се намираше манастирът.

Цялото село беше потънало в сенчести, обширни сливови градини, с превити от плод гръвчета. В северния край пък хубави американски лозя пълзяха почти до върха на бауриите. Всичко тук беше свежо, буйно, чувстваше се труд, благословен с плодородие, и ти ставаше спокойно и драго. А! Какви чудесни места има нашата земя, колега! Ако не сте ходили нататък, минете някога така, за час-два макар...

Неусетно бяхме възлезли над ливадите, спряхме за малко и отново продължихме. Слънцето вече се скриваше. На двайсетина крачки по-долу някаква птица изтрака с клон и във въздуха се понесе отчетливо и се застоя един странен металически звук.

— Та — поде той отново, — докъде бях стигнал?... А, да. В селото, дето бяха дошли вече обвиняемите и свидетелите, всички от околните села, нямаше място за нас. Отседнахме в манастирчето — чисто, прибрано, с калдъръмен двор, обилна чешма и пет-шест стаи. Монасите бяха всичко на всичко трима: изуменият, обвиняем по делата, един смахнат послушник и магерът. Някои от нас все пак успяха да се настанят в селото, но за ядене се събирахме всички в манастира. А! Какви угощения бяха те, не мога ви описа! Клетият изуменият, изгубил ума си от страх пред военния съд, се пребиваше да предугажда нашето чревоугодие. Че пилета, че кебапи, прасета, баници... просто да не повярваш, че българи могат да бъдат такива майстори гастрономи! И в онова гладно време, представете си!...

В началото аз се опитах да забележа на нашия председател, че някак не върви да гостуваме за храна на манастира: все пак изуменият беше погледим. Началството обаче ми се изсмия:

— Гледай си работата, прокурорче! Манастирът не е негов я! Какво? Щели да рекат, че дядо изуменият ни е подкупил ли? Вятър! Ние можем и да ядем, и да пием, и пак да го отпръшкаме, ако е виновен! Не бой се! А пък най-после на тръгване ще оставим някой лев на манастира...

Почнахме делата. В селото нямаше достатъчно широко помещение и понеже времето беше все така спокойно и топло, реши се да заседаваме на открито, в двора на общината. Така и публичността на заседанията щеше да бъде пълна. Двоят беше широка, сливова градина. Сложиха масите под гръвчетата, целите отрупани с узрели, кадифеносини, едри сливи. Отсреща бяха защитниците, зад тях накуп — обвиняемите, оградени със стража. Всички жени бяха в предварителен затвор, понеже не можеха да представят гаранции. Единствен изуменият беше на свобода. Заг обвиняемите и встрани беше публиката: нашите дами и няколко стари хора и деца от селото. В почивките на заседанието пресягахме и късахме сливи от нависналите клони. Привечер, като преустановявахме работата до другата заран, отивахме из лозята, дето имаше няколко вида чудесно десертно грозде. Нали ви казах, това беше една великолепно разходка! Нашите дами пък, като им омръзна да „гледат съд“, изуменият от плодородието на тия градини, решиха да си сварят мармелад. И след първия ден, до края на делата, не се вестиха. Ходили из селото, питали и намерили таби, делви, всичко, каквото бе нужно. Как няма да намерят, моля ви се! Цялото село беше

зашеметено от страх, притихнало, онемяло. Първите две дела минаха в един ден – те бяха леки. Повечето обвиняеми бяха оправдани. Дойде третият процес, най-значителният.

Подсъдимите, възрастни четирийсет и пет, петдесетгодишни жени, признаваха всичко. „Тъй беше... Вярно... Събрахме се, грабнахме коя каквото може – брадви, лопати, мотики – и хукнахме към мандрата... Тъй... признаваме...“ Свидетелите също установяваха горе-долу фактите. Само че, признавайки, подсъдимите даваха някои подробности като обяснения за извършеното: от два месеца, още щом почнала реквизицията на млякото, за храна във всяко семейство било разрешено да се оставя само половин литър мляко дневно на лице. „Взеха ни житото, взеха ни царевицата, взеха ни добитъка. Едно мляко беше останало за децата – взеха и него...“ Ах, трябваше да ги видиш тия български майки – едри, измършавели, пребрадени жени, с кръстосани на пояс ръце, със загорели каменни лица, – като разказваха за тия месеци, прекарвани само с малко коприва и половин литър мляко на ден! На четвъртата година от войната!...

Той се намръщи и нервно разтърси глава:

– Разбира се, тогава нито аз, нито другите виждахме това. То дойде по-късно, много късно, за съжаление! Мисля, че днес поне подобни неща не биха могли да стават... Но пак един Господ знае!... А тогава – тогава за нас работата беше ясна: извършено бе престъпление, признато, установено, при това наистина тежко престъпление. Трябваше да има санкции за назидание. Аз поддържах обвинението, като намекнах за известно снузхождение. Защитата също молеше само за минимално наказание. Дойде време за последна дума. И тук стана оно-

ва, за което всъщност почнах да ви разказвам. Подсъдимите, една след друга, молеха за прошка. Изгуменият повтори, че е невинен и чака оправдание. Накрая дойде редът на най-старата обвиняема, баба Рада, една посивяла, но още държлива жена. През целия процес тя беше съвсем спокойна, ала сега пристъпи една крачка, явно развълнувана и побледняла. Тя преглътна няколко пъти, облиза напуканите си устни и с глух, дървен глас рече:

– Господа съдии! Каквото съм сторила – сторих го ей за тия сирачета... – И тя погладу със своята старешка, възлеста ръка главите на две пет-шестгодишни деца, които се бяха хванали за сукмана ѝ, друпави, бледнички, с големи, уплашени очи. – Кога заминаваше за фронта, син ми ги остави на мене. Майка им умря преди четири години. На ръцете ми са порасли... Ако ме затваряте – затворете и тях с мене. На кого ще ги оставя в село? – И жената затрепера цяла, като в треска.

– Ах, колега, кой дявол ме накара да се обаждам тогава? Каква черна магия ни бе упоила всички в онова време? Сkochих от стола си и я пресякох:

– Ти, бабо, много да не знаеш!...

Тя извърна към мене лицето си, засенчено от тъмната забрадка, взря се минута-две, като че не можеше да ме види добре, и отвърна:

– Какво знаяне, сине, ме е патило! Мене слънцето ми е притъмняло вече!

И изведнъж, докато разберем какво става, заклати се, отпусна глава и се строполи тежко на земята. Настана смущение. Заседанието се вдигна. Извлякоха жената настрана и с мъка я свестиха. Мина се известно време и четоха присъдата. Осъдителна за всички...

Той свали каскета, прокара длан по челото

си и мълкна. После ме хвана за лакътя, стисна го силно и рече:

– „Сине!“ Разбирате ли, колега? „Сине!“ Ей тоя сух, откъртен глас и тая дума няма да ги забравя, докато съм жив!... И забележете – той почти изкрещя, – всички там ние бяхме мирни хора, добри синове, съпрузи и бащи, тил... Как става това, че понякога човек се увълчва дотолкова?...

Няколко крачки вървахме мълчаливо. Полето вече бе притъмняло. Тук-там се обаждяха щурци.

– Е, после?

– После какво?... На другия ден качихме се отново във файтоните и тръгнахме обратно. Беше пак хубава сутрин и всички бяха добре разположени. Само мене нещо ми беше чоголно. Файтоните, отрупани с кошници грозде, пилета, делви мармелад, едва се мъкнеха. По едно време една от делвите се прекатури, цопна насред пътя и се разпука. Веднага колоната спря, всички наскочаха от колите, извадиха лъжици, намериха отнякъде празна кутия и с ахкане и вайкане налякаха да събират каквото можеше да се събере от мармелада. Около половин час загубихме с тая злополука. През това време откъм селото се зададе и бавно мина край нас групата осъдени жени, обиколени със стража, запътени пешком към гарата... Сега разбирате ли защо не мога да понасям тоя нашенски обичай? Разбирате ли защо оставах професията и се занимавам с крави и пчели?...

Вечерта беше паднала вече съвсем. В селото заблещукаха светлини. Ние се връщахме бавно, без да говорим. Гората леко прошумя и лъхна хладина. От напречните пътечки наоколо се носеше глъчка и смях. Жените се прибираха от градините, дето бяха копали цял ден.

1936

ПО РЕКАТА

Отдалеч параходчето се появява като тъмна точка, после наедрява и заприличва на лодка, с тъничка лента гум отгоре, и когато стига на двеста-триста метра, изпъква съвсем – бяло, в блесналия разлив на реката, но все пак смешно, мъничко като играчка. Слънцето е изгряло наскоро. Деният ще бъде чист и горещ, августовски ден. Но сега е още хладно – от сутринта, от водата, от ранното ставане.

Параходчето долея страна до кея, хвърлят гърбения мост и веднага с тропот и врява се заточват носачи с големи сламени самари на гърбовете, натоварени с желяза, сандъци, кошове и машини. Край тях с предпазвания се промъкват пътниците. После тръбата изревава уморено, дръпват моста и параходът, на който весело плющи трицветното българско знаме, заплува отново надолу, срещу слънцето.

Реката се открива напред – пълноводна, широка, сребърна, но като че неподвижна, с малки гранични знаци по средата, които мърдат, прилични на някакви хванати водни животинчета. Вдясно е висок, с голи и стръмни скатове бряг, отляво водата залива гъсти върбалаци и тръстици и плоската равнина, сред която се мяркат тук-там покриви, изглежда далечна и тайнствена, защото е чужда земя. Резлив влажен вятрец, събуден от гвижението, вее лицата и току-що качилите се път-

ници бързат веднага да се настанят в общите кабинети. На палубата се разполагат само неколцина селяни около своите шарени торби и генкчета.

Първокласният бюфет, тесен и задушен, е претъпкан. Две дами без шапки, едната с мрежа на косите, другата с морава воалетка около шията, мързеливо четат вчерашни вестници и току слизат долу в спалните кабинети и пак се качват. Една възрастна съпружеска двойка, чистички, прибрани, охолни, както личи от всичко, пият чай и развързват безброй пакетчета на масата. Един адвокат, разтворил зелена папка, усърдно прелиства преписката и си взема бележки. Някакъв пътник в голф, каскет и лека мушама, сегнал до вратата, мрачно гледа наоколо си: за него няма място до масата и трябва да крепи кафето си в ръка.

Отматък, във второкласния салон, са по-спокойни и по-малко заети със себе си. Тук е обикновената, сива публика: работници, селяни, пребрадени женици, дребни търговци, чиновници. Те седят притиснати един до друг по пейките или приклепнали до стените, завързали са вече познанства и разговарят. Ония, които пътуват за пръв път, гледат през прозорците с вдървени полуусмихнати лица, гетто се чете възторжено любопитство и малко страх. Вън, от двете страни, отрязани в четириъгълната рамка на стъклата, бавно се движат двата бряга, окъпани в изобилен слънчев гъжд и насечени на места от остри черни сенки. Оттук това изглежда като някаква изкуствена панорама, като някоя от ония панаирски палатки, в които през големите кръгли стъкла се виждат възшебни пейзажи.

Насред салона се е изправило едно семейство: слабичък възрастен мъж с жена си и тринадесет-четирнадесетгодишна дъщеря ученичка. Те са се ка-

чили преди малко, ще пътуват чак до края, но още не са се усвоили и гледат любопитни, стеснителни и любезни всички. Мъжът, както се разбира от разговорите, които води с тоз-онзи от пътниците, е стар основен учител и разхожда семейството си с обиколни билети. Той е пременен официално – черен костюм с гънка не само на панталона, но дори и отзад на самото, с чупната твърда яка, има подстригани сиви мустаци и сбръчкано, но младежки усмихнато лице. Той е захапал незапалена цигара и десет пъти отказва любезно на хората, които му предлагат огън, като обяснява: решил е вече да не пуши, но все още му е чоголно, та се залъгва така. Той е начело на групата. След него се движи, разкламена като юргечка, закръглена женица, много по-млада от него, също сконтена в ново манто и лачени обувки. На края е момиченцето – бледо, миловидно, в синя ученическа униформа. Бащата гържи в ръка някаква съгната малка карта и от време на време слага на носа си, като го крепи с ръка, никелово пенсне, обяснява им нещо и сочи с пенснето ту вляво, ту вдясно. Майката и момичето го гледат възторжено в очите и едва после се обръщат към бреговете. Радостна кротост и малко гордост излъчват трите лица. Те не се застояват на едно място, обикалят навсякъде, стъпвайки внимателно, разглеждат всичко и се извиняват бързо, ако бутнат неволно някого.

Между това слънцето се е издигнало вече, денят е чудесен, безоблачен и топъл. Всички излизат вън, под разпънатата тента на горната палуба. Там вече са се разположили едни – закусват и пият бира, други – насядали по пейките – гледат насреца. Долу, във вътрешността на параходчето, заглушено тупа машината, край бордовете тихо се плакне водата. Една светла въздушна ширина се от-

крива оттук – и реката, спокойна и уверена, сякаш води далеч, в някоя непозната прекрасна страна. Сегиз-тогиз върху стръмния тесен бряг се мерне варосана къщурка с висока върлина отпреде, на която се вее български байрак: граничен пост. Тогава всички очи се насочват нататък. Около къщурката се разтичат пет-шестима войници, съвсем мънички от далечината, нареждат се бързо в една редица, с лице към реката. Белите навои и цевите на пушките блестят на слънцето. Вижда се как вземат за почет и параходчето тържествено и гордо надува сирената, отговаря на честта и поздравява надълго знамето и момчетата, които пазят българската земя. Тръпка пропълзява по смълчаните, струпани до борда хора. Това е просто, внушително и неизразимо възмущащо. Калпаците се свалят, шапки се размахват, развяват се кърпички и овлажнелите очи дълго още се взират нататък, дето вече нов отивен скат е скрил и поста, и войниците, и двете големи рунтави кучета, които лаят на брега. До края, чак до вечерта, това се повтаря през час-два, винаги със същото трепетно, почти мистично чувство.

На малкия завои на хоризонта реката се е разляла като грамадно езеро и там се появяват някакви черни точки и дим. Едва след половин час наблюдава и отминава нагоре, разпенил реката, силен влекач с чужди букви на носа, помъкнал пет тежки шлепа, навързани като патици един след друг. Върху всеки от шлеповете – малка шарена къщица, въже с прострени грехи, саксии мушкато и куче на прага. Те отминават, облени от слънцето, радостни от своята постоянна и волна подвижност, и един почернял човек от последната палуба, в къси гащички и синьо трико, маха с ръка към параходчето.

После отново остава само голямата река, не-

бето, слънцето и двата бряга, които бавно се движат назад. Чувство на лекота, на радостна свобода, на просторност пронизва въздуха, нещата и хората, влечение към скитничество и смътна тъга, че все пак, както всичко в света, и тоя чудесен ден ще има своя край. Така е винаги при пътуване по вода.

– Бонбони и шоколад! Два лева късмет!

Един петнадесетина годишен хлапак с кошница в ръка вика звънливо от долната палуба и скоро затропва нагоре по стълбичката. Няколко глави се обръщат:

– Ей го и Митю!...

Митю пристига ухилен в своите твърди гумени калеври, обути на бос крак. Той е без шапка, в стари къси панталонки и избелял пуловер. Главата му е голяма, ниско остригана, със стърчащи уши и живи очи, които постоянно смигат някому. Той минава между хората, бърбе, закача се с всички, прави се малко на глупав и успява така да пласира тук-таме някое фишечко бонбони или питка шоколад.

Параходчето приближава Козлогуй и след малко спира. Погледите се устремяват към брега, облечен в камък, върху който се издига скромен паметник. Тук, на тоя пустинен бряг, са слезли преди шестдесет и шест години двеста български юнаци със своя войвода-поет... „Сега вече, като излязоха всички, последва една живописна и в същото време възвишена сцена – разказва в спомените си капитанът на Радецки. – Тогава се раздаде един глас и всичките паднаха на колена и останаха в това положение... Много от тях целуваха земята, която беше тяхно свято отечество и която твърде скоро щеше да ги приеме в себе си...“

Семейството на учителя се е прилепило до ог-

радата и мълчи, впило очи в кръста. По дървената скеля се качва войник-граничар, отива до Оряхово. Широк път води от пристанището право на юг. Там чака каруца и в нея се настаняват адвокатът и господинът с голф, които са слезли тук. Каруцарят шибва конете и колата изчезва в облаци прах.

Реката отново понася параходчето, като че го плъзга по лъскавата си неподвижна повърхност. Горещината се засилва, приближава обяд. Някъде по румънския бряг пищи локомотив, над зелената бягат парцали пушек. Де отива тоя невидим влак, там зад върбите, до които се полюлява празна лодка с едно гребло?...

На палубата настава оживление. Развързват се торбички, разгъват пакети, почва обяд. Един богат турчин с момченце, сегнали на отделна маса, поръчва гозба, лимонада, реже пълеш. Трима селяни-работници вземат една порция, изваждат от торбите пити черен хляб, топят тримата в чинията и се хранят дълго, мълчаливи и сериозни. Митю минава между масите и хвърля тук-там своя звънлив вик на козле.

До оградата на борда стои млад моряк-войник, гледа равнодушно наоколо си и от време на време цръква плюнка през зъби. Той спира с знак малкия търговец и взема две лимонови фишечета. Митю слага кошницата на пода и оглежда момъка от глава до пети. Той е тънък, строен в своята синя униформа и моряшка шапчица, но лицето е тъмножълто и безизразно. Чертите му са остри, с тънки устни, между които блестят изумително бели зъби. Полуотворените очи гледат с потайна, недобра усмивка.

Митю безпричинно махва с ръка, премества кошницата и смива. Искра да почне разговор:

– Ей! Ти не си ли от нашия град бе?

Морякът го поглежда нехайно, развива фишечето и не отговаря. Малкият не се отчайва:

– Виждал съм те аз тебе в казармата. Нашата къща е насреща...

Онзи отново бавно извързва глава, гледа го и мълчи. После изведнъж, с тих, но ясен глас казва:

– Ти познаваш ли Марчето?

Митю рита във въздуха от възторг:

– Я! Как да не я познавам! Марчето!... Че то цялата казарма я познава бе!...

Тънките ноздри на момъка трепват. Той отправя мътен поглед в очите на малкия.

Митю събира трите пръста на ръката си, вдига ги до уста и дума:

– Ама момиче – м-м-м! Право ти казвам, ей! Хубава личност!

Зъбите на моряка блясват, очите му се обръщат към брега.

Митю стои насреща и чака.

– Чувай!... Я почерпи един късмет бе! Цялата сума – два лева!

Другият плюе зад оградата, усмихва се наполовина и процежда:

– Цяла кошница имаш – вземи си...

– Ти да не мислиш, че като ги продавам – са мои?... Е-хей!... Всичката стока е на бюфетчика!... Той е чорбаджията!...

Махва отново с ръка:

– Лоши хора, брей!... Ей сега, преди малко, един издърпа най-големия номер – ей такава на пита шоколад!...

Почесва босия си крак и добавя:

– Няма да почерпиш, а?

Грабва внезапно кошницата и затопурква нагору по стълбата.

Сега сред реката никнат тук-там и отминават малки островчета, потънали в тръстика и замрели под слънцето. Срещат се нови вериги шлепове. Едно загубено облаче стои на небето и отражението му плува заедно с параходчето. Нови пътници са се качили, замирисва на риба и гини.

– Та ти казвам – продължава започнат разговор тантурест мъж в полуселско облекло, обръщайки се към една женица с куфарче и плетен черен шал, – минаха се няколко дни и пак стана една пантомима. Той остави жена си, живя подир с по-малката си балдъза, заряза и нея... Сега пък – трета. Елемент!...

– Не знам, Стойо – въздъхна жената, – мъка, мъка, такава една мъчнотия ме е обзела, не се търпи беке!...

От една гървена скеля качват на носилка някого. Двама селяни мъже – единият гребен, посивял човек, другият млад, опърлен от слънцето, як – внасят носилката във второкласния салон и присядат до нея. Наобикалят ги веднага, питат, клатят съчувствено глави. В носилката лежи едра селска мома. Едно кръгло, румено лице с живи, срамежливо-усмихнати очи оглежда непознатите хора на около. Мъжете, баща и брат, разказват със сух, равен глас историята. Преди два-три месеца момичето се качило да бере череши. Пада от гървото и си счупва гръбнака. Оттогава се парализирало от кръста надолу, докато горната част на тялото останала съвсем здрава. Носили я по доктори, в болници, не помогнало нищо. Сега отиват в София, през Свищов. Една стара селянка ги увещава да угат при някой си гяго Димо, в съседно на нейното село. Друг, болничав мъж, кожухар, им препоръчва бани... Учителят гържи пенсията на носа си, гледа момичето, после авторитетно казва на бащата името на

известен столичен хирург: „Той ще ѝ направи операция – и момичето ще се дигне на десетия ген!“

После, когато любопитството на всички е задоволено, един по един хората излизат пак на палубата. Долю остава само болната с бащата и брата, бабичката и кожухарят, който пак им разправя за баните.

Горе, на една от освободените маси, обягва Митю. Той си е донесъл пълна чиния с ядене и половин хляб и се храни здравата. Праведен над гозбата, по лицето му е изписано съсредоточеност и доволство. Ушите му мърдат при всяко пъхане на лъжицата в устата.

До масата незабелязано се изправя войникът моряк, гледа го дълго с полуотворени очи, после обръща глава настрана и стои мълчалив, състиснати устни. В сянката на тентата лицето му изглежда още по-тъмно и заключено. Митю дига глава от яденето, ухилва се и казва:

– Хубава форма, брей!... И най-къпоавия човек го дига!

Глътва една лъжица и продължава:

– Ти що не ядеш повече бе? Какъвто си хубавец, малко да се изпълниш – чуго ще станеш!...

Другият мълчи. Най-после се обръща цял към момчето, зъбите му отново лъсват и с далечен, съскащ глас казва:

– Кога видя Марчето?

Митю е свършил вече обяда си, изпълква блажено и прибира трохите в чинията.

– Ха! Марчето ли?... Че има два гена май! Беше с вашия, младшията, нали го знаеш, Пеню, де! Пък преди туй пак ги видях, отиваха на кино.

Войникът стисва устни, очите му потъмняват съвсем.

Напреде откъм реката се обажда могъща сирена. Един бял като грамадна водна птица параход прошумява нагоре срещу течението. Жени в светли грехи махат от палубите. Параходчето отвръща на поздрава и всеки отминава по своя път.

Митю кимва с глава:

– Експресния!...

Но войникът не отговаря, не поглежда на татък. Той върти в ръка малка туристическа камичка и смътно усмихнат, опитва на глан острието ѝ.

Митю вижда камичката, посяга и казва:

– Я да видя! – обръща я, гледа калъфчето и я подава на момъка: – Чиста работа!... Заколва човека като нищо!... За колко я купи?...

Сетне изведнъж някаква мисъл му хрумва, той се изправя с празната чиния в ръка, гледа войника и добавя:

– Ей! Ти хем да не направиш нещо?... – върти глава заканащо и съвсем неочаквано се ухилва.

Момъкът е прибрал вече камата, изважда лимонено бонбонче и го схрусква, без да отговаря. Митю го бутва с лакът и казва, преди да си тръгне:

– То, аслъ, гето викат, мъмарците в тихата вода се въдят, ей! – и слиза към кухнята.

От едно малко пристанище се качва млада гвойка: провинциален поручик с жена си. Намират веднага познати, разприказват се. Довечера в Никопол имало вечеринка. Отиват дотам и утре се връщат.

Слънцето се спуска ниско над хоризонта. От бреговете се проточват сенки. Става още по-просторно и златисто, както са небесата по иконите. Една след друга, в права верига, десетина диви патици бавно прелетяват от единия бряг до другия,

съвсем ниско, като че се опират на водата.

Параходчето засилва хода си и цялото пъстро население в него се е смълчало, упоено от неизразимия покой на тия вечерни часове. Реката, матовотъмна, се превръща в някакво космично същество, със свой потаен живот, своя цел и свой път, свършено чужди на гребните създания, които се носят по нейния широк ленив гръб.

Носилката с момичето е извадена вън и двамата мъже със сурови, угрижени лица чакат до изхода. В Свищов те слизат. Една весела компания младежи и момичета се качват шумно, съединяват три маси на палубата и поръчват питиета.

Слънцето е залязло вече. Голям светлосин облак закрива блясъка на запад и само една златна ивица отголу грее и се отразява в мътното огледало на водата. Небето посивява. В тишината отчетливо долитат шум от гребла, проточени виковете откъм шлеповете в края на пристанището, една камбана, която звъни за вечерния в града.

Постепенно зрачът се съгъстява. На мачтата пламва лампичка и друга – на носа. Сирената дълго изсвирва, параходчето зашумява по стъмената река. В грезгавината бреговете стават подалечни и неясни. Тук-там заблещукват огньовце.

Младата компания на палубата избухва във виковете и смях. Митю се върти наоколо с кошницата ухилен: продажбата върви много добре. Облегнат на оградата, морякът гледа с присвити очи някъде в пространството и плюе през зъби във водата. Като малка вселена, понесло стотина съществувания с техните съвсем чужди една на друга, различни и самотни съдби, параходчето постепенно потъва в тъмната далечина на реката.

НЕВРАСТЕНИЯ

Доктор Н. затвори вратата с въздишка, като че искаше да отдели от себе си целия останал свят. Седна на стола и уморено отпусна клепачи. Слава Богу! Свърши се и това – утре се връща обратно. После изведнъж сви лице в кисела гримаса. „Какво ли пък толкова ме чака, та съм се разбързал?... И тук, и там все същата история!“ Пред очите му още се въртяха двамата колеги – единият нисичък, с брадичка, упорит и досаден като всеки стар провинциален лекар, другият едър, розов, добродушен момък, който повече мълчеше. От тоя час с тях му стана още по-блудкаво.

Бяха го викнали от София с телеграма за консултация в тоя провинциален градец, дето бе пристигнал преди два-три часа. Болният беше богат астматичен фабрикант, познат пациент от порано. Не можеше да откаже, а, от друга страна, той сам обичаше тия кратки откъсвания от София: обикновено те го разведряваха и в същото време му действаха успокоително като бром. Но сега, от седмица насам, бяха го хванали пак тия отвратителни настроения, все по-чести напоследък, и всичко му се бе отицало. Той беше млад тридесет и пет, четиридесетгодишен мъж, елегантен, с бледо лице и подстригани мустаци. Обичаше работата си, семейството, охолността и бързата слава на рядко способен столичен лекар. Не беше сребролюбив, охотно лекуваше бедните, дори им помагаше за ле-

карства и храна, често го измъчваха угризения за богатия живот, който водеше, докато наоколо имаше толкова мизерия – с една дума, минаваше за млад, с „леви убеждения“ човек. Но когато идваша тия неврастенични пристъпи, махваше с ръка на всичко – изострен, озлобен, потънал в мрачен песимизъм, който граничеше с отчаяние. Сегиз-тогиз си казваше: „Жлъчката... жлъчката навярно не е в ред... Ще трябва да се изследва...“ После отлагаше и забравяше го нова криза.

От самото тръгване още той беше в състояние на възможно – всяка минута – избухване. Случи се и денят противен, мокър есенен ден. Почти през цялото пътуване той сега във вагон-ресторанта гледеше тънките струи дъжд по стъклата, зад тях – пусто ръждиво поле с кални пътища и забулени брочки, пиеше коняк и усилено пушеше. Всичко го измъчваше – и денят, и влакът, и спътниците, и собственото му лице – кисело, с гримаса, която го гледеше в огледалото.

Една млада, начервена и разглезена дама на съседната маса особено го гразнеше. От нея мисълта му съвсем неочаквано кривна в София. „Ха! Зер моята – спомни той жена си, – не е същата стока!... Сега решила да кара автомобил... Кога ли ще премаже някого или друга беля ще ми докара... – Долепи чело до студено стъкло и затвори очи. – Боже мой! Боже мой! Какво мръсно нещо е животът! ... Живееш... – защо в края на краищата?... Мяташ се насам-нататък, мислиш, че като постигнеш, каквото си гонил – ще се усетиш щастлив, ще спреш... А то, всичко ти става безвкусно... непотребно... А-ах!... Във всеки живот... в самия физиологически процес има нещо тъпо... просташко... противно... Ето, тоя тлъст индустриалец с

плоско еднооко лице, при когото отивам... Цяло животно! Плаща крезовски хонорари за спасяване на грагоценното си съществуване... Като че човечеството ще загуби нещо, ако той липса от сцената, а дава на работниците си двадесет и пет лева надница!... И това се търпи от всички, и аз отивам да го цера, и ония там живеят като безсловесни добитъци!... Фу-у! – настръхна младият мъж и скочи. – „Мизерия! ... Мизерия!...“

На гарата го чакаше синът на пациента с файтона на фабриката. Отведоха го направо въкъщи, дето щеше да нощува – не искаха да го оставят в хотел. Това беше преди два часа. Веднага след консултацията той се прибра. Навън се бе настанила вече нощ – все такава мокра и глуха. Къщата беше голям двуетажен дом с еркер, някакви кулички по ъглите, зимна градина и двор с плочи. Още от вратата се чувстваше безреגיע и суетене, както е винаги, дето има тежко болен. Но тук, в големите стаи, в дългите коридори, лъхаше някакъв хлад и празнота, като че на къщата липсваше нещо. Домашните – съпругата на болния, едра, пирамидална жена, която постоянно смъркаше в кърпичката си, младият син, прекалено внимателен и сериозен, снахата, неговата жена, тъничка като гимназистка, с обезцветени коси – всички имаха едно тържествено-тъжно изражение, приготвено сякаш за събитие, което се очаква. Стаята на доктора беше просторна, очевидно смятана за най-хубава, наредена модерно: тръбна мебел, скрит умивалник, гискретна лампичка над леглото. Но в ъгъла на гървена полица бяха изправени чинии, нашарени с шевица, а две кукли в българска носия в двата края на полицата довършваха укра-

сата. Още щом съзря моя ъгъл, жлъчката на доктора отново се разбунтува.

Сега той седеше отпуснат в удобното кресло и пускаше лениво колелца дим към високия таван. По едно време на вратата се почука: слугинята го канеше да заповяда на вечеря. Той се извини, че няма да отиде, и помоли за чаша чай. Не му се гледаха хора, не му се приказваше. После, както никога, легна рано.

На сутринта стана поуспокоен и бодър: след два-три часа щеше да тръгва обратно и тая приятна увереност надвиваше всичко друго. До тръгването презгледа още веднъж болния, успокои него и близките му, после заедно с младия господин отидоха да видят фабриката. Три големи каменни здания, край които течеше канализирана рекичка, тръпнеха от грохота на трансмисици, лостове, гараци и чопкала. Момичета в шалчета, с весели детски очи, възпалени от нощната работа, внимаваха за безброй времена, наредени като на училищни сметалки. Мъже, изпити и брадясали, бяха впрегнати в станове: всяка секунда машините отваряха челюсти и между тях бързо, като пъргаво животинче, минаваше сновалката. Дрипави момченца пренасяха из двора чували греб. Младият фабрикант показва на доктора новите постройки: спални, бани, трапезария за работниците, видимо горд от напредничавостта на фирмата. Докторът кимаше от време на време и не слушаше. В съзнанието му се бе закрепила една-единствена мисъл: той е в това място за тридесет-четридесет минути, утре ще бъде пак в своя удобен, охолоен дом, а тук всичко денонощно, всеки ден, всеки час ще остане същото – машините, хората, ниското облачно небе, голите гървета отсреща, по чиито клони като

едри черни плодове са накацали врани. Той усети, че ъглите на устните му потрепват лошо, погледна часовника си и каза, че е време да се връщат. Вкъщи на писалищната маса лежеше надписан плик с цяла връзка едри банкноти и пакет с неща за ядене из пътя. Той взе равнодушно парите и чантичката и се сбогува. Файтонът чакаше долу. Младият човек го придружи до гарата, настани го в купето и още веднъж му благодари. След два часа местният влак го остави във възелната станция, отдето щеше да вземе бързия влак за София.

Дъждът бе престанал за малко, но един летен ветреца подухваше и ниските куршумени облаци бързаха над голото поле. Влакът имаше закъснение, а малкият бюфет на гарата го-боядисваха и пътниците се бяха струпали в чакалнята, тясна, нечиста, миризлива и изпълнена с багажи. Докторът дигна яката на пътното си палто и излезе на перона. Между релсите лъщяха локви, зад станцията няколко мършави говеда стояха неподвижни и едно селянче с пръчка в ръка се мъчеше да ги събере и подкара.

По плочите на перона също бяха наслагани вързопи, сандъчета, кошници и дружина селяни в тежки, подгизнали от дъжда ямурлуци, разговаряха наблизко. Те се връщаха от пазара в града и носеха гевреци, нанизани на връв, лампени шишета, шарени календари за стена. В техните монотонни гласове, в пълното равнодушие към неприятното време, в тия конически сиви наметала, които ги оперицаваха на малки колибки от пръст, имаше нещо, което ги правеше като част от всичко наоколо: безкрайното, мокро поле, далечните, удавени в мъгла, хълмове, бързите тъмни облаци, от които лъхаше на гревност. Докторът се загледа в тия ли-

ца – изпечени, безцветни, безизразни – и чудно нещо! – някакво спокойно безчувствие като че се плъзна по изострените му нерви. Той направи няколко крачки и спря до двамата железничари, които се бяха понавели и разговаряха с някого. Надникна и той: в тяхно ъгълче до стената един старец, с почти изгаснали очи, бе приклепнал, зъзнещ, с пъхнати пръсти в окъсаните краища на ръкавите си, и отговаряше с треперлив, подземен глас:

– А-ха! – От Житница зер...

– Колко си годишен бе, дядо?

– Май сторих вече деветдесет и четири...

Хората се спогледаха.

– Ами по какво си ходил в града?...

– Носих метли на търговеца... Правя метли, че ги носих на пазар, за Мошон, търговеца...

Той млъкна и след малко пак издълбоко се обади:

– Дали ще дойде скоро машината?...

– Иге, иге... Ами я ти ела вътре, на топло... – рече един от железничарите. – Тук си помръзнал май здравата!... Я ела с нас!...

– Ха? – недочу веднага старецът. – Че да дойда, като е топличко... – Стана с усилие и тръгна след човека към багажната стая, като си мърмореше: – Ама да не изпусна машината, че...

Младият мъж остана като закован на мястото си. Очите му изпроводиха дядото и останаха така сгърчени. Господи, Боже мой! И това се нарича съществуване!... Изведнъж ярост кипна в душата му срещу самия себе си. Още в първия миг нему се поиска да направи нещо, да зарадва стареца, да му даде някоя парà, но докато се реши, отведоха го. Сега още по-малко можеше да стори каквото и да е. Стеснително му беше от хората, че и от себе си: такова тихо, радостно-благо беше ли-

цето на стареца, че да му даде пари, изглеждаше твърде грубо и просташко, като оскърбление. Нова вълна от яд кипна у него. „Това сме ние, интелектуалци, половинчати хора, неспособни за най-дребния жест... Цял живот – по средата... Цял живот успокояваме съвестта си с палиативи и умувания... Тфу! Противно!...“ В това време съвсем наблизко се разнесе висок звънлив смях. Докторът трепна като ужилен и веднага се обърна. Кой пък можеше да се смее така тук в тоя отвратителен ден?... На една крачка от него две момичета, осемнадесет-двадесетгодишни, едното скончено със зелено конусче на главата, другото в ученическо облекло, се смееха от сърце. Две картонени куфарчета с куп тъмночервени астри бяха сложени до нозете им. Едната гържеше в ръце голям плик за шанка с надпис магазин „Софийски моги“.

– О-о-ох! Веднъж да си стигнем, Пенке – че като запаля печката, като си направим чай, че като сложим новия шлагер на грамофона – отсега ми е вече драго!...

– Виж, виж го ма, Цвето! – сбута я другата и посочи с поглед един младеж с избелял тренчкот и каскет. – Онзи пак се връща насам! Услови му се! – И двете отново избухнаха във весел смях.

Влакът все още не идеше. Пак запръска гъжг. Нямаше ли край тоя ден! Докторът измръзна, влезе в натъпканата чакалня и се изправи до вратата. До него, притиснато отзад, чакаше младо семейство: мъж, който гържеше в ръце детенце, обвито в шарено одеяло, и жена с плетена чанта, от която се подаваха бутилка с мляко и шише вода. Детенцето – една-двегодишно, цялото накачулено – подаваше главичката си, розова, усмихната, и една ръка, която размахваше целулоидна хлопка.

То въртеше живи очи наоколо си, от време на време се засмиваше гласно, като че изхълцваше, и ломотеше нещо на своя неразбран език. Майката, съвсем младичка, го гледаше със стопен от нежност поглед и току го забиваше да не изстине. Скромно облечена, слаба и с тъмни кръгове под очите, личеше, че тя отново е бременна. Бащата, дълговрат момък с плахо-усмихнато лице, стискаше детето, пазейки да не пречи на другите. Те гледаха със стеснение тоя чужд, добре облечен мъж, с ръкавици и скъпа чантичка, и за да не го безпокоят, не говореха високо.

– Момченце ли е?... – запита докторът младия баща и сам се чудеше на себе си: никога на път той не обичаше да му досаждат с въпроси или сам да заговарва.

– Момче – отвърна бащата, вече по-спокоен.

– Познава се – рече другият, – я какъв е главосит!... За София – или...

– А! За София! Ние сме само до П. – отговори момъкът. – Отиваме при дядо и при баба – засмя се той към детето и гобави, – на гости на старите.

В следните няколко минути докторът узна, че момъкът е малък чиновник в града, че преди това служил някъде към границата, дето се оженил и се добил малкият.

– Там не беше гин добре, ама изкарахме... Таз пролет ме преместиха тука и сега няма от какво да се оплачем...

Той погледна жена си с очи, в които светеше цяло малко щастие, и целуна детето.

В това време влакът влизаше в стрелките и пътниците хукнаха да се качват. Семейството се качи в трета класа, докторът им помогна да натоварят бохчите и кошниците и побърза към

второкласния вагон. Влезе в едно купе, гдето спеше някакъв възстар пътник. Тук беше топло и приятно. Влакът бързаше вече из рядък, оголен върбалак, после излезе на открито и далеч крайт на хоризонта почна да потъмнява. Странно успокоение бе изпълнило раздразнения допреди малко човек. Той гледаше във мрачния бавно гаснещ ден и в главата му се носеха някакви светли, съвсем нови мисли. Може би то не бяха и мисли, а някакво внезапно ново проумяване, което се разнасяше с кръвта по жилите му и разливаше мекота и нежност, като усмивката на двама млади хора преди малко. При един завой на линията вдясно се откри широк разкалян път, по който препускаха две каруци с яки коне. Колите бяха окичени с нови черги и платна. Вътре седяха хора, които весело махаха с ръце и се провикваха към влака. Един езгач с бяла кърпа под калпака тичаше пред колите. Сватбари отиваха от едно село в друго. В рамката на прозореца процесията се мярна за миг като старинна щампа и изчезна в мъглата.

Младият мъж дълго гледа нататък – утихнал, унесен, почти радостен. Какво бе станало? Де бяха оная остра тревога и раздразнение, които го душаха? Или това бе само кратък отгик пред нов, още по-коварен неврастеничен пристъп?... Той се усмихна добродушно: „Е, добре де! По дяволите!... Нека!...“ Нали сега му беше добре, както от години не бе се чувствал?... В паметта му се мяркаха разпокъсани, но ясни всички образи и неща от моя следобед, въртяха се и после се събираха в някаква странна общност. Селяните с тежките ямурлаци, ей тая весела сватба в посърналото вечерно поле, дялото от станцията и двете румени момичета... „Те сега се черпят навярно с чай – спря

за минута мисълта си той, – и слушат щастливи грамофона...“ После изплува младото семейство оттамък, в третокласния вагон.

В моя широк и непознат свят всяко съществуване се въртеше само около своята мъничка ос, всяка съдба, дори и най-последната, имаше своите радости... Защо той съдеше за всички със своя изкривен, болен ум?...

Отсреща човекът, който спеше на канапето, се раздвижи, простена в сън, въздъхна. Младият мъж го погледна и мислите му отново закривиха... „Ето – кой ще ми каже, че моите страдания, въображаеми може би, са по-значителни от тия на този непознат например... Или че радостта ми е по-висша от радостта на стареца, който е занесъл таз вечер на бабичката си парите от продадените метли?... Какво сложно и изумително нещо е животът наистина!... – После сам се засмя: – А мене ми е драго – и туйто!“

Той бръкна в джоба си за цигара и изведнъж се сети, че бе забравил да си купи.

А как му се пушеше!... Излезе в коридора и се огледа. Бяха запалили вече лампите, коридорът бе празен. Само в дъното при вратичката вагонният спирач пушеше, приседнал. Докторът отиде при него и го помоли за една цигара – до първата станция. Човекът с готовност му подаде кутията си, като се позасмя стеснено: „Само че са трето...“ Другият взе, благодари му няколко пъти, запали. После се изправи усмихнат до прозореца и засмука с наслада, почти щастлив, посмачканата люта цигара...

1937

ДЕН ПО ДЕН

На един от прозорците на хотел „Централ“ стои облегната млада жена и гледа навън. Мокър октомврийски следобед е прихлунил градеца. Довчера бяха слънчеви дни – последните хубави дни на есента – тихи, топли, прозрачни. Но през нощта заръмя незабелязано, баурише, стрехише, градинката на кръстопътя – всичко потъна във воден прах и на земята лъсна тъничка черна кал.

По улиците се точат тежки каруци, дълги волски кола с чергила, бързи, смешно високи, боядисани в жълто кабриолетчета, коне, натоварени с кошовете, зад които крачат хора с калпаци. Вдругиден е панаирът, големият есенен панаир, и от всички околни селища се стича народ към мегдана накрай града. Там вече се разпъват палатки, приготвят сергии, стоварват стока.

Нагвесена от прозореца на първия етаж, младата жена гледа с любопитство непрекъснатата шумна върволица отдолу. Влагата става по-студена, тя се гръпва за минута, загръща се в плетен розов шал и отново се обляга на прозореца. От време на време по лицето ѝ пробягва едва забележима усмивка: някой мъж отдолу минава и тайничко ѝ кимва. Това е Тунка, камериерката на „Централ“, позната почти на всички в града. Нейната подстригана руса глава, с големи кафяви, ленивобродушни очи, с бяла и чиста кожа на охранена жена, изпъква с розовия шал в тъмната рамка на

прозореца като ония големи цветни образи, залепяни по латерните.

Един стар, изкалян автомобил, отрупан с куфари, чували и бохчи, спира с рев отсреща, до агенцията. Отвътре слизат един след друг измачкани хора, снемат багажа, помайват се, объркани в навалищата. Тунка гледа отгоре и изведнъж си спомня своето пристигане преди две години. Беше също такъв гъжделив ден. До нея стоеше стражар. Беше ѝ страшно и срамно. После в участъка я намери онзи, агентът от София. Взе я оттам и я заведе в хотела, дето вече беше подготвил работата. Казаха ѝ, че я вземат като камериерка, за хатър на агента. Условията – стая и храна безплатно, за другото – сама да си изкарва. Огледаха я от глава до пети с ония мътни, ухилени, лепкави погледи, които тя вече познаваше от София.

По-късно, колчем се опитваше да си спомни този именно първи час, тя не успяваше. Всичко беше разпокъсано, объркано, сливаше се едно с друго, както в сънищата. Но изведнъж, още същата вечер, когато при нея се вмъкна стопанинът на хотела и след това агентът, бъркотията и страхът изчезнаха. Разбра се, че всичко ще се нареди горедолу добре, и животът наистина потече равно, без тревога, дори приятно. Стаичката беше отделна, до стълбите, тясна и тъмна, но тя беше сама в нея. За грубата работа имаше момче, тя се грижеше само за бельото и да посреща пасажерите. В градеца веднага узнаха за новата камериерка, но тя се държеше на цена и имаше отбрана клиентела. Дваж в седмицата идваше агентът, който я бе настанил тук, и продължаваше да я покровителства. Тя го приемаше любезно, като свой човек, с малко страх и с желание да му угоди. И макар че той беше

грозен момък, извратен и с лош гъх в устата, тя малко се гордееше с него. Все пак тука той беше единственият ѝ познат от по-рано и тя знаеше, че зависи от него. Понякога му услужваше и с пари, приятелски, без да ѝ се злобуди.

— Видя ли как те наредих, Тинче?... — глумеше често той. — Мене слушай и няма да сбъркаш!...

Тинка прави усилие да прецени не е ли наистина сбъркала, затваря за миг очи и клати глава. Хе, то се знае, че не е сбъркала! В паметта ѝ се превърта животът допреди две години. Малката къщичка на сестра ѝ при Захарната фабрика, сиромашията, всеки ден по-черна, плетачното ателие, дето работеха шест други момичета като нея. Те всички бяха минали вече през ръцете на нисичкия, шишкав стопанин, мина и тя по реда си. После онзи хубавец шлосер, който я водеше вечер на кино и в сладкарници и след това в квартирата си. Най-после оная къща в центъра на града, дето една от другарките ѝ я заведе в един празничен ден. Там идваха непознати господа, черпеха ги с хайвер, вермут и пасти и плащаха добре. Тя минаваше за ученичка в стопанско училище, можеше да се пооблече, да носи копринени чорапи, да купува шоколадчета на сестриното си момиченце. Докато една вечер нахълтаха стражари и цивилни, отведоха всички в полицията, държаха два дни момичетата и после ги интернираха. Ей тогаз случайно в коридора на полицията я видя нейният бъдещ покровител, агент от това градче, и успя да я настаня тук. Всичко това ѝ се струва сега много далечно, макар че нищо не е забравила. Сега тя беше спокойна, минаха много дни без тревоги, всичко се бе наредило добре. Агентът отдавна се бе загубил, но тя нямаше вече нужда от покрови-

телство — опозна сама града и хората и така ден по ден се изнизваха едни и същи, сити, мързеливи, полутъмни, като стаичката ѝ, която имаше прозорче само към коридора. Тя бе израснала вече, наля се, млада, едра, хубава жена, с ленив сладен вървеж, който привличаше мъжете. Беше си спестила дори и някоя парà, но сама не знаеше защо ѝ са пари, освен за премени и да праща сегиз-тогиз на сестра си. Понякога, когато биваше сама нощем, някаква тегота я натискаше, ставаше ѝ мъчно, без да разбира защо, спомняше си една пъстра басмена рокличка, с която ходеше в плетачницата, и заплакваше. На другия ден това минаваше и отново се занизваха ден по ден.

В коридора задрънка звънец, затропват ситни стъпки, отварят се врати. Мислите на Тинка се откъсват. Идеха гости в хотела и Ленчето, другата камериерка, която пристигаше от съседния град за панаира и когато се случваше повече работа — ги посрещаше. Смешно момиче беше това Ленче! С черна, къса над коленете рокля и жилести крака, които приличаха на бутилки с много тесни уста, винаги обути в черни копринени чорапи. Тя имаше съвсем тънко кръстче и с панделка на голямата си рошава, с оскубани вежди глава, приличаше госяц на бързо насекомо, с учудено-оскърбен и в същото време закачлив израз на лицето. Те се спогаждаха добре двете, не си завиждаха и не си пречеа. Всяка си имаше свой периметър на работа: Тинка приемаше редовните гости на хотела и местните хора. Ленчето се занимаваше със случайните посетители и панаирджии.

Здрачава се. Дъждът все така ръми. Градецът цял е потънал във влага. Отсреща в бозаджийницата светва лампа. Тинка се изправя да затвори

прозореца и изведнъж се засмива дяволито. Долу, при будката за цигари, стои възрастен, солиден господин, крадешком поглежда нагоре и прави таен знак. Един от местните богаташи – набит, с малко коремче, с постригани мустаци, добре облечен. Тинка му смига и отново се засмива. Тая сутрин тя беше на баня и така се случи, че от другата страна на чучура седнаха неговата жена с три-четиригодишното си момиченце заедно с жената на аптекаря. Тинка знаеше и двете жени от улицата, но никога не можеше да си представи, че без грехи са толкова безформени и грозни. Аптекарята – мършава и черна възрастна жена, със сбръчкана кожа и посивели, но червени в корените коси. Другата – млада, бяла, цяла космата, с увиснали гърди и корем надуплен и смъкнат. Само детенцето – крехко, розово като фарфор – приличаше на чудесна гола кукличка. Двете дами се спогледаха, преди да се настанят, казаха си нещо шепнешком, потърсиха с очи дали няма друго свободно място и най-сетне с недоволни, остри лица седнаха. През всичкото време, докато се миеха, те хвърляха бързи, враждебни погледи към младата жена, която забелязваше това и съвсем спокойно продължаваше да ги оглежда цели. Тя познаваше твърде добре съпрузите и на двете. Тоя, който беше сега долу, винаги тежък, неразговорчив, с шумно, похотливо дишане, с едри пари в единия джоб на панталоните, а в другия – верижка с куп раздрънкани ключове. Той беше щедър, внимателен, ней беше дори приятен. Аптекарят, поприведен, плешив, мазно усмихнат, с неприятно меки и топли ръце, които миришеха на болница и които брояха гребните пари като грамчетата в аптеката. Тя гледаше жените сега, спомняше си как хайдушки се вмъкваха мъжете им в нейната стаичка

и още по-дебнешком излизаха, разбираше тия съпрузи много добре и изведнъж се почувства горда. Та кой ли мъж пък би могъл да хареса такива плашила!... Тя прибра косите си назад, погледна своите малки, запазени още гърди и се усмихна сама на себе си. В това време детето неочаквано се плъзна и политна да падне на плочите. Тинка скочи веднага, успя да го хване, ръцете ѝ презърнаха мокрото, нежно телце и без да съзнава, го притисна към себе си. Някакво старо, забравено чувство я заля като топла вълна. Така преди години тя къпеше в коритото малката гъщеря на сестра си и в гърдите ѝ се издигаше нещо особено, неразбираемо, от което ѝ се искаше да плаче, без да усеща мъка.

Жените трепнаха уплашени, бързо прибраха детето и майката сухо рече:

– Мерси...

След малко извърна глава и добави с крива усмивка:

– Вие нали бяхте... госпожицата от „Централ“?...

Тинка кимна:

– Да, госпожа... камериерката на „Централ“...

Другата я изучаваше с поглед и продължи:

– Каква ви е чиста кожата... като на петнадесетгодишно момиченце!... – Обърна се към аптекарята и ядовито рече: – Има защо мъжете да ви харесват...

Тинка бе станала и се изполиваше, преди да излезе. Тя тръсна коси назад, изправена пред двете жени като чудесна статуя на хубава и снажна жена, и сега тя пък се усмихна:

– Не е от годините, госпожа! То си е от Господя! – спря се и предизвикателно се изкушка: – Пък хубавото всеки го харесва – какво ще му правим?

Мъж ли, жена ли, все му се ще по-хубавичко!...

Плисна се още веднъж и гордо-гордо затрака с налъмите към вратата.

Ей тази сценка си спомня тя сега и съвсем се развеселява. Затваря прозореца и слиза до кухнята да вземе вечерята си. Из коридора трополят хора, по стълбите мъкнат куфари, в двора грънкат звънци на брички и каруци, някой в тъмното се обаждат:

— Здравей, Тинке! Как си!...

През прозорчето на кухнята тя надниква в „ресторанта“, отделен от кръчмата със стъклена врата. Цялото помещение е пълно с глъчка, тракане на чинии и чаши, одумено от тютюн и мирис на гозби. Тинка търси с очи познати. Ето ги, те са дошли вече, повечето от търговските пътници, най-приятните гости на хотела. Това е началото на техния сезон. През цялата есен, зима и пролет те ще пристигат и заминават със своите грамагници, тежки чанти, опасани с ремъци, с яки куфари, издути от всевъзможни мостри. Те идват почти винаги на групи, като че се подуват един друг от най-различните краища, шумни, щедри, гуляйджии, и носят единственото разнообразие в прихлупените дни на хотела. Тинка е приятелка с всички. Те са простички, добри, весели, познават сума градове и хора и умеят да разказват интересни неща.

Тука е вече Попето, приличен на мишка – гребен и дълголик, със своите шарени селски кърпи и басми. Ето го и куция Паламаров с ножчета за бръснене и целулоидни изделия. Дошъл е и Лалю Габровеца, помъкнал два куфара кожени дамски чанти и портмонета.

Тинка им кима приветливо през прозорчето:

— Добре дошли! Добре дошли! Ами де останатха другите – Събчо, Каракаш?

— Игат, игат... Утре, други ден и те ще доватасат – отвръща Паламаров. — Завчера се срещнахме с Каракаша на старозагорската гара: „Довиждане, кай, на панаура!“

Тинка взема чинията си и парче хляб и тръгва за горе. Лицето ѝ е спокойно. Не ѝ трябва да искаше да знае само за Каракаш. Утре, други ден! Е, сполай на Бога! Вече толкова месеци чака тя моя есенен панаир. Сяга на леглото си в тясната стаичка, в която мирише на „Парфюм д'авантюр“, гледа избодените по стената картички-снимки и не ги вижда. Откъм стаите долу заглушен, престорен вик на Ленчето, преплетен със смутен мъжки говор. В прозорците потракват капки дъжд. Един автомобил долу бучи и не тръгва. Тя седи така, като унесена, и забравя да се храни.

Откога познаваше тя Каракаша – тоя висок, прехвърлил отдавна четиридесет години мъж, с червено рождено петно по цялата лява буза, в стара полушубка, с агнешка кожа на яката? Тя не може да си спомни добре, струва ѝ се, че винаги го е знаела, има го отдавна като съвсем свой човек. Когато видеше поприведената му фигура, натоварен с чанта, на която бяха залепени буквите Д. М. С. – той предлагаше конци и преди от тази фирма, – когато чуеше сипкавия му глас и зърнеше сивите, сякаш избелели очи, винаги ѝ ставаше драго. Чуден човек беше тоя Каракаш! Всички други тук ѝ викаха „Тинке“, само той не можа да се научи и казваше „Тинко“. Дори и от това ѝ ставаше хубаво. Една вечер, в началото още, когато другите се бяха прибрали, той се вмъкна на пръсти в стаята ѝ. Ръцете му потреперваха, очите гледаха трескаво-неспокойни, той се усмихва-

ше гузно и заслушвайки се към вратата, пристъпи и се опита да я прегърне. Тинка стана, прибра косите си, готова. Той рече да свали палтото си, забърка смутено в джобовете и оттам паднаха на земята две фотографни снимки. Мъжът се наведе да ги прибере, дигна се бавно, едва-едва, и когато обърна лице, в погледа му светеше някакъв влажен блясък. Той беше целият червен, като петното на бузата си, бързо облече палтото и седна на леглото до разсъблечената жена. Тя го погледна учудено, почака малко и после рече нетърпеливо:

– Е?

Той дишаше тежко, мълчалив и сгърбен, и двете картички в ръцете му трепереха.

Жената втори път се обади:

– Ха де! Какво чакаш? Хайде, че ми се спи!

Той въздъхна дълбоко, обърна се към нея и тихо рече:

– Легни си, Тинко! Аз ще си ходя.

Тя кипна:

– Ама ти за подигравка ли ме имаш?

Той отново кротко я погледна и подаде картичките:

– Виж, тук съм аз с моята госпожа. А пък това момиче – е моето момиче. Ученичка. На седемнадесет години.

Той млъкна за минута, сетне продължи:

– Ти не се сърди, Тинко. Вземи – той сложи в ръката ѝ сто лева, – купи си едни чорапи от мене. Не ща да смяташ, че Каракаш се подиграва с тебе. Ха лека нощ сега! Спи си, спи!...

Стана прегърбен, и се измъкна тихо от стаята.

Тя се опули, без да може да разбере нищо, сетне изведнъж ѝ стана смешно, прибра парите и си легна.

На другата вечер в една от стаите, дето бяха двама от търговските пътници заедно с един мелничар, погражданен селянин, имаше веселба. Момчето от кръчмата тичаше с шишета вино. Попето и Лалю играеха карти на пари, Каракаш гледеше играта и пушеше с камъшеното си цигаре, а едрият мелничар, зачервен от пиене, седнал на едно от леглата между Тинка и Ленчето, прегръщаше и двете. По едно време Тинка изпищя и скочи, почти разплакана:

– Стига бре, стига, казах ти! Посиняха ми месата вече!...

– Тук мари! – викна мъжът. – Плащам и за виното, и за тебе! Ела сам тука!...

– Не ти ща ни парите, ни черпнята! Върви при жена си на село!...

Тинка беше запретила ръкава си и показваше една голяма синина над лакътя.

Каракаш се обърна към пияния мъж:

– Чувай, Нено, недей така момичето... Я погледни!... Мислиш – не я боли?...

– Сус! – скочи пламналият мъж и хвърли чаша отгоре му.

Намесиха се другите, пристигна стопанинът отдолу. Тинка избяга в стаята си и се заключи. Оставиха Ленчето да успокоява буйния мелничар.

Тая вечер Тинка я запомни. Оттогаз Каракаш ѝ стана съвсем свой човек, макар нищо повече да не се случи. Мина доста време. Той идваше в града, оставаше няколко дни, заминаваше. Последният път на тръгване се отби при нея:

– Да ти обадя нещо, Тинко. Виж какво. Искаш ли да се махнеш оттука? Таз работа не е за тебе, ти си добро момиче.

Тя го погледна, помълча, после се засмя лошо и мръдна два пръста до главата си:

– Ти, Каракаш, с всичкия ли си? Къде посемсега ще вървя аз?...

– Ти кажи само – искаш ли?... Другото – моя работа. Ще се нареди. Наесен мой братовчед отваря дюкян за трикотажи в Русе. Трябва му човек да разбира от занаята. Верен човек. Ти си добро момиче, познах те аз тебе. Ще те наредим в магазина. Почакай само още малко. Като гойда наесен за панаира, ще те водя оттук – право на Русчук...

Той я тупна по гърба, ухили се с ръждивото си небръснато лице, пое чантата и затропа по стъпалата.

Минаха месеци – един, два, пет. Всеки нов беше по-дълъг от миналия. Понякога на Тинка ѝ се струва, че това го е сънувала – никога тя не е мислила, че я чака нещо друго. Животът и по-рано, и сега винаги е бил един и същ. Как така изведнъж всичко ще се промени? И все пак тя знае, че Каракаш не я излъга. Друг път дори си представя малко дюкянче с трикотаж в чужд град, дето никога не я познава, тя зад тезгяха, а в задната стаичка шум от плетачната машина, тоя познат, приятен шум, който беше забравила. В такива времена тя отива в стаичката си, ляга, затваря очи и ѝ се ще да плаче и да се смее едновременно. После върши всекидневната си работа като в полусън, не се сърди, не се пазари дори с най-лошите клиенти, търпи с унесена усмивка в големите си кротки очи на млада мелица.

На следния ден гъждът престава. Градчето се оголва – вехто, посърнало, като че изгнило. На панаирския мегдан привършват работата: нареждат стоката, гласят люлки, в разпънатия шатър на цирка коват нещо, мучат гладни говеда, разпрегнати до колята. Всичко е просмукано от студене

на влага, изглежда по-сиромашко и по-тъжно, но врявата и движението растат. Тинка на два пъти отскача на татък, цапа из локвите, гледа бараките, вагончето зад цирка с комин, който пуши, обикаля из улиците. Не я свърта никъде. Довечера Каракаш ще пристигне! Тия три дни тя ще има много работа, хотелът е претъпкан от гости... но това е за последно. След три дни – дюкянчето с провесени отвън пуловери, блузи и жилетки... Друг град, друг живот, който тя въпреки всичко не може да си го представи никак... Привечер пристига Шейтана, пътник на анилинови бои, помръзнал, но шеговит, както всякога. Млад, спретнат, с тренчкот и ръкавици. Глътва едно след друго два коняка, разтърква ръце и се навежда към Тинка:

– Как сме, госпожице Тинке? Едно коняче за компания?

Чукват се. Младата жена пита и него:

– А бе де остана Каракаш?... Всички пристигнахте вече, само него го няма...

– А, мосю Каракаш Червеният ви интересува? Спокойствие. Иде с автобуса през Балкана. Вчера заран се видяхме. Променил – купил си ново сепре с котешка яка!

Тинка се качва в стаята си, преглежда още веднъж съгнатите в платнено куфарче грехи. Вечерта неусетно преминава в нощ. Долу ехти от врява и тропот. Тук, в една от стаите, се е разположила отделна компания – търговци на гървен материал и на говеда. При тях е Ленчето, курдисали са грамофон и от време на време избухват залпове смях. Ленчето вече два пъти иде да я вика – искат и Тинка да отиде при тях.

– Хубаво де, ще гойда... Нека се нахраня и ще гойда... – отвръща намусено тя. Чоголно ѝ е нещо

тая вечер. Не ѝ се щат нито приказки, ни шум, ни пияни мъже.

Тя слиза до кухнята, хапва на крак едун залък, наднича веднъж-дваж в ресторана и се помайва. По едно време в ресторана влиза изкалян стражар, спира до масата, дето вечеря приставът, и докладва нещо с угрижено лице. Другият изведнъж става, сбърчил вежди, и пита високо:

– Балканският автобус ли? Има ли убити?...

– Тъй вярно, господин началник – трима души. Пътят се сринал на завоя, при шестнайсетия километър. Двама убити на място – едно дете и онзи, пътникът, евреинът Каракаш... Третият почина, като го извадихме...

Полицаяте излизат веднага. В ресторана глъчката затихва. Тинка се обляга на стената – всичко изведнъж се залюлява, ушите ѝ пицят, пицят, нищо друго вече не чува. Не чува нито вайканията и цъканията на хората наоколо, нито тропота от горния етаж, нито Ленчето, която е изтичала да я вика наново. Чува най-послед съдържателя, който я клади за рамото и дума:

– Ама ти оглушала ли си мари?... Вукат те горе пасажерите... сърдят се хората... Какво чакаш тука?...

Тинка го гледа с празни очи, не мърда, не отговаря. После той я избутва към вратата на кухнята и тя тръгва през двора, като се кладушка. Напипва парапета на стълбата и почва да се качва бавно, със спиране на всяко стъпало, сякаш изведнъж краката ѝ са станали куришумени, оправя, без да мисли, ластика на чорапите си и се упътва към стаята в гръното на коридора, отдето се чуват смехове и тракане на чаши.

1937

ПЕПЕЛ

Те се качиха запъхтени, когато сирената даваше сигнал за тръгване.

След минута-две гървеният мост бе изтеглен и паракорчето, което кръстосваше всеки час между Венеция и Луго, се отдели от брега. Винтът весело зашумя, около него кипна блегозелена пяна, островът изведнъж се отмести, заплува надясно и почна да се смалява заедно с всичко върху него – алеи, пъстри бараки, вили и грамадните хотели в гръното. След малко заливът се откри неочаквано, блеснал в летния следобед и слят на изток с освободеното от брегове море.

Палубата беше претърпана от хора. Местни жители с кошници и вързопи, които се връщаха от града, група провинциални ученици с двама католически духовници, немски екскурзанти – мъжете с цветни очила и кодаци през рамо, жените в шемизетки и ниски токове, младежи с широки рамене на палтата и с по два дълги косъма вместо мустаци – цялата оная международна, средна ръка публика, която се среща през лятото по всеки известен европейски курорт. До комина, сигнали направо на пода, двама работници-италианци разгъваха омазан вестник и почваха да се хранят. Лекият ветреца от движението довяваше мирис на море и праскови, смесен с дъх на евтин салам.

Двойката, която се качи най-послед, се огледа. Всички скамейки под тентата и до парапета бяха

заети. Те се промъкнаха през навалищата към носа на параходчето. Отсреща Венеция изплуваше в привечерното небе като огромен розов медальон в рамка от синьо-зелен емайл. Слънцето, слязло вече над хоризонта, огря стройната моминска снага на младата жена, облечена в изискано проста светла рокля, и запали златен блясък в тежките ѝ тъмноруси коси. Мъжът, едър, с грубичко, но приятно лице, в пътен костюм и без шапка, се бе загледал вдясно. После той се обърна към младата жена, протегна ръка и посочи нещо. Параходчето минаваше край градината на брега и сред гъсталака се мярна мраморният бюст от паметника на Вагнер. Младата жена свали тъмните очила за слънце и лицето ѝ се откри – цялото озарено от две големи сиво-зелени очи. Тя направи една крачка, заглеждана към брега, който бързо бягаше назад. При това движение усети, че настъпва някого, гръпна се и без да поглежда, рече машинално:

– О, паргон!

Мек, малко заглушен мъжки глас веднага отвърна:

– Prego, signora!¹

След един миг същият глас, вече изненадан, възкликна:

– Ама – вие?... Весела? Госпожица Весела Мерджанова, нали?...

От скамейката до парапета изведнъж пързаво се дигна мъж и се изправи пред нея, слабо наклонен напред и с къса луличка в ръка. Тя сбърчи вежди за минута, вгледа се, трепна и силно поруменя. После веднага се усмихна цяла, сякаш всичко – лицето, косите, грехата се засмяха, но тутакси се сдържа и само тихо извика:

¹ Моля, госпожо!

– А!... Значи... вие... вие сте тук!...

Обърна се към спътника си, който гледеше недоумяващ тая бърза сцена, и добави:

– Киро, запознайте се... Господин Рашев, художник, мой съкурсник от академията... Моят мъж – доктор Аврамов.

Другият се поклони още веднъж и любезно подгаде ръка:

– А, така!... Enchantè!... Драго ми е – нали така беше? – обърна се той усмихнат към двамата. – Малко съм забравил български...

Сега двамата го огледаха набързо. Мургаб, с отметнати назад черни коси, с тънка, стройна снага, в хубава риза и палто под мишница, той се усмихваше насреща им и две дълбоки бръчки около устата мъргаха иронично и нервно. Под гъстите вежди, също така подвижни, блестяха живи черни очи.

Съпругът, коректно любезен, но сдържан, млъчеше. Той не обичаше твърде такива внезапни втурвания. Без да имаше някакъв определен ред, все пак нещо се разбъркваше. А тия стари познанства на жена му с хора от тоя чужд за него, тъй наречен артистичен свят, винаги му бяха неприятни и стесняващи. Тя, да, тя се разбираше добре с всички, но той нямаше общ език с тях. Ала новият познат бе така простосърдечен и обезоръжаващ, така подчертаваше вниманието си към него, че скоро разговорът потече непринудено и леко.

– Да, излязох най-после и аз... – отговаряше на някакъв въпрос младата жена и Бог знае защо гумите ѝ внезапно се пресякоха. После погледна съпруга си и добави: – Моят мъж не можеше да остави в първите години пациентите си. Но то-

¹ Очарован.

ва лято се решихме. Да... Бяхме в Берлин, в Париж. Стояхме седмица в Рим, отбихме се и във Флоренция. Тук сме от три дни и сега се връщаме в София. Домът ни вече, оставили сме там гъщеря...

Параходчето приближаваше гебаркадера до пиящата лагуна. Лагуната лъхна своя мирис на тиня. Откъм площада идеше равна и мека глъчка. Слязоха на кея и тръгнаха бавно из космополитната тълпа.

Мургавият мъж бърбеше непрекъснато, трескаво оживен, усмихнат и приведен напред, за да може да гледа двамата в лицата. Вървежът му бе малко нехайно-ленив, като моряк на суша. Някои от минавачите – важни, солидни чужденци – го поздравяваха любезно, други – бедно облечени местни хора – махваха с ръка:

– Ciao, Paolo!¹...

Той почти не отвърщаше, потънал в радостно възбуждение от срещата.

– Слушайте... Останете още един ден тука. – Очите му все така дяволито се усмихваха, но в удължените бръчки имаше нескрита молба. – Хайде, господин докторе, решете! Само един ден! Ще ви покажа толкова неща: познавам Венеция по-хубаво от София!... И за мене ще бъде... как беше? – да, празник, празник!... Знаете, няколко години вече не съм срещал компатриоти!...

Докторът погледна към жена си:

– Най-после, ако иска Веса...

Тя отпусна клепачи, не отговори веднага и после уморено промълви:

– Да... Как?... А, не, не!... Ще си вървим... Детето ни чака. Не бива! Ще си тръгнем тая вечер, както бе решено... Куфарите са стегнати, в хотела знаят...

¹Здравей, Паоло!

Изви очи към морето, после се обърна към художника и дълго, мълчаливо го погледна.

Неговите очи срещнаха моя поглед също тъй мълчаливо и лицето му отново се промени и посърна внезапно:

– Тогава позволете ми тая вечер да бъда с вас... докато тръгнете за гарата... Имате още няколко часа, ще вечеряме заедно. Ще направим след това един малък тур с гондола... и после – ще вземете параходчето за гарата... Ще ми позволите, нали?... Най-сетне аз съм indigène... как се казваше това? – Да, тукашен... вие сте ми гости. А имам и още една причина – той се засмя съвсем по детски хитро, – после ще вие кажа...

Бяха стигнали до кампанилата, той спря за минута и добави:

– Сега аз ще отскоча за десет-минути наблизо – бях дал среща някому, трябва да се обадя. Вие, ако искате, отбийте се в хотела. Ще се намерим ей тука, под часовника.

И със своята разклатена походка и шанка в ръка той се мушна в навалищата. Те тръгнаха бавно, без цел, из тесните улички, окичени с евтини сувенири, спряха на някакъв ъгъл пред една Магона с кандило, после завиха наново към площада. По пътя в една книжарска витрина докторът съзря нова книжка на медицинско списание и влезе да я купи. Младата жена направи две-три крачки из уличката и разсеяно погледна в насрещното кафене. Неочаквано стори ѝ се, че вижда вътре познат силует. Взя се: да, не бе се излъгала. Той беше. Гърбом към улицата, той разговаряше с някаква жена – стройна, с платинов коси, с незначително кукленско лице, смръщено сега в зла и капризна гримаса. Той дълго обясняваше нещо и в позата му, в приведения гръб,

в безпомощно разперените ръце личеше смущение, приниженост, молба. Тая малка сцена, зърната за миг, прониза сърцето на младата жена с неочаквана остра жалост. Тя бързо се гръпна да пресрецне доктора, който идеше. Заобиколиха още през една-две улици и след няколко минути се намериха с другия.

Седнаха в едно кафене под колонадата. Небето потъмня и се избистри. По корнизите се настанияваха гълъби, готвейки се за сън. Големият оркестър на площада свиреше увертюрата „Ко риолан“. Топла прозрачност бе потопила пространството и нещата се обезпътяваха. Огромният четиригълник на площада приличаше на инкрустация от патиниран метал. Нямаше гърмол на улица – трамваи, автомобили, коли, – само мек шум на стъпки по плочите и пърхане на криле. Те седяха мълчаливи, пронизани от тая въздушност, лекота и успокоение, в което няма място за никаква мисъл и което е може би истинското щастие. Оркестърът завърши и във внезапната тишина се чу в далечината сирена на параход, който заминава.

Докторът, изпил вече два коктейла, се почувства:

– Погледни, Веса... – Той посочи с ръка неопределено. – Хубаво, нали?...

Другият, приведен на една страна, оправи пагналите си коси и се усмихна с изгаснала между зъбите лула.

Младата жена трепна, затвори очи за миг, като че се връщаше от някакво далечно вътрешно пътуване, и рече:

– Какво каза?

– Виж, казвам, колко е хубаво! Като сън...

Тя погледна към тях, после наоколо и устните ѝ се свиха беззвучно.

– Сън?... – поклати глава тя, без да отговори. Какъв сън, Боже мой? Та всичко тук беше истина, жестока истина. Тя изви очи към двамата мъже, като че сега ги виждаше: как бе станало, че те тримата се бяха събрали в тоя прекрасен и тъжен град?

Сън? Тоя вкус на пепел в устата ѝ, медицинската книжка в джоба на мъжа ѝ, жената с обезцветени коси от кафенето, влакът в единадесет и четиридесет минути тая вечер?...

Донесоха нови питиета. Художникът извади лулата си, навее се доверително към доктора и усмихнат, поде:

– Знаете ли, господин докторе, аз имам дълг към вашата госпожа... Да, да... дължа ѝ от осем години двадесет лева. Затова тая вечер сте мои гости. Искам гнес да си платя дълга...

Докторът се усмихна въпросително, младата жена отвори уплашени очи.

– Чакайте!... Преди осем години – продължи той, – бяхме заедно студенти в академията... Боз'Ар, в София. Аз живеях тогава... но по-добре да не ви разказвам как. Както повечето гругари... Нямам родители, издържах се сам... – Той се подсмия късо: – Ха! Веднъж не бях ял два дни и макар да ме беше малко срам... но бях много гладен, *vi assicuro!*¹ – поисках няколко лева в заем от Веса Мерджанова – вашата госпожа, – тогава госпожица Мерджанова. Тя имаше домашни, минаваше за охолна, на вечерен акт често ни черпеше с цигари и кифли... Та тогава тя ми даде двадесет лева. Двадесет лева в онова време бяха за мене пари за цели три гена! Разбирате ли? А аз – така и не ѝ ги върнах. Сега ще ми позволите да платя дълга си.

¹ Уверявам ви!

Той се смееше стеснено, а върху лицето му бе изписана нежност.

Младата жена изведнъж пламна:

– Как не ви е съвестно да съчинявате такива небивалици!... Няма нищо подобно, нищо таква не помня! Изглежда, че сте останали все същият... да поставяте другите в неловкост!...

– Вярно, господин докторе! Честна дума, така беше! А аз – обърна се той към нея и гласът му внезапно стана глух и несигурен, – не съм, не съм, госпожо, същият!... Сега аз имам достатъчно пари, зная всички валути и бърба няколко езика...

Тя потърка челото си и отново млъкна, отсъстваща.

Как хубаво помнеше тя тая малка някогашна случка! Тя смяташе, че той я е забравил, и от това се чувстваше още по-добре. Оная далечна, студена и мокра вечер, когато той, свит в изтънялото си палтенце, потъмнял от изтощение, полушеговито-полусмутено ѝ поиска няколко лева „до утре“ – за цигари... То беше най-скъпият спомен за нея от онова време. Той беше толкова неин, интимно неин... Защо сега той го излагаше на показ?...

Вечеряха в една гостилница на тераса с лози и нарове. Имаше само неколцина гости, беше хладно и тихо. Мълвата на града стигаше дотук заглушена. От време на време от лагуната, като вентилатор, долиташе звън от гайде и пиано и два-три гласа, които пееха: „Ямбо! Ямбо!...“

Докторът, очевидно доволен от заведение то, от срещата с тоя чудноват, но забавен човек, и най-вече от решителния отказ на жена си да останат и утре тук, изведнъж стана много любезен с новия познайник и сега двамата вече разговаряха като отдавнашни приятели.

Художникът сложи ръка върху ръкава на доктора:

– Знаете ли, докторе, какви великолепни неща имаше вашата госпожа в академията!... Какви етюди на животни! Линия, експресия, ритъм!... Просто – шедьоври! Ние, мъжете, ѝ завиждахме!... Работите, нали, още? – изви глава той към нея.

– Оставете мене... Вие, вие кажете какво правите!

– Аз?... Ха! Когато заминах от България, оставих на вратата на стаята си бележка – нали знаете как търговци и адвокати пишат: „Ще се върна след десет минути.“ Аз писах: „Ще се върна след десет години.“ Осем вече изтекоха. Но и след още осем няма да се върна... Какво правя ли?... Тук съм от май до октомври всяка година – рисувам портрети от натура на плажа на „Excelsior Hôtel“ и „Palace“ в Луго... Американци, англичани, немци... Портретист на световните магнати в къпални костюми... Зиме – в Париж, Берлин, Лондон – пак портрети на познатите на тукашните клиенти... Не мога да се оплача... гешефтите са добри... Но когато дойдох, в самото начало, бях фотограф тук, на плацата... Дори съм записан и днес в синдиката... – засмя се той и напълни луличката.

– А за себе си какво работите? – запита докторът.

– Ха! Опитвам, разбира се... – кимна той, – но още всичко не е за пред хора... Тепърва трябва да се учи!...

– Как тепърва? – възкликна младата жена. – Та вие в София още имахте чудесни неща!...

– Ах, оставете, оставете! – махна с ръка той, стеснен и поласкан едновременно. – Един американец, фабрикант на безопасни карфици, бях му нап-

равил два портрета, меценат, искаше да ме води в Щатите. Купи няколко от последните ми неща, направил там изложба за моя сметка. Писа ми, че имала успех. Прати ми даже списание със снимки и отзиви... Вятър! Това е още – *apprentissage*¹, да, учене на занаята – аз сам го знам. Ако ви интересува, имам няколко снимки, ето, вижте. – И той извади от джоба си дебел плик и им го подаде.

Тя жадно го пое, извади картончетата, потъна всецяло в тях. Ала постепенно ръцете ѝ почнаха да тръпнат, мраз пропъзля по цялата ѝ снага, стори ѝ се, че ей сега ще изкрещи от мъка. Какво беше това? Какъв зъл Бог се бе подиграл тъй чудовищно? В тия сухи линии, в тия безжизнени образи, които той сам все пак си позволяваше да показва, нямаше ни троха от онова богатство, с което той се бе явил някога като княз между просяци! Някакви безпомощни гърчения, безвъзвратно мъртви усилия, очевидни за всички освен за него самия. Клетият, клетият!

Очите ѝ се изпълниха със сълзи. Тя подаде снимките на мъжа си, не продума нищо на другия. Той разбра, изви глава настрана, пусна кълбо глум, после сухо се засмя:

– Да, докторе, изкуството е тиранин, иска само него да слушаш... А аз трябва да печеля пари – и печеля добре. Знаете – гизна глава той и в очите му отново светна усмивка, – аз имам син, петгодишен син. Сега е в Тирол, в един пансион. Трябва да печеля за него...

– А, значи, и вие сте свили гнездо? – тихо промълви младата жена.

– Гнездо? А, гнездо, вижте – засмя се мъжът, – нямам. Син имам, да. Майка му избяга на тре-

¹ Чиракуване.

тата година с един аржентинец. И ние сме сега само двамата – момчето ми и аз. Но *scusati signori*¹ ... Извинете, аз много се разбъбрах. Да станем, ако обичате. Иначе не ще има време да се поразходим.

Синя прозрачна мъгла обвиваше града и морето. Месецът, скрит зад Санта Мария делла Салуте, не се виждаше.

– Джулио! – извика художникът. Една гондола мръдна от кея и се доближи.

– Ние сме приятели с него – добави мургавият мъж, каза нещо по италиански на човека и се обърна към другите:

– Заповядайте!

Гондолата изви и заплува с мек шум. От водата идеше мека хладина и младата жена потръпна.

– Трябваше да вземеш горна греха – каза съпругът.

Другият веднага скочи и метна палтото си, което още държеше под мишница, върху раменете на жената:

– Позволете... Аз и без това не го обличам.

Тя не отказа и затвори очи. От грехата лъхаше слаб мирис на лула, смесваше се с тръпчивия въздух и влизаше като умора в цялото ѝ същество.

Гондолата плуваше из Канале Гранде, после зави в тесни напречни канали, тъмни, потайни, с тежка, нечиста вода, с гербове на порталите, с малки вътрешни градини, дето високи кипариси се изрязваха над почернелите зидове. Мълчаха. От време на време художникът разменяше полугласно една дума с лодкаря, после сочеше някоя мъртва къща: „Тук е живял Тиеполо... В тая черква има фрески от Веронезе...“

¹ Извинете, господа!

Отново излязоха на Големия канал и при моста на Риалто спряха при едно блеснало кафене. Келнерът донесе легено в гондолата, после отново потънаха в мрака на заспалите канали. Светът бе изчезнал сега и всичко наоколо нямаше нищо общо с живота. Те самите бяха само образи на нечие въображение, които тутакси ще се стопят в зеленикавия мрак.

На един ъгъл гондолата изведнъж зави и спря до стъпалата на осветена порта. Незабелязано бяха стигнали до техния хотел. Художникът скочи, помогна им да слязат и се поклони, смутено усмихнат:

— Finita... Благодаря ви много за тая вечер! Сега имате още един час до влака... Благодаря! Добър път, господин докторе! Добър път, госпожо!...

Тя усети пак познатото здраво стискане на тая жилеста, нервна ръка. Той се наведе, долепи устни до нейната ръка и още веднъж рече:

— Благодаря!

Влакът излезе изпод стъкления покрив на гарата и затрака по насипа. Блясъкът на града изведнъж се отдалечи. Отляво и отясно бягаха цветни огньовце, силуети на гении и товарни моторници.

Те бяха сами в купето. В гъното на вагона шумна компания италианци се черпеха с кванти и викаха. Младеж в униформа на военен авиатор мина с чанта в ръка и се настани в съседното отделение. Докторът разкопча яката си и въздъхна доволно:

— Слава Богу! Ще можем да поспим тази нощ...

Тя се бе отпуснала в насрещния ъгъл и гледаше в прозореца. Трясъкът на влака, бързо бягащи-

ят бряг, високият чужд говор във вагона — всичко се сливаше в едно-единствено усещане на глуха болка, като стар зъб, който издълбоко се обажда.

След няколко минути влакът спря на Местре. Отсрещната вратичка на купето шумно се разтвори и вътре влезе петнайсет-шестнайсетгодишно девойче с шапчица на ученичка и две кестеняви плътки коси, увиснали до ушите. На перона го изпращаше цяло семейство със съвети, заръки и шегу. Подагоха оттам едно куфарче и влакът отново зафуча в нощта. След малко момичето се обърна, огледа спътниците си и полиците за багажа. В тоя миг пред него вече стоеше изправен момъкът с униформата от съседното купе и усмихнато предлагаше да нагласи куфарчето ѝ. Девойчето го изглежда хитро, кимна, погледна нашивките му и седна в ъгъла също полуусмихнато. Момъкът се настани насреща ѝ и един полугласен разговор почна веднага.

От своя ъгъл в другия край младата жена наблюдаваше тая обикновена пътна сцена. Момичето беше стройничко, с нежни, почти детски нозе, но с развит бюст. Момъкът имаше неприятно голяма, като че разграна, плътоядна уста. Скоро се разбра, че тя се връща в Триест при родителите си, че тук е била на гости за две седмици. Той отиваше наблизо, само до Портогруаро. Не се мина много, и младият човек се премести до момичето и зашепна нещо. То отвърна с тих, гръден, предизвикателен смях, отмятайки назад пагналите на лицето косички.

Морето се бе скрило вече, влакът тичаше из равнината и във пробягваха тъмните редици на черничеви градини. В гъното на вагона продължаваха да разговарят високо, като че се караха. Док-

порът, несмущаван от шума, гремеше полулегнал. Младата жена затваряше очи и се силеше да заспи, но напразно. Остра, болезнена бодрост я гърпаше изпъната и без да ще, тя гледаше към другия ъгъл и се занимаваше с двойката. Сега вече момъкът бе презърнал с една ръка момичето, с другата гържеше лицето му и го целуваше дълго, последователно, методично. Те не се стесняваха никак, като че бяха сами в купето. От време на време той поглеждаше часовника на ръката си и увещаваеше момичето за нещо: навярно настояваше да слезе с него. Но девойчето всеки път засмяно и упорито повтаряше: „No! No!“ – клатеше глава и отново се притискаше към него като чувствено животинче.

– Боже мой, колко лесен всъщност бил животът! – мислеше младата жена, обръщайки се към прозореца. Едно объркано чувство – на погнуса, на потайна завист, на яд към себе си тъкмо за тая завист, на безумешност – се издигаше в нея и запущваше гърлото ѝ. Изведнъж тя усети на глантата и пръстите си тръпката на силно многозначително ръкостискане, притвори очи и стори ѝ се, че чувства отново на устните си неговите горещи, влажни устни – веднъж, два, три пъти! Това бе то, всичко, моя блег, почти никакъв спомен от оная дълбока, парлива, единствена в нейния живот, скривана дори един от друг двегодишна тяхна история, в онова далечно време! Тия бързи, мълчаливи целувки във вечерта на неговото заминаване, което приличаше на бягство. Защо беше всичко това?... Защо? ... Всички тия глупави спомени, тая случайна среща тая вечер в града и тая мъка, с която тя се връща и която – тя знаеше това – ще угасва незабелязано, всеки нов ден по-слаба, докато изчезне най-сетне и в душата ѝ остане съвсем празно...

Влакът изсвири пред Портогруаро. Когато спря, момъкът с чанта в ръка отвори вратичката, хвана момичето и го притегли да слезе. То се дръпна разчорлено, зачервено, усмихнато, затвори вратата и се изправи на прозореца, махайки с ръка. Когато колелата затракаха отново, отвори чантичката си да се огледа, оправи коси, напугри се. Сетне извади сандвич и портокал и закуси. На гарата в Триест тя слезе, хвърли се на шията на една побехнала, прилично облечена жена, навярно майка, която я чакаше, взе я под ръка и се отдалечиха, бързейки високо и весело. Шумната компания италианци също слезе. Вагонът изведнъж затихна – сънлив, печален, както е винаги късно нощем на гары, дето пътниците повече слизат, отколкото се качват.

Скоро машината запухтя по стръмнината нагоре, към границата. Младата жена гледаше как се топят в далечината пръснатите светлинки на пристанището, как морето постепенно се слива с мътномлечното небе. Там, в тая неясна далечина, потъваше, неоставило никакъв спомен, всичко, което бе живяла, видяла, чувствала през тия тридесет-четиридесет дни: градове, места, музеи... всичко изчезваше някъде, изгубило всяка цена, и най-чудното бе, че в душата ѝ не трепваше никакво съжаление. Тя се опита да си припомни някои неща, отделни подробности, и усилията ѝ бяха немошни, без желание, вдървени от някаква вътрешна тъпота. Само тая следобед, тия няколко нощни часа във Венеция изпълваха съзнанието, унищожаваха без остатък всичко друго, бяха като че единствената, неподозирана за нея цел на това мечтано пътуване. Но това съзнание не раждаше никаква радост, нито дори остра мъка: то беше окончателно опустошение.

Съпругът, вече удобно легнал в празното купе, спеше отсреща. От полуотворената му уста излизаше тихо съскане на здрав, уморен човек. Тя погледна това спокойно, грубо лице с набола, небръсната от вчера брада, съзря скъпата автоматична пусалка, която се подаваше от горния джоб – и внезапно нещо съвсем чуждо, почти враждебно, примесено със смътно чувство на противност, се плъзна в сърцето ѝ. Изведнъж се усети съвсем сама, като в непозната страна, откъсната от всичко, което бе имало някаква цена за нея. Това беше страшно: тая полубяла преваляща нощ, тоя заспал влак, който я водеше нанякъде. Къде?... Тя потърка чело, струваше ѝ се, че трябва да намери една последна опора. Отвори чантчицката си, извади портрет на тригодишно засмяно дете, загледа се в него. И отново (какво чудовище съм аз! – помисли в същия миг тя) нищо не помръдна в нея, в тая тъмна, хаотична дълбочина, дето тя сама не можеше да проумее какво има. Едно-единствено усещане само я премазваше всяка минута по-пълно: всичко – всеки ден – и утре – всички дни, целият живот е безвкусен и пошъл, а самата тя – увехнала, зла, изпразнена като гумено балонче, което неочаквано са пробили.

Вън почваше да се съзорява. Сива дрезгавина висеше над тъмната земя, из която запъхтян влакът едва-едва възлизаше. Постепенно зад прозорците се откри камениста сивобяла местност без селища и зеленина. Разхвърляни тук и там скали стигаха чак до хоризонта. Небето беше ниско, безслънчево и студено и над този бездушен пейзаж бавно слизаше един мъртвороден ден.

1937

МОМЧЕТА

Продължително тихо изсвирване се чу под прозорците. Борю скочи от миндера, грабна шапката и се изправи ослушан. Нищо. Откъм стаите не идеше никакъв шум освен високо сумтене на спящи хора. Там следобед почиваха родителите му. Тука, в широкия джамлък, само клоните на салкъма, размъргани от ветреца, леко граскаха по стъклото. Слънцето, което се промушваше между тия клони, разлюляваше при всяко мръдване на дървото една чудновата мрежа от петна върху пода на чардака. За минута Борю се загледа в този пъстър въздушен килим, който се носеше без шум, като жив, ту към едната, ту към другата страна, докато най-сетне се закрепил на едно място. Това беше толкова хубаво, че той тутакси забрави всичко останало.

Ново, по-силно свиркане се разнесе отвън. Той нахлузи шапката и тръгна на пръсти към външната врата, обръщайки се при всяка стъпка. Отвори полекичка вратата, отново се ослуша, затвори внимателно и вече без страх пое към дървените стъпала.

Още от прага блясъкът и жегата на летния ден го потопиха цял. Той прижумя леко замаян. После очите и тялото му се отпуснаха, свикнали вече с това първо премаляване, което се превръщаше веднага в приятна възбуда. Напреге, чак до хоризонта, лежеше полето, напечено от слънцето и на-

шарено с големи неправилни петна: тъмножълти пожънати нивя, дето стояха тук-там неприбрани още кръстци, сиви, като че напрашени бостани, с високи пъдарници между натъркаляните лъскави гини, зелени ивици от буйна царевица. Един бял път режеше полето надве, отиваше към моста и после се губеше отвъд него. Сух мирис на пръст и слама и лениво църкане на жетварчета идеше от тая страна. От другата беше Тунджа. На едно пространство около километър тя тихичко се плакнеше, скрита от гъсти, големи върби, изкривени и нагвесени над самата вода. На отсамния бряг, отдалечени една от друга, се редяха две големи воденици с по три камъка и с по една господарска къща за през лятото. Тук винаги беше прохладно, бучаха бентовете, пръскаше воден прах, лъхаше на тиния и прясно брашно. По стотина стари гървета наоколо – гъб, бряст и диви круши – придаваха на всяка воденица вид на малко, залесено имение. По-долу беше мостът. Досам него, отсреща, се бе разположил цигански катун, а по-отвъд червенееха, разтопени от жегата, покривите на голямо полско село. Още отдалеч там се виждаха облаци златист прах: беше почнала вече вършитба.

Борю бързо слезе и зави зад къщата. Под едно хралупесто гърво го чакаха Дечо и Златан.

– Хуу! Три пъти вече даваме сигнал!... Хайде!

Наоколо беше сенчесто, буренясало, като в дива гора. Земята бе покрита със сухи клончета, жълъди и коприва. Въздухът, прохладен, но задушен и тежък от високите клонести гървета, промушвани тук-там от някой остър слънчев лъч. Дълбоката тишина се размърдаше само от бръмчене на оса или изпърхване на невидима птица. Трите деца изглеждаха съвсем мънички между гъ-

нерите на грамадните гървета.

Тук беше тяхното сборно място. Те бяха почти връстници, познаваха се от града, но се сдружиха през това лято. Семейството на Борю гостуваше у приятели, собственици на едната воденица. Дечо бе дошъл при дяда си, който имаше другата. Бащата на Златана гържеше ханчето при моста. Всеки ден следобед те се събираха тук и тръгваха нанякъде. Обикновено напред вървеше Златан. Сега той теглеше с връв мъничка, изработена от него, гървена количка-топчез с цев от стар патрон. След него крачеше Дечо, високо, чернооко момче с дълъг нос и сключени дебели вежди, от което винаги изглеждаше малко умислен. В джобовите си той постоянно носеше разни научни книжки – исторически, географски и др. Година по-голям от Борю, който току-що бе навършил дванадесет, той беше с няколко месеца по-малък от Златан. Борю и по вид беше най-малък от тримата: гребничък, с учудени сини очи, упорито носеле и големи, стърчащи отстрана уши. По мъчливото съгласие на всички командата идеше винаги от Златан. Той беше Златан големият – защото имаше и друг, малък Златан, седем-осемгодишен, Борюв съсед, син на заможен търговец в града. Те пък имаха малък чифлик до селото. Сега семейството летуваше в чифлика – майката с двете дъщери, по-голямата, Руска, вече мома, Пенито, другарка на Борю в училище, и Златан. Онзи, малкият, хрисим и глупавичък, не приличаше на тоя тук – големия Златан. Този беше напуснал училище преди две години и помагаше на баща си в ханчето. Единият му крак беше малко по-къс и той леко понакуцваше, но това никак не му пречеше ни да се катери по гърветата, ни да акробатс-

тва. Рус, без вежди, със старешко лице на къосе, той цял ден беше в движение, умееше всичко – дялаше разни колца, сангъчета, знаеше да плува, разбираше от добитък, ловеше риба с ръце, беше приятел на всички каруцари.

До един стар бряст Златан спря. В издутата му риза от сиво платно нещо промърда и той се попристегна. Другите приближиха. Той скри в тревата топчето и рече:

– Щом се окълем, ще гръмнем!

– Ами барут? – обади се Дечо.

– Не бой се, пълен е. Имам още за два пъти.

– Че то, и ние сами можем да си направим... – продължи Дечо.

– Е-ех! Малко е готов барут, ами сами ще правим! Емина-аа, пъгарят, има ей такава торбичка за чифтето си... Знаем къде я крий...

Отново нещо замърда под ризата му. Той бръкна вътре, извади едно след друго два сивоморава гълъба и ги показа в двете си ръце на учудените момчета.

– Я!... Смених ги с моите стари, таклагжиите... Тез са по-хубави, качулати. Държах ги десет гена в кафез. Сега ще ги пусна, че да видим – ще се върнат ли или ще избягат при стария си чорбаджия... Я, я! Гледайте какви са наперени!...

Той гизна гълъбите до лице, пъхна поред човките им между устните си и им пусна по малко плюнка. Сетне, като разтвори бавно ръце, изведнъж изкусно ги подхвърли във въздуха. С мек плясък птиците се издигнаха, мушнаха се през процепите на клоните и изчезнаха. Трите деца извиха глави нагоре и дълго търсеха да ги съзрат.

Златан се усмихна щастливо и седна.

– Довечера ще видим... Ако се приберат – гоб-

ре, ако не – ще уга да си взема моите...

Другите двама се настаниха насреща му. Изведнъж той се закикоти.

– Ей, момчета! Знаете ли какво видях тази сутрин?... Хи-хи-хи! Рано-рано, дето викат, по роса...

Борю и Дечо се усмихнаха предварително. Той сниси глас, все тъй разкикотен.

– Рано-рано... Джамиле, циганката, и Диню, вашия – обърна се той към Дечо – герменджия... В мисирлика, отсам моста... – И направи с ръка неприличен жест.

Дечо източи врат, рече да попита нещо, но не се реши. Борю се зачерви, мигна два-три пъти, не можа да разбере какво искаше да каже Златан и го заглежда в очите. Но тоя бе престанал вече да се смее, замлъча малко и неочаквано се обърна:

– Дечо, я дай тютюна! Да изпушим по един цигар...

И измъкна от джоба си тънка, измачкана хартия. Дечо извади изсушени царевични коси и му ги подаде. Изведнъж Борю усети една дълга, сладостна трепка, която мина по тялото и запуши гърлото му. Ха! Значи, сега ще стане това?... Ни веднъж до днес той не бе пушил. Сега за пръв път щеше да опита. Това беше съвсем неочаквано, необикновено и затова още по-привличащо. Той пое късчето хартия с купчина кафяви реси отгоре и се помъчи да свие цигара, ала ръцете му подскачаха. Дечо съсредоточено валише своята, също тъй несръчно. Златан, захапал вече дебела, мека цигара, ги гледаше насмешливо. Най-после направи и над вамата по една и им ги подаде.

– Вижте само някой да не гледа! – рече той шепнешком.

В малката кория беше тихо, само листата

прошумоляваха и по земята тук-там играеха слънчеви петна.

Трипте цигари с мъка се запалиха. Те сладняха, пускаха гъст бял дим, от който веднага идеше кашлица, разлепяха се и дебели влакна падаха на земята. Ала Борю продължаваше да опитва и при всяко всмукване някакво остро премаляване го заливаше отвътре, като шемет. Ето, значи, това е то – забраненото, достъпно само за големите! Сега и той го вкува! Главата му се замайваше, искаше му се да направи нещо друго, нещо по-голямо, но не знаеше точно какво. Също тъй беше, когато играеха веднъж на криеница и Пенито бе до него, зад бървата в зимника. То се бе притиснало, долепило лице до неговото и той усещаше гъха му, който смътно миришеше на мляко. Той не разбираше тогава какво му е, но неочаквано стисна ръката на момиченцето над лакътя толкова силно, че то извика...

Затръшна се наблизко врата, чуха се стъпки и проточен вик от къщата:

– Кът-кът-кът-кът!

В един миг цигарите бяха смачкани и тримата размахаха ръце да развоят гима.

– У-у! То било Кера, слугинята – обади се Дечо. – Храни кокошките... Язык! Отидоха цигарите!...

Слугинята се прибра. Момчетата отново се простряха на земята. Стана съвсем тихо. Златан се промъкна още по-близо до другите. Гласът му бе снишен и тайнствен:

– Ей, чухте ли? Таласъмът пак се показал онази нощ!

– Кой таласъм?... Кога? – скочи Борю.

– Кой таласъм?... Само ти не знаеш! Онзи от запустелия кантон... Дето заклаха турчето преди две години... Не беше излизал от Великден...

– Кой го е видял, кажи де? – събра сърдито веждите си Дечо.

– Днес на обяд Сандю, арабаджията, разправяше на всички... „Карах, вика, кирия от гарата, пък бях закъснял. Тъмно като камран... Загрямал съм, вика, облегнат на чувалите... Конете си знаят пътя, сами вървят... По едно време, вика, като изкреця нещо до ушите ми, като се метна на раменете ми, натисна ми врата, не мога, вика, да мръдна. Пък конете цвелят и хвърчат в карьер! Хеле, не знам вече как, откопчих дясната си ръка, докопах камшика, шибнах колкото сила имам зад гърба си! И чух го, вика, пак, като изпищя... Пусна ме, вика, най-сетне, ама бях ни жив, ни умрял... Конете като бесни – мятат се, пръхтят, ще скъсат каишите... Че като почнаха да ваят, брате, едни камъни подире ми, ей такива е, колкото юмрук – на, още имам буци по главата си... Нейсе, вика... Тоз път отървах кожата, ама друг път, вика, алтъни да ми дават, нощя покрай туй място не минавам! Още, вика, пищи в ушите ми...“

Настъпи дълго мълчание. Прошумоля вятрец. Една гнила круша тупна наблизко. Децата трепнаха.

– Приказки! – размърда се Дечо. – Лъже ви и виш вярвате. Приказки! Таласъмни няма, хората са го доказали научно...

– Мале-мале! Няма ли! Я да те заведа някоя вечер нататък по месечина – заклати глава Златан, – до го чуеш как плаче в тъмното като малко коленце, пък сетне запляска криле и вземе да кукурига като петел, че ще те питам тогаз – има ли, няма ли...

Борю бе опулил сините си очички и гледаше ту единия, ту другия.

– Мислиш, че ме е страх ли? – подсмъркна Дечо. – У-ха! Ще ме е страх от такъвиз бабини деветини! Да отидем, когато речеш!... Ама сега я да вървим да се къпем!

– Вярно! – скочи Златан. – Да вървим, че я вижте слънцето – де се е чак спуснало!

Бързо, като подгонени, излязоха от притаената горичка. На тая страна брегът се снишаваше към реката, разляна в широк и спокоен завои. Тук върбите бяха по-редки и зад сянката, която хвърляха, водата остро блестеше под слънцето. Долу, в другия край на завои, реката бе изгълбала коритото си, отвърдният бряг се издигаше стръмен като стена, с хубав пясък в подножието и образуваше там нещо като естествен басейн за къпане. Но момчетата се спряха тук, окачиха грехите си на една изкорубена върба и влязоха във водата. В началото плиткия бряг беше тинест, със застояли места, дето пъкаха като гребни пиявици безброй попови лъжички. По-навътре гъното беше покрито с пясък и изгладени камъчета и реката едва-едва се движеше. Топлата вода се усещаше само като някакво леко, почти въздушно гъделичкане на тялото. От двете страни лежеше полето – горещо, отпуснато, огромно – и по него в тоя час не се виждаше жива душа. В чистото небе плуваха два големи, бели като преспи облака. Златан се бухна веднага в едно дълбоко място, скри се под водата, като пусна няколко мехурчета, за да уплаши другите, и след малко се показа на противоположния край. Дечо и Борю зацапаха из плиткото. Наоколо беззвучно прелитаха бързи мушици, водни кончета се въртяха като омагьосани, двата облака бавно се огледаха във водата и я направиха по-дълбока и синкавобяла. Златан от-

ново се змурна да търси риби, сетне отиде при другите и започнаха да се плускат. По едно време главатарят се изправи, впери очи към извивката на реката и викна с тих тържествуващ глас:

– Жени!... Къпят се!... Ей ги хе-е!... Голи!

И хукна приведен към брега. Другите също скочиха. Дигнаха ръце над очите си, взряха се. Наистина там долу, огрени от яркото слънце, мъдраха няколко розови голи тела. Дечо веднага се наведе и отърча след Златана, спъна се, падна във водата и пак хукна.

Борю също тичешком ги последва. Излязоха на брега, снишиха се съвсем и закрачиха на четири един след друг, като някакви големи, безлезнави раци, забързали към завои. Когато приближиха, легнаха по корем и заплязяха мълчаливо до ниския храсталак на брега. Бояха ги тръне, остри камъчета се забиваха в лактите и коленете им, но те не усещаха нищо. Сърцата им биеха до пукване, очите гледаха като през мъгла. Най-сетне се настаниха.

– Пенито, сестра му и майка му – прошепна Златан. – Хи-хи-и! Голи!... И слугинчето!...

И в следната минута като че всичко това изгуби всякакъв интерес за него, подсвирна тихичко, легна по гръб и замаха да улови една муха.

Ала другите двама се бяха залепили към топалата пръст, източили глави като костенурки, целите – само очи. Дечо тежко сумтеше, преглъщаше от време на време и дългият му нос бе заприличал на хоботче. Борю чуваше кръвта си как бие в една жила на шията: туп-туп-туп! – и устните му бяха съвсем сухи. От пръстите на нозете през коленете, корема и гърдите му се качваха топли, мъчителни и в същото време особено приятни вълни, които не му даваха да диша. Той не усеща-

ше нищо определено, никакво ясно желание или помисъл. Но това тук сега беше още по-ново, по-непознато, по-срамно, — че дори и по-страшно — от цигарите и затова още по-сладостно.

Отсреща, излязла от водата, бе сегнала на брега, завита в бял чаршаф, пълна жена, майката на малкия Златан. В реката Пенито и слугинчето викаха и се боричкаха, потопени до шия, и пръскаха капки наоколо си. По-настрана, изправена върху пясъка, тъкмо срещу храсталака, дето бяха момчетата, Руска, сестрата на Пенито, цяла огряна от слънцето, бе дигнала ръце и оправяше спокойно косите си, смееше се и хвърляше по някоя дума към другите. Тялото ѝ, бяло-розово, светеше върху фона на сивия бряг зад нея и особено измъчваше очите на юношите.

Колко време бе минало така — те не можеха да кажат. Може би цял час, а може би само една мъничка минута. Борю бе забравил всичко друго, целия свят, забравил Пенито, което с весел крясък бягаше към майка си, гонено от слугинчето. Той чуваше само как под треперещите му лакти се ронят с лек шум ситни камъчета и се търкалят надолу по стръмния бряг, виждаше това бяло, изправено насреща голо женско тяло, събрало сякаш в себе си всичкия блясък на горещия ден, толкова чудно, непознато до днес, и усещаше нещо съвсем объркано: и срам, и гордост, и мъка, и желание да избяга, и някаква нова, парлива наслада.

Златан се обади зад тях:

— Чакайте да донеса топчето, докато не са излезли, че да ги уплашим! — и се упъти към воденицата.

Но отсреща всички се събраха на пясъка и почнаха да се обличат. Момчетата още лежаха ка-

то упоени. Златан се върна облечен, натъкми топчето и ги нахока:

— Ху-ху-у! Стига вече де! Изтекоха ви очите! Ха обличайте се! Ще гръмнем — и поемаме към бостаните. Като идех насам, срещнах Емина-аа, пъдаря. Отиваше с бъкела да си налее вода от нашата помпа. Докато се върне, има време да изядем по една диня.

Те се дигнаха бавно от земята. Очите им, отначало с усилие, после — изведнъж се върнаха към познатата гледка, като че всичко досегашно се беше изличило. Сега вече изцяло ги обзе любопитството да видят как ще гръмне топчето.

Златан извади огниво и прахан, запали праханта, набучи я на една пръчка и изкомандва:

— Лягайте!

Жените се прибираха да си ходят. Той доближи праханта до топчето и се сниси. Мек, загавен звук — нещо като пуф! — се чу, количката мръдна малко назад и кълбо задушлив дим се вдигна над храсталака. Гърмеж нема. Никой не видя и не се уплаши.

— Язък! — рече Златан. — Имаха късмет! И без каквато и да е връзка с думите, той неочаквано пхна два пръста в устата си и изсвири пронизително, по разбойнишки. После пристъпи една крачка, праметна се във въздуха и тръгна по ръце из тревата.

Запътиха се към бостаните. Дечо и Златан почнаха „прескочикобила“ и скоро се изгубиха зад мисирлиците. Борю каза, че ще ги настигне, и тръгна бавно, влачейки с връвта топчето. Той вървеше напреко из пожънатите нивя в дълбоката бистра тишина, която се спуска винаги преди залез. В главата му се въртяха разни мисли. Неусетно той бе

излязъл на мекия път, който водеше от воденицата към селото. Седна на синора и очите му пак се залепиха на топчето. Пустият му Златан! Какво ли не може? Онзи ден нагласи цяла малка тепавица с два чука. Сега прави нов кафез за гълъбите си. За всичко го бива!... Това топче сега не гръмна, както трябва, защото вътре имаше само барут. Ако му се турят сачми или куршуми – ох! Няма да е същото! Да ще да му го продаде или да направят смяна!... Борю ще му даде окарината!...

Една шарена птица се залюля на клона отсреща.

„Сойка! – помисли момчето. – Не, не е сойка. Синя сврака! Да имам сега барут, ще сложа едно камъче вътре и ще я убия!...“

Очите му се разшириха тържествуващо, като помисли: „Ще я убия!“

Птицата подскочи на друг клон и подхвъркна. Сега момчето изви очи наоколо си и се загледа в земята. От някоя кола се бяха изронили по пътя куп житни зърна и две редици мравки усилено пренасяха тая неочаквана плячка. Той забеляза една малка мравка, която едва-едва търпеше едно зърно, два пъти по-голямо от нея. Другите от редицата бяха едри, бързи мравки, отминаваха, пресрещаха я, но тя не се смущаваше и полека-лека влачеше към мравуняка в нивата своя товар. Една жестока усмивка се разля по лицето на Борю. Той взе едно клонче и го сложи пред мравката. Тя се помъчи да се изкатери, не успя и тръгна да обикаля клончето. Той го премести и отново го сложи пред нея. Животинчето отново тръгна да обикаля. Това се повтори пет-шест пъти и едно зло раздразнение обземаше детето поради упоритостта на мравката. Най-сетне му омръзна та-

зи игра, той бръсна с клончето по пръстта, дето пълзеше насекомото, то отхвъркна настрана и Борю се успокои.

Слънцето бе увиснало вече на хоризонта и далечната пъдарница проточваше сянка над полето.

По пътя се чу трополене. Борю се изправи. Сред високите царевици изведнъж изплува каруца, запътена към селото. Вътре, на задната скамейка, покрита с червено килимче, бяха седнали майката на Пенито и Руска. Отпреде гяго Васил, темен работник, и до него слугинчето. По средата, като посадено върху чувал сено, седеше Пенито.

Каруцата наближи и щом съзряха Борю, спряха.

– О-о! Борю! – извика госпожата. – Че какво правиш тук самичък!... Ха да те водим у нас на гости! Тамам наш Златанчо няма с кого да играе!...

Всички се обаждяха засмени, оживени, с мокри коси. Пенито плесна с ръце и рече:

– Боре, чакай! Ще ти дам едно нещо!... – и се разтършува из каруцата.

Борю изведнъж пламна, цял зачервен от срам. Ами ако са го видели, когато гледаше зад шубраката?

– Ха де, качи се! Ще минем с каруцата край вашите и ще им обадим, че ще спиш у нас. Пък утре цял ден ще се возите на дуканите!... – отново настоя госпожата.

Той едва можа да поклати глава:

– Ти!... Не ща. Аз чакам тука Дечо...

После очите му, без да съзнават, се дигнаха към колата. Руска, с голи ръце, с нежни тъмни мустачки на устната, го гледаше право в очите и му се усмихваше. Той не чуваше Пенито, което му викаше:

– Дръж де! Виж каква хубава кратунка!... Две бяха само, едната за мене, другата за тебе... Ходихме на бостана, пък сетне се къпахме... Хем да я пазиш, ей! Само двечки бяха!... Дръж!...

Тя хвърли кратунката към него и той едва успя да я хване.

Каруцата потегли, те замахаха с ръце и след малко закривиха зад корията.

Чудесна кратунка! Жълта, с черни ивици. Нашарена като зебра. Каква чашка ще стане от нея!

Той тръгна бавно и слезе към ханчето. Слънцето се бе скрило вече. Ветреца премина над пожънатите нивя, прошумоля из царевичите, довея тиха, заглушена още песен на шурци. Над потъмнялото поле гаснеше стъклено-синкавото небе. Далеч, пред циганския катун, светна огън. Воденичният яз забуча по-силно. Той се повъртя около ханчето, но не видя нито Златан, нито Дечо. Там, пред обора, трополяха коне, идеше мирис на пържена риба и под фенера в градината разговаряха каруцари. Беше време за вечеря и той се запъти за вкъщи.

После, когато всички се прибраха и майка му мина да го забие на широкия мундер в чардака, той не можеше, както грузи път, да заспи отведнъж. Салкъмът пак тихичко потрепваше по стъклото, откъм воденицата се чуваше кречеталото – ту по-ясно, ту заглъхнало, все със същата звънлива, бърбърива, несвършваща песничка. Някъде далеч селско куче мързеливо лаеше в мрака.

Той беше взел в леглото си шарената кратунка и мислеше как ще я изгълбае утре, как ще учуди Дечо и Златана и как ще му завиждат те! Мярна му се личицето на Пенито, усмихнатото, с гъсти мигли на пъстрите очи. И изведнъж вместо него

неочаквано изникна Руска, също така, както днес следобед се бе изправила в реката, само че сега съвсем близо до него. Бялото ѝ, поръсено тук-там с капчици тляло, огряно от слънцето, само светеше ослепително. Тя гледаше момчето усмихната, приближаваше, приближаваше, докато най-сетне се допря до него. Борю усети нейната гладка, хладна като кратунката кожа, затвори очи, примрял от срам и щастие. Сетне въздъхна дълбоко и в същия миг заспа.

1939

ХОТЕЛ „НИАГАРА“

Сезонът отгавна свърши, летовището е пусто. Върховете на околните хълмове са скрити в мъгла, мътносива като вата, напоена с вода. Тя стои така вече няколко дни – неподвижна, готова да се оцедва в невидим гъжд, който ще ситни цели седмици наред. Но планината е още суха и чака.

Следобед студен ветреца върти по шосето леки вихрушки от прах, парчета хартия и опаднали листа. Сегиз-тогиз от напречната пътека се свлича волска кола, натоварена с вършини, и поема на долу към селото; заскърца някой капак на заключена вила и млъкне. Инак всичко е припадено, хладно, изоставено.

Само в двата големи хотела, чиито стопани живеят тук зиме и лете, е отворено. Чува се тиха глъчка, пушат комини. В дъното на площада, тъкмо срещу баните, с веранда на юг, е „Бел Вю“. Тук, над пресъхналия наполовина водопад, е „Ниагара“ – триетажна постройка с двадесетина прозорци, с градина и салон в партера. Дворчето тераса над шосето, настлано с пясък, сега е покрито със сухи кленови листа, между голите клони на сакълките съскам шушулки, в ъгъла една калинка е опулила алените си, като че изкуствени плодове, с черни зеници в средата. Мирише на прах, на тор, с който затрупват лехите, и на дим: някъде горят купища смет и гъст пушек стига насам.

Здрачава се. Още от заранта моя неделен но-

ембрийски ден прилича на привечер и когато най-после в салона запалват електричеството, изведнъж става по-леко.

Откъм градинката влиза ниска, шишкава жена, наметната със зимно палто. Сяда на масата при тезгяха, слага си очила и разтваря започнатата книга. След малко насреща ѝ се настанява седем-осемгодишно момченце с тетрадка за домашно упражнение. Това е семейството на стопанина. Детето е тъничко, светлооко, облечено в топъл пуловер. Жената има месесто косматото лице и подрязани коси. Тя досега е седяла вън, в беседката, загледана към другия хотел, отдето се чува тропот и смях. Там от една седмица живее двойка младоженци, днес пристигнаха с автомобил други гости от гарата и сега са устроили веселба.

Тук салонът е почти празен. Само две маси са заети. На едната, в ъгъла, седи господин с голф и каскет и чете вестник – единственият гост от вчера, който утре заран си заминава. На другата – двама работници, които ремонтират съседната вила, пият ракия.

Зад стъклата вече се е стъмнило. През отворената врата влиза хлад и от време на време скоклива мелодия, която иде от „Бел Вю“. Там са навили грамофона и танцуват.

– Теогосий! – гига глава жената от книгата. – Пусни радиото!

Отзад, откъм вратата за кухнята, се появява висок възрастен мъж, строен и тънък като младеж. Лицето му е опърлено от слънце и вятър, спъстрените мустаци са късо остригани. Стопанинът на „Ниагара“. Той носи кожухче без ръкави, нозете му са стегнати във високи до коленете обуца, навървени догоре. Прилича на пътешест-

веник, който всяка минута е готов да тръгне.

– Пусни радиото, клиенти има! – повтаря троснато жената.

Човекът отправя към нея дълъг мъчалив поглед, обръща се бавно и отново изчезва към кухнята.

Жената цяла се извива, гледа го с яд, докато излезе, и веднага след това скача. Отива до големия бюфет настред залата, завърта копчето на радиоапарата и се връща на мястото си. Изведнъж помещението се изпълва с проточените звуци на оперетна песен, като че не само гървената кутия, а цялата приетажна сграда кълти от музика.

Ала само след един миг иззад тезгяха изтичва мъжът, минава бързо през салона, спира апарата и се връща. Лицето му е настръхнало, изправя се за минута срещу жената, казва ѝ нещо през зъби и свитите му юмруци потреперват.

В ъгъла пасажерът учудено гига глава. Вика хазаина.

– Защо го спряхте?

Мъжът се навежда към госта, мъчи се да бъде усмихнат и тихо отговаря:

– Извинявайте... днеска не може.

– Че защо да не може?

Очите на мъжа потъват навътре. Той преглъща, гласът му става съвсем беззвучен.

– Майка ми таз сутрин се помина...

– А-а! То друго тогаз!... Дума да не става... Не може, не може, разбира се...

– Извинявайте! – покланя се още веднъж стопанинът и се отдалечава безшумно.

Той се запътва отново зад тезгяха, към вътрешното помещение. Минава тясно, тъмно коридорче, спира се до вратата срещу кухнята и пред-

пазливо влиза вътре. Стаята е малка, полуосветена и душна. На средата върху две маси е сложен ковчег, мъничък, като че за дете. В него, загубена в тежка селска премяна от тъмен плат, лежи гребна, пребрадена старица със скръстени като мощи ръце, в които е пъхната свещ. До главата ѝ блещука кандилце. Няколко димитровчета, пръснати тук-там в сандъка, не скриват малкото трупче. Воценицата треперливо осветява жълто чело, крайчеца на бялата риза около шията, хлътнала уста – целия този спокоен, чужд вече образ.

Мъжът се обляга на вратата, стои и гледа. Той не усеща мъка, само някакви парливи вълни, които извират, извират непрекъснато отвътре и го заливат цял. Гърлото му е свито и му се струва, че едновременно лесно е да заплаче или да се засмее. Една неусещана до днес милост го обзема: милост към това смалено, изстинало вече тяло и в същото време – Бог знае защо – милост към момченцето, наведено оттамък над тетрагката си. Те, тримата, са едно неделимо нещо! Те – и нищо друго в света.

Кандилото пращи и гаснее. Той сменя фитила, изправя се отново насреща и гледа. Допреди сегмица тя сегеше цял ден вълн на скамейката, мъчалива, кротка, сключила ръце под черното си шалче. Тук го беше родила тя, в малката някогашна къщица с две одаи, едната от които даваха под наем на граждани, дошли за баните. Ей тази земя бе пазила тя за него, когато той се губи години наред из Америка, да си търси късмета. Заедно дигнаха те тая постройка и тогава тя беше тук господарката. Докато един ден, заробен в несвесен час, той доведе тук тая чужда жена, която взе нейното място, а старата слезе долу, до кухнята, пак там, дето бе някогашната къщица. Но

и днес всичко тук беше нейно, и тая голяма сграда, и той самият, и неговият син!

— Теодосий!... Теодосий!...

Човекът трепва, тръгва заднишком с лице към ковчега и спира за миг до вратата. После излиза, като затваря безшумно, и отива отпътяк.

— Стига си висял там! — изсъсква жената, която стиска книгата с две ръце и го гледа с извити очи през очилата. — Виж, пасажерът иска да вечеря. Че после да сядаме и ние... Утре цял ден има да се трепем...

Скоро всички се прибират, лампите угасват, хотелът изведнъж става пуст. В черната мъгла лива нощ само водопадът бучи приглушено, като че е натиснат от мрака. Отсреща в „Бел Вю“ свети един прозорец. После потъмнява и той.

На сутринта мъглата се е спуснала гоземи и мокри всичко. Студено е. Прег портата чака селска каруца с един кон. Теодосий запазва огън в кухнята, приготвя чай за пасажера. Жената и детето също сядат да закусят. Те, двамата с каруцаря, изпиват по шишенце коняк. Пътникът се разплаща и тръгва пешком към гарата. Жената и детето се обличат. Дватама мъже изнасят ковчега и го нагласяват в колата. Стопанинът заключва вратите. Тръгват. Пътят е покрит с рядка кал и лепне, от двете страни клоните на гървесата сълзят. Каруцарят води коня за юздите, за да не тръска. След колата крачи семейството. Той, по висок от всички, в полушубка и кожен каскет, жената, увита в шал и шушони, детето със зимно палто и ученическа чанта на гръб. Шосето постепенно слиза към равнината, удавена във влага и полузгряч. Тук-там на завоите реката шуми не-

видима, после заглъхва. Отсреща се чува висока глъчка, приближава се, но нищо не се вижда. Изведнъж из мъглата израства дружина гървари със секири на пояси. Те ръфат хляб, викат, разговаряйки с пълна уста. Когато стигат наспоред с каруцата, млъкват, свалят калпаци. После отново изчезват нагоре в мъглата. Скоро пътят се смъква съвсем. Претрополява мост, мяркат се гървени къщи, почернели от времето. Пътят се превръща в разкаляна улица, дълга и пуста. В долния край се показва селската черквица, прихлупена и по-синя сега поради влагата.

1939

ЕДНА НОЩ

Шосето беше безлюдно, гладко и минаваше между високи, сивосребристи ниви. Слънцето бе залязло вече и дрезгавината, синкава и прозрачна, неусетно се сгъстяваше, като че самото приве- черно небе се спускаше над земята. Малката дву- местна кола се плъзгаше забързала, с равно, едва доловимо бучене. Мъжът с изгаснала между уст- ните цигара гържеше спокойно кормилото и от време на време хвърляше бърз поглед към спътни- цата си. Тя се бе облегла в ъгъла, полуусмихна- та, с притворени очи и няколко кестеняви косъм- чета се вееха до бузата ѝ. Бистрият летен зрач, тишината на тоя час, която не се нарушаваше от лекия шум на мотора, а, наопаки, сякаш ста- ваше от това по-гълбока, леката хладина, идеща от полята – всичко се сливаше в едно чувство на пълнота, на покой и сигурност, което придаваше на лицата им израз на щастлива увереност.

Зад един малък хълм пътят неочаквано се оживи: срещаша се хора с мотики и торбички, ко- ли, натоварени със сено, после цяла черда говеда в облаци прах. Наблизо друго напречно шосе водеше към градеца, къщите на който се белееха в дрезга- вина на километър-два оттука.

Скоро останаха пак сами сред потъмнелите ниви. Той запали фаровете и веднага наоколо ста- на нощ. Минаха така стотина-двеста метра, ко- гато изведнъж фаровете угаснаха. Той спря кожа-

та. Опита да ги запали отново, но напразно. Сле- зе, светна с електрическата лампичка, прегледа набързо машината. Никакъв резултат. Очевидно по-нататък не можеше да се върви. Той сбърчи ли- це, ядосан, обиколи, отиде до спътницата си и се облакът на вратичката:

– Е? Ами сега? Фаровете не щат да светят!... Жената го погледна. После разбра, помисли един миг и рече:

– Ха ! Значи, не можем да продължим – и вед- нага се засмя : – Е, тогава – какво? Ще спим тука, в колата!...

Той не отвърна, помилва снисходително ли- цето ѝ, отново сбра вежди и запали цигара, съб- разявайки какво да прави.

– Ама аз не се шегувам – продължаваше же- ната. – Защо да не останем тук?... Виж колко е ху- бава!... Щом съмне, ще тръгнем!...

Лятната нощ бе изпълнила пространство- то и всичко наоколо се бе преобразило. Разсеяната светлина на безбройните едри звезди смътно от- деляше небето от невидимата земя. Едно бездън- но мълчание бе потопило целия свят и само шу- мът на съскащите в тъмнината класове и песен- та на щурците бяха единствените потайни зву- кове, родени сякаш от далечината.

След минута мъжът веднага реши:

– Трябва да нощуваме там, в града. Утре ще прегледам повредата!... По дяволите!... Няма как- во да се избира!...

Той отново се качи вътре, запали малките фарове, обърна предпазливо колата и пое бавно към блещукащите светлини на градчето.

Тя погали ръката му:

– Не струва да се ядосваш за такава гребо-

лия... Мигар и така не е хубаво?... На, ще ношуваме в непознато място!

Усмихна се, притисна страна до лицето му и добави:

— Аз дори малко се радвам...

След десетина минути колата влезе в главната улица, светнала от дюкянчетата, зави край черквата с камбанария и спря пред единствения в града хотел. Още щом наближиха нататък, някак-ва благоуханна вълна ги лъхна и колкото по навлизаха, толкова по-широко, гъсто и проникващо ставаше това благоухание, докато най-после ги потопи изцяло. То беше самият въздух наоколо — топъл, сладникав, странен замайващ. Те с негоумение се огледаха. Насреща тъмнееше малка, бухнала от зеленина градинка. Лампата на хотелската врата осветяваше клоните на кичести дървета и те разбраха: цялата градинка там бе от стари липи, отрупани с безброй цъфнали цветове, които лееха своя аромат в някаква неугържима, лудешка разточителност.

Той заключи колата, взе несесера и горните палта и тръгна след момчето. Хотелът беше стара паянтова сграда, с под, който се тресе при всяка стъпка, и с легло за прислугата в коридора. Дадоха им най-хубавата стая, над улицата, с прозорци срещу градинката. Два зелени таблени кревата, умивалник и една желязна печка на средата бяха цялата мобилировка. На разтворените прозорци мърдаха два пожълтели транспаранта. Тук отново ги посрещна упоителният въздух, който влизаше направо, без примес на улицата, от клоните на високите дървета, протегнати към стените.

Когато останаха сами, младата жена приближи до мъжа, който оглеждаше наоколо с него-

волно лице. Тя го презърна през раменете и отново се засмя като дете, което се забавлява:

— Виж каква е... смешна стаичката!... А липите, липите усецаш ли ги?...

Той също се усмихна, победен от нейното добро настроение. Е! Всъщност какво пък толкова лошо се е случило?... Вместо към полунощ, ще стигнат утре следобед. Не е голяма беда!...

Измиха се набързо и слязоха да вечерят някъде. Градецът, напечен през деня, бе оживен от вечерната прохлада. По главната улица, на едно разстояние от стотина метра, се разхождаше напред-назад местната интелигенция — млади чиновници, момичета, ученици и ученички. Тук-там по ъглите мъже седяха около малки масички и пиеха кафе, вътре други тракахта табла и билиарди. От осветените дюкянчетата, които почваха да се затварят, различни радиоапарати предаваха една и съща мелодия. Сегиз-тогиз по средата минаваше каручка, запрегната в две магаренца, или някой празен камион разцепваше върволицата от единия до другия край и изчезваше с рев. Дъх на прах, на семки и на прясно печено кафе изпълваше улицата, ала всичката тая смес, както и равната глътка на множеството, се стапяха в плътния, сладък аромат на липите. Той господаруваше над градеца, идеше от време на време по-силен, с някой полъх на ветреца, и проникваше упорито като дълбока, вълнуваща тръпка.

Двойката се измъкна от „движението“, озова се на малък пазарен площад, с празни навеси за зеленчук и с купища смет, после минаха край неизмазаната, блеснала отвън сграда на градското читалище. Тук няколко афиша и един високговорител, който предаваше мелодии, съобщаваха за тазвечерния филм. Сетне завиха встрани, повър-

бяха малко и изведнъж се намериха накрай града. Един гървен мост над пресъхнала река водеше към тъмното поле. Уличните шумове угаснаха веднага и оттук градчето изглеждаше мъничко, сгъшено под няколко далечни лампи, изгубено в безпределната лятна нощ, която бе обгърнала света.

Малко по-късно те седяха в гостилницата, която им бяха посочили като най-добра. Нямаше много хора, повечето от редовните клиенти се бяха нахранили, но тяхното близане все пак привлече вниманието на всички, които бяха там. Разговорите притихнаха, погледите се залепиха по техните хубави пътни облекла, по сериозния, като че досаден образ на мъжа и по приветливото лице на жената, озарено от учудено-усмихнатите ѝ очи. Всичко беше ново и любопитно за нея. Тя не познаваше тия малки градчета, тия ниски стрехи, тия незабележими съществувания, които са всъщност онова, за което тя бе слушала да казват – народ. Дори гребните неприятни неща – мухите, нечистите покривки по масите – сега ѝ се виждаха забавни: това беше само за няколко часа и – толкова интересно!...

Той четеше смръщен скромния лист за ядене, гето от четири ястия две бяха зачеркнати, подаде ѝ го мълчаливо и облегна чело на ръка. Нему съвсем не бе ново и забавно това, което оживяваше така другарката му.

На отсрещната гълга маса вечеряше хубавичка девойка в евтина рокля от изкуствена коприна, навярно учителка. До нея – висок слаб мъж с дълги коси, който се смееше театрално и от време на време хвърляше по една фраза на руски. В другия край – тлъст, сконтен момък, с плоско лице и самоуверено гържане, за когото прислужникът по-

ръчваше в прозорчето на кухнята: „Специално за господин доктора!“ Те говореха за новини от вчерашните вестници, за това, че някой загубил някакъв бас и черпил всички по един сладолед в бозагжийницата, за филма, който сега се проектира тук и който докторът бил гледал още преди два месеца в София. После правеха сметка за вечерята и пишеха в тефтерчетата си. Влезе един полупарализиран старец, грунав и изумял, с детска колечка, в която продаваше цигари. Компанията започна да го закача, подплашиха го с нещо, той се разтрепера под общия смях. Купиха една кутия цигари и го изпратиха.

Мъжът, без да ще, гледаше и слушаше тия разговори, видя как светнаха очите на момичето, когато неговата спътница извади от чантата си луксозна, най-модерна пудриера. После изви очи към разтворената врата, срещу която тъмнееше тясна уличка: едно мършабо куче прекоси светлата ивица и се изгуби, след малко прегърбен турчин, стиснал самун хляб под мишницата, зацапа нагоре и потъна в тъмнината. И изведнъж някак-ва тъмна тревога го натисна. Той познаваше всичко това отдавна, всичката скъдност на тоя живот, през който сам бе минал някога и от който едва бе се отървал с последните усилия на даваещ се. И ето, в тоя миг, тоя живот се връщаше непроменен, все същият, или по-право – не се е изменял никога, равен, едновременно, почти безсмъртен. Той знаеше тия вечерни разговори, игри на табла и карти за едно кафе, тия половин порции, записвани внимателно в тефтерчето, тая жажда за нещо празнично, насищана само от киното, което работи три пъти седмично...

Когато излязоха, градецът беше затихнал,

почти заспал. Само читалището още светеше, през разтворения прозорец блестеше остро синият пламък на апарата и съскаше. По-горе, на пазарния площад, зад навесите някакви невидими в тъмното хора разговаряха полугласно и се тъкмяха за сън. Тук-там белееха налягали волове и тяхното спокойно сумтене се носеше наоколо като въздишки.

Те вървяха мълчаливо. Тя се бе притиснала до него, с отпусната на рамото му глава, и през грехите си той усещаше познатия овал на нейното нежно, малко скуесто лице.

– Утре рано тръгваме. Няма да поправам нищо тук. Следобед сме в София – рече той и след това добави: – Да вървим сега да спим, докато е време.

Тя не отвърна нищо, само послушно ускори крачките си. Хотелът беше тъмен и тих. Те бяха единствените пътници днес. Сега стаичката им се видя още по-изкривена и гола, но ароматът на липите, който я изпълваше, още по-дълбоко пронизваше, просмукваше телата и съзнанията им, оставаше там и вършеше някаква скрита за самите тях работа. Още от пристигането една странна отпадналост, някакво чудновато раздвоение – от една страна, леко безчувствие и в същото време страшна изостреност за всичко, неусетно и постепенно растеше в дълбочините им, като непобедим прилив. Той пръв почувства този вътрешен смут, но веднага поиска да се успокои: навярно – жегата, умората от пътя, неочакваното спиране тук...

Младата жена бързо се съблече и легна. Той се навее, както всяка вечер, и я целуна за лека нощ. Тя го гледеше сега с големи сериозни очи и устните ѝ отвърнаха като уморени. Той угаси светлината и отиде в своето легло. Далеч в тихата нощ, откъм киното, идеше с тенекиено звън-

тящ глас някаква оперетна ария. През прозорците влизаше светлината на уличната лампа и върху бялата стена можеше да се прочете закаченият „Правилник на хотела“.

Въпреки очакването си той не можеше да заспи. Последните няколко часа и всичко, което непосредно го окръжаваше тук, действаше не само върху чувствата, но и на съзнанието му. Всички събития и неща бяха променили местата си, явяваха се в други съотношения, изпълваха в нова светлина и този неочакван свят, съграден от същите елементи, който много приличаше на предишния, беше все пак съвсем различен и сега – единствено истинският. Той знаеше, че сам е частица от този нов свят, и с любопитство гледаше към другия, в който допреди малко смяташе, че живее. То не беше възвръщане или оглеждане на миналото – то бе просто ново зрение, насочено към всички неща и най-вече към самия него. Всъщност всичко това сега не беше така отчетливо и ясно в съзнанието му, но с цялото си тяло и душа той се чувства изведнъж далеч от сегашното, виждаше всяка дреболия на предишното съществуване, но с такова спокойно учудване, както перурдата би гледала пащула, от който току-що е изхвъркнала. И – странно нещо! – в това нямаше никакъв смут, а едно безгранично равнодушие и още – някаква внезапна самотност, която той за първи път усещаше така непобедимо.

Прошумоля ветрецът в клоните на гървесата, по стените заиграха сенки, прясна ароматна вълна влезе в стаята. Някъде навън меко претрополя волска кола и заглъхна. Нощта беше светла, спокойна, бистра, като огромна безшумна река, която тече в небесното пространство. Той се пона-

дигна на лакът и запали цигара. Кибритеното пламъче освети за миг и другото легло. Младата жена се бе обърнала към стената, лицето ѝ не се виждаше, само едното рамо се показваше над леглата завивка. Спеше ли тя? Или и в нея се вършеше същата тая тайнствена работа, предизвикана Бог знае от що в това случайно място, без никаква видима причина? Щеше ли някога да узнае той – ако в тоя час и тя лежеше като него с отворени очи – всичко, което изпълва нейната малка глава? Той смукна надълго цигарата. А би ли могъл той да ѝ каже това, което става сега с него? Не, не, разбира се! Но дори и да би го казал, ще го разбере ли тя? Цигарата отново блещукна в мрака. Сношенията между хората са толкова неуловими, тъй заплетени – като мрежа от по-тънки и по-дебели нишки, които свързват на пръв поглед човеците. Ала това е само видимост, мрежата е само на повърхността, не близа навътре, дето живее нещо затворено, неизвестно за самия човек и съвсем чуждо за другия.

За минута той спря на тая мисъл, толкова ясна сега, колкото невъзможна би му се сторила днес следобед, и погледът му се насочи към другото легло. Не, наистина какво ставаше с него? Тая нежна, млада жена, която от няколко години му бе по-скъпа дори от собственото му съществуване, чието тяло той чувстваше като част от своето, чиято мисъл смяташе, че познава до най-нищожните капризи, до най-нелогичните и смешни завоц, всичко това се отместваше сега далеч, далеч, в една друга действителност, дето само неговото отражение присъстваше, а той самият, истинският, той лежеше на това хотелско легло и гледаше като равнодушен зрител. Мигар не я обича вече? Той поклати глава и по лицето му ми-

на усмивка на дълбока нежност. Не, не е това! Но колко много неща има всеки от нас зад себе си, колко тревоги, страдания, обич, които са били смятани на времето за единствени, съдбоносни, неповторими!... Какво остава от тези безкрайни и бързи часове, в които човек влага без остатък цялата си същност, от тия часове на наслада или отчаяние?... Нищо, нищо, дори и пепел.

По стълбите на хотела затропа човек, качи се, чу се сънливият глас на прислужника, заотваряха се врати и след малко всичко отново притихна. Някой късен пътник бе пристигнал.

Въздухът в стаята бе станал по-прохладен. Нощта преваляше. Ароматът на липите сякаш по се съгъсти. Откъм леглото на младата жена се чу лек шум. Той наостри уши: тя, значи, също не бе спала. След минута тя безшумно се плъзна при него, обхвана шията му с голите си хладни ръце и плътно се прилепи до него, като че търсеше закрила. Мълчаха. Той измъкна едната си ръка и помилва меките ѝ коси. Тя скри лице на гърдите му и той усети на кожата си мъргането на неспокойните ѝ клепачи. Така сгушена, тя се опитваше сега да си даде сметка, да проумее какво става с нея, да се отърве от нещо... Ах, Господи, каква особена нощ!... Чудесна – и тежка. Когато легна, тоя топъл сладък, тревожен мирис сякаш щеше да я задуши. Той влизаше като пращец в ноздрите, в гърлото, във вътрешността, вливаше някаква неясна умора чак до върха на пръстите ѝ и в същото време не ѝ даваше да заспи. Тя затваряше очи, дълго лежа така неподвижна и когато отново ги отваряше, не можеше да разбере нищо: струваше ѝ се, че тук, в тая стая, дето стигат ивици светлина от уличната лампа, тя богърства така отдавна и край нея,

ведно с тихото шумолене на листата и светлата нощ навън, текал минали часове, месеци, години като въздушна върволица, която тя гледа отстрана. Тя чувстваше, че там, отсреща, той също е буден, но не ѝ се искаше ни да говори, нито да помръдне. Тъй чудновато и хубаво беше това състояние на пълно отпускане и на остра съсредоточеност в едно и също време. Минаваха безшумно изчезнали дни, възвръщаха се неща, които някога бяха смисъл на нейното съществуване – парливи, ярки, чисти, греховни, които тя никому не би казала и които отдавна бяха угаснали. Мина една далечна нощ, също тъй напоена с аромат – но тогава то беше мирис на акации. Някакъв летен бал в чужд град, едно светлооко момче, което на следния ден заминаваше и с което вече нямаше да се видят. Тя вярваше тогава, че ще умре с неговото тръгване. Не умря, разбира се... После?... После друго мъжко лице, брутално, навъсено, и споменът за странно то удоволствие да бъде малтретирана... Тя въздъхна дълбоко. Колко неща – минали през мене, оплодиха, опустошили и отминали... И изведнъж почувства, че отсреща, легнал с отворени, напрегнати очи, той също така е в някакъв чужд свят, далечен, както никога не е бил досега. Горещ прилив на угризение и нежност я потопи и тогава, без да се двоуми, тя стана и отиде при него. Така, в тая топла мъжка прегръдка, тя вече не мислеше, не виждаше, не помнеше нищо. Тук вече тя не беше обърквана, спасяваше се от самата себе си.

Той разбра и ръката му помилва прислонената малка глава. Колко по-щастливи са те! – с горчивина и някаква смътна враждебност помисли той. – Тяхното последно убеждение все пак остава мъжът. А ние?...

И изведнъж, без никаква видима връзка, като че да потвърди още по-ясно пълната негова откъснатост от всичко наоколо, в паметта му изникна една забравена, противна на времето случка, която сега той си припомняше с всички подробности, с някакво хладно, безучастно изследване. Беше отдавна, друга хотелска стая, в друг малък градец... Чужда, случайна жена, с която пътуваха заедно във влака. Бяха единствени пътници за онзи град. От гарата взеха заедно файтон. И стана така, че вечерта той беше в нейната стая. Как, защо се случи това, никога не може да си обясни. Той нямаше вкус към подобни приключения, към такива леки победи на търговските пътници. Беше оставил в София жена, която обичаше с изострена до физическа болка нежност. Това беше единствената измяна към нея и той дълго не можеше да си я прости. Сега той си спомняше грезавото зимно разсъмване, когато се измъкна от другата стая като хайдутин и с чувство на гнусота дълго се ми и облича, грабна чантата си, плати под многозначителната усмивка на хотелиера и тръгна пешком към гарата. Какво безнадеждно, гнило утро беше то! Снегът се топеше, по ниското небе пълпеха тежки облаци, от двете страни на шосето, засадено с гръбчетата, идеше странен шум, който го караше да се озърта, като че някой го дебнеше в мрачината: мокрият сняг се изсипваше от клоните със сухо, зловещо съскане. Градецът остана назад, влажният студен въздух не разведряше челото му и той бързаше, цапайки в снежната каша по пътя, като че бягаше от себе си. Колко обикновено беше всичко това сега – и колко неразбираемо му се струваше тогава!... Неразбуденият още градец, хотелът, той самият и тия пръснати, отделни, свършено

чужди едно на друго съществувания, потънали всяко в своята нищета, пошлост, животинска наслада – нима от това всъщност е изплетен животът? И тая жадност за всяка нова минута, като че тя наистина може да бъде нова, и моя тласък, който ти е даден веднъж?... За къде? Защо? Щом всичко неугържимо тече – тече – и онова, единственото, което остава, е – малко тиня между пръстите?...

В стаята неочаквано се развиделя. Съмваше. Липите прошумоляваха по-дълбоко, като разбудени. По стената блеснаха жълтеникави петна: слънцето изгряваше. Под стряхата заприличаха лястовици. Смътни утринни шумове идеха откъм уличките.

Младата жена спеше. Сочните ѝ устни бяха побледнели и по детски полуотворени. Той се облегна на лакът и дълго я гледа. Сега, под дневната светлина и спяща, отнесена в някакъв далечен свят, тя беше съвсем чужд човек, който живее свой неизвестен, непроницаем живот. Той предпазливо стана, изми се, избърсна се и слезе да прегледа колата. Градчето вече бе съвсем събудено. Нибето чисто и ослепително синьо. Все същият гъст аромат тежеше в хладния утрин въздух, но сега вече по-успокоен и поносим.

Той дълго ходи из кривите, прашни улички, сетне отведе колата за бензин и когато се върна, младата жена го чакаше пред хотела, стъкмена, малко бледа от безсънието, но богдра. Тя цялата беше някак утринна, лека, прозрачна със своята гъвкава фигура, с високите заоблени рамене, с широкото палто на големи карета, в джобовите на което бе мушнала ръцете си.

„Тя наистина е прелестна!“ – помисли той, но за пръв път в това нямаше нито трепет, ни

възторг, а само една спокойна преценка, която сякаш не го засягаше.

Пуха кафе под една асма, дето бе напълно и пометено. Сега градецът изглеждаше още по-нищожен от снощи, когато тъмнината и редките светлинки скриваха образа му. Започваше отново един дълъг, еднакъв с другите, омръзнал сам на себе си ден, като моя вчерашен парализиран старик, който пак се появи с разнебитената количка и със своето грезгаво изблейване: „П-п-ни-ни-ро-си!...“

След няколко минути малката кола безшумно се плъзна напред, после зави, за да излезе на главната улица. Още веднъж, като топъл въздушен водопад, ги обля гъстият мирис на липите, сетне пробягнаха ниски стрехи над варосани стени, изтрополя мостче и полето се откри напред с избуяли нивя. По една пътека дете водеше вързано за рога агне. По-нататък едноконна брчка едва-едва се клатеше по шосето.

Младата жена обърна лице към мъжа:

– Хубаво беше наистина... Но все пак по-хубаво е, че си отиваме, нали?...

И тъй като сама знаеше, че няма да има отговор, добави:

– Защо караш тъй бавно?

Той я погледна, сякаш не бе чул, сетне мръдна рамене и отвърна:

– Че защо пък да бързаме? Какво ли толкова ни чака?

Очите му, хлътнали и свити, гледаха напред без трепет и без нетърпение. Наоколо беше същият, познат, вечен пейзаж. Белият път се точеше без край и над него, над бягащата кола, над цялата земя висеше едно огромно и празно небе.

МАРСИЛИЯ

*Животът ми се струваше
тогаз почти порок...*

Дим. Вояджиев

Минахме площада на Борсата, после завихме и след миг морето се плакнеше до нозете ни. Заг нас, пламнал в хиляди сияния, грееше огромният град. Но тука, наг Старото пристанище, мракът бе плътен, почти осезаем. Една черна, душна нощ спираше до осветената черта, натискаше земята и изпълваше пространството. Гъста африканска нощ, припъзляла от гругия бряг, наситена с мълчание, поръсена с бледи светлинни.

Грамадният четириъгълник на пристанището, врязан в брега, мътно лъщеше под наниз малки лампички. В един ъгъл на кея флотилия моторни лодки, пъстри, нагиздени, с грамофони, канеха на разходка към Шато д'Иф. Заг тях чернееха очертанията на кораби, платна, комини. В гъното блещукаха лампичките на Големия мост. По плочите се търкаляха остатъци от плодове, група-ви хора с торби през рамо ровеха сметта и изчезваха в мрака като черни нощни буболечки. Сладък аромат на банани, примесен с мирис на гнилото, на риба и бензин, съгъстяваше още повече топлия въздух. Невидими в тъмното, скърцаха от време на време корабни мачти и въжета.

Глухи и тесни като канали улички промушваха безформената грамада на южния бряг. Скоро мътното зарево на града потъна съвсем назад и ние изведнъж се намерихме в някаква вековна, каменна гора, потопена в тежък сън. Стъпките къ-

тяха по настилката и угасваха във влажните стени на уличката. Тук-там, като видения, изплуваха малки барове и кръчми, режещи мрака с остри светлини. Една хармоника ругаеше, един туниски кларнет се късаше от страст. От двете страни – слепи прозорци на огромни каменни здания, безброй почернели складове с екзотичния мирис на колониал, на вино, на плодове и анасон. Сегиз-тогиз работник с вързоп бързо пресичаше уличката и изчезваше в сянката. Един пиян моряк ругаеше самичък на кръстопътя някаква невярна Катрин. После отново – мрак, глухота и сън. Час, два може би вървахме така, потопени в потайния живот на тоя непознат свят, откъснати от времето, което сякаш вече не съществуваше.

Изведнъж отчаян женски писък откъм кея прониза мрака и угасна. Инстинктивно забързахме нататък. Писъкът отново се понесе, сега по-къс и по-безутешен. После – шум от боричкане, стон и остра полицейска свирка. Когато стигнахме, едно такси със стражар отнасяше някого, малка група мъже тълкуваше случката, на плочите лъщеше локва кръв... Някого набързо бяха заклали... Минувачите се пръснаха, кеят отново опустя, една верига прогрънча, в тишината се чуеше само тихото подписване на морето. А отвъд – срещният бряг на пристанището трептеше цял от светлини, приветлив, празничен и примамлив, като че груг, вълшебен и честит свят. И ние бързо поехме нататък.

Тук беше наистина един груг свят. Тук беше светло, шумно, многолюдно. Тук беше нощният квартал на града, постоянният червен пазар, огромният разтворен алков на бедната човешка любов. Кафенета, пивници, кръчми, бордеи, блеснали

и прихлупени, явни и закрити, гъмжаха от кипнала плът. Сморщени в гримаса лица или блажено и тъпо ухилени, черни къдрокоси исполни, гребни жълтолики хора, синеоки момци с лули между зъбите, мъже от всички морета и жени от всички раси. Проядени от старост и болести тела, пълногръди момичета или извратено-мършасти, с кървави устни и цигара между пръстите, напугрени женоподобни юноши и рано узрели деца... Плискат се чаши, едно радио пращи, чудовищна хула изведнъж прелива в прогрян смях. По всички порти блестят лампи, всички прозорци светят. Жени в ярки пенюари седят на праговете и канят, други кръстосват улицките и спират всеки минувач, трети викат от балконите. За сто су, за два франка гори – обещаваат се непознати наслади. Мирише на кухня с лой и на евтини помади, вадички помия се стичат по улеите, на един разтворен прозорец извира канарче... Приклепнала го стената жена крепи в скута си заспал сред улицата матрос. Там друга звучно целува в уста юноша-юнга и му забожда стрък мимоза: „Au'voir chéri...“¹ И в тая кротка, почти майчинска нежност, кошунство и невинност се сливат във великата злочестина на тия обезчовечени човеци...

Ние вървим мълчаливи, замаяни, забравили себе си в тия пъклени предели. Ние сме само за час-два тука. А тука – това е винаги, безсменно и безкрай, всеки ден, всяка нощ. Едно шест-седемгодишно момиченце излиза от фурната насреща с грамаден хляб под мишница, прекосява улицата между разголените жени и пияни мъже и бърза към бакалницата на другата страна. На кръстопътя

¹ Довиждане, мили...

двата стражари-велосипедисти, облежнати на колелата си, свиват цигари и спокойно разговарят. Да, това бе само един от всичките равни, едни и същи безкрайни часове, които текат като кална река из моя край. Това бе образът на живота тук, това беше бум – чудовищен и все пак общоприет, узаконен, истински бум!

Отвъд, в другия град, под меката светлина на абажура в семейните трапезарии сега се носи весела глъчка на хубави, чисти и здрави деца, майката целува в челото най-малкото, чиито очички се затварят, бащата допира кафето си и отваря вечерния вестник. Наведени над масите в своите самотни стаи, стотици поети някъде, по всички краища на света, нижат със ситни букви вдъхновени стихове – възторжени и печални – за безсмъртната и прекрасна човешка любов!

А ние вървахме из лабиринта на улицките, еднакви и несвършващи, посред молби, цинични покани, гърпания и хули. Съзнанието ни полека-лека потъваше в някакъв гъст океан на безкрайна умора, на отвлечение от света, от живота, от себе си.

Насреща мърдаше морето, тежко като разтопена смола, и цялото старо пристанище, проляло брега, излагаше своята пъклена утроба с цъфнала неизцерима рана, гето гъмжаха миазми на нищета, на отчаяние и бунт.

Най-после излязохме из тия безумешни места. Хладен ветреца, идещ от далечината, лъхна като бистра струя, която изчиства събраната мътница. Градът все така купеше. Отбихме се в малък ресторан до кея. Един от ония ресторани за бедняци, в които винаги може да се намери супа със сирене, пържена риба и макарони. Беше пълно.

Седнахме на маса, дето довършваше вечерята си скромно облечен мъж. Той седеше някак особено извит и изкривен, ядеше с лявата ръка, а гясната се спускаше право надолу, под масата. Лицето – бледо, обиколено с рядка кафява брадица, челото му бе пресечено с голям крив белег. Той ни хвърли равнодушен поглед и продължи да реже несръчно своя камамбер. От време на време цял се разтърсваше от бързи спазми. Навярно някой работник, обезобразен от злополука, или апопектичен болник. За да не го стесняваме, ние не поглеждахме към него.

Малкото помещение беше светло и шумно. Вън улицата също трептеше от глъчка. Едно радио носеше някаква галечна серенада: виолончело и пиано. Една моторна лодка тупаше в тъмнината.

Неочаквано човекът от нашата маса се обади:

– Вие сте руси, нали?

– Не, българи.

– Ah, voilà... – Неговите светли, безцветни очи се разшириха безпокойно, той втренчено и сърдито ни изгледа, после изведнъж се усмихна чудновато и повтори:

– Ah, voilà... Българи, да... бях почти сигурен...

– замлъча, заклати се и добави:

– Познавам българите... *Braves gens et grands patriots, les bulgares*¹...

Ние се усмигнахме в недоумение и докато успеем да отговорим нещо, той се наведе и измъкна с лявата си ръка изпод масата гясната, показа ни я – нещо страшно, някакъв смазан къс месо, глан, китка и пръсти, слети и обезформени, отново се усмихна и рече:

– Това е от български куршуми... И това тук

¹ Добри хора и големи патриоти са българите...

– като посочи белега на челото си, – също... *J'ai été près de Monastire*...¹

Ние мълчахме смутени, не знаейки що да отвърнем, после свихме рамене:

– Война...

– О, да, о, да, господа... Зная... Но мене ми е много драго да видя пак българи, вярвайте... Добри войници, знаят да бранят земята си и знаят да умират.

Той беше довършил вечерята си, извика прислужника да донесе още две чаши и поиска да се чукнем:

– *Faites moi le plaisir*²... – Сетне извади едно картонче с име и адрес и се представи – не помня вече името – инвалид, кошничар, улица и номер едн-кой си.

Ние се учудихме, че той може все пак да работи, изказахме съжаление за неговото нещастие, чувствахме се виновни пред тоя премазан човек. Но той нервно пресече нашите думи:

– Не, не, не... Това са далечни неща, *messieurs*. Всички се бихме, всички убивахме и мряхме... Това е животът... това е смъртта...

После изведнъж скочи, изкриви лице в болезнена гримаса и добави:

– *Et j'en sais déjà, messieurs, nous sommes tous... tous... des malheureux*³. – Кимна с глава и излезе със своята крива походка. Ние останахме мълчаливи и смутени. Актър ли бе тоя човек, или мъдрец, или побъркан клетник?

¹ Аз бях при Витоля...

² Направете ми удоволствието...

³ Аз знам вече, господа, че всички... всички... сме нещастници.

Завихме в сенчестата алея Гамбета. Мълве-
жът на огромния град се смъкна и стопи, в небето
изведнъж заблещукаха звезди, далеч на югоизток
златната статуя на Богородица-Закрилница се въ-
земаше в мрака. Тя висеше светла над тъмния кръ-
гозор на морето и сушата, спусната от небето,
нежна и грижовна, простряла милосърдни ръце над
света, ала безкрайно далеч от него. А долу, под но-
зете ѝ, като в черна преизподня човечеството мък-
неше своето вековно бreme на безсилие, на страда-
ния и на ужас в един омагьосан кръговрат. И от
тая Божия земя се вдигаше нагоре една ръка, една
злочеста човешка ръка, обезобразената ръка на оня
полутруп, издигаше се над нощта, над благославя-
щата десница на Нотр Дам дьо ла Гард и пламте-
ше — мълчалива, огромна и страшна, като огнена-
та ръка, която се бе явила на Балтазара.

1937

ПЪТЕПИСИ

ПЪТЕПИСИ

ДРЯНОВСКИ МОНАСТИР

Влакът прогърмя, изпищя на завоя, клисурата екна и заглъхна. Малката станция потъна отново в следобедната грямка. По срещния хълм проскърца кола с тор. Дежурният чиновник оправи семафора. До товарния влак има цели два часа. Пътят е свободен. Време е.

Оттук, през тунелите, до манастира са 30-40 минути. Пътеката върви по линията, между хълмища и скали, ръждиви и мокри в тоя слънчев мартенски ден. Тук-там из планинските пазви белеят преспи сняг. Но долу пръстта е черна, мека и пъргава, като път. Балканът е гол още, без рухо, което сега се тъче в тъмните недра на земята. Вистрият въздух е замрял неподвижно. Никакъв шум, никакъв звук, ничии стъпки, нито гори църкане на птиче. Само тук-там от канарите сълзи влага и капе отмерено и звънливо в светата пустота на планината.

В тунелите е тъмно и мокро. Релсите лъщят като змии в мрака чак до изхода, гето гунката изведнъж разкрива една прикътана слънчева долина. Долу, вляво от пътя, блясват бели сгради с черковно кубе и след няколко минути пътеката спира до голямата гървена порта на обителта. Бяла каменна плоча, зазидана над вратата, носи лаконичен надпис: „С в. Архангел Михаил. Р а з у р е-и-е на манастира от турците на 1876 М а и 10. О б - н о в л е-н-и-е 1880 Ю н и 20.“ Жълти сипеини скали

ограждат от изток и север котловината, на запад се вдигат горски хълмове и цялата долчина е едно запазено гнездо.

Нейде в гората секал дърва и отчетливият звук на секирата кънти в тишината. Един петел пресипнало кукурига. Широкият двор на манастира е безлюден. Мирише на гнила шума, на брашно и зеле. Един работник чисти оборите до вратата. Старите постройки с опрашени прозорци са хлътнали в земята. Само белият храм на средата и мавзолеят до него се усмихват приветливо. По стъпалата на мавзолея – нестопен сняг, вратата – разтворена, подът – измърсен. Двadesет-тридесет черепи, наредени отсреща, гледат безстрастно озъбени. Върху голяма плоча на стената личат имената на починалите юнаци от гряновската чета. Нито кандило, нито стрък цвете, нито воценица блещука в тая гробница на чутовните мъже на племето. „Войвода поп Харитон от Габрово... Командир Петър Н. Пармаков от с. Градец, офицер на руска служба... Знаменосец Димитър Атанасов Русчукийчето от Русе... Даскал Киро Петров от с. Бяла Черква...“ Легендарни образи, лъчезарни имена на шепна балкански момчета, по-светли от спартанците, равни само с мъчениците Христоси...

През една тъмна пролетна нощ, 28 април 1876 г., дружината от 180 и няколко юнаци поема от с. Мусина към Балкана. Априлското въстание агонизира вече, но те не знаят нищо. Те тръгват да се съединят с ония отвъд Балкана, които първи са развели байрака. Поп Харитон ги води. Поп Харитон, монахът бунтовник от Мъглижкия и Преображенския манастир, буйният скитник из добруджанските полета. Даскал Киро от Бяла черква – Бачо Киро, – е душата на дружината. Петър

Пармаков – подвойвода. Къс е бил лобният път на момчетата. Още на 29 април четата е заградена в манастира, дето решава да остане и да се бие. И остават тия 180 души, смешно въоръжени с шишанета и ножове, обградени от башибозук, черкези и аскер, с артилерия, остават цели дванадесет дни да се бият гърди с гърди, отхвърляйки с гордо презрение всяка покана за предаване... „И ако мислите, пашо – пишат те на пашата, – че като ни избийте, унищожите, ще можете смири народа – много се лъжете... Ние сме се решили да мрем и ще запазим клетвата си...“ И запазват клетвата си: само четирийсет и трима успяват да се изтръгнат от огнения пояс. Останалите... останалите – „къде им е гробът – гнес никой не знай!“ Благочестива ръка е събрала само тия няколко черепи, за които и не се знае точно чии са.

Един монах излиза от магерницата и мие паничка. При вратата стоварват отсечени вършини. Слънцето се скланя над срещния рид и злати покривите. Какъв кротък и благословен ден изпълва пространството! Тъй мъчно е да си представиш смъртоносния трясък и огъня на ония трагични дванадесет дни!... Горещи командват на турски и залп след залп ехтят. Долу войводата запява хайдушка песен, лъвското знаме плющи, забучено високо, и гръмко „ура“ залива канарите. Игат пратеници от гряновските чорбаджии и молят за предаване. Отвърщат им с отказ и куршуми към фесовете. Избухва барутът на въстаниците, войводата се обгаря и ослепява. Командата поема капитан Пармаков. Пагат няколко момчета – поп Балчо от четата ги опява и погребва в двора. Горещи докарват топове и гюлетата пробиват кубето и покрива, рушат горния кат. Момчетата се при-

бират в долния и в зимника. Манастирът гори. Нови предложения да се предават. В отговор тръбата на юнаците свири сбор, знамето се изгаря да не падне в погански ръце и всички тръгват за последен щурм... На 10 май от манастира и гружината остават само димящи стени и сто и четиридесет насечени трупа... А на 17 май пред турския съд в Търново белочерковският бунтовник и поет, с белезници на ръце, в едно трагично експромтно четиристишие, съчинено на турски, разказва простата история на своя живот и на ония, които са тръгнали с него: „Пушка на рамо турнах./ Дряновския манастир намерих.../ Правда да търся излязох./ Въжето на врата си хвърлих ...“ Въжето наистина е било вече на врата му. На следния ден с песен на устни той отива на бесило...

Сегим с отец изумена в малката стая и пием липов чай. Дрезгавината, студена и влажна, се събира в усойте и влиза през решетестите прозорци. Джамалят бумти насреща.

– Нищо, синко, нищичко не е останало отпогава... Всичко го корен е било изтребено – и черква, и огаи, и книги... Сегашното е ново. С Божя помощ и благочестиви хора е сградено отпосле... Ха виж! Само един сребърен потир за причастие, който знае как, е останал. Очукан, изкривен от куршумите, още му личи... Ще ти го покажа, като слезем. Поправихме го. И пак причестяваме с него...

Слизаме долу. Вечерта се спуска в манастирския двор. Отбивам се в черквата да видя чашата. Далеч отново протътна, загърмя влак, изпищя пред тунела и заглъхна. Сбогувам се.

Горе, от стъмената пътека, долината потъва в зимна мъглина. Белите сгради смътно прози-

рат, като да са нереални. Всичко е ново наистина. И там, долу, и тук – тия звънящи релси и пистъкът на влаковете сред някогашната глуха обител. Сякаш не 80-ина години ни делят отпогава.

Само там, в олтара на черквата, блести все пак старата сребърна чаша, чашата, останала от бунта, опръскана с кръв и ранена от куршуми, от която и днес още народът идва да се причестява.

1925

ОБОРИЩЕ

Шосето завива до малък мост, под който се събират две поточета. „Както се сливат тук двете реки Панова и Асарел, така се сляха душите на въстаниците през 1876 г....“ – гласи полуизличеният надпис на каменната плоча отсреща. Една пътека се отделя вдясно и пълзи по голия склон към рунтавите върхове на север.

Когато тръгвахме, камбаните на грачето биеха за черковен отпущ; пребрадени старици потъваха безшумно зад грамадните тъмни порти, обковани с гвоздеи и тежки ключалки; до стените на кафененцата хора с калпаци и чисти бозави грех кротко разговаряха. Денят е неделен, тих и слънчев; в дговорите, пометени като одаи, буйно пламтят гергунни, фунийки и мушкато: под стрехите, закачени на дървени куки, греят сребърни менци, а сините стени на къщите сякаш вчера са били варосани.

Времето е надникнало за миг тука и пленено от тая памтйековна красота, върнало се е назад, за да мине само из главната улица.

И малко чуждо е днес това хубаво, бяло шосе, което реже посърналите рътлини на запад, и тоя хълм, обрасъл само с гребен храсталак и кухи дървери. В ония далечни дни всичко, от градеца до горе, е било буйна гора от стари буки и дъб.

Отсреща, на западния рид, наднича Мечка, по-отзад – Поибрене и Мухово, на юг, зад меките

линии на котловината, е Баня на поп Груя, отвъд върховете на север – Копривщица, право на изток – Стрелча. Сред тях като баща, обграден от юнашката си челяд – Панагюрище. Каква странна власт имат над душите ни тия чудесни български имена! Те са трептели над нас още с люлчените песни и от тяхната магия няколко поколения не ще се освободят до сетния си час. Средногорието – блясък на нашата нова история и една от най-нежните и хубави гънки на българската земя! Един изумителен свят живее уединен тук – героичен и трогателен в своето смирение. Най-дълбокият и неповторим образ на племето ни грее и в тоя сгушен към между Балкана и Родопите.

Пътеката криволи, стръмна и камениста: едно синьо небе виса над падината, дето жълтеят пожънати нивя, царевици и купни слама. Жива душа няма наоколо. Само тук-там спънати говеда пасат из ливадите. В неподвижния въздух жужат есенни мухи, някъде далеч се обажда клопотар на невидимо стаго.

Скоро пътеката се превръща в тясна дълбока алея. Гористите скатове приближават извезнъж, встрани червенеят дрянове, отрупани с плод, ветрец размърдва високата напрат. Надписите зачестяват, ето хижата. После алеята минава ту по единия, ту по другия бряг на шумлив поток, гората става по-гъста, една арка се изпречва неочаквано, пътеката става полегатата и още по-зашумена, един бял паметник лъсва в долчинката, тръпка полазва по снагите ни: Оборище!

„... Може би след време, когато Оборище стане известно, да полюбопитства някой по-даровит изследовател, който ще опише това свещено място с подobaващите му подробности... а сега нека

читателите се задоволят и с моите скромни сведения“ – бележи авторът на Записките¹. Половин век мина, откак той написа тая възторжена поема за народа ни – равна по страстност и по размах само с историята на Паусий, – но и до днес не се е родил „по-даровит изследовател“, и до днес ние гълтаме ненаситно, като вода на балкански вир, буйната поезия, плътна, жива, неукротима в своя дълбок патос, на неговите „скромни сведения“.

Слънцето с мъка се промушва между стволите, хвърля петна в дола, лъщи по изгивата вода на Панова. Две-три гнили хралуци, няколко стари бука, един столетен габър и гъсти младоци на около правят мястото още по-прикътано и глухо. Никакво птиче, никакъв звук освен кроткия ромон на реката. Няколко безшумни гушчерчета мърдат по припеците. Дъх на топла влага, на усойна гора, на памтвековен сън виси във въздуха.

Така е било навярно и дотогава, до ония – единствени – шест дни през далечния, кървав и ослепителен април. Оттогава тая долчинка на горските пастири става вече Оборище. Те са били тук – шестдесет и пет души, заклетни на смърт и живот. Между тях няколко апостоли. И един прегател. Както е винаги. Така подвигът е напълно завършен. Като някогашните славянски племена, които заседаха в горите, те се събраха под вековните буки с ясно решение да създадат от един народ гържавя. Отде бяха всмукали тия кротки, безкнижни люде толкова просветена мъдрина, такава човечност и чувство на Божя справедливост, толкова страстна обич към свободата и такава ненавист към всяка тирания, на била тя и тиранията на техния лю-

¹ „Записки по българските въстания“ – Зах. Стоянов.

бим вожд? Не е ли това дошло още с майчиното мляко, укрепено от безначалния труд върху тая корава земя, дето всеки е брат на другия?

„Моите оборишки депутати са ангели, най-честните, идеални личности измежду народа... Подобни депутати българският народ няма да види вече, докато свят пребъде!“ – заявява гордо авторът на Записките.

Сега ония дни отдавна са отшумели, превърнати в легенда, нереална, както всички легенди. Възлегнат, с карабина на рамо, мургавият, простодушен пазач на мястото довършва разказа на своя дядо, един от верните хора на войводата. После почва за гората, за страшната самотия на зимните нощи. Млъква за миг, усмихва се неочаквано и посочва: „Хе там, до оня камък, идват да пият вода сърните...“

Долът потъва в сянка, само върховете на буките се полюшват, позлатени от залеза. Оборище се приготвя за сън. Тишината става още по-плътна, обгръща всичко, като че цялата Вселена се е прибрала в това място. Остър хлад иде от усоята. Нарамваме отново раниците и излизаме като в сън. Долу, в малката равнина, е още светло. Слънцето се е скрило вече, на запад небето е зеленикаво и студено. Бисернобели облачета са замрели настред път, неусетно се разнищват на перца, на сребърни конци и се стопяват после в мюгросивите пластове на изток. В стъменото поле изпъзвява приглушено песента на шурците. Мракът постепенно поглъща нещата. Едно куче лае надалеч припряно и радостно. Пред колибата на крайпътен бостан пламти огън, мърдат сенки, иде мирис на запалена слама и тор. После на завоя изчезва и това.

МЕЛНИК

Намръщена и няма, планината се открива бавно гънка след гънка в едно базкрайно и уморително еднообразие. Пълзим по изровения път сред хаотичното безреגיע на разхвърляни хълмища, потопени в дълбока тишина. Крайпътните храсти не шумолят, никаква птица не се обажда. Лъхат пустош безпределните кафяви ридове и в тоя предвечерен час шумът на мотора звучи откъснато и безотрадно с една злокобна отчетливост. Някакво чувство на нещо смътно познато, полуизгаснало в паметта и сега наново промърдало съзнанието. Сякаш си бил някога, преди хиляди години из тия същи гребени и хълмове, проснати като гърбове на праисторични чудовища – и също тъй неприветно и глухо са мълчали те в оня далечен час на залязващото слънце. Сякаш някакъв космичен сън от памтивека се е спуснал над тоя загубен кът и днес само стъпките разбуждат това мъртво мълчание.

Някъде, вдън урвата, реката бучи непрекъснато, пенлива и бърза. Ниските лъчи на слънцето огряват далеч там, на изток, лепнати на отвесния скат като лястовичи гнезда, тъмни къшурки на някакво селище. Ала и речният шум, и далечно то селце сякаш са родени пак от тоя безначален сън и ние се движим смутени, като в злобещата приказка за заспалото царство.

И когато след няколко минути пътят съв-

сем неочаквано се чупи и пред очите ни изведнъж, току до нас, лъсва оголеният скелет на Мелник, ние окончателно потъваме в страшното царство на миналото и пустошта.

Град?... Нима е град тоя безреген куп сручени и полусрутени каменни постройки, пръснати по двата бряга на изсъхналото корито? Това селище без улици, без глъч и без хора?...

Един призрак, мълчалив и трагичен, на изчезнал свят, едно видение от друго време, последни останки от странната смесица на старинно италианско градче с чисто ориенталски форми под яркия тюркоазен купол на това южно небе. Като бойни кули се издигат по склоновете на двата бряга оцелелите още домове: пет-десет метра каменни основи, със знаменитите, изгълбани вътре мелнишки изби, а на върха – широките гървени и джамлии чаргаи на къщата. Изправени на тия каменни нозе, те приличат на левенти хайдуту, с бели навои и рунтави калпаи, застанали на стража и вгледани към юг. А над и около тях в широка и зла усмивка, огрени от слънцето, се хият жълто-червените отвесни ридове, които заграждат в полукръг някогашното цветущо селище.

И тишина, подгудяваща тишина цару из тия развалини. Две войни са прошумели тук, едно след друго, и не са оставили наистина камък върху камък. И днес – така е от години вече – градът брои 721 жители: единствен град на земята навярно със 721 жители. И тия 721 човека довършват съня на града, на сградите, които една след друга се рушат, на опустошените безчетни лозя наоколо.

„Когато почнат гърждовете – разказват ни, – по цели дни не излизаме: дерето залива всичко, къщите се отделят съвсем и чакаме, докато пре-

мине... А щом една сграда се събори – пренасяме се в друга...”

Стъпките ни ехтят по изкривения калдъръм на пътеките. От мазгалите на високите стени лъха спарена влага и дъх на джибри. По стъклата на чардаците блестят жълти петна от залега и тук-там се мерне черна забрадка на старица, като старинна гравюра в рамката на прозореца.

... Тук е бил някогашният планински курорт на древна Византия. Тук е било далечното, но приятно място на заточение за висши – мирски и духовни – сановници на империята. Градът на седемдесетте черкви, руините на които бележат на срещния склон. По-късно и мюсюлманската власт не е досегнала това прикътано селище, закриляно от сенките на Пирин и Беласица. Ехтели са радостно бакърджийските дюкянчета; звънтели са от песни и глъч буйните лозя наоколо; кадила е над градеца своето гъсто благоухание черната шира; кервани коля са скърцали по равнините на Тракия и Македония, отнасяйки гранатовата кръв на планината. Животът е бил истински живот – пъстър, одухотворен и значителен, – не безпамятен и дълга агония...

Днес – една фурна, едно дюкянче-дупка с провесени въжа, чувалчета боб, няколко сапуна, прилежната фигура на планинец при две тенекии гребни ябълки – и безстрастната слънчева усмивка над това каменно гробище.

И все пак там, при входа на града, е шумно и людно. Утре е празник и под столетния чинар, дето се гуши схлупено кафене, са се събрали на приказка сиромашки облечени, но спретнати и весели хора. Искрящото вино пак обикаля столчетата, двама души ожесточено грусат ръце и викат:

„двесте наполеона“ – „сто петдесет!“ – пазарят кон. Отстрана другите дяволито ги поглеждат и задяват. А в кратките паузи на глъчката долита някъде отгоре и далеч мекият напев на окарина.

Сенките се угължават и преминават отвъд, по срещния рид. Небето се залива от синьо-зелени талази, ветреят замислено прошумява в клоните на чинара. Пада още една вечер над мъртвия град.

Смътна тъга залива нещата наоколо: колко призрачно е наистина всичко тук-долу, на земята!... Сякаш изведнъж безсмислицето и пустотата на Вселената плисва своя беззвучен, смразяващ смях и помрачава тихия Божи ген.

Сбогуваме се с града и хората. Една млада двойка, дошла от няколко месеца от София, ни изпраща. Бледи, изнурени, но енергични и умни лица: вчерашни младоженци, почти юноши – той с университетско образование, тя с полувисше. Тя предано се е облегла на ръката му, а неговата стройна фигура, стегната в шаячен пътен костюм, диша коравина и упорство. Гледам ги и ми става страшно. Какъв подвиг е да заровиш обичта и младостта си в тоза глухо място, дето всеки камък лъха безутешност и смърт! Но сдържаната – би казал човек – сериозна усмивка, която свети в очите на двамата, изведнъж ни смуцава, като че иска да каже: „Това е тъй просто и естествено: те са дошли тук граговолно, заедно да работят. Какво чудно в това?“

„Ще вървя с вас донякъде“ – казва момъкът. „Къде по това време? – питаме ние. – Нали утре е празник?“ „Той тая заран се върна от село, но утре има неделно училище в С. – отвърща меко гругарката му, – и не бива да отсъства...“ И на златноогнения фон на залега нейната самотна, изпра-

щаща фигура се изрязва, висока и тържествена, като благославяща магона.

Поемаме отново начупения път, по безкрайните хълмове. На склона, до един завой на пътя, двама души с мотики, наведени в зрача, коренят рядката гора и изравняват мястото. Нашият спътник посочва очертания правоъгълник: „Вижте как се завоюва тук земята – педя по педя... Приготвят нива за тютюн...“

И изведнъж широко просветление развява тежкото чувство от града. Някаква елементарно-проста и лъчезарна истина блясва ослепително. Тъй нищожни изглеждаха сега всички външни и временни неща, значителни дотрещина малко: нима те бяха същността в хилядолетния път на един народ?... Що от туй, че се рушат отделни градове, че гинат хора единици или стотини? Животът не е ли едно непрестанно преображение? Но чий? меч ще преломи тая сурова воля, която преодолява дори природата, и коя сила ще угаси това радостно съзнание за гълг и за правда, което не се бои от смъртта?...

В черната пролетна нощ блеснаха фаровете на машината. Встрани бягаха навъсените рътлини, полето се откриваше – тъмно, просторно, пълно с кипнали пролетни сили. Ние мълчахме сега, приобщени сякаш за пръв път с непознатата и велика гуша на народа.

1926

БАНСКО

Като детско лице е лицето на земята: една сянка на скръб или една усмивка, и то се преобразява мигновено и неузнаваемо. На тръгване от Петрич над главите ни грееше чисто небе. А вечерта, поемайки стръмното шосе през Прегела, Пирин и Рила бяха скрили чела в гъсти куршумени облаци. Ръждивата гора се стопяваше в снискения кръгозор и една закъсняла зимна тръпка бе замряла в хладния въздух. Едва към „Подпряната скала“ иззад разкъсаните облаци изплува непълният месец и разля мъртвата си усмивка над тоя хайдушки синор между двете хайдушки планини. Спираме за малко на това историческо място. Тънък ветреца лъхва в дола и старите буки и борове прощумяват изтихо, като въздишка. Надвесена над пътя, подпряна и гнес със съчки и клечици, скалата потайно мълчи, изпъстрена с дантелата на зелените лунни петна. Сякаш някаква безименна балада ще оживее ей сега пред очите ни... Тук, на тоя завой, преди четиридесет и три години се извърши гръзкото отвличане на мис Стои.

Като зърна от броеница се зареждат един след друг спомени, събития, подвизи и трагедии, които тепърва ще стават известни на света. Чувствата редица отрешени някогашни мъже се рее около нас в тоя призрачен час и възкресява патоса на вчерашното минало. Ала техните образи са строги, мълчаливи и унесени и само тъмният мъл-

беж на горага разказва героичната история на ония години. Защото ония, които вършиха тогава своето дело, нямаха време да разказват и пишат. А някогашното отделно събитие, интересно и в своите най-малки фактически подробности, заглъхва неизследвано, за да стане легенда и живее по-живо от действителността.

А днес е усмихнат слънчев ден, с чисто небе и топли струи из въздуха. Вървя из тъмните улички на моя странен градец и не мога да му се нарадвам. Всичко е тъй ново и същевременно тъй познато!

Кацнало върху това равнище, като че над останалия свят там – долу, и сгушено в скута на горага планина, то е запазило един прост и спокоен аристократизъм. И някакво детско гостолубие и ведрина, които се излъчват от усмихнатите очи на банчени, от грамадните порти и широките дървени веранди.

Тия просторни веранди и в последната къщурка на Банско! Те са наистина единствени в цялата наша страна, създадени сякаш само за съзерцание. Те всички гледат на юг, към Пирин, и нощем, когато далеч на североизток повисне жълтият нацърбен месец, всичко наоколо се превръща в някакъв героичен сън. Тогава в синята тишина се обаждат само от време на време меките удари от старата звънарня – голямо каменно сърце, което ритмично и напевно бие в мрака. Тогава голите конуси на планината светват със зеленикав блясък, издигат се още по-застрашително, а целият останал свят се стопява в тъмната сянка на подножието. Тогава Пирин поглъща полето, света и пространството, за да се възправи единствен господар на Вселената.

Днес под слънчевите лъчи той е все така суров и внушителен, но по-реален: едно подобие на Алпите, по-диво и по-легендарно, с тия зъбати и безредни конуси, прилични на древни кули, замъци и твърдини. И само Елтепе, встрани от другите, изрязва на кръгозора своя странен, геометрично-правилен трапец и гледа замислено от двете си страни Струма и Места, които бързат мълчаливо към Бяло море.

От Прегела до Беласица и от Юндола до Осоговските планини той изпълва със себе си въздуха, живота и времето на моя кът от земята ни. Той е подчинил всичко – всяка сграда, всяка билка, всяка песен, – моя побратим на Балкана, хайдушкият Пирин. Че в преходността на земните дни той едничък остава безсмъртен и горд, жив символ на спомена и вярата в племето, неуязвим като вечността.

... Тънък ветрец се плъзва под стрехите. Уличките, наполовина в сянка, криволят нагоре, чисти и прибрани: градчето винаги сякаш токущо е пометено. Тъмни гдукални домове се гледат едни други, пазейки ревниво славата на най-чистата българска архитектура. Грамадни двойни, вдълбани порти с резба и дървени мандала; на горния кат – пеци, издути и издадени над улицата; обширни зелени дворове, обилно напоявани извънре; и комините, тия художествено изработени, причудливи комини, които никога не се повтарят! Всичко това се е творило тук – упорито, спонтанно и вдъхновено. Че кротките черногрешковци, които ни се усмихват и поздравяват като стари познати, това са знаменитите майстори банчени – строители, резбари, самоуки изобретатели. Ето високата каменна звънарня с часовника, кой-

то и днес върви правилно, изработен от тукашен майстор; ето малките чукчета и дръжки по портите – истински художествени бибелота; ето пъстрата везба по накъдрените сукмани и върху престилките на банченки!...

Вечерта се спуска нежносиня и хладна. Далеч на северозапад потъмнява грамадата на Рила: вдясно веригата на Родопите се топи, куршумена и смътна, във вечерния зрач. Хе там, в дъното, е Демиркапия – потайната вратичка към някогашната робска земя... Колко беззаветни мъже, запътени към смъртта, са видели голите скали и навъсени чукари!... „Аз подвих под себе си кебето, затворих очи и полетях надолу в робската земя...“ – спомням си думите на Яворова за първото му влизане в Македония. А после тук, в тая пазва на Пирин, те си даваха среща като в малка столица и пристигаха от всички краища на поробената земя – от Огринско, от Вардара, от Серско и от Солунско...

Вън, в полето, нощта е паднала вече. Напред белее само шосето за Неврокоп и в тъмнината скърцат кертани кираджийски коля. Наблизо в градината на „Казиното“ гръмва в хор богрият припев на една от най-хубавите български песни:

*Ако ми крали, море, гунчето!...
Нека ми ѝ живо, море, момчето!...*

И за дълги години тая нощ в Банско ще остане в паметта ни. Под черното небе, поръсено със сребърен прах, блестяха като едри елмази електрическите лампи из улиците: градчето беснува в някакъв беззвучен пароксизъм от излишък на светлина.

Заранта едно равно и мелодично жужене се

носи наоколо, сякаш само пространството трепти в тих звънтеж: пчелите са изпълнили в тая бистра априлска сутрин цъфналото гробище на Банско. Снискана доземи и потънала в избуяли бурени и цветя, столетната черквица дреме под сребърен слънчев дъжд. Дреме вътре опрашен и запустел великолепният, единственият по рода си цял от дървена резба олтар – стилизувани птици, цветя и чудовища, замрели в причудливите спазми на едно буйно и примитивно въображение. И в усойния полузрак на каменната сграда, полупогребана от времето, само тънко изписаните очи на иконите гледат укорно и скръбно.

Гъст и неподвижен хлад ни обгръща между тия вековни стени, никакъв шум от живота не долита вътре: ненарушим, тежък сън на морско дъно, безпределно студено царство на небитието... И инстинктивно ние отстъпваме през дървената портичка – към простора и чистия въздух, към слънчевия празник, който е залял навън пространството и земята.

Какъв тих и радостен Божи ден!

Между тревясалите пътеки – големи каменни кръстове и плочи с полуизличени надписи. Спираме при някои: „Зде... лежи тело раб божи Димитрия Кост. х. Н... преставися в лето 1814...“, „Зде почивае поклонник В... 1812 ...“ Като легенда звучат тук тия дати: 1812, 1814, 1832...

Някъде е шумял светът и големият живот; ехтели са събития, гърмели са войни и революции; тъмнела е земята от тежките стъпки на победи и разрушения... Но тука е било все така тихо, далечно, ведро и спокойно, тъй мъдро спокойно, както бива в недостъпните планински върхове.

И гост за няколко дни само, аз се разхождам

гнес из това усамотено място, дето смъртта е загубила своя ужасяващ образ и е само друга форма на живота – няма и потайна, но затова още по-дълбока и значителна. Сякаш всичко телесно се свлича и отпада неусетно някъде долу и в тая кристална висина остава само трепетът на духа, стопен в бездънния лазур на Вселената.

И един страстен копнеж бликва неочаквано в сърцето ми: в оня неизвестен миг, когато стигна чертата на земните си дни – тук именно да легна завинаги, в тая пазва на земята, дето въздухът е свеж като изстудено питие; дето слънчевите лъчи блестят като сияние на черковен нимб, дето зъберите на Пирин ще бдят векове и хилядолетия над моя радостен сън и над живота на моя народ...

1928

РИЛСКИ МАНАСТИР

Мъчно би могло да се определи наистина де свършва природното и отде почва човешкото дело: така неразделно сплетени са те тука в някакво грандиозно единство. Неразторгаемо обръчение на пустинника с тая чудесна планина, звънтящото име на която излъчва ведрина и усмихнато девическо целомъдрие. Обител – ето най-вярната дума за тоя зелен лабиринт, извисен над земята, с неговите синкаво-мъгляви дебри, с далечните чуки, излени като че от непрозрачно стъкло, с пещери, с тия води – тук, там, навсякъде, които звучат вечер като далечен хор; обител – тоя черковен дом, изумителен като постройка и като белег за онова, което го е сътворило някога – с неговите параклиси и скитове вдън скалите, с аязми и чешми, по които висят тасчета – „пий за здраве“ – от простодушни дарители, с клепалата, с лястовиците, прилични на монахини, които мълаливо се стрелват между дървените колони, със сумрачните калугерски фигури привечер по пейките, над които се изписва в тоя миг като на огромен иконостас тънкият сребърен месец.

Обител – не пустиня. Нещата добиват тук особен образ, освободени от всякаква връзка със света извън тях, натежнели от значителност, препълнени от някакъв трептящ космичен смисъл. В тоя горещ летен ден, когато из гъсто синьото небе изплуват бели облаци, тръгнали от-

към Рибните езера, и сенките им бягат по хълмовете, всичко тук – тия ливади с хиляди нацъфтели цветя – сини, жълти, бели, морави – ококорени между високите полюшнати треви; целият видим и невидим свят на хвърчащи, заскачали, пълзящи животинчета; сивите колони на буките, едва-едва поскръзващи от ветреца, разстлали своята слънчева дантела по пътеката, звънциите на егритите кафяви крави, които пасат между клека по върховете; разпенените потоци по урвите; и това странно птиче, което се обажда като човешки глас иззад пещерата на свети Ивана – всичко това гиша, блести, цвърти, звънти, блика от неудържим земен благословен живот. Той свети гори в скръбно-мъдрата усмивка на отец Калистрат – и в онова езеро там горе, по пресъхналото дъно на което бавно минава сега черда говеда, но което напролет пак ще се изпълни с чиста вода от снеговете, като символ на вечното възраждане.

Човешки паметник за същото безсмъртие е това огромно светилище. Може би най-великото и най-прекрасното, което е създал българският народ, е тук. Тук единствено може да се проумее вътрешната сила на един човек и на един народ, когато те са едно и също. Тук няма древност – поетична, но мъртва. Смъртта е отстъпила победена и човекът е създал нещо неизмеримо по-значително от себе си. Всяко разрушаване на манастира го е възкресявало всеки път по-голям и похубав. Сега, като се изключат постниците и кулата, той е на възраст само сто и няколко години. Но човек наистина се стъписва пред това неравнимо дело на далечния неук майстор и на онези, неизвестните, които са стояли зад него. Десетки огромни колони от камък, три четирикрат-

ни крила със зидове от по два метра, безброй гървени стълбове, чардаци-розетки, богатата вътрешна и външна украса – как е могло да се съгради всичко това в дълбочините на още девствена планина, в онова време, при ония условия, с тогавашните средства? Тук не е имало ангария, нито трудова повинност. Не е строила гържава, а един народ, и то – поробен. И тоя народ – безименни селяни, еснафи, гребни духовници – е издигнал една истинска крепост, за да запази безсмъртното, което носи в себе си – своето съзнание и езика си. Една твърдина не за разрушения и зло, едно укрепление на човешка обич, на мъдрост и на светлина. Един бастион на духа, едничък оцелял сред толкова някогашни крепости, градени за тленни неща и превърнати днес в прах.

Времената отдавна са други, разбира се. (Днес манастирът се осветлява с електричество, всяка стая има течаща вода, колата на кооперацията стоварва стоки в склада.) Ала това е само облик, то не е променило същината, която поне веднъж в годината – всеки 28 август¹ – се разкрива отново с всички си блясък.

Трябва да пристигнете привечер срещу тоя ден, по южния път за манастира. Слънцето току-що е залязло над Сегемте езера, хладина се промъква в широката клисура, реката шуми по-отчетливо. На последния завой изведнъж се възправя огромното каменно лице на обителта, с чудесната порта, светнала от лампи, зад която с всяка нова стъпка се разтварят пространният двор, целият озарен от стотици светлини, със стълби, аркади и чардаци, странно напомнящи площада

¹ Празникът на манастира.

„Св. Марко“ във Венеция. Тих мълвеж се носи вътре, едно множество, благочинно и усмихнато, бавно се люшва, подобно водите на спокойно езеро. По средата черквата грее в зрача като вълшебна златна кутия и над всичко трепти сгържаната суетния на някакво радостно очакване. Тогава отвъд, по самоковския път, край реката, по близките склонове, из скосените ливади, чак до Бялата чешма, пламтят безброй огньове: стотици коля и каруци, окичени с венци по чергулата и добитъка, са пристигнали от всичките български краища за празника. Утре хиляди поклонници в бели ризи изпод новите, още с гънки от сандъците сукмани и абички ще гарят манастира с погачи, с агнета, юнчета, пешкири и покривки, ще вземат нафора в черква, ще се поклонят на мощите, ще запляят към постниците и гроба, ще накупят кръстчета, икони, шампи за „двадесеттиях митарства“, и на третия ден ще отпътуват отново през посърналите вече гори, възкресявайки така едно минало, което е още действителност.

Религиозност – или столетна традиция? Може би само потребност за ритуал? Или някаква смътна нужда за нещо по-висше? Бог знае какво се крие в тая непозната човешка душа, в тая обикновено толкова трезвена, почти лишена от мистика и вяра душа на днешния българин.

Може би така е било и по-рано. За малкия човек вярата никога не е била всекидневен въздух. Ала някога, преди години, малкият човек е откъснал от залъка си своя сиромашки грош, за да приготви един празник на душата си. Така, веднъж в годината, той се приближава до своя Бог – и това стига! През тия дни всички лица тука светят от доброта, ни една хула не се чува, ръцете са щедри

като никога. Ще срещнете дружини, които са пътували 5-6 дни пеша, боси или с изпокъсани терлици, за да поемат обратно по същия път чак до Средногорието или Тракия.

А отзарана през двора, насечен от сенки и слънчев блясък, мина превит огве недъгав мъж, почти носен на ръце от двамина здрави. Богомолците, излезли от храма, потъваха измежду колоните, в зрачните одаи. Неочаквано тихо хълцане, като скимтене, се разнесе наблизо. На гве крачки едно полупарализирано момиче, крепено от стара жена, плачеше, тътрейки накриво своя вдървен крак.

– Ама какво ти стана, чего? – питаше старичката. – Защо плачеш? Недей така, нали си дошла за изцеление, не гневи Бога!

Болната спря за миг и с хълцане отвърна:

– Видя ли... видя ли го онзи... дето го носеха?... Мъчно ми е за него.

Тая клета, премазана гуша се бе почувствала изведнъж тъй щастлива и толкова богата, че можеше да гарява другите с милост. Чудото бе станало: когато почнеш да чувстваш чуждото страдание, вече си престанал сам да страдаш.

Сега, сегнал до прелестния фонтан на черквата, целият сякаш от филигран, аз се опитвам да изброя, за себе си, всичките съкровища на това място. Всяко ново идване наистина ги умножава, незабелязвани при предишното и неизчерпаеми.

Вечерната свърши преди малко, два морави гълъба ходят по стъпалата, откъм общите стаи на четвъртия етаж иде едногласен хор на жени, които продължават молитвата си. Черквата свети още. Колко много злато, слънца, нимбоове, сребърни ръце, ризници и крила, чудодейни икони и мощи, ра-

заядени от устните на поклонници!... И изведнъж еретични мисли нахлуват в съзнанието ми: не е ли обредността на православие то негъг, който го руши дълбоко извътре? Тоя блясък, тая тържественост – внушителна, но повече властна, отколкото възбуждаща, – тая форма, в която сякаш се изчерпват Божиите повеления – не е ли това преграда към чистата вяра? Българското православие роди наистина създателите на една нация и по-късно на една държава. То извая неповторими фигури на борци, на водачи, на възбуждени народни първенци. Но даде ли то го днес дълбокия мислител, философ, тревожния дух, който непрекъснато, през всички времена, търси яснота в неразрешените земни неща? Отрази ли се в творчеството на българския гений оная „божествена тишина“, която иде от непомътената бистрота на душата?...

Ненужни въпроси, неуместни упори: мъдростта е да оцениш това, което е, не онова, което липсва. И все пак тоя гигантски каменен паметник, запазван и възбуждащ се през хилядо години, сам по себе си е един отговор. Там, във вътрешността на южната порта, една малка фреска „Пролет“ стои вече почти сто години, с овчаря, със стадото, с матовото небе над тях, еднакво езическа или християнска, но лъчезарна и прекрасна. Тук, отсреща на южната храмова стена, е стенописната композиция за „дяволовите слуги“, наивна и чудесна в същото време, с тия волове и коне, които гледат възмутено и строго, с дявола, който танцува във въздуха, с тия ангелски и греховни лица на момичетата изкусителки, изящни във фигури и движения, излезли сякаш от някоя персийска миниатюра. Вътре – сред кипналите от разточителна фантазия дърворезби, десетки ико-

ни, свършени по сюжестия, простота и наситеност, сложни композиции по куполите – колоритно и чисто ехо на Ренесанса – и безукорни портрети на ктитори, непостижати от никой днешен художник у нас. Това богатство – заедно с монументалната, артистично причудлива сграда – не е ли то слязлото благоволение върху народа ни, за да сътвори тук едно чудо на дълбоко изкуство и на изключителна духовност?

И не е ли това всъщност единствената наша религия, макар и с друго име?

1942

РОДОПИ

Гледаме върху насрещния комин голямо празно гнездо.

– Щъркелите ли? А! Те заминаха още към Преображение – обяснява старият кафеджия, слагайки поднос с широки филджани. – Останаха само два-три тука, не смеят да тръгнат, нямат сила, види се, да хвъркнат надалеч... Ще измрат през зимата, пък и да оцелеят, напролет, като се върнат другите – ще ги изкълват...

И добавя кротко усмихнат:

– И тъй, и инак – все лошо...

Вляво южната махала на Брацигово се издига на склона, огряна зловещо и озъбена в спокойния залез. Те са още запазени, почти всичките, тия стари, обширни български къщи, с високи каменни основи и гървени катове, боядисани жълто, със сини стрехи и первази около изгадените прозорци. Тясно прилепени една до друга, надничащи през раменете си към слънцето, те лаят нагоре по оголелия скат на планината, занемели и окичени само с безброй низи тютюн. Калдъръмената уличка се промушва между тях, стръмна и начупена, осеяна с купища смет и тук-там с по някоя старица, седнала до портата да чисти боб.

Като щъркели, изоставени от другарите си и от времето, те чакат зимата да ги приспи завинаги или ако оцелеят, да бъдат изкълвани от новото ято, което не иска да ги познава: ето –

там, в центъра, че и тук дори блестят „модерните“ постройки на градчето, което се мъчи да влезе в ритъма на един друг живот. И така е навсякъде по българската земя.

Кой ще разкаже някога мъчаливата агония на старите градове, в които е затворен още, както в паметта на бодър столетник, образът на някогашното време, което гнес, за младите, не е вече дори история, а само легенда? Кой ще възсъздаде във всичката му дълбочина и патинирана поезия „оня живот, заключен в тия широки чардаци с изрязани от гърбо или изписани тавани, с наивно изрисувани по стените оковани лъвчета, със старинни щампи и сеgefени йерусалимски иконостаси в ъглите? Тия порти с чудесни чукчета – гървени или железни, – прозорчета, по които грее мушката, висят розови обички и мирише босилек? Тия хладни дворове, постлани с плочи и с вага по средата, потънали в асми, чимшир и латинки, заглушени гнес, както всички мъртви къщи, от буйно разраснали смоковници? Мъничките комшулуци, които водят скрито от къща в къща, от една улица в друга, нагоре, все по-нагоре, към гората на върха, към Балкана, към най-скъпото, без което не може да се живее – свободата? Кой ще оживи онзи дух на сурово благородство, на яснота и здрав смисъл, на страстната обич към нещо, което е по-горно от обикновеното животуване?

Потъват в земята, напуснати и бурениясали, непознати дори и за ония, които трябва да имат грижа за тях, старите махали на Брацигово, на Панагюрище, на Сливен, на Малко Търново, разбутани грубо или разсичани и изтърбушени от варварски ръце. Би казал човек, някаква сатанинска воля на разрушение и загрозяване планомерно и упорито се осъществява.

Само земята остава същата – неизразимо прекрасна в тия късни летни дни. Затова, когато напускаме Батак, гето в полузаровената черква-светиня костите на мъчениците са струпани все така, както и преди десет години, в същите открити сандъци, навярно още от онова далечно време, и когато напред се открива широкото Баташко поле, единствено в нашата земя, спокойствието на вечните неща усмирява тутакси гребните човешки жалби и негодувания. През дните на есенното отлитане тук е сборното място на църкелите, които се готвят за далечен път, и тогава цялото поле побелява от хилядите птици. По-късно, през някои слънчеви октомврийски дни, това поле, някогашно тресавище, простряно между два гориста ската, със своята висока, оредяла вече трева, сивосребриста, под есенните лъчи прилича на лунен пейзаж, виден на съне в някаква друга планета.

После гората веднага ни поема – нагоре и все по-навътре, – най-голямата и най-хубава гора – Доспатските Родопи. Пътят криволи и възлиза по урви, над бързеи с прогнати мостове, изровен, тесен, разнебитен път – най-прекият към Бяло море. Той се задушава, натиснат отвсякъде от тия безчислени, несвършващи борове, смърчове, ели, потънали в ненарушимо мълчание. И когато спреш за минута, чуваш само едва-едва далечно посърцване на коли, натоварени с трупи и дъски, и бие-нето на собственото си сърце. На всеки завой поточета и вирове излизат из планинските недра и се губят в широките поляни – ливади с гъста, сочна и гъхава трева. И отново около тях – гора, наблизено, по-далеч, до хоризонта и отвъд него, потопила целия свят в своя кобалтовозелен океан. Най-сетне на едно широко равнище пътят ни оставя,

за да заслужи към Неврокопското поле. Планината разтваря наново други непознати пътеки и открива пред очите ни един изумителен свят.

Думите отстъпват немощни и никое платно не ще възсъздаде това неவிждано природно разточителство. Знам: не само после, през спомена, но и днес, когато нозете ми са мокри от дебелата слана, разтопена сега от слънцето, и тук-там из колибите пуши синкав дим; и в тия нощи, през които клопатарите на едрите, бели волове, пуснати на паша, се сливат с брилянтния блясък на звездното небе – всичко тук е една друга действителност. Нечие лъчезарно въображение е сътворило в пространството между Ташбоаз – Дженефра – Чатъма и Беглика едно истинско чудо. Чудо, което живее само за себе си, откъснато от останалия свят, усмихнато, мълчаливо и тайнствено, лице с лице само с небето. През това малко равнище, високо 1550-1600 м, лъкатят между тучните ливади и вековната гора три-четири малки реки – най-странните реки, които може да съществуват. Мълчаливи, бързи, бистри като планински кристал, пълни с най-нежната риба и със сиво-жълти камъчета по дъното, те се въртят като омагьосани из пухкавите гъсти ливади, правят завои на всеки два-три метра, минават под мостчета от повалени стволоче или под свод от сплетени клони, гето цари памтвековна тишина и зграч. Прекрасни като неми девойчета от приказките, те бързат из вълшебната гора и поляните и гето поминат – всичко изведнъж става радостно, по-хубаво и чисто. Може би няма към от българската земя по-тайнствен и в същото време по-лъчезарен. Въздухът е плътен и лек, като студена изборна вода, и гъха на смола и згравец: привечер

небето над боровите фосфоресцира, в черните деб-ри на гората пламват тук-там огньове с размър-гани наоколо огромни сенки. В тъмното се чуе са-мо спокойно сумтене и похрупване на пуснатия добитък. Далеч един прозорец на лесничейството светва като маяк.

Градските хора рядко замърсяват девстве-ността на тия краища. Гората, огромна и могъ-ща, живее с живота на хилядите съществування, които пази, и тя дори не ги скрива.

Затова днес малкият син на лесничея прис-тигна, светнал от радост: видял в гората две сър-ни. „Колко бяха хубави-и!“ Баща му се усмихва:

– Ами мечето? Помниш ли мечето?... – И го-бавя: – Преди месец стражарите бяха хванали ед-но мече. Подгонили ги с майка му, тя избягала, пък то се качило на едно гърво и квичи ли, квичи, кол-кото му глас гържи. Донесоха го тук – ей такова едно мъничко, като куче. Държахме го един ден...

– После?

– После – какво? Пуснахме го пак в гората. Поогледа се първо, че като хукна, като почна от-ново да квичи – вика майка си. ..

Слънцето потъна в назъбения от смърчове хоризонт. Река потъмнява. Пътеката прили-ча на проход, изгълбан между стени от черни гър-веса. Един заек пресича пътя и се изгубва нагоре. При изхода, към близката поляна, нещо помръдва в едно гърво. Спираме на две-три крачки. Една ка-теричка скача като маймуна от клон на клон, спуска се изведнъж надолу по стъблото и пак бър-зо се връща. След минута от друг клон се появява друга. Сега в замрялата привечер на горските гъл-бочини ние присъстваме на една странна игра. Двете прекрасни зверчета се гонят ту горе, ту

долу по ствола, крият се едно от друго и се деб-нат, като в същинска криеница, минават бегом по съседните гървета, слизат на земята, после ся-гат върху гърнерите с наперени опашки и гледат към нас със спокойно любопитство, без никакъв страх. И безкрайната черна гора, и тъмното ог-ледало на водата, и първата звезда, която трепва на зеленикавото небе – всичко се превръща извед-нъж в една чудесна приказка, на която само наши-те човешки съществування остават чужди и съв-сем непотребни.

1940

ЛАЗУРНИЯТ БРЯГ

Осъмваме в Лион. Мокра дрезгавина притиска обширния перон на Лион Пераш. В бюфета светят ярки глобуси, дами в кожени палта и мъже с пътни каскети присягат за минута да закусят, гарсоните разнасят горещо ароматично кафе. Във въздуха се носи специфичният мирис на голяма гара и мразовитият гъх на зимно утро.

Ала колкото се спускаме надолу, толкова всичко наоколо се променя. Вълшебно преображение се извършва пред очите ни. Мъглата се вдига, сгъстена в бели перести облаци, земята е влажна, на места суха, с нежна зелена трева. И когато отминаваме Валанс, слънцето се смее от едно избистрено синьо небе. Тъмните северни дни остават назад, като тежък сън, и Прованс ни посреща със своята широка прегръдка.

Равнината се разгъва – вълниста и сивозеленикава, с ниски маслинови гори. Стари, бели грачета се редят край линията – Оранж, Авиньон, Арл. Мякват се слънчеви площи с евкалиптуси, сиво-черни папски замъци, влакът фучи край портокалови градини и спира най-после на брега, дето греме, сладко изтегната, южната хубавица Марсилия.

Оттук започва Лазурният бряг, брегът на синьото море, което ни съпровожда вдясно, като радостна усмивка. Оттук нататък е брегът на палмите, на пиниите, на портокалите, на цветя-

та, обезумели от багри и мирис. Брегът на щастливите в моя свят...

Влакът се изпълва с южняци, мургави, пълнокръвни хора, които ядат сугжучета с чесън, напевно разговарят и пият гъсто черно вино. Слънцето клони към залез. В топлите вагони, като в летни дни, светят стълбове пращинки. Група млади войници в своите сини униформи слизат в Тулон. Тук кръгозорът е ограден от големия порт и от мълчаливите бастиони наоколо. След малко влакът фучи край червени скатове, полета от цветя и навлиза окончателно между палми и борове. Край линията бягат огромните пъстри реклами за бенедиктин и чинцано. Ето Сен Рафаел, потънал в зеленина между червените сипеи на брега. Ето Жуан ле Пен и Фрежюс – две случайни места, станали исторически от живота на великия корсиканец. Сега Жуан ле Пен е най-новият моден курорт и десетина кожени куфара и тояжки за голф се свалят от влака. Широкото море се открива вече напълно – синьо, успокояващо, радостно. Един асфалтиран път върви току по края на брега, ограден с парапет, и навремени някое бързо торпедо като снаряд префучава и отминава. Мярка се като видение царската еспланада на Кан. Ето и Антиб, Антиб върху изгадения в морето нос, с цветните вили по брега. Дали в малкото пристанище не белеят още платната на Мопасановата яхта? Отминаваме по-нататък. След половина час влакът спира най-после на малката гара на Ница. Сърцето на Лазурния бряг. Столицата на Приморските Алпи. Родината на Ванлоо, на Масена, на Гарибалди. Градът на тъмнокървавите карамфили, на карнавала и на санаториумите.

Днес Ница не е вече приказният град отпре-

ди две-три десетилетия. Той е демократизиран, достъпен. Блясъкът, безгрижието и снобизмът се отместиха към Кан, към Сен Рафаел, най-вече – в Жуан ле Пен. Ница сега е само гвестахийден град, с фабрики, работници, моряшки барове, ресторани à prix fixe¹ и клонове от универсалните магазини. Един ред оскубани палми по „Променад-де-з-Ачгле“, две казина, безброй евтини пансиони, куп безработни фотографии на кея и 400-те стаи на „Megresco“ поддържат външния облик на някакъв празник, в който, уви, няма нищо празнично. Само морето, това сапфирно, милуващо море, е все същото. И още, всяка заран на пазара пламват грамадните купища цветя и насищат въздуха с плътен, замайващ парфюм. По брега сноват наистина скъпи коли; на петчасовия чай двете казина трещят от джаз и радио. Но това е само краят, свършекът на едно тържество, отсветът на една слава, която угасва. Затова пък просторната „Avenue de la Victoire“ със своя чудесен купол от преплетени клони е тъй тиха, прозрачно лека в тия дни, окъпани в синева и топли струи, в тия януарски дни, които приличат на майски утрини. На ъглите, под китки палми, чакат файтончета със звънци и ленти, подобни на цариградските кола с мулета, които возят за Ункяр сую; продавачките на сувенири стоят при вратите на пъстрите дюкянчета; кола с топъл, златист хляб излиза от пекарницата; по терасите на кафенетата местните жители пият своя аперитив и разтварят днешния брой на „Le Niçois“. Светъл, провинциален покой, свежо и радостно чувство, което пронизва нещата и в десетина дни измива окончател-

¹ Определени цени.

но всички утайки, напластени в трескавия живот там, горе. Когато фабричните свирки обаждат дванадесет, рестораните и малките италиански кремери, дето сервират вкусна супа в пръстени гърнета, макарони и печени сардини, се изпълват с тиха публика – чиновници, гребни рантиета и скромни туристи, дошли да видят Лазурния бряг със спестените си 300 – 400 франка.

По стените висят огромни афиши: в средата на февруари почват големите тържества по случай пристигането на Негово величество крал Карнавал. Последният остатък от славата на Ница, традиционният блестящ ритуал, всяка година приготвян отрано и грижливо, с неизменна програма: шествия, бой с цветя, конски надбягвания, маски и награди. Тогава от цяла Френска и Италианска Ривиера, от Париж, че дори от Англия ще се стекат луксозни коли, окичени с цветя, и жени, улиците ще кипнат от глъчка, музика и любов и Ница ще преживее няколко генонощия от своето златно минало. Сега е още рано. Сега е само очакването, спокойно и делнично. Широкият площад „Масена“, облян от слънце, е празен и тих. Един трамвай чакан на ъгъла и за няколко франка ще ни отведе далеч на изток, почти до края на френския бряг.

Поемаме из тесните улички на стария град. Един паметник на Гарибaldi, посивял и голям за малкия площад. Един панаир с разпънати шатри: механична музика, гървени кончета, фишечета и грамаден фургон-жилище със саксия мушката и котка до нея. В мътната вода на стария порт дремят няколко платнохода. Вляво се издига върхът Борон с гробищата: международният град на мъртвите, дошли от всички краища на света да угаснат от туберкулоза в цветните градини на Ница.

Далеч на север – алпийските поляни на Грас с безпределните жасминови ливади, които се косят като сено, и с юзини за парфюми. Сега трамваят излиза на широкото асфалтово шосе. Вляво се редят разкошни вили сред тъмна зеленина, осеяна със златните точки на портокали и мандарини. Оттук се вижда цялата извивка на „Променаг-де-з-Англе“, с цветни чадъри и тоалети; долу, точно под тях, но невидими отгоре, няколко бездомници спят по каменливия бряг, а двамина перат ризите си в морето...

Сега поемаме вече по самия ръб на планината. Вдясно е безпределната люспеста мантиня на Средиземно море, вляво – стръмният масив на Приморските Алпи, набразден от урви, долове и усои, с притулени в тях вили. На места пътят слиза до самото море и тогава вълните мокрят трамвая с весели пенести пръски. Всеки миг планината се измества и открива нови великоления, като чудесен филм, който непрестанно се развива. И само пъстрите плакати по пътя, безшумно летящите край нас коли и станциите за бензин – шарени като играчки – напомнят, че това е действителност, а не екран. Трамваят спира по малки поселища, слизат и се качват хора с кошници и пакети, школници с чанти и потъват в зашумени алеи. Ето Вилфранш, военното пристанище, с два бронирани парахода извън порта, прилични оттук на сиви детски корабчета. Ето и Болийо – няколко пансиона, няколко хотела, на кръстопътя магазин с „Парижки моди“. След един час минаваме границата на друга държава и влизаме в земята на Негово височество княза на Монако. Не може да се каже, че е голямо царство наистина: два града, и те залепени един до друг – Монако и

Монте Карло. Но – все пак царство, достатъчно в тия неверни времена. Царство с две най-необходими неща: полиция и пари. Полиция – с наметала; триъгълни шапки и шпаги, – излязла от някоя старинна оперета и вардена на свой ред от спретените полицаи на френската република. Парите – за тях по-нататък.

По живописно нависналите към залива къмове – дворци, хотели, вили сред палми, портокали и цветя. Синевата на небето и блясъкът на морската шир ослепяват очите. Топли струи, парфюмирани и игриви, размърдват свежия въздух. Едно знаме се развива на един покрив. Един оркестър довършва увертюрата на „Летящият холандец“. Ние сме вече сред Монте Карло.

Пъстра, тиха тъпна се разхожда из алеите около Казиното. Космополитна тъпна, блазирана, равнодушна към всичко, дошла само за рулетката. Градчето е малко, луксозно градче-хотел, с асфалтирани улици, кристални витрини, зад които светят гуаманти и перли и ярко пламтят карамфили, рози, гигантски хризантеми, чудовищни орхидеи. По масите на „Кафе дьо Пари“ искрят цветни коктейли; в кратките паузи на музиката се чува равна, заглушена мъква. Слънцето се спуска тихо над зданията на Монако. Чудесният мраморен бюст на Масне розовее, тихо и скръбно усмихнат. Какво търси тоя музикант в това гнездо на лудост и злато?...

Няколко великолепни тераси – истински висящи градини – слизат оттук чак долу, до брега. Там ласкаво погледва морето и от време на време се чува пуком. Стрелбището. Стрелбата на гълъби, любимият спорт на Монте Карло. Оттук се вижда широката пясъчна площадка на брега с не-

забележима дупка в средата, отдето, изтласквани механически, изхвъркват един след друг гълъби и бавно полетяват. Малко встрани дами и господа, с приготвени пушки, се прицелват в птицата – розова в лъчите на заника – и нейният летеж изведнъж се прерязва: тя тупва окървавена върху пясъка. В следния миг – нова изхвърква и нови гърмежи пукат. За няколко минути десетина бели телца лежат по пясъка...

Слънцето се скрива. Наг целия залив се премята теменужена сянка. Една бяла яхта близа в малкия порт. На мачтата се вее знаме с полумесяц и звезда. Някой скучаещ бей пристига от Алжир или Египет.

Грамагните прозорци на Казиното светват. Там рулетката неспирно върти своята мелница и меле долари, франкове, лири и гулгени, надежди и тревоги, любов и съществувания. В тоя райски кът на земята, в тоя гаснещ и прекрасен Божи ген тя изглежда абсурдна измислица, злокобен угол с човекояди челюсти, апокалиптично чудовище, хипнотизиращо, бездушно и фатално.

Откъм морето лъхва хлад. Време е да се връщаме. Полупразният трамвай, който ни отнася, се плъзга по зграчния път. На спирките голита глухият ропот на морето. Фарът на Вилфранш свети в мрачина. След малко тихите улици на Ница отново ни посрещат в тая последна нощ на Лазурния бряг.

Заранта ни заварва в шумните булеварди на Марсилия. Ясен и мразовит ден свети над тоя град с чинари и пинии, с фесове и кафенета. Какъв странен и хубав град! Някакво великолепно съчетание на екзотика, на ориенталска бавност с бързия трескав ритъм на милионните западни гра-

дове. Тая загъхана, устремена към борсата тълпа и пълните тъмнооки провансалки, които продават цветя в своите високи бугки, спокойно плетат и разговарят. Тайнствените дупки на моряшките барове, отдето надничат смугли глави на мулати и анамити, и Големият мост със своите чудовищни железни лостове, клетки и мрежи. Само едно генонощие оттук е Африка, жълтите пясъци, вечното лято, белите бурнуси; само една нощ нагоре е Париж, Нормандия, Север, вечните мъгли, многоетажните здания. И тоя праг на два свята се усмива двусмислено и мамещо с лазура на това небе и това море.

Широкият кръгозор на пристанището е замрежен от мачти, комини, платна, граги и подемни кранове. Могъщ гърмол се носи към брега. Сирените реват, фабрични свирки пишат, тупат мотори, проточени команди на всички езици, виковете на матроси. Виприните на агенциите съобщават отплавания за Хонконг, Кейптаун, Мадагаскар, Сигни...

Една редица синеоки моряци в чисти сини грехи, прехванати за рамената, тръгват с песни по широкия кей към тесните напречни улочки. Десетина моторни лодки канят на разходка към островчето на Chateau d'If. А по-отвъд, на пазарния площад, търговките излагат всичките съестни съкровища на морето: раци, скариди, змиорки, скумрии, чудновати и страшни непознати риби, морски звезди, таралежи и миди. Трошат се черупки, хрущят кости, цвърчат тигани с прованско масло, в студения въздух се носи мирис на пържена риба, сол и прясна кръв. Обкичен с килимчета, сърмени кърпи и мъниста, меланхоличен алжирец се шура из навалищата и настойчиво предлага стоката си...

Вечерта се спуска и запалва светлини по широкия булевард. Тълпата расте, трамваите неспирно звънят, автомобили реват, продавачите на тичам: „Le petit Marseillais“¹ Омсвѣтъм на залеза гасне върху челото на „Notre Dame de la Garde“...²

На гарата бързият нощен влак пъхти за тръгване. Кристалните стъкла на спалния вагон блестят запотени. Третоκласното купе е почти празно. Ние наемаме по едно одеяло и възглавница и се настиваме там. Нощта е студена и гъла. Влакът фучи вече и ни отнася по-нагоре и по-нагоре, на север, към влагата и полузрака, към мокрите тротоари на Париж, гето отново, като Фата Моргана, ще се мярка златносинята приказка на Лазурния бряг.

1926

¹ Малкият марсилец.² „Богородица-Закрилница“.

ДВЕ РАСИ

Какъв безотраден, мокър ден легна неочаквано над Лазурния бряг! Припъзлял сякаш из мъглиците предели на Нормандия, из калните предградия на Париж. Неприличен ден за сините влакове с трите златни букви P. L. M., за зелените палми и цъфтящите брегове на Приморските Алпи.

Отзарана слънцето лееше водопади сребро над Кралските градини и тихите улици на Ница, морето и небето взаимно се усмихваха като сини детски очи, а „Променаг-де-з – Англе“ трептеше от белите дамски фигури и пъстри чадъри.

Сега – равно и безнадеждно вали. Кръгозорът се е стеснил и от Антиб до Вилфранш висне като похлупак едно беззрачно небе от съзстена влага.

Вдигнал яката на пардесюто си, излизам от малката гара на Кан и сам недоумявам: каква прищявка на съдбата ме изхвърли насам, любезни?... Кан – аристократичната красавица на Ривиерата, зимният курорт на принцове и милиардери, любимото убежище на Мопасана и на безгрижните в тоя свят, едничкото селище може би, гето липсват спасителните надписи: „Ресторан с определена цена – 1 фр. и 50 сантимта“... Пôвбрага!... Не сме ли всички от едно тесто – и ония, които отиват сега в черки облекла към английските хотели, ти, който слизаш от третоκласния вагон на междуградския влак?... Хайде! Ти имаш право на няколко часа тук, гето другите пилеят месеци и години!

Дъждът плющи по асфалтираната улица. Воден прах мрежи тежките здания, в прозорците на които пъстрейт вече дискретните абажури на запалени лампи. На малкия кръстопът стражарят, измокрен в своята пелеринка, направлява беззвучния низ луксозни коли „Пакар“, „Хиспано“, „Ролс-Ройс“, блеснали вътре с цветя, кожи и скъпоценна женска плът. Няма товарни коли, които гърмолят, няма забързали пешеходци; само един трамвай, жалък сред широките тихи улици на това царско градче. Няма кресливи афиши и улични продавачи; само кратки английски надписи и тук-там през кристалните порти заглушен ритъм на чарлстон и шуми.

Вечерта пада неусетно, бърза и гъста. Малкият кей е безлюден. Десетина лодки с платна, няколко моторни, една яхта леко проскърцват до стените. Надлъж, по цялата еспланада, редицата чинари протягат жилести ръце, а палмите, сбрали в китки, полюшват увиснали глави. Пейките са празни, къшкът за музиката – затворен. Далече, към Сен Рафаел, един маяк немощно премига. Невидимо, но съвсем близко, морето се блъска разярено о каменния бряг, ограден с паранет.

Наистина, каква абсурдна вечер над гнездото на безгрижните в тоя свят!...

Те седят сега около чайните масички, отегчено остроумничат или танцуват като автомати в затоплените зали. После се обличат и тръгват към Казиното. То свети вече там, в дъното на алеята, с всичките си прозорци над морето. Лакее в бели нагръдници и къси панталони стоят като изваяни до вратите. Въздухът тежи от парфюми и танго. Открити рамене и гърди блесят матово, като слонова кост. В големия салон

на зимната градина тракат жетони и някой всяка минута отсечено и сухо подканя: „Faites vos jeux Mesdames et messieurs! Rien ne va plus“¹

Провесени на стените, два сини афиша съобщават, че утре Питоев ще гастролира тук със „Света Жана“ на Шоу. Клетата „Света Жана“ в казината на Кан и Монте Карло!...

При вътрешния вход на казиното един снажен, бръснат юначага в бели чорапи и верижка на шията изследва с поглед моя измокрен каскет и вдигната яка на пардесюто, сякаш иска да каже: „Я виж! Тоя пък екземпляр що ще тука?“... И смутен, аз поемам обратно по стъпалата към мократа улица.

Отсреща витрините излагат всичките свои блясъци: екзотични цветя, злато, коприна и бисери. Те се редят безброй, една до друга, ослепителни и замайващи, като фантастично огърлие на улицата, като лудешка оргия на сияния и багри под това черно небе.

Само в една от тях имаше нещо по-друго. Върху стъклото лъщеше златен надпис: „Au royaume des chiens“ – „Кучешкото царство“.

Вътре елегантна преградка делеше витрината на две топли гнезда, постлани с кадифени възглавки. В едното от тях, свит на кравай, с израз на отчаяна досада, спеше малък породист мопс, а в чинийка до носа му се мърдаше недоизядено сугуче. В другото, миниатюрно, обрасло в гълзи, меки косми, въртеше очи смешно скитерие, едно от ония буболечки-кучета, създадени единствено да се гушат под скунксовите палта на нежните създания с подсенени очи и карминени устни. Мал-

¹ Залагайте, госпожи и господа! Залагането свършва!

ки картони в двата ъгъла сочеха ѝените на тия несравними животни: 3000 и 5000 франка.

Останах така, закован, една дълга минута пред изпотените стъкла на „Кучешкото царство“. И изведнъж в паметта ми се превъртя и закри всичко наоколо – друга картина, видена десетина дни по-рано.

Беше мразовит, мъглив ден в едно градче на Северна Белгия. Часовникът на готическата звънарня отзвъни 12, фабричните свирки вестяха обща почивка и тълни работници тракаха с гърбените обуца по камъните на черковния площад. Улиците пустееха, ритъмът на трескавия работен ден замираше за час, два. Изведнъж в гръното на някаква уличка екна многогласен лай: навързани за решетката на градския парк, двадесет-тридесет едри кучета ожесточено ръмжаха и се лаеха. До тях – малки колца за разнасяне на хляб, възлища, мляко и зеленчук; и разпрегнатите животни, настръхнали, нервни, чакаха господарите си да се върнат от обяд и да ги нахранят. Различни по ръст и козина, изкаляни и разрешени, с дебели кожени нашийници, наострени и уши, и блеснали очи – те чакаха своя заслужен къс хляб, който никога не им се дава достатъчно, за да бъдат винаги възбудени и бързи.

Извадох кифла и протегнах ръка към едно от тях: то се озъби, заръмжа и отвърна глава. В очите му светна сякаш човешка гордост: ние не приемаме милостиня...

По-късно из стръмните улички те отново мъкнеха своите колца, по-верни от конете, по-изгръжливи от човека. А привечер, когато стоката бе разнесена, отвозваха към фермите и селата дебелите фламандци, сегнали в колцата като в удобни файтони.

Те не приличаха, ония, на тия – тук, от витрината. Те нямаха порога: тяхната раса бе расата на неизвестните, на безименните, милионната раса, за която трудът е единствен дълг в живота. Те не познаваха досадата на безделието, нито липсата на апетит, не разбираха друга ласка освен ободрителното подвикване на техния господар.

Те не знаеха галовните имена, разните Лулу, Муму, Бижу: те знаеха само краткото подсвирване и другарския зов: „Allons, mon vieux“¹. Със своите тънки премръзнали нозе те разнасяха храна и възлища на всички – и на хората, и на своите чистокръвни братя-щастливци, които пътуват в луксозните влакове – лете за Остенде, зиме за Ривиерата, за които се плащат билети като за деца.

От едно тесто ли бяха тия тук – и другите?...

Дъждът все така равно шумеше по широките листа на палмите. Поех отново своя път в мократа нощ и мислех:

„Не, мои далечни, безсловни приятели, пръснати по тежките пътища на земята, ние не сме от тяхната раса. Ние нямаме друго богатство освен нашите жилави мускули, които творят живота. Но никога ние не ще сменим нашия тежък и радостен път нагоре и по-нагоре за всички прелести на „Кучешкото царство!“

1928

¹ Хайде, приятелю!

ПАРИЖ

НА ВЪРХА

Помниш ли неизразимата прелест на оная галечна нощ?

Бавно възлязохме по стъпалата на метрото и пред очите ни блеснаха моравите глобуси на широката улица. Бяхме в старинното царство на веселието и младостта, в сърцето на она извес-тен кът, увенчан от вековете с толкова романтични радости. Отечеството на Мими Пенсон и Рудолф, на Шаноар и Мулен Руж, на широките ка-дифени панталони и поднебните мансарди. Часът бе късен сега: безкрайните редици кръгли масички лъщяха празни по тротоарите; циганските оркес-три угасваха един по един; малките кина изстрел-ваха последни огнени залпове към черното небе. Навремени по желязната скеля профучаваха окъс-нелите електрически влакове и с глух тътен по-тъваха в мрачната паст на земята.

Ние вървахме по широкия булевард, загубени и чужди в пъстрата тълпа на нощния живот. Пос-ле прекосихме малката улица „Севест“ и изведнъж потънахме в глухата страна на мълчанието и съ-ня. Тук нашите стъпки се отекваха за пръв път. Тук нямаше движение, шум и блясък. Тук спеше дълбока неподвижност, край която не минаваше никакво време. Тук зеленикавият зрак на газоби-те розчета мяташе мъртвешки саван върху ве-ковните здания и гасеше всеки звук, долетял от живота. И озъбените ъгли с фенери по стените,

тежките порталы на черните домове и затворе-ните капаци по всички етажи възкресяваха злобе-щите някогашни илюстрации из „Клетниците“ и „Парижките потайности“.

Не зная каква неспокойна тръпка изпълваше пролетната нощ. Не зная какво мислехме – и мис-лехме ли изобщо. Но една изострена чувствител-ност изпълваше всеки нерв, всяка пора на телата ни и най-нежното досягане разлюляваше збънтя-щи вълни в нашите сърца. И още някакво чувство на близко обещание, на радостна увереност в не-що, което ни чака – голямо и значително. Сякаш в тоя многолюден въртоп ние не бяхме две пясъчни зрънца, загубени и чужди.

Ти се бе прислонила до мене, мълчалива и тре-петна, като безпомощно птиче, а зад тебе неви-димо се носеше тъмното було на редица мъртви години. Но тая земя и тоя град бяха огненият коп-неж на нашата младост и сега нещо издълбоко и смътно се пробуждаше в твоето повехнало сърце През тънката греха аз усещах тревожните удари на кръвта, а нежните ноздри жадно смучеха гъс-тата и топла влага на априлската нощ.

Неочаквано, далеч сред тясната уличка, блес-на бяла светлина, долетяха бързи збънливи звуци. Приблжихме бавно и спряхме на тротоара: отс-реща в сбутано бистро някой свиреше с хармони-ка луда провансалска фарангола. Егър, разчорлен мъж яростно танцуваше в средата, в ъгъла се мяр-каше изтощено женско лице, силно нарисувано и с цигара в уста, а от тезгяха патронесата и гарсо-нът се усмихваха облакътени. Един изблик на ве-селие след работния ден или пиршество след по-дозрителна нощна печалба... Вън, до светналата врата, стоеха любопитно и плахо малка мидинет-

ка, амбулантна продавачка, оставила колцата си наблизко, и хлапак с вечерни вестници. Техните лица светеха от удоволствие и нозете им съзнателно потрепваха в такта на музиката. Залепен до земята и надничаш с едно око през прозореца, някакъв субект с каскет и кърпа около шията бе пъхнал ръце в джобовете си и смучеше угарка. Като ярко видение на пристанищен бордей блесна и се запечата в паметта ни това злобещо веселие сред заспалата крайнина. Твоята ръка възторжено ме възпря – „почакай!“ – и очите ти изведнъж се разтвориха като жадни нощни цветя. Това бе животът, който държаше право в лицата ни своя гъст, тревожен мирис и оставяше на устните остър, възбудителен вкус. Това беше животът, който из най-дълбоките негра на нощта вдигаше властно гласа си и искаше своя дял от радост.

После уличката изведнъж зави стръмна и помрачна и когато вдигнахме глави, пред нас, над стъпалата, като близка звезда грееше лампата върху челото на „Сакре Кьор“.

Отляво тъмната цъфнала градинка държаше на влажна пръст и зеленина. Вдясно вдигаха плоски лица спящите домове, обкитени със зеленото огърлие на газовите рогчета. И като в боглеровски пейзаж, край стените и оградите с потайни мърквания се търсеха влюбени котки.

Всяко стъпало ни издигаше по-горе, над света и над самите нас. Ние знаехме, че тоя час няма да се повтори, и вкусвахме всеки миг с бавното и остро сладострастие на скъперника. И когато седнахме върху скамейката на върха, изтръпнахме – с разширени омагьосани очи.

Там, долу, като невидимо море, осеяно с бледни лампиони, лежеше градът, мечтан като любов-

ница. Там – долу, беше светът, човечеството, милионите непознати и близки под черното рухо на нощта. И тяхното замайващо дихание се издигаше като дим от огромна кадилница, минаваше през нашите сърца и се топеше в небето. Там – долу, бяха всички – живите и мъртвите, които ние никога нямаше да видим, но чиято безпокойна кръв беше сега в нашите жили.

Там беше земята, навсякъде любима и любеща, и тайнствената връзка на смъртта с живота.

Като реф на далечна река бучеше сега градът и това бе зов на цялата Вселена. Писъци на отчаяние и страх, радостен смях и зъл хохот, тихи стенания и студен шепот сплиташа в тоя нощен хорал към небето покъсаните съществувания – и зовяха. Зовяха към земята, към нейната радост и отчаяние, към всички наслади и всички извращения, към жертва и жестокост, към пълна всеотдайност и борба за живота.

Тогава аз не усетих всичко тъй ясно и отчетливо. Аз видях само твоята възправена фигура и твоите трескави очи – разтворени, сякаш да изпият света, който бе пред нас. Но тоя час пламна и изгоря като божествен фойерверк, за да остави в сърцата ни златната пепел на едно безименно щастие.

Когато слязохме долу, край кея вече лъхтяха малките влакове от предградията и носеха към Халите кървавата и росна плячка из полята: месо, зеленчук и цветя. Тук-там, спрени във внезапно вцепенение, грееха с отворени очи самотни такси. И в предутринната хладина на пустите улици ние вървахме тихи, радостни и добри, озарени от вътрешна светлина.

БЕЛИТЕ

Срещнахме се случайно на кръстопътя при Белфорския лъв. Години не бяхме се виждали. Той бе останал почти същият; само косите – леко спъстрени и няколко ситни бръчки до очите. Той бе живял все тук и неговата стройна фигура бе придобила още повече нервната пъргавина, тъй характерна за жителите на моя вечно млад град. А пък аз се връщах тук след дълги години, прекарани в моята малка страна. Наоколо улиците трещяха и вливаха в жилите ни своя лудешки ритъм. И радостни, съживени от срещата, ние тръгнахме без цел, без посока, така, да възкресим един от далечните празници на нашата младост.

Мразовита януарска вечер лежеше над града. Леден ветрецу, идещ от Атлантика, жилеше лицата. Лампите блестяха студено и остро. Заг изпотените прозорци на таверните и кафенетата тъмнеха джазове. По ъглите кестенджииите тропяха с нозе около цилиндрическите си печки, а продавачите на фъстъци жаловито се провикваха: *какаюе!*...

Вечеряхме заедно в тихия ресторан с *snisine bourgeoisie*¹, дето някога си разрешавахме малки пуршества. После отново тръгнахме из улиците на нощния Париж. Аз бързах да намеря предишните възторзи, да вкуся отново смътния и тревожен чар на всеки ъгъл. Той вървеше до мен снизходител-

¹ Домашна кухня.

но усмихнат и говореше. Минахме през модните заведения на Монпарнас, дето космополитната публика се приобщава с една съмнителна бохема. Спуснахме се към потайните мрачини на улица „Бломё“ с нейния знаменит негритянски дансинг. Надникнахме в Китайската таверна, озарена фантастично от тичащи жълточервени огньове.

Той сви насмешливо уста и каза:

– Но наистина всичко това любопитно ли ти е?... Колкото за мене, не знам, може би съм свикнал – но тая подправена екзотичност ме гразни. Тя ми напомня „автентичните“ апашки кръчми, устройени от „Кук и Син“ за американските туристи. Но ако искаш, имам нещо по-пикантно за тебе, *mon vieux*. Не са цветнокожите най-интересни тук... Хайде!

След няколко минути ние крачехме към булевардите отвъд Сена. Затихналите улици лъщяха – просторни и изметени от мразовития вятър. Тук-там, в сенките на големите порти, спяха, свили колени и облежани на стените, бездомни старци и дрипави жени със забити в ръкавите лица. Утре в „произшествията“ на вестниците ще отбележат с петит още няколко безименни, намерени замръзнали на заранта... Всекидневната човешка порция на града. Сега булевардите бяха тихи и широки. Театрите бяха пуснали вече, а сегиз-тогиз профучаваха последните автобуси като грамадни буболечки. Свита женска фигура се плъзваше навремени край стените и ни отправяше дълъг поглед под начернените клепачи. Отсреща ярко светеше Бразилското кафене и неколцина посетители прави гълтаха горещо кафе. Из мрака, който знае отде, изникна някакъв субект с каскет и пъхна в ръцете ни листче с подозрителен агрес. Спряхме на ъгъла срещу операта.

Грамадният площад бе пуст в моя късен час.

Самотни минувачи, свити от студ, бързо прекосяваха кръстопътя. Високо в нощта пламваха, гаснеха, тичаха, въртяха се огнени афиши по върховете на зданията, още по-отчетливи в безлюдие и тишина.

Ненадейно лъхна остър парфюм. Край нас, загърната в кожено палто, мина, запътена към Маглената, стройна жена. Някоя закъсняла американка навярно, която отива в „Кафе дьо ла Пе“. Внезапно жената се обърна кръгом, приближи до нас и спря с лек поклон:

– Bonsoir, messieurs!¹ Вие чакате някого?...

– М-м-га, госпожо... чакаме...

– Не съм ли аз тая, която очаквате?...

В изгивата закачливост на тая нощна скитница имаше нещо неочаквано елегантно. Ние се усмигнахме.

– Уви! Madame...

– Allons donc!² – пресече тя е къс, скърцащ смях, тропайки с нозе от студа.

– Кого чакате!... Четвърт час вече ви гледам как скитате без цел из булеварда! О, какъв студ, Господи! – И изведнъж тя цяла се сви, лицето ѝ се сгърчи в гримаса на неодолима болка и умора.

– Ecoutez, messieurs!³ Не искате ли да остана тая вечер с вас? Уверявам ви, ще бъдете доволни... И това не ще ви струва скъпо...

Ние мълчаливо поклатихме глави и се извърнахме. Тая вечер нямахме никакво намерение да се забавляваме така. Жената приближи отново. Лицето ѝ стана отчаяно-молещо. Тя пак повтори:

– Съвсем, съвсем няма да ви струва скъпо...

¹ Добър вечер, господа!

² Хайде де!

³ Слушайте, господа!

Само да ния нещо топло. Oh, quel froid de chien ce soir!¹... – И почти простена: – Не мога повече!...

Ние спряхме и се спогледахме. Той сбърчи вежди, кимна ми, обърна се към жената:

– Елате! – И влязохме в близкото кафене.

Под блясъка на лампите в топлата и тиха зала нейното лице изведнъж стана остро, посиняло, увехнало. Тя жадно изгълта горещия гроз, очите ѝ блеснаха признателни, съживени, почти щастливи.

– О, това беше ужасно, моя дяволски студ... Днес е един лош ден за мене. От шест часа съм на тротоара и никаква работа, помислете само!...

Работа! Тя наричаше това работа, като всякоя друга! После отвори чантичката си, огледа се, извади червилото.

– Една минута, и аз съм готова. Сега вече се стоплих.

Ние поръчахме още един гроз, платихме и станахме.

– Bonne nuit, petite² – каза другарят ми. – Ние си отиваме.

– Но, не, но не, messieurs! Уговореното си е уговорено! Чакайте! Аз не прося... Аз още мога да работя. Или... не ви харесвам?

– Вие сте прелестна, mon enfant, но ние сме заети тая нощ. Пийте за наше здраве!

Тя отвори големи, недоумяващи очи, после се усмихна като геме:

– Oh! Quels chics types! – Извади цигара, метна крак върху крак и приветливо ни махна с ръка за прощаване.

Ние отново бяхме на булеварда. Той поглед-

¹ О, какъв кучешки студ е тая вечер!

² Лека нощ, миличка!

на часовника и посочи срещния тротоар:

– Да минем там. Време е. Сега ще имаш нещо любопитно.

– Какво?...

– Не бързай. Ще видиш. Чакай!... Не е ли това?... Да, да, ето. – И той здраво ме хвана под ръка и се загледа втренчено.

По пустия тротоар откъм кафе „Наполютен“ идеше насреща ни някаква странна фигура, повиснала сякаш във въздуха, движеща се с отсечени, своеобразни скокове. Тъпо потропване на дървена тояжка се носеше в неподвижния сега въздух. Наближихме. Насреща ни бавно се движеше саката, с един крак и две патерици момиче. Спряхме да запалим цигари и да я изгледаме по-добре. Тя беше облечена в чер, кадифен смокинг, широка артистична шапка, изпод която падаше кичур смолиста, рязана коса, със силно подсенени очи и кървавоалени устни. Къса, надуплена черна пола и ръце в черни ръкавици, хванали две високи, черни патерици. Тя стъпваше със своя тънък, изящен, великоленен крак в черен копринен чорап и бавно мина край нас, като изви очи в дълъг, дързък и насмешлив поглед. Някаква странна смес на жена и мъж, на нежна, пограстваща девойка и порочен младеж. Някакво изумително подобие на черна екзотична птица, застанала на един крак, потайна, мълчалива и опасна. И над всичко се хвърляше в очи тоя единствен прекрасен крак, другарят на който липсваше, тоя нежен девически крак, мъчително привличащ тъкмо защото бе един.

Ние останахме спрени, докато тя отмина двайсетина крачки. Тогава той отново бързо ме обърна и каза:

– Аз зная де отива. Да вървим подире ѝ. Ще ти обясня.

Тя прекоси големия тих площад на Операта, мина отсреща и продължи.

– От няколко месеца между тукашните аматьори това е най-дуреното момиче, разбираш ли! Що?... Ах, ти, старо бебе! Разбира се, че и тя е от тия по тротоарите! Та слушай. Тая саката девойка е последната сензация на нощните булеварди. Тя отива там, в малкото кафене до „Олимпия“. Там е, тъй да се каже, нейното бюро. И всяка нощ след театрите там спират затворени скъпи коли, в полумрака на които чакат бледи изострени лица на дипломати, пълнокръвни индустриалци, модни поети, жени с перверзни устни, стари морфиномани. Да, тя има добра и скъпа клиентела. Нейното нещастие се превърна в триумф. Тя би могла, разбира се, да поправи, да скрие своя недостатък. Но тя е умно момиче и знае, че тогава – то би значило край на успеха. И тя се радва на своите патерици много повече, отколкото на две здрави, млади нозе...

Той млъкна за минута и после отново шепнест:

– Навярно има нещо *très fort* в уродливата прегръдка на това момиче...

Той говореше загъхан, с трескави, блестящи очи. После изведнъж млъкна, пусна ме, свали шапка в студената нощ и прокара глан по челото си. Бяхме спрели на ъгъла до Маглената.

– Видя ли – уморено, с угаснал глас добави той. – Това е по-интересно нали и от черните, и от жълтите. Белите винаги ще имат рекорда... Но не ме питай, не ми говори! Аз сам съм противен на себе си!... Хайде! Да се махаме по-скоро оттук.

И слязохме бързо по стъпалата да вземем последното метро.

ОАЗИС

*Бял сняг ще има само във градините,
където са играели деца.*

А. Далчев

Между улица „Фобур Сент Оноре“ и Елисейските полета, недалеч от театър „Марини“, зашумената алея, която възлиза към Етоал, се превръща в малък, сгушен парк. Сред това зелено убежище една дъсчена барака със затворени капаци и пъстър извехтиял фронтон греме като останка, изхвърлена от руслото на живота, който неспирно фучи край нея. Какво търси моя недогялан сангък сред блясъка на най-аристократичния парижки квартал? Какво представлява той?

Приближете до моя шестгодишен човек, който управлява по пясъчната алея своя малък автомобил с пегали, и го попитайте. Той ще спре за минута, ще ви погледне с пренебрежение – заради вашето невежество – и ще отвърне:

– Mais, s'est le Théâtre, monsieur... le Théâtre des guignols!... – И гордо ще завърти кормилото.

Тая гървена панаирска палатка е заключеният ковчег в омагьосаната стая от приказките, тайнственият сангък на чудесата, на непредвиденото, на веселието: кукленият уличен театър на парижките деца.

Едно въже, опнато между гървесата, огражда пред фасадата правоъгълник с няколко скамейки и три реда железни столове. Това е залата. Барака отсреща – сцената.

¹ Това е театърът, господине, кукленият театър.

Часът е ран. Утринните лъчи едва промушват купола на кестеновата алея. Из клоните оглушително цвъртят врабци. Отвъд площада на Съгласието златните коне на моста Александър III горят като слънца. Из страничните пътеки слизат от Булонската гора елегантни ездачи и амазонки. Смътният мълвеж на града поема постепенно своето катадневно кресчендо.

Малкият театър спи още. Малкият театър знае своето време. Сега там, зад затворените капаци на магическата лаборатория, се върши тайна, страшно интересна работа, раждат се чудесни неща – и трябва само да се потърни до първото представление следобед.

Тогава тук изведнъж всичко се преобразява. Една нестихваща глъчка се носи под гървесата. Цяла армия деца изпълва скамейките и столовете. Майки с ръкогелие, бавачки с бели шапчици, баби и дяговци в чистички старомодни облекла, с тиха усмивка на увехналите лица, влизат в оградения правоъгълник и настаняват малките зацвъртели човечета, които се въртят нетърпеливи и сериозни и непрекъснато задават най-отчаяни въпроси.

Сега бараката е разтворила всички свои капаци и тъмночервената завеса леко помръдва. Малка табелка на стената обявява: „Вход 25 сантимата“. Една жена при вратичката раздава билети и малките зграво стискат сините листчета. За да гледаш представлението, не е необходимо, разбира се, да си купиш билет: оградата от въже не е вълшебна, за да скрие от ония, които нямат пет су, празника на зрелището. Ала когато човек отива на театър, както възрастните, трябва да има в ръка билетчето за мястото си.

Един презърбен човек с акордеон, сигнал до сцената, почва увертюрата. Меките тонове погемат изведнъж някакъв тържествен марш, после преливат в сънна мелодия, после луго се завъртват във весела фарангола. Ямото притихва, ушите се наострят, личицата стават още по-сериозни. Чуват се сдържани възгласи на големите: „Voyons, Lou-lou!“, „Tais-toi, Jeannot!“¹. Акордеонът изведнъж завършва. Един звънец избува. Завесата бързо се вдига.

О, тия бистри очи, разширени и жадни да погълнат всичките чудеса, всичките тайни на света! Тия разтворени малки души, които пътуват сега в страната на приключенията и смеха, откъснати от улицата, от полутъмната стая на шестия етаж, гето небето е къс сиво платно, над злобонния вътрешен двор! Тия полуоткрити устни, които само преглъщат и забравят вече да пият!

А на сцената се разнизва все същата история: Крадецът, глупав и несръчен, в чуждата къща, смешната Слугиня, която се вцепенява от страх, дебелата Господарка с писклив глас, Стражарят с триъгълна шапка и ужасни мустаци и кучето, което оглушително лае и гърпа Крадеца за гъното на панталоните... Те се блещат, клатят глави, бият се и се гонят, припадат и се свестяват, отново хукват един след друг със своите несгъваеми нозе – и викат иззад сцената на различни, смешни гласове.

Сега вече цялата зала се люшка от смях и възхищение. Сякаш небето е спуснало тук всичките ангелски гласчета, които хълцат припадъчно, кикотят се и примират: „Oh! Oh! Le voilà, -le

¹ Хайде, Лулу! Мълчи, Жано!

voleur!...“¹ Сякаш някакъв кристален купол отеква безброй различни сребърни звънчета, зазвънели в моя тих септемврийски ден.

Един мъж с каскет и вехти грехи извън оградата гържи в ръце бледо момиченце: някой работник-вдовец дошъл да подари на детето си мая безплатна забава. Те гледат унесени и усмихнати двамата и ръчичката на девойчето нежно обгръща главата на баща си: „Oh, papa, regarde, regarde le petit chien...“²

Завесата се спуска сред нови викове и смях. Хармониката започва някакъв валс. Представлението свършва, за да почне наново след четвърт час.

Сега идва втората част на празника. Децата изпразват правоъгълника на театъра и се пръскат из алеите. Наоколо вече чакат кола – малки, старинни каляски. И Loulou и Rourrée, Jeannot и Toto сядат вътре и гърпат юзгите на магаренцата и белите кози. Акордеонът глъхне, а наблизко, по двояния асфалтов път, фучи безкрайният низ автобуси и таксита, кресят сирени, тътне мътният поток на парижкия живот. Той поглъща и влече всичко по пътя си, той расте като страшна река, която бърза към някакъв страшен въртоп... Слънцето се навежда вече към черната врата на Триумфалната арка. Отвъд Иглата на Обелиска синкаво се изрязва „Пале Роял“. Златисти жици се протягат между гървесата. Сегиз-тогиз някой зрял кестен тупва на земята. Акордеонът пак почва. Там, на сцената, ей сега с лай ще скочи кучето и отново ще трепнат звънчетата на смеха...

Прислонен до едно гърво, моят другар рису-

¹ О, о, ето го крадеца!...

² О, тамко, виж, виж кученцето!

ва. Той вярва, че може да хване и загържи образа на тоя час, неповторим като Фата Моргана. Времето тече неусетно. Небето побледнява.

Между стволите приижда синкавият зграч на вечерта. Старият човек затваря капачиците на бараката. Врабците се гласят за сън. Блясват първите светлини. Грохотът на града нараства всеки миг. Тишината бързо прибира своята паяжинна греха и отлита към стъмения кръгзор. Наоколо е отново черната тъмнееща пустиня на милионния град.

1928

ПРАЗНИКЪТ

В тая душна вечер кръгзорът пламти, на широко в пъстри блясъци, като огромен, спокоен пожар. Автобуси, таксито, частни коли спират до белите колони на входа и изтърсват купчини хора. От дупките на метрото се точат други върволици. Една безбройна тълпа, смаяна от възторг, се разлива из лабиринта на улички, алеи и пътеки. Това е Изложението, Празникът, всекивечерният апофеоз на светлини, води, краски и благоухания, който тържествува през година, две, три ту в един, ту в друг край на Париж. Все едно дали това е „Конкорд“, или „Венсан“, или „Шан дьо Марс“. Декорите се сменят, утре по-нови, по-чудновати от днес, но същината остава. Бели палати, изискани и стройни, чуждоземни дворци, изпъстрени с всички багри на земята, пагоди, минарета и мачти, сламени покриви и стъклени веранди, храмове отпреди два-сет века, патинирани от времето, черни, жълти и мургави хора в бурнуси, кимоно и полуголи, от които лъхат тежки екзотични парфюми. Едно меко шуртене на водоскоци се смесва с мълвежа на тълпата, а подвижните очи на прожекторите и самосветещите дървеса и колони правят от тия вечери едно истинско чудо.

Денем, когато нещата са по-малко измамни и по-брутални, мястото има по-друг вид. Тук-там прозира ефимерната същност на сградите, натъкмената ефектност на езерцата и растения-

та и трескавият гърмол на града иде по-отчетлив, за да разкъса навремени екзотичния мир на тия пространства. Затова пък вечер вълшебството стига до пароксизъм.

... След три месеца, когато от Атлантика задуха мокрият леден вятър, когато над Париж се занижат къси дни на ситен дъжд, на печки пред кафенетата, на лампи, запалени от два часа следобед, от всичкия този блясък ще остане само земята, винаги същата, сега измърсена и разровена, като след катастрофа. Хиляди влакове ще отнесат гостите отново в техните чужди краища по всичките меридиани на земята, истинските туземци ще отплуват към своите галечни страни, а гругите, фалшивите, ще свалят колониалните си костюми, за да викат по „Клиши“ и „Монпарнас“ нови любопитни за други сензации... Но Празникът ще остане в паметта на всички, които са го зърнали, макар за миг: и на тоя старец, който клати недоволно глава – „Ах, на какво прилича това! Може ли да се сравни с Изложението от 1900 година!“ – и на тая баба, която ме блъска и бърза да пипне ствола от истинско акажу и да седне на изсечената от него скамейка...

Препълненият подземен влак ни отнася отново към черния полузаспал град и ни изхвърля при входа на дребната улица „Муфтар“. Изкривени, насечени, зловонни домове, полускрити от сянката, събират глави горе. Долу само някоя котка прекосява черния асфалт и тук-там блещукат очите на сбутани бистра. Работният народ, който изпъква тоя край, спи вече. Само там, в дъното, свети повече и весела глъчка кънти наоколо.

На малкото площадче, затворено като кла-

генец, е вдигната естрада, окичена с книжни фенери. Една цигулка и една хармоника люшкат стар, сега отново излязъл на мода валс. Няколко двойки, момичета в басмени рокли и момчета с каскети, се въртят пред кафенето и един гарсон разнася бира по масите. Някакъв квартален празник на енорияшите от срещната черква или може би на зарзаватчиите от махалата, или – на девойчетата, които днес са приели своето първо участие. Една проста, но пълна радост за ония, които утре ще понесат за първото метро своите вързопчета към фабриките на предградията.

Часовникът на „Сент Женевиев“ избива дванайсет. Хармониката гръмва още по-лудо, младите скачат на изпроводяк, старите и децата се прибират.

От моята стая на шестия етаж гледам насреща, през няколкото метра, които ме делят от другата стена на улицата, как пламват тук-там петролните лампи в тия дупки под покривите, в тия клетки с един прозорец – люкарна, на който виси прането, кошницата със зеленчук и кутията за смет. В тия жилища от една стая за четири-пет души, отдето се вижда само срещният покрив и парче небе и дето все пак се съзира нещо като бюфет с две-три пъстри чинии и една изкривена кръгла маса. Сега бащата, по ръкави, допушва на прозореца своята лула и милва по главата малкия син, облегнат на решетката. В очите на мъжа свети спокойна сериозност, умора и доволство. Денят мина, слава Богу, добре. Всички са здрави, хапнаха, почерпиха се, повеселиха се... Какво повече е нужно? В тия няколко квадратни метра е затворен целият негов живот, целият свят, смисълът на Вселената. Може би той именно е градил ония приказни

1931

ECETA

ДВАМАТА БРАТЯ

Народите, както и хората, имат свои биографии. Но техните мащаби са несъизмерими. Човешкото съществуване е ограничено по време – животът на един народ се измерва с хилядолетия и тук биографията се нарича история. А истинската история започва с раждането на писменото слово.

Защото дълбоката същина на един народ не лежи нито в земята, която населява, нито във вярата, която изповядва. Повече от всичко друго тя е неговият език.

Езикът – ето нашата най-истинска и безсмъртна родина. Онова невеществено нещо, което обединява милиони единици в една общност, отделя я от другите, излюпва съзнанието, чрез което един народ се превръща в нация.

Най-удивителното свое въплъщение езикът постига в книгата. Писменият език, буквата, е наистина едно чудо, сътворено от човека. В него се осъществява неспирният стремеж към вечност, безкористното усилие да гадеш на другите най-хубавото от себе си, радостният гълг да оставиш на бъдещето своя опит, своите упования, своята мъдрост, за да ги предаде то на едно ново бъдеще.

Какво би бил един език без писменост? – Едно миражно слънце, лишено от топлина и от живот, една мелодия – неуловена, неуловима и безотзивна, огромен къс мрамор, от който не е извадено още никакво изваяние. Всичките набрани сили

на племето, безпределните възможности на народа чакат възшебния създ, за да могат, освободени от небитието, в което са се носили дотогава, да изляят своя образ пред света.

Затова и другото име на книгата е *освобождение*. Освобождение в най-пълния и в същото време в най-духовния смисъл на тая дума. Освобождение политическо, религиозно, културно, освобождение от едно иго, от материален гнет, от лъжеистини, от преграждания, най-сетне – от тъмните сили в сложната човешка душа.

Огромна и неподозирана сила, както в атома, спи, заключена в писменото слово. По-рано или по-късно, но винаги неизбежен дохожда часът на експлозията и тогава светът отваря очи, разбужден, за да се види преобразен: нови истини озаряват кръгозорите, изплуват непознати до днес брегове, залязват цивилизации, рухват древни гържави, за да сторят място на млади, извикани да осъществяват по реда си своята собствена съдба.

Има ли в света по-поразителен пример от моя на българската писмена реч?

Така, измервано в историческа перспектива, делото на двамата солунски братя днес повече от всякога се утвържда като грандиозно *творческо* дело, дълбоко революционно по същината си, както е всяко дело на освобождение. Да откриеш и предадеш на повече от двеста милиона славяни един ключ към безсмъртие; да изваяш от безформената маса на едно население един народ със свой образ, със сурова воля да осъществи своя жребий, това несъмнено е едно сътворение, извършено с мъдрите думи на легендата: „В началото бе Словото.“

Слово бе наистина нашето начало. Защото всичко, което е днес България, излиза от словото.

Защото земните неща постигат вечност единствено когато са пронизани от духа. Единадесет столетия мекото сияние от лъчезарните образи на двамата велики братя огряваше – ту загасващо понякога, ту неочаквано разискрено – тежкия път на българското племе. В това бавно, неспирно възлизане светят и други съзвездия – ние знаем техните имена, защото в тях е нашата гордост – Климент Охридски, Йоан Екзарх, Патриарх Евтимий, Паисий, Софроний Врачански, Раковски, Берон, Чинтулов, Каравелов, Славейков, Ботев, както и мнозина още вдъхновени мъже и жени. Докато в един екстатичен и кървав април на 1876 година словото завърши своята първа освободителна работа: националното съзнание бе постигнато.

Ала стойността на това безпримерно дело не се измерва само с въздействието му в едно народно или политическо, или социално освобождение. Това са само предпоставки за пълното разкриване на духовните възможности. Народът, който бе извикан за живот и който даде писменост на половин Европа, имаше и има какво да даде на света. Само осемдесет и девет години на младата българска гържава – срок на един човешки живот, – и ето днес плода на това късо време: в творчеството на повечето народи на Балканите, свободният живот на които гатува почти един век по-рано, българската книга заема едно от предните места. От примитивните словесни опити само преди седем-осем десетилетия българската писмена реч стигна до субтилна музикалност в стиха, до строга чистота, пластичност и дълбочаване в прозата, които прехвърлят низходителните граници на една местна литература. Освобождавайки се непрекъснато от всички необходими преходни фор-

ми, нашата художествена реч подобно пеперудата, излязла от пашкула, хвърква към безпределния простор, дето всяка нация струва само дотолкова, доколкото е частица от човечеството.

Може ли да има по-незаявяваща слава за ония, които преди единадесет века създадоха *Азбуки-веди-глаголи*...?

И всеки път с все по-радостно възнание магията в деня на двамата братя ни връща към далечния извор на живота ни. Когато с първите наши стъпки светът откриваше своето сложно лице и когато моя тежен ден ставаше най-хубавият празник на цял народ. Тогава всичко наоколо – улици, училища, жилища – потъваше в цветя, в песни и в някакъв възторжен подем. Тогава градът се възправяше като измит, избръснат и усмихнат момък, с шарена китка зад ухото, увиснала под рунтавия калпак. И слънчевите лъчи, и веселият майски гъжг падаха от небето като закачлив смях... Реч на площада, шествие с ликовите на братята, със знамена и с огромни букви, парад, *Върви, народе възродени*... – един радостен ритуал, всеки път по-угъбен и по-бляскав. Вечерта заедно с приглушената глъчка в дворовете из въздуха се носеше мирис на здравец, божури и люляк като най-хубаво кадило на безсмъртните братя. И през десетилетията това благоухание ще лъхти в моя ден над цялата българска земя.

Начало и край, благословено време и дълг, обреченост и съдба – в часа, когато чертата на моето съществуване завие към изходната си точка, за да затвори кръга, с какво ще мога да се отплатя освен отново с моето смирено и несръчно слово?

МИНИАТЮРИТЕ НА МАНАСИЕВАТА ЛЕТОПИС

Историята на всяка нация, както животът и на най-незначителния човек, са винаги сигурни извори на открития. Ние смятаме, че не е останало нищо непроверено и неясно, че няма място за никакви съмнения и двусмислия. А ето че един непознат до днес факт, едно събитие, останало кой знае как неизвестно досега – скалните рисунки в някоя пещера, някой „вечен календар“ или псалтир с изписани полета („да се знае, че в лето 18...“), намерен в някой таван, някоя златна обича, изровена от някоя могила, – изведнъж преобръщат нещата и дават нов образ на събитията и на човешката съдба.

И тук почва парадоксът: колкото по-малка е достоверността на хронологията, толкова по-голяма е радостта от откритието. Защото всяко откритие носи нова истина, а откриването на всяка истина само по себе си е радост.

В хилядолетната история на българския народ зелят зловещи празници, с които неведнъж се е спекулирало – у нас и в чужбина. Но постепенно ние узнаваме, че тия празници са били само привидни, че всъщност там бодърстват неподозирани присъствия, които тепърва, едно по едно, ще излизат в светлина, за да дадат още по-пълнен смисъл на сегашните и утрешните поколения.

Така е и с *Миниатюрите на Манасиевата летопис*. Това откритие не е наистина съвсем но-

во (Албум с миниатюрите и текст от професор Иван Дуйчев), но се явява за пръв път в своята пълнота и велелепие: 70 цветни репродукции. В един предговор и три статии, единственият недостатък на които е тяхната краткост, нашият голям учен завършва блестящо едно свое дело, почнато още преди трийсет години, разкривайки ни само една част от богатствата на средновековното българско изкуство.

Произведение на византийския писател Константин Манаси, тая летопис в стихотворна форма, започваща от сътворението на света, свършва с началото на дванайсетия век. Преписвана многократно поради качества си на исторически и литературен труд, тая хроника е била преведена в проза на български към 1350 година с известни малки промени и добавки в текста, както и в илюстрациите, които в по-голямата си част са, както се предполага, копия от миниатюрите на оригинала.

Миниатюрите имат несъмнено голямо историческо значение от световен мащаб, но онова, което ни интересува специално, е тяхната изключителна художествена стойност. Изработени от български художник или художници, те не са *копия* в съвременния смисъл на тая дума. Те очевидно са *прерисувани* илюстрации от оригинала, а някои – оригинално творчество на българските майстори. Тук личат ръцете на истински художници (става дума за миниатюрите от българската история) – в композицията, в израза, в чувството за движение и ритъм, в хармонията на колорита.

Някаква загадъчна закономерност в историята на народите събира и съгласява пред всяко го-

лямо бедствие всичките жизнени сили на нацията, за да ги разгърне в ослепителен цъфтеж. И ето, само три-четири десетилетия преди рухването на средновековната българска държава в средата на този фатален четиринадесети век „се извършва кипяща културна дейност... обляна сякаш от лъчите на залез“¹. Това е само сто години след друго забележително свидетелство за българското изкуство – стенописите в Бояна. Тук – в тия миниатюри – авторите също са непознати. „В областта на изкуството почти всичко е безименно, то сякаш принадлежи на целия народ.“²

За това едва ли трябва да се съжaliaва: така величавостта на делото надхвърля вече обикновената човешка мярка. Произведения на истинско изкуство, какво значение може да има, че те носят белег на византийско влияние, че религиозната и дворцовата тематика преобладават? Нима цялото средновековно изкуство не се подчинява на същите канони? Но боянските фрески бяха изпреварили вече Ренесанса с едно столетие и тук, в тия чудесни, архаично-наивни миниатюри, някои сюжетни подробности от бита бележат първите стъпки към една почти светска живопис.

Времето е сложило върху тях своята мека патина: пергаментът грее – дори в репродукцията – с благородния бледоохров-златист тон на старата слонова кост. Малките композиции в нежна гама и топъл колорит, в които сякаш е отразена далечна светлина от платната на Джото, тръпнат с поезията и тревогата на далечната епоха, призовават едно минало, което още тогава

¹ Проф. Ив. Дуйчев.

² Проф. Ив. Дуйчев.

създаваше своите перспективи и за което чужденците ни завиждат.

Тия очарователни пратеници, които цели шест столетия са препускали в мрак на своите разпенени коне, изправени на задните си нозе и запътени сякаш към небето, тия строги конници с пики, байрачета и саби, окъпани в охра, цинобър и злато, стигнаха най-сетле до нас, за да ни донесат рядка духовна радост и да посочат още веднъж огромните възможности на българския гений.

ПАИСИЙ

И до днес още ние не сме способни да понесем във всичката му тежест величието на неговото дело: нашето съзнание едва ли не отрича дори неговото физическо съществуване. И освен за своите далечни съвременници той винаги е бил един мъгляв мит. Но когато преданието се покрие с действителността, придобива сто пъти по-голям блясък. И затова, безсилен да го приеме, нашият ум се спасява, като го прави фантастика.

Но той не е сътворен от ничие въображение. Той е жив човек, моя хилендарски таксидиот, в чието калугерски гисази, разнасяни по целия полуостров, се ражда бъдещето на един народ. Наврег из бащината земя под неговите мъжки стъпки се извършва някаква мистерия, подобна на природните: една внезапна тревожна тръпка в дълбочините, която след един век ще се превърне в огнена буря. Тогава именно започва легендата.

За първи път нацията търси да се изяви в думите на тоя светогорски духовник. Всъщност тук е началната точка. Всичко преди това е само предистория: бойни успехи и поражения на една военна държава, менливи географически граници и временни комбинации („царство на всички българи и гърци“, феодални княжества, разкъсващи единството на страната, азбука, която е „славянска“, и т. н.), т. е. цялата оная неясна и неспокойна форма, през която по-рано или по-късно минава

всяка отделна част от човечеството, докато племето постигне своето съзнание на народ.

Но в главата на тоя йеромонах това съзнание е вече узряло и тъкмо то е, което прави от него един непостижим синтез на всички народни мъки, възжеления и надежди. Няколко десетилетия той кръстосва с това съзнание българската (отица дори и в немска) земя и неговият вървеж е като в приказките: единият му крак тук, другият – два века напред. Защото като всяко необикновено явление той не се измерва със своето време и неговата истинска тежест е в бъдещето.

След него всичко вече е по-ясно, по-леко и върви неотклонимо към своя логически завършек: едно след друго ще дойдат и „Рибен буквар“, „Вятър ечи, Балкан стене“, „Горски пътник“ и „Не плачи, майко, не тъжи“, и 1870, и Оборище, и най-сетне – 1878!

Каква пълна вътрешна независимост и какво лъчезарие, невероятни под онова тъмно небе, прихлуило като връшник земята ни, окрилят скиталчеството на тоя мъж, чието расо всъщност е било само броня, за да служи най-сигурно на народа си. И той върви, върви – до 76-годишната си възраст – из тоя народ и хвърля като сеяч тук един препис от своята книга, там – втори, отпатък – трети, които сякаш сами се умножават и повтарят шепнешком четиридесет пъти по четиридесет като тайнствено ехо неговите „прости български речи“, напрегнати от страстност и патетично упоение.

Вижда ли е той в своите самотни часове на бдение далечния плод на тая странна сеитба? Вярвал ли е самият той в обещанията на своите собствени думи? Кой би могъл да ни каже де свършва тревогата и съмнението и де почва увереността? Но в края на краищата не е ли все едно: книгата е

написана и изпратена в света, за да върши своята работа! В тоя неугържим порой, който прелива извън текста на „Историята“ и повлича всичко пред себе си, думите загубват своето обикновено значение, добиват други стойности, трептят умолително, увещават настойчиво, разтапят се от някаква сурова нежност към „простите брачи, копачи, овчари и занаятчии“, съгъстват се буреносно, тътнат от негодувание, докато изведижд се отрицат страховито и треснат като мънания в един последен пристъп на отчаяние –

О, неразумне и юроче...

Девет столетия след раждането на азбуката словото, чрез което винаги се е разрешавала българската съдба, извърши подобно легендата за Лазара своето най-голямо чудо. И до края на вековете, през най-черните времена на нацията, поколенията ще търсят спомена за това чудо, за да си възвръщат силата и упованието.

Така авторът на *История славянобългарска* остава първообразът на всичко най-възвишено, което българската история е създавала до днес.

За неговото родно място спорят, както някога за Омир, няколко градове и селища. За неговия човешки живот не знаем почти нищо. Неговият лик не е изобразен никъде. Дори гробът му е неизвестен. Това е наистина жребий на избраник.

Защото неговият образ се е стопил във вековечния образ на българската земя и няма да се отдели от него. И защото неговото име отдавна вече не е просто човешко име, а нов смисъл на онова безсмъртно нещо, без което „няма живот“ и което се нарича със страшната и сладка дума – *свобода*.

ДОБРИ ЧИНТУЛОВ

Балканът бе отхранил вече голямата челяд чутовни войводи, беше им дал своето мъжество, своята страхотна ярост, своето изконно чувство за непримиримост и свобода. И те вършеха делото си на посветени в дълбоко мълчание – чуваше се само трясък на шишанета, звънтеж на саби и тежки стенания. За тях народът пееше песни, но те самите не можеха да кажат нищо на народа. Защото на тая отчаяна борба липсваше най-важното: словото. Словото на Паусий чакаше своя отзив. „Горски пътник“ на Раковски минаваше наистина от ръка на ръка, но „Горски пътник“ говореше с език чуждоват и непроумяван от всички.

И изведнъж в глухите есенни нощи една цигулка в сливенската махала „Гюрчешме“ („Буйна чешма“), току под скалите на планината, прозвуча с нов, напрегнат от сила ритъм, с прости, но неочаквани съзвучия, които се раждаха от нечувани дотогава думи. Балканът бе удостоил с милостта си кроткия учител – „даскал Добри“, – за да му подари своя буреносен глас и своите огнени закани. И тоя глас, и тия слова се понесоха и протътнаха като камбана за пожар над цялата българска земя.

Тук е един от феномените на нашата нова история. Денем тоя спокоен и твърде благоразумен човек учи децата на българското азбуки, на история и смятане, в празник пее на клироса, а нощем ниже своите необикновени песни, които ско-

ро ще разтърсят цяла империя. Разбирал ли е самият той с какъв експлозив пълни тия немного изкусни, но страшни по сила стихотворни послания към българите? Как душата на тоя нежен и плах човек, който лесно плаче и който дори когато влиза в местния революционен комитет, съветва и действа с особена предпазливост, как е могла тая странна душа да бъде обсебена от стихията на едно чувство, съвсем чуждо на нейната привидна същност? Би казал човек, че неговото обикновено битие и творческата му работа са необяснима смесица, някаква загадъчна двойственост, подчинена на непознати за самия него закони. Но тоя простоват човек, винаги открит и праволинеен, външност няма две лица. И работата тук е много по-сложна: тя е изцяло алогична и никаква психография не ще обясни тая душевна загадка. Но най-сетне нима без друго ни е потребно едно разумно обяснение? През оная – единствена в историята ни – епоха, толкова богата с фантастични събития и неподозирани дотогава личности, зад всичко действаше някаква тайнствена сила, която управляваше събитията и преобразяваше хората. Същата сила, която преди векове направи във Франция от една простодушна овчарка – Жана д'Арк, от един разбойник – Франсоа Вийон, у нас от един чорбаджийски син – апостола на „кървавото писмо“, и от безкнижната баба Тонка – една българска светица. Не е ли същият „закон“ на Елюар, закон, който прави от „въглищата – огън“, от „целувките – хора“ и който „превръща водата в светлина“ – тоя „стар закон, който е нов непрекъснато“, който няма никога да проумеем напълно, но който ще благославяме винаги.

Така извираше тая поезия, рожба на сложен

вътрешен живот, гето съжителстват най-остри противоречия. От широката си огая, обърната към Сините камъни, гаскал Добри подобно на Хилендареца хвърляше своите песни като семена във възбуялата българска земя. Плодът дойде неудържимо – изобилен, като някакво чудо. И хората приемаха тия песни и обезумяваха от радост, като че ги бяха чакали цял живот, не питаха чии са, правеха ги свои и се самоопиваха от тях. И това бе най-хубавата участ, която можеха да имат песните и техният създател.

То се знае, стойността на тия стихотворения (с изключение на оная страстно-призивна поемка за юнака, сам на коня, когато вятърът ечи и Балканът стене), както и на тяхната музика (зае-та според някои от гръцки мелодии) не е от висока художествена категория. Но в това няма нищо необичновено. В изключителни епохи на човешката история, когато народите – настръхнали от тревога – се намират на някой съгбоносен завои, гето ще се реши съдбата им, една хвърчаща дума, едн възглас или една обикновена песен добиват понякога съвсем неочаквано магията на знамение, стават фокуси на националните възжеления, превръщат се в парола, знаме и символ и започват своя път в бъдещето. *Марсилезата* и *Карманьолата*, както и *Интернационалът* не блестят с Бог знае какъв поетичен текст, нито с непостижима музика, но се увековечиха веднъж завинаги.

Така е и тук. Песните на Добри Чинтулов са несъизмерими с величавото поетично дело на Христо Ботъов, че дори и с някои стихотворения на Петко Р. Славеиков. Но Ботъов иде по-късно, неговите поеми, не са стигнали до неграта на народа, а на Славеиков липсва ударната сила на *Къде си*

варна ти, любов народна? и размахът на *Вятър ечи*. Във всяка от тия четири-пет песни присъства Балканът, кънти неговият ек, шумят неговите дъбрави. Той е стожерът, около който се върти всичко българско – минало, днешният ден и утрешният, целокупната съдба на тоя народ, който иска да се осъществи.

Затова байрактарят на Панайот Хитов, утрешният войвода Хаджи Димитър, нее Чинтуловите песни по Агликина и Божурова поляна. Затова Дякона, запътен през Троянската клисура, виква с пълен глас: „Българи юнаци – ще ли още спим?“ Затова момчетата из корииите на Средна гора, гето се учат да мерят на нишан, пеят групово тия песни. Затова най-сетне и Панагюрище, и Копривщица, и Клисура, и Брацигово, и Перущица посрещат съгбоносния априлски ден с песните на сливенския гаскал.

Безпътен авангард на свободата, първи бойци в она патетичен и безнадежден поход към смъртта, те минаха през огън и кръв, стреляни от топове и пушки, сечени от ятагани и саби, но незасегнати от нищо, като невидимия юнак от приказките.

Днес, оцелели през толкова смърт и опустошения в душите, те са все така трогателни в своята простота, все така удивителни столетници с една невехнеща младост, запътена към утрешния ден.

ЛЕВСКИ

Тоя образ е извън човешките измерения. Сътворен от едно гигантско въображение, в него действителността приема облика на измислица. Така, чрез това чудо, нацията осъществява себе си в една-единствена личност. И нашите гуми днес падат увехнали и празни – пред неговото име. Ненужни, те само повтарят онова, което той, без да мисли за биография, е оставил от себе си в разговорите, в писмата, в бележките, посветени изключително на другите. Защото тоя „Хоръгвоносец“ на народа винаги е бил отвъд чертата на всички земни суети.

Но нашето бедно човешко сърце, петимно да се издигне поне за миг над своята незначителност, търси чрез възторг и преклонение да намери в неговия блясък едно малко оправдание на своето собствено съществуване.

В тежкия път през вековете народът си създаде една своя митология, съвсем различна от гревната. Тя не е сътворена от легенди – и затуй никога няма да угасне. Началото е преди единадесет столетия, в братята, които създадоха българската писменост. По-късно линията на духовния път възлиза – наистина твърде бавно, но непрекъснато – до оная точка, дето гърми горчивогневният глас на Паусий. Един век след него тя стига до жътвата на посетите от Хилендареца „прости речи“. Но сред всички вдъхновени и обре-

чени мъже от оная величава епоха – и над всичките – свети чистото чело на „В. Лъвский“.

Неговото родно място? – Да, ние знаем, че е Карлово, Карлово под Балкана, Карлово със Сучурума и градините, но мигар не биха могли със същото право да бъдат негово родно място и Ловеч, и Троян, и Сопот, и Русчук, и стотиците селища, през които е минала неговата мъжка стъпка, с една дума, цялата българска земя?

Кой е той? „По каква работа ходи?“ – както са го питали глупавите заптиета, почерпени с по едно кафе от него, „какъв е неговият занаят?“ Тоя хубавеляк млад мъж със светли сиво-сини очи, сладкозласен певец, когато подхване любимата си песен „Откак се е, мила моя майно ле, зора зазорила“, та разчувства и най-злите чорбаджии? Тоя неочакван гостенин, който се изтърсва посред плагне в някоя търговска кантора в Търново, в някоя селска седялка вечер или в някой пловдивски хан сутрин. Той има сто занаята, по един за всеки ден: дякон, възлищар, манастирски просяк, търговец на едър добитък, търговец на жито, на кожи, на пашкули, на гулово масло и така нататък, и един-единствен занаят за всички дни: пратеник на свободата.

„Аз съм се обещал на отечеството си жертва за освобождението му, а не да бъда кой знае какъв.“

Какво име носи тоя човек? ... То се пише различно: дякон Игнатий, Кешиш Първан, Дервишоглу Аслан, Хоръгвоносец Лъвский, Ибрямаа Анадолу, Васил Иванов Карловчето. („Брей, ти имаш много имена бе?“ – ще му каже орханийският каймакчин и властта ще търси до последния час *три* ма човека с тия имена), а неговото име е едно-единствено, което дори не е име, а символ и съдба: *Апостола*.

Така всичко у него е необикновено: сложно и в същото време съвсем просто. Тоя дякон без расо, тоя неизцерим идеалист е твърде предпазлив и дори подозрителен понякога. Тоя момък с елементарно образование, който преди сто години пише за „шапка невидимка“, носи вродена култура, притежава един огромен, трезвен и практичен ум. Той не е чел никакви томове освен църковните, но стига до най-извисена мъдрост в понятията – свобода, чест, отговорност и такт. Той пръв ще говори за „чиста и свята република“. В Сърбия – гва пъти легионер – той поема като факлоносец пламъка, който изгаря сърцето на Раковски. В Румъния погледът му се углъбява от гружбата с друг учител – Любен Каравелов. А съдбата свързва в трагична игра неговото име с името на бъдещия поет войвода. В тефтерчето си Апостола е преписал поемата *На прощаване* от Ботьов, а няколко години по-късно Ботьов печата *Обесването на Васил Левски*, дето кънти писъкът на осиротялото отечество. Съвсем различни по темперамент, по устрем, по начин на действие, те се съединяват в безутешна общност на своите участии. „Личността никога не се утвърдява толкова, колкото когато забравя себе си“ – казва един френски моралист. Но Ботьов е поет, той все пак е изпълнен с вътрешна музика, дори в часове на мъка. Другият е земен човек, заключен в своята пълна самотност на водач. Единственото, което притежава, е спокойната яснота и остроото чувство за дълг, от които се ражда нечовешка воля.

Пътеуказателите в неговата къса жизнена линия са Карлово – Белград – Букурещ – Цариград. Неговата орбита – всичките селища в българската земя. Вързоход, като юнака от приказките,

той сам не знае де ще замръкне и осъмне – защото навсякъде е у дома си. Днес в сопотския метох, утре крачи по моста на Фичето в Ловеч, вдругиден поема през Кърнаре за Троянския манастир, след пет дни се озовава в Турну-Мъгуреле, а подир други пет е на гости у Иван Арабаджията в Царацovo. Чудовищно работоспособен, в тия няколко години той кръстосва хиляди километри, създава десетки комитети, изпраща всеки ден дълги делови писма, учи другите как да живеят и мрат, пише бележник, води сметки за всеки похарчен грош народна парà – винаги изпълнен с радостно мъжество и с безпримерна чистота, за които няма до днес достойна човешка дума.

В неговия живот не съществува нищо лично. Не става дума за душевна дисциплина или за някаква самоволна принуда, не: тъкмо такъв влиза той в живота и сам избира съдбата си. В това откъсване от собствената личност той като че изгубва човешката си същина и се превръща в идея: ясна, подчиняваща всичко и радостна.

Но не! Тоя странен човек мисли все пак понякога за себе си: погледнете джобното му тефтерче и едва ли ще намерите нещо по-възвишено и по-трогателно:

„За чурапи на Димитра (Димитър Общи – м. б.) и за мене – 12 гр.“

„На Ангела (Ангел Кънчев – м. б.) за панталон и джилетка – 49 гр.“

„Салеп пух и почерпих и къщните – 2 гр. и 10 пари.“

„За по път, маслини, хляб и ябълки – 3 гроша.“

„И пак за обувки с подковити – 31 гроша.“

Колко чифта от тия „обувки с подкови“ (записвани на много места в сметките) е скъсал той,

избраздявайки бащината земя до съдбоносния час в Кърпина!

И когато гвестата момци от „Радецки“ слизат на Козлодуй и коленичат, за да целунат земята, то е, защото тая земя е осветена вече от стъпките и от бесило то на Апостола.

Захарий Стоянов пише:

„Той е бил весел и засмян, но аз мисля, че това не е било естествено. За да се покаже на всички, с които се среща, с които говори, че е обикновен човек... принуждавал се е да бъде винаги весел...“

Тук големият писател-мемоарист стига може би до най-тънското психологично проникновение, до същинската истина. Кой би могъл да ни каже какво е имало всъщност в тия весели очи и зад това ведро чело? Че понесъл огромното бреме, в което е тежестта на цял народ, той вървя без почивка до края, за да осъществи разрешението на своя живот: „Ако спечеля, печеля за цял народ, ако изгубя, губя само мене си.“

Ние знаем това име от първите години на нашето детинство. С него и с още няколко имена нашите бащи ни въвеждаха в оная сложна мистерия, която се нарича живот. Той бе съпътствал тяхната младост и на свой ред те поверяваха нашето юношество на тоя необикновен учител, който ни гледаше от портретите в класните стаи. Сега той пак е с нас и с нашите по-малки братя. Поколения след поколения ще се сменят, но той ще съпътства всяко поотделно, съвременник на всички възрасти и на всички епохи, за когото няма никакъв залез, все същият в миналото и днес, и в безкрайните перспективи на бъдещето.

Защото неговият живот и делото му изкупват всички тъмнини, грешки и грехове на мнозина от нас, покриват със сияние неговата земя, която е и наша, излизат отдавна вече от границите на националното и стават достояние на човечеството, дето има само една-единствена мярка, която се нарича вечност.

АПРИЛСКОТО ВЪСТАНИЕ

Началото? – То се ражда в бавния ритъм на оная паметна елегична песен „Откак се е, мила моя майно ле, зора зазорила“, в която кърти чаткането на хиляди копита – „Кон до коня, юнак до юнака“, – а слънцето не се вижда от „мажграците им – като гъста гора“. То е още в легендата за безсилната секира на джелатина, чиято ръка се вкаменява над безоръжния патриарх и воин Евтимий Търновски.

После настъпва дълго безответно мълчание, полузрак и запустение, от време на време слаби зарници ще бележат замиращите вълни на кървавия ураган: въстание в 1405, в 1595, в 1688, в 1700. Докато на края един премазан народ се лишава от история. Над гревната българска земя изведнъж слиза най-гъстият през всички векове мрак. Кой ще разчете някога ненаписаните страници на оная мрачна летопис?

Ала внезапно, в най-тъмното столетие, от връх Атонските планини един калугер като нов Мойсей гига скрижалите на българското минало и на утрешното бъдеще. А само едно столетие по-късно семето, заровено преди четиристотин години, събрало в себе си скрития експлозив на десетки поколения „орачи и копачи“, кълни, израства и разпуква с гръм своя огнен цвят:

Вятър ечи, Балкан стене,
сам юнак на коня...

Но сега юнакът не е само в песента, той е действителност: единак – или с „деветмина дружина“. Той изведнъж изпълва страшната празнина на досегашните мъртви години и се носи като еветулка – тук, там, отвъд, из всички краища на робската земя. Той има много имена – но един образ. Той се нарича Индже, Кара Колю, Алтън Стоян, Страхил, Дончо Ватахът, Ахмаджа, Мануш... Но навсякъде е същият – левент, с бели навои и шилест калпак, с рунтави мустаци и вежди, с пушка бойлия: хайдутинът, войводата, горското пило, страшен, понякога великодушен и щедър, груз път безмилостен и зъл, но всякога, всякога гърък и неуловим като вятъра и в Балкана, и в полето, и в гората, възпъщение на боля, на свобода и сила – с една реч, на всички народни възжеления. И тая дума *свобода*, която ще стане отсегата натам единственият смисъл за ония, които ще правят българската история, за които Л. Каравелов ще напише най-хубавото свое стихотворение *Песента на Раковски*, обгръща с поезия, с възторг и надежда тоя юнак, който „зове своите братя: всички на оръжие!“

Постепенно и неусетно нещата се преобразяват и всичко очаква някаква развръзка, неясна още в крайната си цел, но неминуема.

През това време в света гърмят войни, пламват революции, една-две-три, летят из въздуха огнени думи и горите на Балкана шумят разтревожени от далечния тътен. А солдатите на Дядо Иван неведнъж поят конете си във водите на Дунав, Марица и Тунджа, оставяйки след зами-

наването си дълбоко отчаяние и въпреки това нови надежди. Всички съседни, до вчера роби като нас, гизгат глави срещу агарянеца и кой напълно, кой отчасти смъкват игото. Сега вече да вкусиш свободата, достатъчно е само да минеш отвъд Дунава или да прескочиш до Белград. Може ли да съществува дълго подобна аномалност? И ето че внезапно израства една дружина нови хора, като че изведнъж поникнали от земята, носейки нова тръпка на радостно очакване. Тук е „Рибен буквар“, „Горски пътник“, „Къде си вярна ти, любов народна?“, тук са тримата заточени владци и чувственият войвода на Бузлуджа, и над всички – лъчезарното чело на най-големия от големите – Васил Левски. Всичко това е донякъде хаотично, съвсем не монолитно, дори понякога противоречиво – но всичко е насочено към една-единствена цел, която в последна сметка слива различните пътища. И става очевидно: денят приближава, самата империя усеща смут в дълбочините си. Въпросът е само за срока. Но и срокът е решен – с необикновено пророчество – *Туркия ќе падне – 1876*, – което пълзи по настръхналата българска земя като шепот на съзаклятници.

Съзаклятието наистина вече съществува: в последните дни на ноември 1875 година Гюргевикият революционен комитет, образуван след смъртта на Левски, решава: на 1 май 1876 година – общо въстание в България. Четири революционни окръга – Търновски, Сливенски, Врачански и Пловдивски (с център Панагюрище). Всеки окръг – с определени апостоли. Примерът на Дякона насочва тяхната работа и те навред вървят по неговите дири, макар че на тия буйни глави не достига тъкмо неговото спокойствие, проникател-

ност и мъдрина. Много още неща не им достигат, но то не ще им попречи да пригответ на българския народ един патетичен завършек на дотогавашната история. И прелюдията на завършка е една фантастична поема, която се нарича *Оборище*. На 14 април в Оборище се открива Първото велико народно събрание. Тук са били 65 народни пратеници, заклетни на смърт и на живот! Между тях няколко апостоли. И един предател. Както става обикновено. Но това няма никакво значение: то засяга само предателя. „Моите оборишки гепутати са ангели, най-честните, идеални личности измежду народа...“ – ще пише след няколко години Захарий Стоянов. Тия безкнижни, но извисени духом хора са изпълнени с такава човечност и чувство на справедливост, с такава страстна обич към свободата и омраза към всяка тирания, че не приемат дори и тиранията на своя любим вожд. Защото в Оборище се ражда и вождът: Георги Бенковски. Тъй като никой от останалите три окръга не е готов за въстание и не въстава, седалището на Бенковски, Панагюрище, сега става столица на въстанието. Затова и въстанието има различни имена: някои го наричат Средногорско, Захарий Стоянов го именува Панагюрско, в историята то е Априлско. Всички имена, вече легендарни, на неизвестни и незначителни дотогавашни селища, за които светът веднага узна – Панагюрище, Мечка, Поибрене, Спиралча, Копривщица, Батак, Клисурса, – всички са в тая гънка на земята ни, между Балкана и Родопите – нежното, зашумено, хълмисто Средногорие. И в това пространство, не по-голямо от един сегашен окръг, дотогава паднаха десетки хиляди мъже, жени и деца, бе спасена честта и достойнството на цялата нация.

Каква изумителна хронология бележи онова буреносно време! Дългоочакваният час удря само три дни след Оборище. На 20 април, 11 часа предиобед, апостолът Тодор Каблешков в Копревщица обявява въстанието в IV окръг – пуква първата пушка до моста – и изпраща „кърваво писмо“ до останалите окръзи и близките селища. Същия ден следобед пламват Панагюрище, Стрелча, Мечка, Поибрене, Клисуре. На 21 въстава Брацигово. На 23 – Перущица и Батак. В Еледжик, определеното за населението убежище, пристигат 21 големи групи с покъщнина, добитък и храна. Въстанието е обявено, но в първите дни борбата още не е почнала: няма противник – освен няколко нещастни пълдари и заплети. Потисканото от десетилетия търпение се отприщва в неугържима стихия – но това е стихия на радост. Народът е пиен от щастие, дошло като че неочаквано. Той не проумява още тая свобода и приема всичко като празник. Ала празникът е твърде кратък: той свършва с първите зурли и тъпани на повлеклия се срещу тях безброен башибозук, с черкези и цигани на опашката, зад които настъпва редовна турска войска. И сега вече почва борбата – чудновата борба, абсурдна, невероятна, по-величава, защото е безнадеждна: кремъклийки и калпави пищови – срещу модерни пушки и револвери, черешови топчета, които изплювват кантарените топуги-гуллета на петдесет метра, и сами се разпукват – срещу круповски оръдия. Хаотична борба до най-противоречиви прояви, както е във всяко масово движение: въртопът е дълбок и мътен. Наред с най-чистия патриотизъм шества на места парадна суетност и лекомислие, коварство и алчност. Ала значителността на събитията и тех-

ният блясък се измерват с върховете, не с низините.

О, ослепителни и кървави дни – които решават участта на един народ и през които този народ възлиза до умопомрачително блаженство, за да бъде запокитен веднага в най-страшната преизподня. Колко повести, балади и драми спят неродени в онова непостижимо време, когато 18-годишното момиче на поп Грую пази като часовой портите на бащината си къща, когато старецът от село Каменица подпалва сам къщурката си с решителния възглас: „Да бъде!“, когато Кочо Честименски и неколцина му другари достигат и прехвърлят върховете на античните трагедии, когато Васил Петлевков, изправен между двата огъня, глътнал вече отрова и агонизиращ, отговаря на пашата с нечовешко спокойствие: „Горя, пашо, горя!...“

Невъзможна борба, подобна на библейската, в която, уви, Давид няма да победи Голиат. Но Перущица ще заличи славата на Термопилите, но Батак ще затъмни Мисолонги, но битката за белградската крепост ще остане далеч зад 12-дневната епопея на Дряновския манастир.

Унищожението е пълно. Хрониката продължава, черна като мартиролог. Първа пада Клисуре – на 26 април. На 28 гори Перущица. На 30 е смазана Копревщица. На 3 май – Батак и Еледжик. Над цялото Средногорие се вият пушеци от десетки опожарени селища. Повече от 40 хиляди убити лежат по хълмове, пътища, черкви и къщи. Две хиляди посечени на гръбник в Батак и още четири хиляди избити. Стоотици жени, майки и деца отвлечени. Апостолите падат един след друг, въз-

гът загива сред разлютения снежен Балкан, групите се самоубиват, удавят, изгарят. Само четворица оцеляват и пребити, влачени от затвор на затвор, ще се изправят пред турските съдилища, за да бъдат изпратени в анадоолските тъмници. Всичко е ограбено, опустошено – домовете, имотът, надежди, упования. Дори мъката няма сили да се излее. „В тая всеобща скръб имаше малко сълзи“ – ще пише чужденецът кореспондент. И добавя: „Никога не бих могъл да си представя нещо по-потресно.“ И като най-трагичен завършек – който носи нови неоченими и съвсем безсмислени жертви – са четирите последни епизода на епопеята.

Вестта за страшния край на въстанието не е стигнала до всички кътове на страната. И ето: в първите дни на май от Сливен излиза четата на Стоил войвода с апостолите Иларион Драгостинов и Георги Обретенков и след няколко дни бива унищожена. От село Мусина, Търновско, тръгват също тъй „да се съединят с другите въстаници“ войводата поп Харитон, Бачо Киро, П. Пармаков със 187 момчета и свършват мъченически в Дряновския манастир. Пак на 28 април излиза от Габрово четата на Цанко Дюстабанов, която има същия край. Най-сетне на 17 май поетът войвода слиза на Козлодуй, запътен към лобното си място.

Сега всичко е усмирено в робската земя. Само че тя вече не е робска земя, защото е вкусила от свободата и минала през пъкля. А зад границите на Отоманската империя, в Европа и Америка, вече хвърчат едно след друго злобещите новини за удавените в кръв и огън подвизи на непознатия дотогава малък народ, вдигнал глава да се освободи. Двама чужденци, чиито имена ще останат сплетени завинаги с Априлското въстание –

Скайлер и Мак Гахан, – известиха гръмливо на целия свят онова, което бяха видели със собствени си очи в озлочестената земя. Надвесен над горящото Панагюрище, Бенковски изрича паметните думи: „В сърцето на тирана аз отворих такава люта рана, която никога вече няма да заздравее.“ И тогава стана чудото, очакваното от апостолите чудо: светът потръпна от негодувание, болка и отвращение. Светът дигна глас да спре хекатомбата. И наред с възмущенията на милиони безименни хора прозвучаха трептящите от гняв и състрадание думи на духовните великани от онова време.

В Русия Ф. М. Достоевски в „Дневникът на писателя“, Ив. С. Тургенев със стихотворението „Крикът“, поетът Полонски, художникът К. Маковски. Между обикновените редници в обявената от Русия война върви големият руски писател, сега доброволец, Всеволод Гаршин, който ще напише по-късно знаменитата си книга *Четири дни*, а известният художник В. Верещагин ще създаде своя прочут цикъл рисунки *На Шипка все спокойно*.

Във френския парламент Виктор Юго с патетична реч се обърна към съвестта на всички народи. Резултатът бе триумфален: само две години след въстанието руските войски донесоха на българския народ свободата, за която толкова бе страдал.

„Възвръща се вятърът по своите кръгове.“ И ето че в края на тая летопис ехото отпреди петстотин години носи отново песен и тропот на безброй конски копита – само че сега всичко е по-различно: и езачите с големи калпаци, игеши от Север, и едрите коне, които прецапват тихия бял Ду-

нав, и песента – нова, без жалба и стон, а гръмлива и тържествена, в която шуми окървавената Марица. И всичко е вече стегнато в един сложен възел, дето се събират причини, последици, обяснения и оправдания: без тия десет априлски дни на 1876 година ние нямаше да бъдем. Така нашите бащи ни оставиха едно минало, неизмеримо по тежест и богатства, което ние непрестанно, всеки ден поотделно трябва да заслужаваме.

ТОДОР КАБЛЕШКОВ

Той не може да бъде отделен от Копривица и заедно с него Копривица влезе в трагичния блясък на новата българска история. *Без свобода няма живот* – пише и днес по пътя към неговото родно място. И нежната ръка на моя момък, излязла като че от някое романтично табло от преди век и половина, запали пожара на април 1876 г.

Когато човек навлезе в оня духовен континент, каквото е нашето минало, всяка стъпка носи по едно откритие, някое събитие или личност, някоя поразителна драма, някой фантастичен кръстопът, дето чистото озарение на лазура се смесва с фосфорните огньове на преизподнята. Всичко това е съществувало като най-истинска действителност, то съществува и днес като отделни неподозирани светове в оная почти непозната нам малка вселена, която се нарича българско историческо наследство. И човек би искал да има няколко живота, за да може да извади в светлина всичките образи на ония мъже, които ни оставиха това наследство. Защото необикновената смесица от феноменални събития и човешки страсти, от най-възвишените до най-ниските – тя е именно, която дава смисъл и тежест на нашето национално съществуване.

Април 1876 година е последната – още ненапълно разчетена – страница от българската история. Тя е написана с кръвта на повече от четиридесет

хилйди мъченици. Първи между тях са обречените, които дигнаха и поведоха тоя народ към дилемата – или свобода, или смърт. Невероятна епоха! Колцина от нас знаят, че водачите от ония дни бяха просветени младежи, не по-възрастни от двайсет и пет години, учили в чужди страни и вкусили вече от свободата, макар и набързо. Че Панайот Волов е свършил гимназия в Николаев и говори руски и турски, че Иларион Драгостинов знае гръцки, турски и френски, че Петър Пармаков, както преди него капитан Мамарчев, е офицер от руската армия, че Павел Бобеков, учил в цариградското медицинско училище, също тъй знае освен турски, гръцки и френски, а Цанко Дюстабанов – италиански, френски и английски. Че старозагорският обушар Кольо Ганчев, който знаел турски и гръцки, сам научава френски език. Че Тодор Лефтеров от Търново, който учил дванайсет години в Англия, свършва там търговска академия, но се връща в отечеството си, за да загине с Дряновската чета. Че Стефан Стамболов и Захарий Стоянов, апостоли-юноши, са фигури от световен мащаб. И най-сетне, че момчето на Лулчо Каблешков от Коприивица, учило в цариградския – Галата сарай – лицей, дохожда в родното си място, за да свърже завинаги името си със съдбоносното „кърваво писмо“ от 20 април.

В редиците на чутовни знайни и безименни мъже от оная епоха Тодор Каблешков има свое собствено, различно от общото за всички сияние. От тая стройна фигура в костюм алафранга и с чуждестранно кепе ви гледа едно прекрасно младежко лице, в чиито очи е събрано всичко чисто и изключително духовно, което веднага ви пленява със своето неотразимо обаяние. Такъв е той в спомените на всички свои другари и съвременници. Та-

кав е бил и за добрия Селями паша, който отива с войските си след погрома на въстанието в Пловдив, влачейки пленените въстаници: пашата взема в своя файтон пребития и болен Каблешков и разговаря с него на френски.

Тоя син на един от малкото родолюбиви копривищенски чорбаджии, тоя племенник на прославения Дончо Ватаха, тоя момък, който пише стихове и разкази, който организира „машиническо дружество“, доставя в Коприивица първата платчна машина, основава първото читалище в града и е един от членовете на първия революционен комитет. Готов още като ученик за бъдещата си съдба, на двайсет години той среща Левски и тласъкът е даден за цялото му – до последния час – съществуване.

Той се отказва от бъдещето на богат търговец при чичо си в Пловдив, напуска службата си в Хиршовата железница и тръгва да приготвя последната борба из целия свой район и извън него, из тракийските селища и в Западните крайнини, стига дори до Пирот и се връща в родното си място, за да стане водач. Той увлича и мащехата си в народното дело, и тя е най-верен негов помощник, а сестра му отива учителка в Македония. Натура всестранно одарена, с безпримерно чувство за отговорност и изумителна воля, почти непрекъснато болен, той въпреки това поема тежкото бреме на апостол, което му възлагат, и духът му преодолява недъга на плътта. Той даде на Коприивица своята легенда и Коприивица изведнъж стана престолно селище.

Вярвал ли е той в победата още когато влиза в борбата и по-късно, когато дава сигнала за страшния дзубой? Той е достатъчно умен, живял

е в Цариград, познава силата на Турция и знае, че борбата с нея не е детска игра. Но знае също тъй, че щом има борба, ще има и жертва и че не жертвата е важна, а целта. В това съзнание е величието на всички, които бяха отпреди главите си и сами си поставиха алтернативата – или свобода, или смърт. На момичето, което обича, той праща портрета си и едни ножички: *„Давам ти лика си да ти напомня по-често за мене, а ножичките ще ти потрябват, ако се наложи да шиеш друго знаме и да отрежеш вените си, ако попаднеш някога беззащитна в турски ръце.“*

Неговата бащина къща не е архивен музей, нито битов паметник. Тя е жива и днес, изпълнена до последния ъгъл с душата на нежния юноша, израснал в тия широки одаи с изрязани слънца по таваните, с ония фенери, пиростии и кончета от ковано желязо, с дълбоки долапи за джамфези и дамаски, с тия застрашително надвесени, като закрилници, черни мълчаливи стрехи. Той ѝ даде всичкото благородство на своя кратък, богат и тъжен като героична елегия живот.

В ония напрегнати дни, преди най-големия ден, той се е разхождал тук, цял в тръпки от треската, която непрекъснато го мачка. Взема от поличката френските *Исторически разкази*, които му са винаги погръка, прелиства ги – за кой път? – оставя ги и отново тая огнена дума *свобода* не му дава мира. В главата му пак се върти *Песента на Раковски*¹:

*Когато бях аз детенце
тихо, нежно, мило.*

¹ Стихотворение от Любен Каравелов.

*Когато бях аз момченце
лудо, младо, живо,
кога станах на години,
кога станах дядо,
един беше моят баща,
едно бе ми чадо:
Свобода, свобода!*

И изведнъж му се струва, че думите идат от другия край, отвъд Тополка, дето се е родил баба му им Любен, който написа тая песен да им къса сърцата. Той пак се разтърква из широкия джамлия чардак, поглажда чело, но думите продължават все тъй чудесни и страшни, написани като че тъкмо за него:

*Я чуй мойта малка молба,
brate ти мой мили!
Азе видя, че боля,
падат мойте сили!
Дойди при мен пред смъртта ми,
па ми кажи само
една дума, сладка дума
да занеса т а м о :
Свобода, свобода!*

На 15 или 16 юни 1876 година в заптийската стая на Габрово Тодор Каблешков с един куршум от турски пищов сам избра свободата, която никога вече не можеше да му отнеме.

ХРИСТО БОТЪОВ

За него като че ли всичко вече е казано: толкова биографии, литературни и научни изследвания, статии, академични сесии! Какво още остава? ... Остава онова, което той сам ни е дал в своите дванайсет стихотворения – между всичките двайсетина, – пред които всичко друго е само „литература“, както казваше някога Верлен.

То се знае, тежестта на всяка творческа личност се измерва с делото, оставено от нея – само за себе си – независимо от добродетелите или пороците на човека, който го е създал. Но тук човекът влезе в бъдещето с нумба на трагично величие почти едновременно с увенчаването на поета. Затова от деня на смъртта му във всяка преценка на неговото художествено дело се примесва и екзалтацията пред героя. И в съзнанието на повечето българи те са неразделно оплетени. Дори ударението се слага по-често върху революционера, отколкото върху художника. Това не е беда, разбира се, но би било по-добре, ако тия преценки се отделят една от друга. Защото българското революционно движение се роди в главите на няколко десетки вдъхновени младежи и се осъществи от хиляди знайни и незнайни мъже и жени – но *поетът* Христо Ботъов е един-единствен. И защото тоя калоферски момък, който от деветнайсетата си година скита немил-недраг из Русия, Бесарабия и Румъния, още с първите си стихотворе-

ния отпреди един век се издигна като връх на българската поезия, ненадминат и до днес. Може би тъкмо това хаотично съществуване в чуждите земи, с буреносния вътрешен огън, с безумната страст за свобода и човещина, с вроденото чувство „силно да люби и мрази“ и с хилядите пречки пред тая бистра младост – всичко това оплоди изумително неговия гений, за да се въплъти в нечувани дотогава слова.

Тук диапазонът не е наистина много широк, динамиката почти навсякъде е революционно-борческа, но срещу това – какво неотразимо поетическо заробване, каква вихрушка от поразяващи образи, които те оставят задъхан от странно щастие, когато ти се иска да плачеш от непознатото досега възмущение (*.. Бяло ми месо по скали,/ по скали и по орляци,/ черни ми кърви в земята,! в земята, майко, в черната...*). Но в тая бравурна гама има на места и чисто лирични тонове, с една горчивина, която стига понякога до безумност (*...но себе си, брате, губя,/ тия глупци като мразя*), или някаква песенна мелодичност, която се носи кресчено (*...затуй му пее песента на Странджа баир гората,/ на Ирин-Пирин тревата; мегден им кавал приглася/ от Цариграда до Сръбско/ и с ясен ми глас жътварка/ от Бяло море до Дунав...*), за да се разлее и замре накрай в широк и бавен ритъм... *по румелийски полета!*

Потребно ли е отново да се питаме как тоя осемнайсет-двайсетгодишен несретник създаде в оная полузрачна предистория няколко съвършени поеми, за които няма старост и които остават гордост на нацията? Никакви психологични изследвания не ще ни обяснят това, защото тук имаме, както казва Захарий Стоянов, „един нео-

бикновен човек“. Той иде в света такъв, какъвто и ще си отиде – завършен, обременен от съдбата с всичките духовни богатства, отредени за бъдещето. Удивителното е, че с тоя сложен вътрешен свят, настръхнал, винаги в движение, който ще носи до сетния си час, той може да излее идеите, чувствата и виденията на своето творческо въображение в най-неочаквани, съвсем нови и съвършени поетични форми, нестигнати от никого и след него. В онова време, когато Раковски пише „Горски пътник“, който днес се нуждае от превод, когато Петко Славейков и Добри Чинтулов печатат стихове на един още елементарен, на места дори архаичен език, във всяка от неговите поеми изведнъж ви омагьосват в някакво невиджано разточителство словесни и музикални разрешения, съвсем оригинални и в същото време изплували както че из дълбините на народното творчество.

Тия великолепни повторения, дето и смисъл, и мелодика, и ритъм са така стопени в една подчиняваща всичко експресия („Какви е деца *ражда-ла, раждала, ражда и сега!* българска майка юнашка, какви е момци *хранила, хранила, храни* и днеска/ нашата земя хубава! ...“ „Песента ще се пренесе/ *по гори и по долища -/ горите* ще я поемат,/ *долища* ще я повторят/ и *тъгата* ми ще мине,/ *тъгата*, дядо, от сърце!“). Тая злобеща образност („Злобна ги память – злобно повтаря!“, „Кръстът е забит във живо тяло“, „Ръжда разяжда гложгани кости“, „И сърце зло в зло обвито“, „Смок е засмукал живот народен...“, „Там буря кърши клонове, а сабя ги свива на венец“, „Вихрове гонят тръне в полето...“) и т.н. – във всяка поема. И малките грапавини тук-там изчезват пред огромното богатство на тоя безпедобен поетичен порой.

Ако Ронсар се смята за творец на френската художествена реч, а Пушкин – за художественото слово на руската книжнина, Ботьов несъмнено е създателят на българския поетичен език, с който си служим и днес. След него бе лесно – нямаше вече нищо голямо да се постига.

В първите десетилетия на миналия век Лермонтов бе напечатал *Сон*:

*В полдневный жар в долине Дагестана
С свинцом в груди лежал недвижим я.
Глубокая еще дышилась рана,
По капле кровь точилась моя.*

*Лежал один я на песке долины;
Уступы скал теснились кругом,
И солнце жгло их желтые вершины
И жгло меня – но спал я мертвым сном.*

*И снился мне сияющий огнями
Вечерний пир в родимой стороне.
Меж юных жен увенчанных цветами
Шел разговор веселый обо мне.*

*Но в разговор веселый не вступая,
Сидела там задумчиво одна,
И в грустный сон душа ее младая
Бог знает чем была погружена.*

*И снилась ей долина Дагестана,
Знакомый труп лежал в долине той;
В его груди, дымясь, чернела рана
И кровь лилась хладеющей струей.*

А между малкото поеми на Артур Рембо има

един сонет – *Спящият в долината*, – печатан към 1874 година, известен в цял свят и написан от седемнайсетгодишния младеж – „вече оформен поет“ – според френските критици:

*Едно зелено гнездо, дето пее ручей,
който хвърля игриви късове сребро по тревите;
дето слънцето грее от гордата планина.
Една долинка, цяла в пляна от лъчи.*

*Един млад войник, гологлав и с отворена уста,
с тил, потънал целия в свежите сини листа –
спи, изпънат сред тревата, под един облак,
блед в зеленото си легло под слънчевия дъжд.*

*Той спи, с нозе сред гладиоли. Усмехнат,
тъй както се усмихва болно дете – той спи.
Природо, прегърни го топло, нему е студено!*

*Ноздрите му не потрепват от благоуханията.
Той спи под слънцето с ръце на гърдите
и с две червени дупки от дясната страна.*

Преди години някои поискаха да видят в *Хаджи Димитър* подражание на чужди образци (споменатите вече стихотворения) и по тоя начин да превърнат тая наша национална гордост във второстепенно поетично произведение. Истина е, че между трите поеми съществува някаква близост в общата художествена идея, в подробностите на някои образи, в живописната концепция на пейзажа. Но нищо повече. От друга страна, нашият поет не е могъл да знае стихотворението на Рембо, а не е сигурно, че е чел и „Сон“ на Лермонтов.

Но дори да се допусне някакво влияние, и то

не само от руския поет, достатъчно е да се съпоставят една до друга поемите на двамата чужденци и баладата на Ботьов, за да блесне очебийната разлика. Докато стихотворенията на Рембо и Лермонтов, безукорни в своята художествена форма и композиция, съгъстват в един само момент, наистина многоплатово, една поетична инвенция, богата с нюанси, но напълно статична, в „Хаджи Димитър“ се развихря едно непостижимо въображение, с динамика, която люлее и издига в някаква сънно-музикална атмосфера един невидан апотеоз на българската поетична реч. Тук идеята пораства до художествена стихия, дето участва цялата Вселена – „земя и небо, звяр и природа“, – за да се стигне до едно поетично визионерство от световно измерение.

Той даде всичко, което имаше на тая земя, дето отиде да умре: своята неосъществена младост, своя гений, с който цъфна голямата поезия на българския народ, остави ни един език, на който ние още не можем да му се отблагодарим достойно. Какво повече може да даде един човек?

ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ

Сложният образ, свързан с това име, не може да се включи в една формула; всъщност то е и въобще ненужно. Революционер, мемоарист, вестникар, бележник, политик – всичко е една сплав, стопена от страховтен вътрешен огън.

Първото нещо, което предизвиква у нас това необикновено човешко явление, е чувството на смайване. Не защото някогашното полуграмотно добруджанско овчарче бе удостоено с мисията на апостол през 1876 година. Нито поради френския език, който то само научава, за да чете исторически и философски трактати. Нито най-сетне заради мястото му на политически ръководител в освободеното отечество; в историите на чуждите народи и в нашата подобни случаи не са изключителна рядкост. Изумителното тук е, че този млад мъж, чието кратко съществуване бе обременено с толкова различни задължения към другите – и с ни едно към себе си, – даде, и то само през последните четири години от живота си две от най-блестящите класически произведения на новата българска литература.

С един неповторим жест съдбата хвърли в българската земя няколко искри на гениалност, три от които станаха пътеуказатели на нацията, с имената на Левски, Ботев и Захарий Стоянов. Третият от тях увековечи образите на другите двама и прибавяйки своя собствен подвиг, влезе заедно

с тях в безсмъртието. Каква бе тая загадъчна приемственост, от кои благодатни далечини иде този атакизъм, та „медвенското циганче“ – както са го наричали някои от съвременниците му и както той сам се шегува със себе си в „Записките“ – възлезе до върховете на българската революция и на българското литературно развитие?

Така той ще остане още дълги години най-вярното мерило за значителността на нашата история – политическа и културна: само изключителните събития и хора носят оправдание и изпълват със смисъл периодите на безличие и празнота.

Роден от епохата и слят с нея, той в същото време (колкото и парадоксално да изглежда това) твореше тая епоха. Във всички свои произведения той не е само *свидетел*, той *участва* навсякъде дори когато не е присъствал. През неговия трезвен поглед събитията и хората никога не загубват своя земен облик. Събитията наистина бяха сами по себе си фантастичен материал за романтично творчество, но дълбокият аналитичен ум на повествователя го предпазва въпреки необуздаността на неговата натура от патетичното напрежение, което е атмосфера на Вазовата *Епопея*.

Страстен дух, почти винаги в някакъв незатихващ делириум, твърде често той е пристрастен към онова, за което пише. Но в последна сметка чувството на справедливост и благородство определя окончателната преценка. Тия привидни противоречия, характерни за всяка комплицирана личност, правят още по-пълноценна и по-жива същината на човека и писателя. Реалист от най-чист произход, той остави великолепния пример как едно развихрено вдъхновение може да създаде образци на художествена проза, освободено

ни от всякаква риторика, театралност и идеализация. Той виждаше лицето и опакото гори на своя любим герой – народа, – но от това обичта му към тоя народ не намаля, а стана само малко по-горчива. Или както половин век след него друг български поет каза:

*С каква любов я ненавиждаше –
с каква омраза я люби!
Отвърнат днеска, ти я виждаше
във бъдещето може би,
обтънала във лъчезария,
възкръснала като Христа,
земя на правдата света –
България!*¹

Има нещо неизразимо възвишено в това творчество, цялото отдадено на „моите братя сиромаси“. Тия единствени в нашата литература страници, почти апокалиптични – за бягството на въстаниците през снежния Балкан и влаченето им из турските затвори, – или в ония, изпълнени с проникателност и тайнствен колорит – за първата среща с Бенковски, за поп Грую и неговото момиче, – или за злобещото минаване през село Борован в оная нощ след Козлодуй и за сълзите на войводата при Милин камък.

Неговото повествование – винаги просто, ясно, без двусмислия и загатвания – е или остър графически рисунък, или широка многопланова живопис, ту окъпана в слънце, ту развълнувана и трагична. Той е изправен насреща ви – пряк, непосредствен, не „прави литература“, понякога до-

¹ Димитър Подвързачов.

верително мек, друг път злоезичен и буреносен или неудържимо възторжен, като юноша.

От всичко, което епохата и неговият гений му дадоха, той съумя да създаде един величав паметник, който надхвърля границите на лично дело и се превърна в национално достояние. По някаква дълбока творческа интуиция той откри начина да изрази неповторимо баладичната действителност на онова време – с тоя невероятен богат език, ярък, пластичен и могъщ, с изумителната способност за човешка и народна психология, с едно съвсем естествено чувство за хумор и с безподобния дар на поетическо виждане. Една отпорищена стихия, една гигантска река, която влече своите плътни води, носейки едновременно разрушение и живот, много семена и малко тиня – за да се знае, че иде от дълбокото лоно на земята – заедно с едри зърна злато, утаени в същото това земно лоно. Всяка страница от неговите книги е свидетелства за непрегвигимите възможности на тоя писател, в когото се осъществява блестящият синтез на поет, белетрист, автор на мемоари и моралист. Няма никакво значение, че някъде („Биографията на Христо Ботев“) историческата точност не е свършена. Стендал пише мемоари, голяма част от които са измислени, и измислените са толкова художествено ценни, колкото истинските. Един руски преводач на Дикенс съчинява цели глави от оригинала и от това оригиналът не загубва почти нищо. За пълната документираност в книгите има научни изследвания. Работата на поезията е съвсем друга. Авторът на *Записки по българските въстания, на биографиите на Христо Ботев, на Васил Левски, на Хаджи Димитър, на Чардафон Велики* и др., нямаше

време за губене в нищожни греболуи. Той трябваше да бърза – нему, както на повечето безсмъртни мъже от нашата история, бе отреден твърде къс жизнен път: неговият внезапно завършва на тридесет и осем годишна възраст.

Странна участ: оня, който написа най-хубавите биографии на събития и личности, няма и до днес своя биография. Така е може би най-добре. Защото той има нещо много по-голямо: една неписана легенда.

ИВАН АРАБАДЖИЯТА

И невозможное возможно.

Дорога долгая легка.

„Россия“, Ал. Блок

В своя път през вековете историята на всеки народ, както и на цялото човечество, се движи от непознати сили, на които почти винаги всякакво нравствено начало е абсолютно чуждо. Една от най-острите несправедливости е, че летописите на събитията се занимават само с ония личности, които са били по гребена на събитията – вдъхновители или водачи, – и в същото време, като тяхна уродлива антитеза, с най-чудовищните фигури от оная епоха, които добиват по тоя начин също тъй едно безсмъртие, макар и позорно. Сократ и Херострат, Исус и Юда, Марк Аврелий и Калигула, Джордано Бруно и Торквемада, Орлеанската дева и епископ Кошон и т. н., и т. н.

А между това оная безбройна и загадъчна множественост, която прави събитията и в последна сметка плаща за тях, за нея историята има само общи и смътни думи: тя е вечният аноним.

Така и в трагичния и величав устрем на българската нация към самосътворяване светят като пътепоказатели няколко десетки образа на първоучители, предтечи и апостоли. И сред хилядите безименни мъже и жени, минали по тоя кръстен път, има мнозина равни може би по чистота и обреченост с най-големите, но чиито съществувания ние тепърва ще трябва да откриваме с една малко горчива гордост.

Иван Атанасов Арабаджията от село Царацово, Пловдивско.

В паметта на неговите съвременници това име е обкръжено с неугасващо сияние и носи веднага една интимна топлота: той е бай Иван Арабаджията. Но в съзнанието на днешните ни съвременници то е почти празен звук. Колцина знаят, че „село Царацово е столицата на българските революционни апостоли, бай Иван им е баща или съветник, а скромната му къщица е тяхно убежище“?¹ Че петте пловдивски села (Радиново, Стрезово, Черпелий, Царацово, Мързляк) съставляха една малка република, дето се разпореждаше Иван Арабаджията: един огромен дъб, който пази малкото царство на своята сянка, или още по-добре – грамаден камък в полето, несъзнаващ своята изключителна тежест.

Каква непозната сила те бе насочила тебе, обикновен селски дърводелец, в моя страшен път, дето в злокобната си игра на криеница на всеки завои те причакваше смъртта? Ти не беше вече младеж с разпалена глава, беше зрял мъж и тръгна нататък след една неочаквана среща в Карлово през 1863 година. И моя път стана твоя съдба. Как се родиха в тебе, безкнижен тракиец, тая чиста, непоклатима вяра, тая спокойна желязна воля, тая висша нравственост, която остава и до днес най-чувствителният пробен камък за нашата съвест? Наистина, ти беше ходил вече два пъти – пеша – до Букурещ, беше кръстосал „Бесарабия, Влашко, Одеса, за да се върнеш тук и да кажеш: „Там аз видях защо човек се ражда на моя свят.“² Но това не

¹ Захарий Стоянов. „Запущите“.

² Пак там.

бе достатъчно. Потребно бе нещо друго, онова, с което бе наситен въздухът и което се нарича „духът на епохата“. Потребно бе нещо по-голямо, което ти се яви като жизнено разрешение в образа на един по-млад от тебе Дякон. Защото моя нов чюдотворец, всяка стъпка на когото сътворяваше по един малък свят, дето животът на хората добиваше веднага радостен смисъл, извърши с тебе най-голямото чудо на преображение: ти стана негов „дясна ръка“, единственият приятел, в когото той никога не се усъмни. Той те канонизира заедно със себе си преди едно столетие, за да останете неразделни завинаги. Ти ни веднъж не се поколеба, не се въздържа да действаш, не поиска нещо, не помисли за себе си. Твоего име беше и остана – *преданост*. Преданост към един човек, към една идея, към едно бъдеще, което трябваше да се приготви! Преданост страховтна, невероятна, почти нечовешка: веднъж, когато, заръжен гали твоята стопанка, майка на децата ти, няма, без да ще, да навреди на делото, Апостола се обърна към тебе и ти пришепна: „Да я очистим!“ – ти веднага отговори: „Съгласен съм“ – но това не бе изпълнено, защото добрата жена бе извън всяко подозрение. Преданост без граница, преданост и отвъд смъртта. Така след десетгодишно безпримерно служене заедно с Дякона, когато последният увисна на бесило, ти преглътна мълчаливо страшния удар, дигна глава, погледна напред със същата вяра и каза: „Да оставим миналите работи. Нека видим какво ще правим сега.“ И стана един от ключовете на съзакланието, отправна точка към всички рискове, взел, в който се събираха пътищата към смъртта. Твоята къщурка, дето Левски гостуваше по дни и седмици и дето са дохождали за съвети и Ангел Кън-

чев, и Димитър Общи, тая бедна хижа с пръстен под и две врати – едната за влизане, другата, отзад, за измъкване – приемаше сега новите апостоли – Бенковски, Волов, Стефан Стамболов, Захарий Стоянов, – чиито глави се удържа в нейния нистък таван, и ти се стесняваше от това. Но тук, при тебе, те всички бяха в безопасност. Тук ти кри и лекува заболялия Волов и го отведе скритом при доктор Рашко в Пловдив. Оттук ти упътваше или придружаваше пратеници и куриери към всички краища на страната. Оттук отиде в Оборище делегат на пет села от Пловдивската кааза. Тук още в началото пое върху си бремето на няколко човешки живота и го носи достойно до последните си дни. Тъй както след поражението мъкна в затвора окови тежки цели четирийсет оки. За тебе не ни е останало дори едно кратко живоописание (освен няколко публицистични страници от Захарий Стоянов, от твоята някогашна къщица – истинската! – днес няма и помен, твоят гроб е неизвестен. Ти се стопи и изчезна без видима следа в тая земя, също тъй безшумно, както бе дошъл. Но през септември 1885 година, ти вече мъж, прехвърлил петдесетте години, отиде да довършиш освободителната борба с победата на Съединението, затвори кръга на жизненото си дело и тъй като твоего свободно отечество нямаше вече нужда от тебе, върна се в своето село да дялаш отново до прага на къщицата си главините на селските коли. И ако дотук има само една героична повест, от тоя ден нататък, великий мълчаливецо, ти си вече част от българската история.

От оня трагичен въртоп на априлските дни, гето както във всички масови движения, ликът на светеца странно съжителства с чудовищна чо-

вешка уродливост, в новата българска история останала двайсетина злобещи фигури. И човек се пита понякога – необходимо ли е да се обременява непорочната памет на новите поколения с имената на поп Кръстьо, на предателите на Тетевенския балкан Нейо и дядо Вълчо, на Ненко от Балдего, на поп Станчо от Сливен, на повечето чорбаджии? За съжаление те са били втълпени в съзнанието на редица поколения наши предходници, както и в нашето, те се предават от година на година като някаква мрачна традиция, която съвсем не е потребна на народите. Ала за крайната равносметка тия образи на човешката низост нямат никакво значение. Защото срещу тях е възправена величавата и трогателна със своята изтъркана аба, с потурите и овчия калпак фигура на бай Иван Арабаджията и всичко нечисто наоколо мигновено изчезва.

Така неговият образ остава неповторимо възпращение на най-духовното в оная сложна и загадъчна общност, с името на която толкова се злоупотребява и която се нарича *народ*.

И докато тоя образ живее в паметта на бъдещето, невъзможното наистина ще бъде възможно и гългият ни път напред ще бъде лек.

ИВАН ВАЗОВ

Твърде мъчно е хора от нашето поколение да говорят днес за него. То значи – да разказваме въздуха, който сме дишали, първата молитва, която разбихме („Дай на мама, дай на тати/ здраве, сила и живот/, мир, любов на всички братя/ и добро на наш народ“), детските игри на черешово топче и на Боримечка, читанката, по която сричахме – всичко, което стъпка по стъпка ни въвеждаше в онова удивително нещо, наречено живот, с неговите безбройни преображения. Тук образът веднага се слива с нашата младост и човек се усеща стеснен. Все едно че разказва себе си.

Ние го бяхме заварили в непознатия, постепенно откриван от нас свят; той беше даден, съществуваше вече, както природата наоколо, името му беше известно, както имената, които знаехме – България, Стара планина, като Тунджа, в която се къпехме, като Марица, за която пеехме. И всеки нов ден с всяка прочетена негова книга навлизахме в едно вълшебно обширно царство, все разнообразно и по-богато, така както се разширяваше и видимият ни кръгзор извън нашето родно място. Той беше първият и единствен жив писател на нашето детинство. Ботев съществуваше, разбира се (аз пазя като скъпоценност Захарий-Стояновото издание „Съчинения на Хр. Ботев“ от 1888 година, върху кориците на което с разкриен детски почерк е написано името на „ученика от IV

отделение“ и което години наред беше нощем под възглавницата ми); ала Ботев беше вече мит, легенда, чудо, изплетено от блясък и музика, и неговата непостижима хубост едва по-късно можеше да се проумее напълно. Другият се възправяше някъде наоколо, върху билото на близкия връх: едно огромно клонесто и зашумено гърво, цялото звучащо от птичи песни или забучало страховтно в пристъпа на буря, или приятелски шепнещо в тихите часове на вечерния зрач. Той беше най-ранният ни досега със страната на въображението, първият пътеуказател, отправната точка.

По-късно ние тръгнахме, разбира се, към галечината, минахме по много лъкатушни пътеки; нови сияния, чужди и наши, озаряваха постепенно българския кръгзор. В смешната юношеска самоувереност на ония дни стигнахме готам, че понякога изцяло го отричахме. Какво значение можеше да имат за него и за българската културна история тия наивни удари във въздуха? Той си оставаше непокланител, изправен като статуя, както го помним из улиците на София, с чадъра в ръка, с кученцето, с незапалена цигара в уста, с присвити очи, загледи надалеч под гъстите посивели вежди, с рунтави мустаци и гарсонетка (а нему тъй чудесно би отивал един хубав подстриган сопотски калпак!).

Дойдоха други след него, всеки със своето ново, по-голямо или по-малко очарование и със своя истина. Животът добиваше други измерения и нови лица. Нещата усложняваха значението си и растяха на дълбочина.

Той оставаше все там, гдето бе поникнал, на истина като гърво, обречено на неподвижност, завършен сам за себе си. От „Италия“ до „Люляка ми

замириса“ едва ли може да се съзре разликата на четири десетилетия; ала в тия граници по време лежат безценните съкровища на „Епопея на забравените“, на „Чичовци“, на „Под игото“, на „Великата рилска пустиня“ – и тук именно е неговата грандиозна монолитност, неповторена до днес в българската литература. Докато другите засягаха отделни страни, вълнуваха само различни групи или слоеве, той покриваше със себе си огромното мнозинство, стопяваше се в него и в същия миг излизаше отгоре като най-чиста негова еманация.

Тъкмо затова още преди повече от петдесет години, при първия негов юбилей, той бе провъзгласен за *народния* (народния, т. е. единствения) *поет*. Такъв близаше той в съзнанието на всички, които идеха след него.

Нашата млада гързост отдавна се стопи в спокойната бистрота на зрелостта и както вятърът се възвръща по своя кръг, ние минахме отново по стъпките си, за да променим мащабите и да сложим всяко нещо на истинското му място.

В тая проверка на времето той остана и досега единственият по ширина писател на целокупния български народ.

Неговото дело ще чака още възхновената преценка, която му се дължи. Неспокойните години не са атмосфера за едно пълно, дълбоко проучване, достойно за него. Нашите спомени днес не идат с тая претенция. Те са само материал, свидетелстване, отговор на въпроси, които всеки от нас е отправил към себе си. Какво ни даде той? Какво остави на поколенията след себе си?

Преди и над другото той показва как се обича отечеството – всичко, което се събира в тая ду-

ма: земя, хора, история, традиции, съдба. Обич може би донякъде елементарна, стихийна, пламтяща, неизчерпаема, сяпа, но която и когато греши, блести с трагична чистота, защото е обич, а не омраза. Донесе ни патоса на тази обич – пълнозвучен, развихрен, завладяващ, непознат на българската реч до него освен у Пausия, – изпълни с тоя патос стихове, проза, пиеси и достигна на места върховете на ботевското възхновение:

..... О, бесило славно,
по срам и по блясък ти си с кръста равно!

Той пръв ни даде в книгите си живи хора („Чичовци“, „Под игото“, „Немили-недраги“), все едно описани или сътворени, и художникът съчета тук едно изумително реалистично виждане с чувството на мярка, с гарбата за простота и с благ, човечен хумор.

Той ни остави един богат, изобилен в разнообразието си, пълноценен, естествен език, тук-там малко неравен наистина, на места вече архаичен, другаде – трогателно-наивен, но в своята цялост – пътен, жив, експресивен. Загъхан в своя огнен ураган на патос, той нямаше време да бъде придирчив в подбора на думите, в правилността на израза. Той търсеше да каже по-бързо, да отприщи веднага насъбраното и да мине по-нататък. Понякога той изкривява думата, съчинява своя, изкълчва фразата; той пише: „Всичкото купеше“; „От някоя мърша, що му гъх прати“; „Хром и сяпа, и клипа“; „За да бъде страшен, кога нужда беше“ и други, ала всичко това няма никакво значение сред поройния блясък на тия патетични поеми, които – подобно платната на известни гениални худож-

ници чрез деформиране на нещата – постигат не-отразимо художествено внушение. Той не е комплициран, у него няма метафизични въпроси, погледът му е ясен, пътят пред него – открит и прав. Той върви по тоя път из българската земя, наситена с минало, напрацяла от обещания, внимателно възгледан и вслушан във всичко, което става в народа му. Всяка тревога изостря неговите черти, всяка радост развевря лицето му с оная простодушна усмивка, в която няма никакво племенно самодоволство, а само здрава жизненост. Съвсем земен, той е винаги актуален, лишен от всякаква химеричност, изпълнен само с благородна хуманност.

С всичко това още преди осемдесет години той, без сам да съзнава, създаде свой собствен стил и тоя стил, неизместен до днес от груг, характеризира още сборното понятие българска литература.

Животът, естествено, не стои неподвижен. Българската литература не е вече там, гдето той я бе заварил и оставил. Патосът изчезна или прие груг образ, наивитетът отдавна е чужд на усложненото и бурно време, проблемите напрегнато чакат разрешение. Ала в трескавия темп на дните, понякога съвсем неочаквано и необяснимо, може би от лекия полъх на вечерния ветреца, може би от гъха на някой напълнян шибой или от недовършената дума на случаен минавач в паметта ни веднага прозвънтява някогашна строфа:

*Но нощта невярна
спуца свойто було
и корабът бяга...
Сбогом, Калопуло!*

– или някоя реплика на Хаджи Смион, на господин Фратю, на Копринарката... Тогава наоколо ти зашумява цял един познат, жив, безкрайно мил свят, забравен от тебе за малко, но твоят свят, който ти не можеш и не искаш да отречеш, чудесен и значителен в едно и също време, и който ти е толкова необходим, за да живееш, колкото и вярата ти в утрешния ден.

Така като геца ние отивахме понякога у съседите да разменим пазарския бял хляб с техния черен, плътен, домашен хляб, в който имаше навярно и малко ръж, и повече трици, но който беше по-сладък за нас тогава от всички бели симити на света.

ТОДОР Г. ВЛАЙКОВ

Спомените – това е оня непресъхващ вир, който всеки от нас носи в себе си и отдето, подобно духове от приказките, излизат невидими пратеници, за да ни създават една ретроспективна действителност, истинска до последната подробност, но невероятна, като че е родена от въображението.

„Изборът на нашите дни“ – както казва Бунин. Те са връзката ни с живота – с вчерашния, днешния и утрешния – и с оня непознат нам вътрешен свят, дето съзнание и подсъзнание съжителстват независимо от нашата воля. Без спомену човек е като камък, лишен от корени, духовен кастрап.

Ако напомням отново тия почти банални истини, то е, защото неведнъж съм бил укоряван, че твърде много се занимавам с миналото и че в моя поглед назад сломените добивали повече тежест от днешния ден. Което, разбира се, е напълно невярно. И за което не един път съм писал и говорил. Но кой би могъл да определи истинските граници между минало, сегашно и бъдеще? Епохите се преливат една в друга, изхождат една от друга – и ние заедно с тях – и не съществуват една без друга. Всяко време има своите блясъци и тъмнини и когато ние се връщаме назад, то не е „в търсене на загубеното време“, както казваше Пруст, а да откриваме безсмъртните неща в от-

миналите събития и хора и да направим миналото наша съвременност.

И ето, пленник на тая непостижима магия, присъствайки днес тук, аз съм в същото време половин век и няколко години назад, в оня далечен ден, когато за пръв път видях и се запознах с писателя, когото чествуваме сега. От моя ден до смъртта му – това са тридесет и пет години, от които шестнадесет прекарани в неговата къща. Какъв огромен материал от повече или по-малко значителни събития и случки, характерни и пълноценни за една биография или за литературен портрет, или просто – за един богат човешки спомен! Неговият живот, привидно равен, лишен от външното тревожно разнообразие на епохата – всъщност е една дълбока, почти трагична човешка повест, която чака да бъде написана. Защото Тодор Влайков е от рода на някогашните „ученолюбиви“ мъже, които нямаха друг смисъл на съществуване освен да служат „роду си“. И той служи – по всички начини във всички времена, до последния си час, без корист, винаги в полусянка, всякога готов да даде, вместо да иска, често оскърбяван, но никога оскърбител. Дълбоко вярващ, с вродено чувство за справедливост и душевна чистота, за него всички въпроси – лични, обществени, политически – имаха разрешение само в нравственото начало. Наистина в нашите хищни времена това не са добродетели за улицата. Но пътят на човечеството и на народите не е наниз от вълчи подвизи. И цената на ония, които тъкмо в такива години остават човеци, е хиляди пъти по-голяма.

Но аз нямам намерение да правя етюд или дори ескиз на Тодор Влайков: неговото място е вече утвърдено в историята на българския обществен

и литературен живот! Дошъл съм тая вечер да ви посоча само няколко характерни черти на този човек и писател, за които лично свидетелствам.

Трябва да е било 1908 или 1909 година. Бях вече печатал редовно в повечето тогавашни списания, пращах по пощата и в „Демократически преглед“ – и всички неща биваха печатани. Един ден се осмелих да занеса сам нови ръкописи в редакцията. А редакцията, както после разбрах, беше в дома на редактора *Тодор Влайков*, двуетажна къща в двора на една от крайните и тихи тогава улици – „Аспарух“. Позвъних с разтуптяно от вълнение сърце. Отвори ми самият Влайков. Когато му казах кой съм, покани ме веднага в стаята, която му служеше за редакция, и взе работите, които му носех. Каза ми няколко одобрителни думи за поместените в списанието мои неща, без многословие, сериозно, но с такава топлота, че боязливостта и стеснението ми тутакси се разсеяха. По-късно аз неведнъж щях да виждам какво дълбоко уважение към всеки духовен труд имаше този човек, вече известен и ценен като един от първите големи писатели на времето, и с каква радостна обич се отнасяше към младите писатели. Как умееше да слуша, да се интересува от мненията им и дори да търси тяхната преценка на собствените си произведения. Тая вътрешна извисеност и благородство, които и тогава се срещаха немного често, а *сега* едва ли не отсъстват напълно. „Сегнете – добавете той, – и почакайте да ви дам хонорара за напечатаните досега неща: не знаех адреса ви, за да го пратя по пощата.“ Аз се смаях: това беше вече съвсем невероятно. В онова време рядко млад писател можеше да мисли за хонорар. Хонорари получаваха само четирите-пет от

големите известни вече писатели. Ние, най-младите, печатахме в списания, вестници, сборници, бяхме търсени сътрудници, но почти никога не получавахме хонорари! Така беше горе-долу и по-късно, когато не бяхме вече млади, с редки изключения, а за младите това продължи до 1944 г. Лично аз, който печатах в три-четири списания и два-три вестника, бях получил единствен хонорар от Александър Божинов за редовното ми сътрудничество в „Българан“ – едно хубаво почерпване в кафене „България“ – с прибавка – запознаване с някои знаменитости от това историческо кафене.

Сега Тодор Влайков седна до писалището си, побави се да направи старателно изчисление и ми даде хонорара от няколко лева и стотинки – сума, значителна за ония години. Това беше голяма радостна изненада и залог за мъничко самоувереност: първи литературен хонорар, получен, без да го очакваш и без да си го искаш.

Минаха така една-две години. Вече редовен сътрудник на „Демократически преглед“, аз бях свикнал със сдържаното, но бащински меко отношение на писателя, когото знаех още от читанките и христоматиите. В неговото сериозно, угълбено в себе си лице, в спокойните и бавни обноси имаше може би лек нюанс на педантичност, но в същото време излъчваше такава яснота, твърдост на убежденията и човечност, че уважението към него се раждаше веднага и оставаше завинаги ненакърнимо. Такъв бе за мене той: *господин Влайков* от юношеските ми години – такъв остана и днес, когато е вече само спомен. *Господин Влайков* – в тая дума има такава почит, с каквато като деца се отнасяхме само към любимите си учители. И аз никога не можах и не исках да го

именувам иначе, защото ми се струваше, че би било неприлично интимничене.

Един ден през 1911 година отидох при Тодор Влайков и му съобщих, че наскоро ще замина за няколко месеца във Франция. Баща ми бе сключил заем от една частна банка, за да мога да видя поне за кратко време чужбина. Попитах редактора на „Демократически преглед“ дали не бих могъл да му пращам всеки месец по една статия – кореспонденция за списанието, – срещу която той пък да ми изпраща определен хонорар. Бях почти сигурен, че това мое предложение не ще бъде прието, но все пак исках да опитам, защото парите ми за чужбина бяха твърде малко. За голяма моя втора изненада господин Влайков не само се съгласи, но още веднага уговорихме месечната сума – 40 лева, която ще получавам от него. И наистина, през полугодишното ми пребиваване тогава във Франция аз най-акуратно получавах всеки месец уговорените 40 лева. А четиридесет лева тогава бяха почти половината сума, необходима за месечна издръжка на един студент в чужбина. По-късно узнах, че по същото време същият – така да се каже – договор е бил сключен между Тодор Влайков и Сирак Скитник за кореспонденция от Петербург. Така, струва ми се, ние със Сирак Скитник бяхме първите кореспонденти от чужбина на българско списание преди повече от половин век.

Минаха отново бурни и тежки години: Балканската война, Междусъюзническата, Първата световна война. И когато мирният живот отново се възвърна със своя засилен устрем към нови, социални и културни завоевания, узнахме, че общественикът Тодор Влайков е решил да напусне политическия живот и да се върне окончателно към

изоставеното си на времето призвание на писател.

Един ден през 1924 г. в учреджението, дотогава работех, дойде господин Влайков, тогава още активен член на правителствената партия. Каза ми, че иде с едно предложение: да стана литературен редактор на *Демократически преглед* – което сега бе официозно списание. Обясни ми, че той е решил да скъса със своята общественно-политическа кариера и да се върне към чисто литературна работа, но че това ще се позабави още и ме моли да поема аз редактирането на литературния отдел на списанието. Аз бях много учуден и веднага му отговорих:

– Но, г. Влайков, аз нямам нищо общо с партията, на която списанието е идеен орган – как мога да бъда редактор там, дори и литературен?

Той ми отговори спокойно, ясно и твърдо:

– Зная, много добре зная, но за мене то няма значение. Убеден съм, че ще вършите добре работата си, и затова ви каня. А вие трябва да знаете, че ще имате пълна свобода като литературен редактор, че никога няма да се вмесва в работата ви – нито аз, нито друг от редакторите.

На Тодор Влайков не можеше да не се вярва и аз станах редактор на литературния отдел, ползвайки се с една наистина абсолютна свобода в подбор на сътрудници, на материали и в преценки на културни събития и факти, свобода, която граничеше едва ли не с предизвикателство. Защото там бе поместена възторжена моя рецензия за книгите на младите комунисти-писатели, сътрудници на Бакаловото списание *Нов път* – Ас. Разцветников, Ник. Фурнаджиев и Ангел Каралийчев, – както и една остро полемична статия срещу тогавашния директор на Народния театър, назна-

чен от правителството на 9 юни.

На следната година Тодор Влайков скъса с обществено-политическия живот и бе избран за председател на Писателския съюз. Беше трагичната 1925 година след атенатата в катедралата. Един ден в служебната ми стая в учреждението дойде разтревожена съпругата на Гео Милев. По това време аз бях секретар на Писателския съюз. Мила Милева ми съобщи, че преди няколко дни Гео Милев е бил отведен от полицейски агенти някъде и че оттогава въпреки всичките им търсения не успели да узнаят де е и за какво е задържан. Сега тя бе дошла да ме помоли съюзът да издири де е Гео Милев и да се застъпи за него. Аз бях изненадан – и настръхнал. Казах, че ще съобща на председателя и че той и като писател, и като общественик ще успее да стори нещо. Съобщих веднага на господин Влайков, който много се огорчи и възмути, и реши още същия ден да отиде сам при директора на полицията. Междувременно бяхме научили, че и Христо Ясенов е изчезнал по същия начин, и Влайков тръгна да се осведомява и за двамата. На следния ден той дойде при мене в учреждението, каза ми, че ходил направо при директора на полицията, който пред него питал съответните служебни лица и те му отговорили, че полицията не е арестувала ни единия, ни другия и че не знаят де са. След ден-два Мила Милева отново дойде, казах ѝ това, но тя настояваше, че Гео е бил арестуван от полицията, че те са научили де е бил сега (не помня вече мястото) и затова молеше председателят да отиде още веднъж при директора на полицията. И господин Влайков ходи и втори път, но донесе същия отговор. Бяха го излъгали втори път.

С тия случаи, разбира се, не се изчерпват ха-

рактерните прояви на това съществуване през почти осем десетилетия. Спрях се набързо само на някои черти, в които чувството за справедливост, вътрешната широта и честността на хората в тоя човек се съгласуваха в пълна хармоничност с неговия всекидневен живот. По-късно, когато той със страстта на юноша потъна изцяло в своето призвание и когато, както споменах, ние шестнайсет години живяхме в една къща – аз щях да виждам всеки ден по-очевидно покриването – толкова рядко у нас – на писателя с човека. През тия години, когато той щеше да бъде може би най-щастлив, защото няма по-голямо щастие от това да работиш любима работа – една голяма злочестина го връхлетя: той напълно загуби зрението си. И тук нравствената сила на тоя българин преодоля всичко, за да може той да довърши делото, за което бе дошъл на земята. Може би това дело бе ограничено в рамките на личния опит и в областта на един бит, който днес е история: все едно. Това, за което разказваше писателят – той го познаваше изгъно и пишеше изключително за него. Той имаше сигурното чувство за мярка – за себе си и за другите – и безпределното уважение към чуждия труд и дарование. Сполетян от страшното нещастие, той го понесе като мъдрец и аз не чух никога ни едно оплакване от него, а виждах само задъхания устрем да осъществи всичко, което бе носил от години в душата си като най-сладостно бреме. В тая блажена самозабрава на щастлив труд той имаше неопенимата помощ, без която едва ли би могъл да работи, на своята гъщеря. И беше изумителна тая енергия на стария човек, която като че не го изтощаваше – а възраждаше. Всеки ден те ставаха

сутрин към 4 часа. Той диктуваше до 7, когато тя отиваше на работа, а следобед преглеждаха написаното. В моя двубой с тежката участ, която му бе отредена, Тодор Влайков не бе сразен, а излезе победител и стигна през последните свои години върховете на една поезия, която за пръв път може би изпълваше с толкова свежест неговото дело. Това бе възмездие за дългите безплодни години – без радостта на творчеството, на оная жажда, която го бе измъчвала и която сега се утоляваше без ограничение в създаването на едно по-младо изкуство.

Една вечер, заедно с Димитър Шишманов, поканени от Влайков, ние слушахме къс от неговите последни работи, струва ми се, от *Преживяното*. То беше съвсем неочакван мек колорит, език нов и експресивен, който звучеше музикално, и едно очарование като от лирична поема, съвсем непознато дотогава в разказите на някогашния Веселин.

И завършвайки, мисля, че все пак съдбата бе щедра към моя беззаветен служител на българската художествена реч: в края на неговото земно съществуване тя го направи с една младост, която мнозина други и на младини не са познавали.

Тук жизненият кръг се затваря с лъчезарна виталност, за която всеки от нас би могъл да завижда. Защото чрез нея се осъществява най-пълно духовната същина на човека и писателя.

Четено в салона на БАН на 25. II. 1965 г. по случай 100 години от рождението на писателя.

КИРИЛ ХРИСТОВ

Моят разказ отвежда надалеч – почти седем десетилетия назад. През ония години в провинциалния град, дето живеях – моя роден град, – имаше две печатници. Едната се наричаше „Дружествена печатница *Труд*“, нещо като кооперативно сдружение на неколцина млади печатари; другата беше – *Българско знаме*, собственост на книжаря Марко Иванов, в която се печаташе списание „*Живот*“, издавано и редактирано от известния културен словенец Стефан Гудиков.

Поради връзките си с работниците вуйчо ми, изключен студент и един от първите социалисти в града, ме водеше със себе си по клубове, събрания и вечеринки и аз често ходех и в двете печатници, като се стараех да не преча никому. Работниците бяха свикнали с мене, а аз не можех да се наситя да гледам това чудо, което ставаше пред очите ми: сътворяването на печатното слово. Обичах оня мирис на печатарско мастило и на туткал, бавния отмерен шум на ръчните машини, мекото шляпане на големите листове хартия, които после биваха сгъвани два, три, четири пъти и се трупаха на отделни стълбчета.

Един ден, било е през 1897 година, гледах в „Българско знаме“ все със същото възторжено изумление отпечатаните листове, които един работник сгъваше. Неочаквано нещо особено привлече вниманието ми: на листовите бяха отпеча-

тани стихове. Бях тогава седемгодишен, пограничар от трето отделение, но вече изгълтал почти всички книги от ученическата библиотека и много други от градското читалище „Зора“. Особено обичах и търсех стихове – Вазовите, Ботевите, преводните откъси от Байрон, Пушкин, Гьоте – знаменитите тогавашни христоматии на Д. Мишев и Костов. Взех боязливо една от малките колички и прочетох няколко реда. Изведнъж детското ми съзнание се озари от някаква голяма неочаквана радост и в същото време трепна от остра мъка, която се сплисах. И тая първа строфа остана врязана в паметта ми до днес:

– Тичай и донес ми, тя го учи –
 Лудо-младо,
 тичай и донес ми, тя го учи –
 майчино сърце за мойто куче!

Каква беше тая странна мелодия – начупена, ридяеща, – тоя припрян ритъм, който стискаше гърлото, тия страшни думи, изписани сякаш с пламък?... На първата страница от бъдещата книжка бе заглавието – *Трепети* – и едно непознато дотогава име *Кирил Христов*.¹

Това беше първият ми досег с поета, който до появяването на Яворов бе духовният водач на нашата младост.

Разбира се, аз не проумявах тогава във всичката ѝ пълнота тъжната поезия на това прелестно стихотворение, преведено великолепно от

¹ Втората книга стихове – *Трепети* – на Кирил Христов е издадена като премия на сп. „Живот“. Стихотворението, за което споменавам, е *Песен на Marie des anges* от Жан Ришпен, преведено от Кирил Христов.

двдесет и две годишния български поет, който никъде не бе учил чужди езици. Но проумяването е по-малко важно от интуитивното възприятие, родено от истинско изкуство. Проумяването дойде по-късно, за да допълни обаянието ни от него. Защото стихотворението *Дългът* бе станало едва ли не жизнена програма на нашето поколение и ние се посехме в някаква възторженост за саможертва, декламирайки куплетите на *Скитник*, на *Наука* или на *Тихи песни*.

Аз не се познавах с Кирил Христов и спомени-те ми за него са почти безинтересни за другите: те имат значителност само за мене. Така няма да забравя кога за пръв път го видях. Аз писах вече няколко думи за това. То беше в 1904 или 1905 година, при едно кратко мое пребиваване в София: видях ги усамотени в беседката на една княжевска градина – него и Стоян Михайловски, – мълчаливи и напълно откъснати от останалия свят. И тоя ден стана за мене малък празник. Другият случай бе по-интересен. Бях вече студент в София и печатах в гостастисания и вестници. Един ден отидох в редакцията на сп. „Съвременна мисъл“, за да взема току-що излязлата книжка, гето бе поместено едно мое стихотворение със заглавие „На баща ми“. Заварих там известния издател Александър Паскалев (той бе издател и на списанието), с когото бяхме добри познати (аз вече работех като преводач в неговата „Всемирна библиотека“), и Кирил Христов, който очаквано разговаряха за книги (Александър Паскалев беше културен човек и приятел с всички големи тогавашни писатели – Ив. Вазов, П. П. Славейков, П. К. Яворов, А. Страшимиров и др. – и българската литература му дължи извънредно много за редките ху-

дожествени издания, с които и днес бихме могли да се гордеем). Когато видях Кирил Христов, аз се смутих – тогава ние винаги се смущавахме пред хората, които обичахме и уважавахме, – но Паскалев веднага ме представи на Христов, който, като чу името ми, възкликна, усмихна се любезно и рече: „Значи, ваше е това стихотворение „На баща ми“, за което току-що говорехме с Паскалев! Казах му, че за пръв път чета български поет да говори така за баща си – искам да река, млад човек да се отнася с такава обич и разбиране към по-старото поколение. Това е ново за нашето време и аз ви поздравявам!“ Стана ми много приятно – и още по-стеснително: в стихотворението имаше може би нещичко ценно като идея и атмосфера, но беше госта сантиментално и несръчно в изразните средства. Разбира се, Кирил Христов скоро е забравил и стихотворението, и автора му – толкова млади хора пишеха и навярно мнозина са го задявали за мнения и съвети. Той не бе запомнил и лицето ми (името навярно не бе забравил – това видях трийсет години по-късно) и ние често се срещаме по улиците на София, без той да ме забелязва.

Втората наша среща – тя беше и последна, – беше също тъй съвсем набързо, но остави у мене един дълбоко тъжен спомен, който и времето не може да промени. Беше през юни 1938 година в Прага. Заедно със Стефан А. Костов бях делегат за конгреса на ПЕН-клуб, последния конгрес до Втората световна война. С нас, делегатите, дойдоха и госта български писатели гости, които участваха почти във всички официални приеми. Вечерта преди откриването бе уредена среща за запознаване на делегатите, на която дойдоха и мнозина от нашите гости. Помещението бе препълнено, шумно от радостни възклицания, от разноезичен говор и звън на

чаши. Когато се пораздвижихме, съзряхме една едра, стройна фигура, която бързаше към нас. Беше Кирил Христов, осъдил се отдавна на самоволно изгнание от отечеството си. Не бях го виждал от дълги години и сега първото нещо, което ми се хвърли в очи, бе, че е госта застарял и че целият е развълнуван, почти до сълзи. Никога лицето му не бе имало такъв добър, бих казал, нежен израз. Той се усмихваше, стискаше ръце, пишаше, но от възмущение не чуваше отговора, обръщаше се към друг, искаше да доsegне всички с жест и с поглед. Очевидно, в тоя час той бе щастлив, че е между свои, макар може би за мнозина измежду тях да бе хвърлил по някоя крилата остра дума. Сега всичко минало бе заличено, тук бяха български писатели, не един, не двама, той можеше да говори гонасита за онова, което му бе най-скъпо, сега той гишаше жадно въздуха на отечеството, на онова отечество, което неведнъж бе укорявал, но от което не можеше да се откъсне. Имаше нещо дълбоко трагично в гласа, в погледа, в осанката на тоя възрастен мъж и мигновено всички криволицы на неговото припряно съществуване, всички погрешни стъпки на човека, от които мнозина съдеха с лека ръка писателя, всичко това сега изчезваше без остатък: не изчезваше само делото на един от най-верните на българската земя поети.

Всъщност отге си присвояваме ние правото да отричаме ония, които се различават от нас? Един човек иде в живота със свое лице, за да осъществи себе си и да ни остави духовни ценности, ако не за вечност, поне за няколко поколения. Де е съдникът с абсолютната мярка? И за кой път трябва да се повтори, че не е възможно да се установи доколко физическата личност на един творец съответства на неговата духовна същ-

ност и че още не се знае дали през мистериозния процес на сътворяването не са необходими в последна сметка и нечистите елементи в човека, за да се утаи най-сетне в алхимическата реторта зрънцето злато, което единствено важи.

Но преди всичко друго би трябвало да се запутаме: говорейки за Кирил Христов, на колцина от нашите съвременници това име казва нещо? Разбира се, то е познато на поколенията, които днес са към средата на жизнения си път. Но чул ли е нещо за него обикновеният днешен читател, ученикът, студентът, работникът? И какво знае за него младата група литератори – поети, прозаисти, критици, – която иде с неустовия шум на „новаторство“, на спорове за „класика“ и „модернизъм“, за традиционните форми на поетичния израз – и за свободния стих? Знаят ли те, че преди седемдесет години това име прокънтя в българския културен живот като възторжен вик на опиянена от себе си и от света младост? Че с него гождоха, макар и в първичен вид, зачатъците на много литературни проблеми, които днес искат да бъдат нови? Че той опита, още в онова време, всички жанрове, пое по непознати дотогава пътеки и следите на тия търсения представят значителен материал за изследвания на българската литературна наука? Най-сетне знаят ли младите, че в това име гързостта на една ярка гражданска поезия, която и днес звучи съвременно, съжителства с неугържима страстност във всички чувства – обич, негодувание, омраза, съзнание за дълг и дълбок патриотизъм? Естествено – и подходът, и средствата на изказа са донякъде елементарни, още сурови, невинаги пречистени, но можеше ли да бъде иначе: времето е три четвърти столетие назад!

И все пак кой би могъл да отгатне възраст-

та на тия строфи, в които мелодия, ритъм, дълбокото чувство към природата заличават времето и звънят като новородена песен:

*Мяркат се в утринна дрямка унесени
сини, далечни гори.
Ясни лазури, върху им надвесени,
пурпурен блясък покри.*

*Чезнат в небето звездици изгубени,
чезнат по шеметен път –
сякаш прощават се погледи влюбени,
сякаш съзвон блестят.*

Или – тая великолепно баладична атмосфера само в едно четвъростишие:

*Месец зад облак окъсан се скрива,
вятър във хралуци черни се вре.
Дъжд самодивско хорище облива,
веица ссухрена билки бере.*

Или – още оная песен на Жан Ришпен, спомената в началото, дето превод и оригинал се покриват – изумително за онова време и за юношата преводач.

И ето тъжния парадокс, в който е отговорът на гореспоменатите въпроси: от години вече името на тоя поет е обиколено с празно пространство, над него виси ненарушимо мълчание. Книгите му, изчерпани отдавна, са антикварна рядкост, никакви критически изследвания или спорове за стойността на неговото дело: той отсъства от днешната история на българската култура. А българското духовно наследство не е тол-

кова богато, за да се изхвърлят като непотребство личности и събития от подобен мащаб.

И както в други случаи (така бе с Димитър Бояджиев, така ще бъде след време и с най-ценната може би работа на П. Ю. Тодоров, едноактната пиеса „Страхил страшен хайдутин“, и с „Майстори“ на Рачо Стоянов), ние трябва да откриваме втори път тия богатства и да ги посочваме отново, с една горчива гордост, която можеше да ни бъде спестена.

Преди седемдесет години Кирил Христов се втурна като пролетна вихрушка, която носи весел гъжг, измива небето и оставя след себе си песните на всички птици. Един неизвестен критик писа по-късно в едно забравено вече списание за тая поезия, цитирайки строфа от стихотворението на един също тъй неизвестен поет, която звучи като истински синтез на К. Христовата поезия:

*Разсявай се, тъжно и мрачно съмнение,
върни се, дух богър, крилат!
Не бягайте, весели мисли, от мене,
че много аз още съм млад!*

Потребността от поезия в оная епоха се задоволяваше почти изключително от народния поет; произведенията на Стоян Михайловски представяха само политическа сатирична литература в стихотворна форма, а песните на П. П. Славейков бяха още несигурни стъпки на начеващ поет. Тук трябва да се отбележи мимоходом, че тъкмо това е времето, когато се очертават двете линии, по които щеше да се развива бъдещата българска поезия след Освобождението: насоката, по която вървеше Вазов, и оная, по която идеше Пенчо П. Славейков.

Сред замрялата иглична атмосфера на тогавашния литературен живот появата на двайсет („Песни и въздишки“), двайсет и две годишния („Трепети“) момък, който влезе в тоя живот неочаквано и самоуверено, бе едва ли не истински феномен.

Той идеше с буйната гързост на една младост, която възвестяваше гръмогласно своето право на всички земни радости, на всички възжеления – възвишени и греховни, – на всички страсти, отредени на пътта, и всичко това изразено с непозната готовица искреност, която не искаше да знае за еснафския морал. Той идеше също тъй с изострена чувствителност за граждански и човешки дълг, за справедливост и милост към хората и с безмерна обич към бащината земя. И поривите, с които се проявяваше всяка негова мисъл или чувство, стигаха понякога до стихийна необузданост. За да се изрази всичко, което бе негова същност, тоя духовен син на Иван Вазов откри в българското стихосложение невиждана готовица лекота, разнообразие и ритъм в образите и формата на поетичната реч. Характерното за тая поезия бе нейната непосредност, която стига до изповед, до тясно субективни прояви, невинни убедителни, и с една гръзновеност, понякога не в най-хубавия смисъл. Ала въпреки всичко – това беше поезия, някъде доста елементарна и грубовата, но другаде – особено във виждането на природата – с изявна простота и свежест, непокътнати от времето.

Разбира се, тук мярката е в ширина: във вазовската насока на поетично творчество липсва по-сложна проблематика или философски загатвания. Тях ние ще търсим в другата линия – очертана от П. П. Славейков, продължена от П. К. Яво-

ров и от някои млади след него.

Вярно е, че онова *ново*, с което идеше непознатият младеж – тоя откровен хедонизъм, това опиянение от любовната наслада, – отдавна бе минало през световната поезия с произведенията на мнозина мъже и жени. Но за пуританското благоприличие на тогавашната наша атмосфера тия пламнали от страст песни можеха да бъдат малък обществен скандал. Ала за чудо – тоя кипнал от буен живот поет бе посрещнат възторжено от всички. Беше дошъл часът да се строши стъклото на прозореца, за да се прочисти застоялият въздух и да се потърси по-горното стъпало в културното развитие на страната. Така триумфално влезе в българската поезия Кирил Христов. Неговата поява беше събитие. Неговото време бе една епоха – макар и негълоготрайна. Епоха, когато строфите на „Скитник“ бяха станали едва ли не знаме на младежта, когато „Кажу, безчувствена жена, кажу ми...“ се лееше до прехласване по вечеринки и градини, а „Дългът“ събираше в сърцата на юношите всичката идеалистична чистота на ония години.

И ето магията на приемствеността: развитието на поезията на тая поезия от последните години на миналия век се транспозира четвърт столетие по-късно в друг поетичен манифест, с който идеше Ел. Багряна:

...Аз съм млада, млада, млада
с огнено сърце.

Същият корен, същата творческа линия, същата неугържима емоционалност – сега, естествено, със стил и средства, съответни на времето. В 1903 година Иван Вазов бе писал: „... Кирил

Христов и сега е гордост на нашата поезия!“ И народният поет имаше гостатъчно „набито око“, за да може да заяви това тържествено в предговора на „Избраните стихотворения“ на Кирил Христов. Три десетилетия по-късно друг български поет, Димитър Подвързачов, се обръщаше с обич и горчивина към Кирил Христов:

„...Не се сърди, Кириле, а прости ги –
че ти по Божа милост си поет.

Но твоята мъдрост никой не разбра
и много злоби ти за нея сбра.“

През своя богат и неспокоен живот Кирил Христов наистина събра много злоби. Те не се разсипаха и след смъртта му: малките хора се гордеят със злопаметството си дори когато поводите са нищожни. Онова, в което най-често го укоряват и дори възвеждат в обвинение – са неговите остри, понякога злоезични преценки за някои от съвременниците му. Като че в свръхчувствителния свят на художествените творци може да се очаква от тях спокойно, безпристрастно, винаги справедливо отношение към хората и нещата. Като че световната литература не ни дава изобилни доказателства за явно субективни, породени от суетност, завист, злоба, самомнение – съвсем произволни присъди, които искат да бъдат убедителни, за събития и личности. И като че това може да има някакво значение за същинското художествено дело на твореца? Достоевски не криеше полупрезрителното си отношение към Тургенев, Толстой рязко отрече Шекспир, Зола написа цял том „Моите омрази“, дневникът на братя Гонкур купи от своеобразни бележки, твърде близки

до клюкарства, а дневниците на Жюл Ренар, на Андре Жид, на Иван Бунин са пълни със скици и характеристики на известни личности – безпощадни и много често очевидно пресилени. Дори в новото българско печатно производство излязоха книги от тоя род (под вид на „спомени“, „разговори“ и пр., за да изглеждат по-убедителни), за които човек се пита: кому са потребни и каква е ползата от тях?

Творческото дело на Кирил Христов несъмнено вече е пресято от времето. Така е и по-добре за името на автора. Но от многобройните негови произведения във всички литературни жанрове ще останат най-малко две книги: една – лирика и песни за природата, втора – люта, изобличителна гражданска поезия, в които разлика между минало и съвременност няма да съществува.

Той мина през живота загъхан, неутолим, с властното чувство на човек, който ще вземе дори силом онова, което тоя живот му дължи. Неговият път бе неравен, с лъкатушения, с отивания и връщания, с много неверни стъпки. Но това няма никакво отношение към ценното, което той остави на своето поколение и на бъдещите. Съдбата на подобни личности, които излизат от общоприетите рамки, събужда спорове и приживе, и по-късно. Но „...времето върви“ – казваше той.

О, всекиго на място то ще тури!...

Така стана и с него.

Отправна точка за нови възможности, определен етап в пътя на досегашната ни поезия, ничия зла воля не ще заличи името на Кирил Христов, което е неотделимо от духовното наследство на българската култура.

ДИМИТЪР БОЯДЖИЕВ

Както личният му живот, животът на неговата поезия имаше особена съдба. Незабелявана и незачитана на времето освен от една малка група приятели и неколцина млади поети, тая поезия, днес, половин век след смъртта му, е вече установен факт в историята на българското поетично творчество. Така времето достойно отмъсти на тоя жесток български живот, който преди половин столетие вдигна ръката на най-чувствителния български поет и я насочи срещу него самия.

Линията на неговото човешко съществуване бе твърде кратка: той умря само 31-годишен. Поетичното дело, прекъснато наскоро, е твърде ограничено: той има само 15 стихотворения. Но тия 15 стихотворения стигат, за да оставят името на Димитър Бояджиев като един рядък поет, странен, префинен и дълбоко трагичен. Той бе почнал своята литературна работа в епохата, когато възлизаше името на Кирил Христов, и продължи го и след появяването на Яворов. Останал встрани и в сянка край тия две имена, той запази своя собствен образ – далечен и чужд и на двамата – и остави след себе си тънкия упоителен парфюм на някакво прекрасно, екзотично цвете. Че никога български поет до и след него не е изразил по-остро и по-съгъстено онова, което вибрира в „Марсилия“, в „Елегия“, в „Писмо“ и във „Вечерен трепет“.

Силата на неговото дарование се измерва не в шир, а в дълбочина. От французите той бе усвоил пластичността на стиха, нюансировката на идеята и сюжестията на чувството. Но неговата славянска душа изпълни безукорната форма с една дълбока, настръхнала и непримирума изключителност, която го доведе до самоунищожение. Натура – сензитивна до крайните предели, той неминуемо трябваше да бъде непрестанно раняван от бруталността и бездушието на света. И любовта – оста на неговия живот и поезия – стана за него „не радост – а страшен кошмар“.

Всяко от петнайсетте стихотворения, които ни остави Димитър Бояджиев, е една завършена малка поема. Всяко от тях има своя форма, свой размер и свой нюанс и ни веднъж художникът не повтори средствата, които подбирал в една възвишена разточителност. Те приличат на елегантни статуетки от абанос, изработени с такова изкуство, каквото само една чужда култура може да върхунови.

Неговата поезия е поезия на най-нежния еротичен копнеж.

Любовта е началото на всички радости и скърби. Тя е съдба:

*...Защо и твоя бледен спомен
като ужас висне върху мен?*

Но еротизмът у Бояджиев е по-скоро една абстракция, една префинена горестна наслада, отколкото грубо и мимолетно удоволствие. Звукът, който излиза от сърцето, не крещи истерично, нито се разлива на широка ликуваща вълна, а дълбоко се прибира в душата му и оттам се долавя глухо като тътен от далечен хармонiuм. Какъв тър-

жествен и трагичен темп имат например тия няколко реда от „Елегията“:

*Не моята обич, а нещо огромно и властно
с последна милувка те гали в привечерний здрач...*

Или тоя безутешен вук:

Не радост си вече за мене, а страшен кошмар.

Привидно противоречие, а всъщност дълбока вътрешна връзка с онова мило въздушно стихотворение:

*Помниш старата къпина,
помниш росния гъстак?
Там ще цъфнат догодина
кринове и ален мак.*

Самотността на всеки творец у него взема някакви зловещи и застрашителни очертания. Защото всичко извън любовта е безсмислено – а любовта е безутешна и гибелна самотност:

*Ала когато жадни устни впивам
по тия топли лъзгави меса –
когато пламнали тела превидам
в ръцете си, те вярват в чудеса –
и никога не питат – колко злоба
и колко отчаяние пламти
в най-жарките целувки мои...
Те не знаят гроба
на всички мои жалби и мечти.¹*

¹ Непечатан откъс.

И в тия гъвкави стихове, в които пластичността е почти осезаема, се сплитат една изключителна чувствителност и безпределно отчаяние.

Спомням си онова далечно време – годините 1909–1910–1911, – когато почвахме нашите първи литературни стъпки. Тогава всички, които днес са вече история, бяха живи – и Вазов, и Пенчо Славейков, и Кирил Христов, и Яворов. Ние дълбоко почитаме и се възхищавахме и от Вазов, и от Кирил Христов, и от Пенчо, и от Яворов. Но Димитър Бояджиев обичахме с някаква юношеска нежност, почти любовна. Спомням си вдъхновеното лице на Димчо Дебелянов, който скандираше бавно и напевно мрачните стихове на „Елегията“. Спомням си трагичния юнски следобед, когато из града пропълзя злобещата вест за неговото самоубийство: тя не беше нечакана – той бе написал вече „Вечерен трепет“ и ние знаехме, че моя край иде – но „като всяка скръб идеше много рано“. Скоро ще станат петдесет и пет години от оня далечен ден. Той отиде да отпочине от „великия и нелеп кошмар – живота“, – да се стопи като звук в хармонията, за която бе създадена неговата „нежна и съзвучна като лира душа“.

Все така съм тъжен, Люсиен!

В неговите посмъртни стихотворения има един сонет, който е синтез на цялата негова поезия. Елегантността, екзотичният колорит и печалната нежност в тая малка изповед – това е целият Димитър Бояджиев, който мина набързо край нас и отрече живота в името на самия живот.

Често в някоя лятна сутрин, когато случат ме отвежда на неговия гроб и в паметта ми

оживява пак оня бледен и далечен образ, аз мисля, че дори там, отвъд живота, той занесе своята глуха скръб, която и смъртта не можа да надвие; и в тихото шумолене на високата гробищна трева струва ми се, че долита някъде отдалеч, много отдалеч, уморена тиха въздишка:

Все така съм тъжен, Люсиен!

ДИМЧО ДЕБЕЛЯНОВ

Той е вече в историята на младата българска поезия и неговото име всеки ден все повече се отдалечава в някаква пречистена абстрактност, дето единствено нещата добиват своята истинска цена. Тук постепенно изчезва мътната утайка на безцеремонно интимничене в биографии и спомени с човека, занемаял завинаги и безсилен да се брани, и почва онова, което се нарича съвсем просто: безсмъртие.

Не е неговата ранна смърт на герой, която му отпреди тая земна слава; тя само прибавя и друг блясък на неговото име. Димчо Дебелянов не стана поетът, когото честваме днес – в злокобния ден 2 октомври 1916; той беше вече такъв няколко години преди смъртта си. Това често трябва да се напомня, за да не се примесва никакво снизхождение – несправедливо и обидно – при оценката на неговото дело.

Може би традиционното проучване изисква един кратък поглед назад, едно връщане чрез спомени и свидетелствания в оная атмосфера, в ония дни, така полюсно различни от днешните, един опит да се съгласуват добродетелите и грешките на човека с качества на художника, та по тоя начин по-лесно да се стигне до проникването в образа на поета, чиито поеми и днес още носят непосредното внушение на музика върху читателя. Ала подобно процедуриране всъщност вулгаризира -

разбирането, а тъкмо в разбирането е сложността, не в противоречието на нещата. Винаги съм смятал съвършено излишни и почти всякога погрешни *нашите* тълкувания за образа на творческата личност, желанието да се покрие външният живот на човека с дълбокия процес на творчеството и категоричните изводи на края. Съдбата е дала на хората на изкуството един неоспорим и вечен свидетел за вътрешния им, истински техен живот: тяхното творческо дело. В тоя катарзис, в това пълно духовно освобождение, каквото е всяко художествено произведение, авторът се изправя оголен и безоръжен пред света и тук вече няма преднамереност, няма хитрина, нито лицемерие, защото с тия неща не се прави никакво изкуство. Така под най-обикновената груба черупка спи малкото чудо на бисера и тъкмо то е единствената истина на тая черупка.

Очистен от всичко случайно и неважно, което епохата би прилепила към неговото име, минал почти неуязвен през безпощадния съд на времето, Димчо Дебелянов, извисен днес в един план, дето всички жалби и всички угризения около личната му съдба вече не се примесват, остава едно от редките в българския живот преображения на Поета, на Пратеника, на тъжния Вестоносец, изпреварил времето си. Или както образно е изразил същата мисъл Николай Лилюев в своето прекрасно стихотворение:

*О, слънце, непронизвало мъглите!
О, птица, прострелила далнините!
Ти – песен – и надежда – и любов!*

Казват, че той е обичан най-вече от млади-

те. Това утвърждение е преднамерено: то иска да стесни обема и да намали цената на неговото дело. А всъщност нима за лириката може да има голяма възхвала от това – да накара младежта да тръпне от възторг? Нима тъкмо неумиращата младост не е белег на голямата поезия?

В неговата поезия наистина звънти гласът на една младост, за която обаче радостта е рядък празник; младост, в която „любовта ни по е свята – защото трябва да се разделим“. Младост, помръкнала завинаги от предчувствието за своя собствен, безвремен край; най-после – младост, в която свети някаква мъчителна потребност за чистота – белег за висше нравствено съзнание. И като резултат на усложнения вътрешен живот на тая свръхчувствителна натура се ражда *бунтът*. Още в предговора към първото издание на неговите стихове аз отбелязах това на няколко места. Бунт преди всичко вътрешен, неукротим срещу всички тъмни сили в човешките низини, бунт, който навремени поглъща почти изцяло неговата творческа активност, и бунт – навън, срещу света, срещу всичко, което покрусва, загрозява, убива живота. Може би тъкмо този бунт не е изразен така предметно и рязко, както бунтът в собствените му дълбочини, но това има обяснението си в духа на епохата, която роди поколението на Дебелянов. Времето от 1906 до 1915 година. То беше залезът на един дълъг, идилично-кротък ден, ден, унесен сам в своята поетична агония, но в разточителния блясък на който вече се съгъстяваха злобещи предчувствия. Върху българското небе идеха късните отражения на един свръхиндивидуализъм, а под земята пролазваха тръпките на социални и политически движения в

света. Сред тия десетина години, още неопределени в своя облик, но пренаситени от събития и вътрешно напрежение, поколението, на което принадлежеше Димчо Дебелянов, трябваше да расте, да узрее и да твори своя собствен живот. Колко лесен стана по-късно и особено днес животът на младите! Ние нямахме тогава учители освен книгите. Нямахме подкрепа освен в своите взаимни възторзи. Нещата не бяха придобили още резки контури, формите преливаха една в друга, мътилката в света ставаше всеки ден по-гъста, за да се разреши и избистри едва по-късно. И в тоя малък хаос всеки сам трябваше да бъде свой създател. Ето това бе изразил вече Дебелянов в оноя злобещо стихотворение „Далеч“:

*И аз бях слаб, и аз бях сам
сред пълна с бури тишина.*

Класират Дебелянов като символист – и това вече с прозрачното намерение да го подценят. Забравя се, че литературните школи обвързват само посредствеността. А ако символизмът непременно трябва да значи егоцентризъм, бягство от света, „кула от слонова кост“ и пр., и пр. – изгъно погрешно е да се нарежда като символист оня, който по свидетелстването на всички гнешни поети е родоначалникът на реалистичното направление в българската поезия. Забравя се също, че в неговите последни работи – най-съвършеното, което той остави – тематика, виждане и средства съперничат с най-добрите произведения на най-новата българска поезия, в която липсва и помен от символизъм.

Всъщност какво би ни казало едно категори-

зиране на поета – романтик, символист, реалист, сюрреалист или неоромантик – повече от неговите двадесетина стихотворения, стройни, построени композиционно като поеми, които остават и ни вълнуват и днес? Неговият образ се рее над две епохи – закъснял за едната и подранил за другата, – отреден да свърже двете, без да намери място за себе си. Оттук и неговата безутешна самотност.

По-емоционален, по-топловичен и по-художествено опростен от Яворов, той е нежният мост, по който минаха младите към една поезия на възвръщане към земята, към нещата и хората, за да открият в тия нови дълбочини богатства, неподозирани до вчера.

В жестокото безсмислие и грозота, които смъртта гоня в света на живите, ние си измислихме една малка утеха: смъртта спира времето. Мъртвите не стареят. На втори октомври 1916 година Димчо Дебелянов напусна нашия свят – почти дете още. Живите продължиха своя живот, нилеейки по пътя вяра, устрем, дарби и сила, и днес мнозина от неговите другари трудно могат да намерят своите собствени, някогашни образи, отнесени от годините. А той е останал все такъв, какъвто го оставихме – там, някъде горе, над нас, – млад, вдъхновен, злочест и прекрасен – непокътнат от времето, както са и стиховете му.

И за нас, съвременниците, в часове на колебание и на смут стига само да призовем в съзнанието си лъчезарния образ на тоя юноша, за да събудим отново вярата в себе си и в бъдещето на народа, който го роди.

1946

НИКОЛАЙ ЛИЛИЕВ

София – 1950
7 юни – 19 юли

Драги Николай,

Искам, преди всичко, да изразя голямата си радост от това, че участвам в твоя празник и че мога да те поздравя заедно със сестра си и неколцина приятели за твоите навършени шестдесет и пет години.

От първите часове на нашето съзнателно съществуване – през нашето детинство, през нашата младост и сега, твърде далеч от ония лазурни години – ние (позволи ми за миг да говоря в множествено число, без да мисля за каквото и да е изравняване с тебе, като смятам, че само възрастта и „климатът“, които носим около себе си, ни дават право на това), ние бяхме и останахме отредени за словото. За нас думите „В началото бе Слово“ – станаха съдба и нека веднага добавя – щастлива съдба, защото днес можем с признателност да кажем „и краят е Слово“. Словото – в своята огромна, неизчерпаема и безкрайно разнообразна същина: мисъл, светлина, обич, прозрение, чистота и – пълна вътрешна свобода, най-неуязвимата от всички човешки свободи. Словото беше и остана наше всекидневно съществуване, наша радост, наше упование, наша единствена и магическа действителност: словото, което вдъхва живот на глината и което събужда мъртвеца: „Стани и ходи!“

Може би има частица истина в прекрасния

стих на руския поет¹:

„Мисль изреченая есть ложь!“ Може би прав беше Метерлинк, който смяташе, че думите са твърде груби за истинския говор на душата. Може би най-сетне Пол Валери не грешеше, когато казваше, че човешката реч неотстъпно еволюира, докато един ден окончателно се заличи, за да бъде преобразена в някаква специфична музика. Човекът обаче още е влюбен пленник на словото. Малцина можаха да прекратят в утрешния ден и в усилията си да намерят свършения израз на бъдещата реч откриха в думите нови стойности, които ги доведоха до мелодията. Съдбата отреди голяма чест на нашата малка страна, като ѝ даде един от тия претечи, и неговото име е Николай Лилиев.

Почти половин век на българското небе блесна самотно само това прозрачно, светлосиньо сияние, толкова нежно, че ония, които не могат да виждат отвъд нещата, никога не ще го съзрат. Почти четири десетилетия, Николай, ние вървяхме – кога по-далеч един от груз, кога твърде близо – заедно с грузите, които без време ни напуснаха, и когато мисля за тия години, аз се чувствам щастлив, че бях съвременник на Вазов, на П. П. Славейков, на Яворов, на Дим. Бояджиев, на Димчо Дебелянов, на Димитър Подвързачов, на Йордан Йовков, на Г. Райчев в оная епоха, най-пълноценният представител на която остана ти. Това време днес е малко познато; толкова по-страстно ще бъде потърсено то по-късно, както неведнъж е било в чуждата и в нашата културна история. Ала твоят празник ми дава случай да ти кажа неща,

¹ Т ю т ч е в.

които отдавна би трябвало да бъдат изразени, но които по липса на навик, на литературни традиции и най-сетне поради оная твърде често неуместна сдържаност на българина ние не се решаваме да кажем. Но зад нас са вече дълги години на събран опит, на разширено и вдълбочено зрение, на спокойствие, непомрачено от суета и нищожни чувства, най-сетне ние приближаваме вече оня хълм, на който, по думите на Пенчо, „се кръст тъмней през вечерния мрак“ – и всяка стеснителност да кажем мисълта си граничи едва ли не с непочтеност. Затова искам днес ти и неколцина приятели да знаят каква е според мен цената на твоето полувековно дело.

Бяхме млади, бяхме припсени и категорични, макар и винаги искрени, съзрявахме бавно, люшкахме се от наши и чужди ветрове; и неведнъж през ония години ние имахме за тебе едно наистина сигурно, но все пак критично-обяснително признание. Потребно беше време, за да почувстваме голямата култура, която носеше ти, да проникне до дълбочините ни неуловимият гръх на тая нова поезия, да се пречистим вътрешно чрез нея и да постигнем измерението ѝ. Човек не се издига отведнъж до „Потъналата катедрала“ на Дебюси или до „Картините...“ на Мусоргски. В същото време твоето собствено дело постепенно и окончателно се избистряше, освобождаваше се от всяка земна тежина, за да се вземе до онова свършенство, за което не мога да намеря българска дума и което французите наричат *serenite*.¹

¹ Дума, която изразява едновременно яснота, чистота, бистрота и спокойствие.

Днес, колкото животът около нас става сложен, толкова повече нежността, префинеността на чувствата и странната музика на твоето творчество израстват като белези на голямо изкуство. А на голямото изкуство не се поставят задачи: неговите задачи са в самата му същина, която е безкрайна милост към човека, изразена чрез слово, краски или музика. И съвсем не е чудно, а още по-малко тъжно, че малцина могат да видят колко неизмеримо повече социално чувство блика от напевните редове: „Във тоя век на хищно изстребление о, Господи, нима съм аз за там?...“ – в сравнение с всички плакати в стихотворна форма, които се възвеждат в поезия.

В късната история на българската литература „Птици в нощта“ и „Дунни петна“ са книги, които нямат почти никаква родственоост с онoва, което бе преди тях, и още по-малко – с най-новата ни поезия. Това пролича отведнъж още от първите редове на „Съмна в сънните градини“ и в „Светло утро, ти прокуди“... Една съвсем оригинална – и тогава, и после – по мотиви, по изразни средства поезия бе зазвучала като музикална молитва. Поезия, без обикновения език на всекидневието и все пак напълно човешка, без поза и патос, поезия на безбройните нюанси, на изумителна чистота и чувствителност, на неизразима мекота и прозрачност, дето викът се превръща в мелодична въздишка, смехът е само усмивка, а страданието добива нумб на безгрешие. И тук е може би най-характерното в тая поезия: едностъщието на човека и поета, толкова рядко явление в неизяснения и до днес процес на художественото сътворяване. Не става дума за покриване в обикнове-

ния смисъл на поетичното произведение с автора, нито за тъй наречената искреност; всяко произведение на истинското изкуство е искрено, без да е необходимо да бъде лична изповед. Но тука всеки ред е частица от своя създател дотам, че човек би могъл да се запита дали авторът е създал тия звънтели строфи, или той сам е рожба на собствените си поетични видения. Тъй както „Малкият принц“ на Сент Екзюпери, паднал от своята далечна планета, за да насели със сънищата си пустинята на земята, и който се разтапя отново в пространството като лъч от същите тия сънища.

Днес твоята поезия още е предмет на спорове и на произволни тълкувания, съвсем безсмислено и напразно. Като че е възможно да се изхвърли нещо от човешкото съзнание, щом то се е родило в него, като че културата, която ти донесе, може да бъде изтръгната от българския живот, като че лъчистият образ на твоята поезия може да бъде унищожен. И днес още малкото стихове на Дим. Бояджиев се търсят от младите. А оня, който преди четиридесет години написа звънливи поеми за Тракия, за Родината, за Венчалния пръстен, ще намери през 2000-ата година своите най-възторжени читатели.

В една поема за Жулиен Сорел от „Червено и черно“ на Стендал графиня Дьо Ноай написа великоленното двустъшие:

*Quand on est comme vou set moi
On est hores du temps et des lois.¹*

¹ Когато човек е като вас и мене,
той е вън от времето и законите.

Извън времето и законите – това е знакът на истинското изкуство. Той е отпечатан върху цялото твое дело, Николай!

Стискам ти ръката и ти желая дълголетие, здраве и бодрост!¹

Твой Константин Константинов

¹ Четено у нас, вкъщи, вечерта на 19 юли 1950 г. Присъстваха: Илия Волен с жена си, нашият общ приятел художникът Емануил Ракаров, сестра ми, аз и, разбира се, чувствувалият – Николай Лилиев.

Това мое писмо (тук се печата с малки съкращения) заедно с писмо на Илия Волен до Лилиев, както и няколко страници-спомени от Ружа Подвързачова (съпругата на Димитър Подвързачов), бяха предадени на Николай Лилиев.

Н. В. РАКИТИН

Градовете са като хората: всеки от тях излъчва флуиди, които привличат, отблъскват или внушават пълно равнодушие. И всеки от нас има слабости към едно или друго селище, често пъти необясними, немотивирани, понякога – несправедливи, но винаги непобедими тъкмо защото са произволни. Така Плевен никога не ме е особено привличал: дори нещо повече: опитвал съм се да го избягам, щом е било възможно. Онова, с което тоя град се гордее – музеи, паметници, паркове, – бе познато още от учебниците ни и човек не можеше да очаква никаква изненада. Но имаше нещо, което при всяко отиване там, веднага отдалечавахе някъде встрани тия неща и даваше топлота на моето пребиване: то беше присъствието на Н. В. Ракитин в него.

Ракитин бе свързал съдбата си с тоя град и, за зла чест, това стана фатално за него. Той учителстваше там и всеки път, когато трябваше да бъде в Плевен, с радост мислех, че ще се видим. Всичкото си свободно време той прекарваше в читалището и най-често се намирахме там. От него, както почти от всички селски хора, се носеше оня специфичен приятен дъх на кър, на черен хляб, на лук и на тютюн. След първите въпроси и отговори той почти винаги изваждаше някое по-измачкано листче, подаваше ми го и казваше: „Отзарана бях на лозе да прекопая и написах това стихотворение!“ – или: „Днес в междучасието написах ей това!“ И на лице-

то му се изписваше една неловка усмивка, като че беше виновен за нещо. В цялата стройна фигура на тоя човек със спокоен вървеж и кротко лице, очертано с брадичка и мустаци, с тъмни очи, които почти винаги блуждаеха в далечината, имаше някаква мекота и тишина, онова неопределимо нещо, наричано от народа с изразителната дума благодост, което обезоръжаваше всекиго и ни караше, без да мислим, да ставаме и ние по-добри. Такава е и неговата поезия – проста, безхитроствена, трогателно-чиста, без поза, без крясък, без скокове и изненади, подобна на линията, която чертаят сините вълнообразни хълмове в равнината. Тя е като птича песен – самородна, със звънлива, прозрачна тоналност, с мечтателен, понякога носталгичен нюанс. Една поезия – не изключителна, която продължава Вазов и Кирил Христов, но със свой личен акцент, който ще ѝ отреди сигурно място в българската литература. Ракитин обичаше земните неща – природа, животни, хора – без усложняване и граматизъм и преобразяваше тоя обикновен свят в напевна човешка реч по един толкова непосреден начин, че човек би могъл да му завиди. Понякога в неговите малки акварелни пейзажи мъчно може да се отдели поетът от художника, също както и в тоя великолепен интериор:

*В нощта се тихо стъпките огласяят
на гостите, които си отиват.*

*Една след друга лампите угасят
и сенките се зад стъклата скриват.*

*И през завесите луната бледа,
на снопове провряла си лъчите,
със кърви по трапезата в безреда
напълни сякаш чашиите допити.*

А тия строфи със смел и широк замах са истински фламандски платна:

*Светкавици кръстосват далнината,
безумно ехо тича из нощта,
безумен призрак гони из нивята
побегнали, подплашени стада.*

(„Буря“)

*Скриптят кола из пътища безкрайни;
на хълма спряни пътници незнайни
се вслушват в сетни вряви на денят.
Възправили глави сред равнината,
към слънцето, що гасне зад гората,
говедата със протяжен вой мучат.*

(„Равнина“)

Или тая чисто българска ода на земята, дето се чува как богдро пукаят ставите, лъха мирис на здрава пот и която търси своето музикално превъплъщение:

*Да ми е да развъртя косата,
да ми е след ралото да крача,
да ми е с кавала след стадата
жалбите ти святи да изплача,
Земьо, майко моя!*

В множеството негови сборници стихове има, разбира се, неща, които не прибавят нищо към името на поета. Но, струва ми се, малцина днес знаят, че още в 1910 година Димитър Поговръзачов и Димчо Дебелянов включиха в своята *Българска антология* няколко работи от Ракитин, между които стихотворението „Вътре“:

*Не светеше отвътре нийде свещ,
хлопах и никой ми не отговори;
и кат по чудо, бавно, с звук злобещ
вратата цяла се отвори.*

*Прекрачих безпокойно старий праг
и ме отвред огради тъмнината –
сърце ми спря да бий и в черний мрак
едвам облегнах се в стената.*

*Отпърво стори ми се, че бе сън,
но се съвзех и ош обзет от тръпки,
аз чувах ясно вятъра навън
и ехото на моите стъпки,*

*Проникваше, дълбоко се вгледва
мълчането на всички стаи в мене
и в тоз покой не знам що ме смуги,
стар спомен ли, или видене.*

*Да плача исках, исках и не знам
кого с плач да разбудя, се страхувах;
да бъда исках сам – бях сам и сам
присъствие чуждо в мрака чувах. –*

В действителност това е една малка поема – странна, съвсем оригинална по инвенция, с някакво почти сетивно внушение на тревога. Тук няма и сянка от фантастика или мистицизъм, това е произведение дълбоко реалистично, с вътрешен ритъм, с тоя трикратен удар „да бъда исках сам – бях сам и сам“, засилващ напрежението, и което въпреки една-две грапавини във формата (стихотворението е написано преди повече от половин век!) остава и до днес единствено в българската поезия.

Клетият Ракитин! Роден да изпее своята безпределна обич към живота, той трябваше като Яворов да загине преди време – само на 49 години! – жертва на чудовищна клевета. Прекомерно чувствителен, за да може да понесе тоя гръмотевичен удар, той сам пресече душевните си страдания, хвърляйки се под влака в един тунел на Искърския пролом. Всъщност не бяха колелата на вагоните, които премазаха неговото измъчено тяло. То беше отново оная българска действителност, която унищожаваше още веднъж един от одарените си и най-чисти синове.

Той имаше да каже още много: за него потребността да пише беше като дишането. И ударът го порази насред пътя, в оня път на мъчениците, който води към едно по-съвършено човечество.

НИКОЛА ЙОНКОВ ВАПЦАРОВ

Присъдата, изпълнена на 23 юли 1942 година, беше поначало едно престъпление против природата и против безсмъртното у човека. Но тук варварството е още по-жестоко, защото прекърши една младост – творческа и чиста, – погуби един несъмнен поет, който донесе на земята ни нов акцент в казването на старите неща, и запали нов пламък в загасващото огнище на българската лирика. Той не беше „обещание“ или „надежда“, както останаха мнозина други в миналото и сега. Още с *Моторни песни* той е оформен като образ, макар и незавършен. В своя по-нататъшен път щеше само да разшири и да избистри бъдещото си творческо дело. Тъкмо в това е чудовищността на акта от 23 юли 1942 година.

Днес Никола Йонков Вапцаров няма нужда от утвърждение и името на поета би било еднакво лъчисто и без нумба на мъченика. Те само се сплитат в още по-светло единство.

Какво всъщност има в тия стихотворения, което ги прави да бележат остър завой в лириката ни от последните години?

Други по-подробно и по-вещо ще изследват наследството, което тоя момък остави, ще проучат пътищата на неговото развитие, ще открият навярно приемственост, сходство и аналогии и ще му отредят място в новата българска поезия. Моята цел днес не е цел на ерудит. В тия бег-

ли редове искам само да отбележа няколко характерни черти, които създават облика на неговото дело, да посоча нюансите, които той донесе. Защото новото в изкуството винаги е само в личния нюанс.

И ето, Никола Йонков Вапцаров не прилича на никого от своите предходници. Продължител по идейна линия на Смирненски, той няма нищо общо с него нито по натюрел, нито в изразни средства и далече го надхвърля в емоционално въздействие. Очистен от остатъците на символизма, той излиза непосредствено от земята, неукрасен с никакъв поетичен грим и в същото време преливащ от романтизма на едно ново време. Така той е най-последното и най-убедително преображение на социален поет в нашата литература. Страстно влюбен в живота, в човека и в земните неща, той е винаги задъхан, устремен напред и нагоре, цялостен и комплициран, без да бъде раздвоен, чист под саждите, и трепетно-чувствителен в грубата черупка на неугържим борец. Тъкмо тук е значителността и заразяващото въздействие на неговата поезия. Огнената сплав от идеи и чувство в стиховете на Вапцаров извира от дълбочините на автора и в това е тяхното внушение. Защото „с добрите намерения се прави само лоша литература“, а у Вапцаров няма разсъдъчност. Неговите „добри намерения“ – то е същината му, то е пламъкът, който го обсебва през краткия му живот на земята. Рядко у български поет творческата искреност, лишена от всякакъв егоцентризъм, е намирала по-пряк художествен израз. И още – това радостно чувство на общност с хората и това вродено благородство, и тая бликаща топлина и доверие.

Очевидно, неговият вътрешен живот търсеше съответния начин да се излее художествено. Старите форми трябваше да бъдат преодолени. И неговият стих – ясен, предметен, динамичен и неравен – отрази бурния устрем на тая земна поезия. Словесното разточителство на символите и реториката на обикновената „гражданска поезия“ не се срещат у него. Той не успя да стане виртуоз в стихосложението, образите му невинаги са сполучени, поетичната фраза някъде е спъната. Ала тъкмо тая несръчност у него се превръща в качество.

Все пак внимателният изследовател ще открие, струва ми се, в тия малки поеми следи от богатството влияние – във формално отношение от наши поети (П. П. Славейков, Хр. Смирненски), в тематика и художествен подстъп от съветски автори (М. Горки, Маяковски) и – в една по-галечна плоскост – на новата романтика дори от французите (А. дьо С. Егзюпери).

Спомням си няколко топли летни дни преди двайсет и четири години. София отново бе развълнувана и настръхнала. Един нов чудовищен процес – около шестдесет обвиняеми в конспиративна дейност – се разглеждаше от военния съд. Спомням си Телеграфо-пощенското училище заг Клементинската болница, часовая, оградата и повече от стотина мъже и жени – културния елит на страната, – дошли да свидетелстват в полза на подсъдимите. Бяхме хора от най-различни среди, с най-противоположни идейни и нравствени схващания. Ала една и съща тревога висеше над всички: там, в дъното, в мрачната казармена зала се решаваше животът на десетки млади хора – писатели, художници, лекари, работници. Те

трябваше да бъдат изтръгнати от смъртта. Между тях един от най-компрометираните за съда бе Никола Йонков Вапцаров. Спомням си застиналите безумни усмивки на близките му, които също чакаха изправени между нас.

Но неоправимото бе извършено. Вдъхновеният юноша заплати с живота си своята обич към живота. Времето не ще заличи ужаса и позора на моя ден и никакви възмездия не ще възкресят мъртвия. Ала неговото име трябва да остане със своя чист блясък като тежък укор към миналото и като пътеуказател към бъдещето.

СЛАДКАРНИЦАТА*

В началото на януари 1907 година на северозападния ъгъл на булевард „Цар Освободител“ и улица „Раковски“, току до самата врата на партерното помещение, се появи едно обявление: „Художествена изложба на Тръпко Василев“. За онова време тая изложба беше едно малко събитие в културния живот на столицата. И мястото – съвсем необичайно (там беше, струва ми се, някакъв склад, а в горния етаж живееха богатите собственици, известното семейство Балабанови), и името на изложителя – съвсем непознато. По-късно Тръпко Василев щеше да бъде известният във всички артистични среди Тръпко или Тръпчето, но тогава можахме да узнаем само, че по професия той бил обикновен бояджия и че това е първата му изложба като художник. Големите прозорци-витрини на помещението бяха покрити с обикновена амбалажна кафява хартия (за да убие рязката светлина отвън) и в тая импровизирана, неотоплена зала художникът излагаше пейзажи (маслени бои) от София. От всичките платна, които видях тогава, едно е останало в паметта ми до днес: ъгълът при източната порта на двореца в зимна, снежна вечер. Ако то съществува още, би трябвало да се запази поне като автентичен документ за някогашна София.

Три години след изложбата Тръпко Василев

* Печата се с незначителни съкращения. В. рег.

свърза името си с историята на българското изобразително изкуство и по друг начин: той стана първият собственик на зала за художествени изложби в София – *Постоянна художествена галерия* на улица „Аксаков“ (до ъгъла с улица „6-и септември“), през която минаха – в един период от около четиридесет години – всички: и стари, и съвсем млади български художници. Колко празници на истинско изкуство ни даде тая мъничка схлупена зала, с отделна стаичка до нея, през времето, когато българската държава не смяташе за необходимо да отдели един ъгъл, дето творческите усилия на българските художници биха могли да бъдат виждани и преценявани! И тая тогавашна галерия върши неocenима и благородна работа до крайните възможности, които една скромна частна инициатива можеше да осъществи при ония условия.¹ През следната 1908 година един ма-

¹ Тръпко Василев беше една от интересните фигури на неотдавнашна София. Частен собственик на „галерията“, която даваше под наем на художниците, той е първият пионер в тая област и би било съвсем несправедливо да се каже, че е експлоатирал хората на изкуството: някои от тях навярно още не са уредили напълно сметките си с него от онова време. Тръпко и след първата си изложба продължи да работи като бояджия. Той е жив, здрав, бодр и днес, прехвърлил вече осемдесет години, все тъй шеговит, остроумен и приятен, както и в онова време, когато биваше най-духовитият сътрапезник на всяка артистична „софра“. Той имаше един специален номер, който съживяваше от време на време с веселие еднообразния бит на булеварда. Някоя сълнчева сутрин по паважа затрополяваха два фаятона, запълнени към четвъртия километър. В първия седеше Тръпко, ухлен, и поздравяваше с ръка познатите си из улиците, а във втория на седалката се мъдреше шапката му: Тръпко гуляеше. След час-два той се прибираще по същия начин. И той, и неговата „Постоянна художествена галерия“ биха могли да разкажат днес много неща, както и да възкресят атмосферата на полувековния художествен живот на България.

кедонец – Коста Стоянов, дошъл от Америка – откри в това помещение сладкарница „Цар Освободител“. Тук е първото приобщаване на това заведение с оня пътър, неспокоен свят на българския елит, който през идните четири десетилетия щеше да има най-сетне едно сигурно малко убежище. Скоро време след това собственикът умря и бе заместен от своя брат Иван, в съдружие с Илия Югрев, любезния бай Илия, който заедно с прислужника Коста се сроди, без да подозират това, с тая съвсем чужда в началото и странна за тях среда.

Още от 1909 година тук се установи дружината на младите български поети, писатели, някои художници и артисти, увеличена по-късно с професори, общественици и журналисти. Така че към 1912–1913 година сладкарницата беше вече неофициалният клуб на хората от всички изкуства или, по-точно, на интелектуалците.¹

Помещението (днес то е зала за изложби на Комитета за връзки с чужбина), архитектурно, и сега е горе-долу същото. Северната му половина бе с две стъпала по-висока от южната и се отделяше от нея с лек гърбен парапет. Стените към булеварда и към улица „Раковски“ бяха почти целите от стъкло (грамадните прозорци са запазени и до днес) и това правеше залата светла и свързана непосредствено с улиците. В гъното едно грамадно огледало заемаше половината стена и удължаваше помещението, а в горната част на другата половина бе закована голяма хубава снимка на Костур (с езерото) – родния град на собствениците.

¹ През годините на Първата световна война в живота на сладкарницата няма нищо особено за отбелязване: това време е лишено от културни събития. Затова и страниците, които следват, обгръщат периода от 1919 до 1947 година.

Масите бяха с мраморни плочи, с удобни столове, а по-късно в долното отделение бяха презградени две-три малки ложички. Лятно време под пъстрата платнена тента се изваждаха маси по протоара на улица „Раковски“, досъщ като по терасите на западните кафенета.

Постоянните посетители на сладкарницата отиваха там обикновено сутрин, от десет часа нататък, и седяха до обед, а следобед часовете бяха от четири-пет до полунощ. Така беше, разбира се, за хората, несвързани с канцеларска работа – артисти, професори, журналисти. Ние, останалите, които чиновничествахме, ходехме също тъй всеки ден, но след работа. Тук всичко беше някак свое, домашно, привично; можеше да по-седиш, без да поръчваш нещо, да оставиш бележка за някой приятел, дори да вземеш – до вечерта – няколко лева в заем от бай Иван. Коста знаеше кой какво консумира и ни сервираше, без да му казваме, а вестникопродавачът Георги, който беше господар на кръстопътя, ни носеше по масите стоката си, без да сбърква кой какъв вестник чете.

Всяка група от приятели или от хора с близки идейни схващания имаше своя маса, макар и невинаги на определено място. В по-голямата си част клиентите бяха от прогресивните буржоазни среди, но имаше представители и на крайно реакционни партии. След 30-те г. от комунистите редовни посетители бяха Людмил Стоянов и Мария Грубешлиева, които си имаха определена маса в долното отделение, Орлин Василев и др., а също така съвсем млади писатели, поети и художници, които сядаха горе до огледалото. Те имаха други кафенета, дето се събираха. Любопитно бе, че всеки от това пъстро общество се чувстваше тук

като член на някакво голямо семейство. Струваше ми се, че странна общност сближава тия хора с най-противоположни идеи, които се изключваха, но за които все пак принудата и насилието никога не биваха аргументи освен срещу оня, който се позоваваше на тях.

Най-малко веднъж на ден всеки от постоянните посетители се отбиваше тук да размени две-три думи с приятели, ако не остане по-дълго. И в мокрите есенни привечери или зиме, когато вън бръскаше залеген сняг, вътре – претъпкано, топло, задушено от тютюн и изпълнено с тиха глъчка – беше не само приятно като оазис, но и успокояващо от усещането на някакъв общ, едва головим, но плътен и сигурен ритъм.

На една от масите в горното отделение, до парапета, Добри Христов пие бавно, с удоволствие кафето си. Влиза другият Добри, писателят Добри Немиров, винаги бодър, в добро настроение, усмихнат, казва:

– Сабахаиролсун, адаш! (или „Акшамахяиролсун!“¹) – според това дали е сутрин, или привечер и сяда при него. Другият му отговаря с някоя закатка не твърде за пред хора, около любвеобилността на двамата и разговорът започва, прекъсван от време на време от нови посетители, които сядат при тях. Добри Христов, отявна признат и почитан от всички композитори, музиковед, основател на хора „Родна песен“, приличаше външно на стар професор, с дългите си бели коси, с малката посивяла брадичка, с бавния тих, навивителен говор. Но зад очилата едни усмихнати очи излъчваха младежка закачливост – защото в

¹ Сутринта (или привечерта) да ти донесе щастие!

действителност не беше и стар. Той постоянно молеше поетите и писателите да му напишат либрето за опера, заканвайки се, че ако никои не му напише, той сам ще си съчини – и не по-лошо от поетите.

Добри Немиров до края на живота си остана един от най-верните клиенти на сладкарницата. Неговата подвижна тънка фигура със слабото, приятно лице, с малките кафяви мустачки и високо чело можеше да се види почти по всяко време там: би казал човек, той беше домакин на заведението, който посрещаше любезно гостите си. Ходеше от маса на маса, пускаше по някоя шега и се чувстваше като вкъщи. Общителен и забавен в отношенията си с хората, той имаше много приятели от най-различни среди и въпреки голямата си работливост като писател успяваше без усилия да поддържа тия връзки, очевидно с желанието да мине и за светски човек. В тая малка слабост нямаше, разбира се, нищо лошо – тя е характерна изобщо за мнозина от духовния елит, особено за жените; но у Немиров това ставаше съвсем непретенциозно и простоудушно. Първи път срещнах неговото име (всъщност то е псевдоним) още като ученик в Сливен: в едно от тогавашните списания, не помня вече кое (може би „Просвета“, може би „Демократически преглед“), които се получаваха в читалището, прочетох разказа „Открехнатият клон“ и той остана в паметта ми до днес. Тоя дългогодишен затворник, който след излежаването на наказанието си излиза между свободните хора, но се чувства съвсем чужд и самотен сред тях, с опустошена душа, който тъгува сега за затвора, беше жив, убедителен и дълбоко човечен образ. Той ни полуот-криваше един свят, незасегнат още от никого

в българската литература. По-късно в сборника „Разкази“ от 1913 година няколко неща изтъкнаха неговото име в тогавашния литературен живот. Още по-късно той написа „Бедният Лука“, „Братя“, „Когато бях малък“, които го установиха като даровит писател на малките хора, с обикновените им гребни радости и с техните борби за едно малко щастие, на което имат право.

Приятен събеседник с мъжете и галантен към дамите, Добри Немиров знаеше добре турски език и често, когато разговаряха с Йордан Йовков, и двамата изпълняваха фразите си с ония непревземаеми сладки поговорки и изрази на турската реч, каквито никой груг народ не притежава. Той обичаше да се шегува с приятелите си и често закачаше художника Асен Белковски за неговия полуруски, полудуалектичен изговор. Белковски, който също бе остроумен, отвръщаше, че Добри има три родни града – Сливен, Русе и Тутракан, – във всеки от които е бил честван по юбилея си като в родно място. Понякога при тях се отбиваше богрият, неостарял и до днес професор Михаил Арнаудов, винаги устремен, с пълна чанта книжа, с неизбежния чадър, и веднага почваше да разказва нещо интересно. От груга маса, долу, проехтяваше горолоният смях на Д. Б. Митов: там е седнал професор Александър Балабанов с някое хубаво момиче, което след някой и друг ден прописваше. Двете маси до прозорците към булеварда се заемаха обикновено от случайни хора: скончени софийски дами, които искаха да гледат навън и да бъдат гледани; плахи провинциалисти, влезли да хапнат една паста и да видят столични знаменитости; някои делови хора, за да уговорят набързо сделка или да подпишат полица; репортери от ежедневници-

те, които се отбиваха за десетина минути в тоя наблюдателен пункт на лов за интервюта от политиците, запътени към двора или камарата. До един от прозорците на „Раковски“ сядаха почти всяка вечер сътрудниците на „Златороз“ – Стубел, Дора Габе, Багряна, Георги Цанев, Ана Каменова, Георги Константинов, Н. Марангозов и други, – а в една от ложичките биваха художниците Сирак Скитник с жена си, Борис Денев, Маша и Дечко Узунови, Бенчо Обрешков, Иван Пенков. Една-две маси се заемаха от земеделски лидери, а до 1927 година, когато почина Боян Пенев, идеше заедно със Спиридон Казанджиев и сядаха в горното отделение. Съседната маса беше на Фани и Чавдар Мутафови, Димитър Ненов, Владимир Полянов и други. Аз отивах обикновено в някой ъгъл на горното отделение. Понякога там идеха Светослав Минков, Илия Волан, Никола Фурнаджиев, Стоян Загорчинов. Друга компания редовно се събираше до парапета – Константин Петканов, Илия Бешков, Пенчо Георгиев, Асен Разцветников, Пантелей Карасимеонов, Камен Зидаров. От време на време нахлуваше групата на жените писателки и се настаняваше на някоя от свободните маси долу. Такава беше приблизително картината на тоя жив, неспокоен свят, който представяше може би най-интересния от различните образи на нацията, с неизбежните последователни промени.

Споменавайки името на Сирак Скитник, би трябвало да се отклоня с няколко реда. Изминаха осемнадесет години от смъртта му и за днешните млади хора това име не значи почти нищо освен няколко платна в Националната галерия. Аз ще се опитам да попълня набързо тая празнина.

Той не може и не бива да се преценява по час-

ми: художник, писател, театрал, критик. Многообразието събира чертите на тая цялостна личност. Борец за освобождението на една по-висша култура, в него се съчетаваха категоричността на убежденията, в която нямаше никакъв фанатизъм, със зряло виждане и почит към човешкия труд и към мнението на другите. Той имаше рядкото качество да умее да слуша и в същото време да бъде убедителен, когато отговаря. Носител на верен вкус за всички изкуства, той все пак не беше максималист, защото знаеше, че в тая страна посредствеността е натрупала грамади от непотребности, които постепенно, ден по ден, ще трябва да се разчистват. Човек би могъл да се запита наистина: как се създаде тая фигура в нашия културен живот? Тоя син на фабричен работник, тоя момък-семинарист не получи никакво системно образование, не завърши университети, нито академии – отде у него това углъбено проникване в изкуството, тая потребност за очистване от баналност, от рутината, от шаблон; това предусещане на новите възможности на вечно същото изкуство? Той носеше всичко това дълбоко в себе си, кристализирано може би от редица поколения преди него, похранвано от соковете на оная хубава земя, която го роди при синора на Балкана и Тракия.

И за това, че не бе ерудит, неговите критически статии (най-ценното, което остава след смъртта му) имат единствената – между всички други критики – прелест: жива, дълбока и пъргава мисъл, изискан вкус, пластичен език и една интуиция, която рядко се измамва. Собственото му изкуство може би повече би могло да бъде оспорвано, отколкото неговите преценки на художествен и театрален критик. Несъмнено той грешеше

и грешеше често, като всеки от нас, но винаги само в степента на похвалата, никога при отрицанието: за бездарността той имаше „набито око“. Това знаят твърде добре хората на пластическите и театралните изкуства.¹ Той беше пробен камък за тях; беше контрола за безконтролните. Неговата смърт освободи мнозина от това неудобство и безконтролността се възцари отново.

Ала въпреки всичко празнотата, която Сирак Скитник остави, не е безнадеждна. Ние можем да скърбим за приятеля, за добрия човек, за недовършения му път. За българската културна история обаче, пред която всички сме преходни, достатъчно е, че той *беше*. Защото е един връх за времето си. А в духовните неща няма връщане на долу. Тук всеки връх е път към друг по-висок.

Един ден – аз вярвам в това – всеки от тия културни водачи ще бъде изваден от полумрака на времето и посочен от ония, които едва тогава ще го опознават. Какви чудесни биографии ще бъдат те, какви изследвания – социални, психологически, народностни, – какъв неоценим материал ще представят земните съществувания на тия редки мъже и жени, посеяни между нас, като пратеници от бъдещо време сред един закъснял народ! В това е нашата днешна утеха и голямата цена на техния собствен живот.

Има неумолима логика в процеса, който осъществява културното развитие на всеки народ.

¹ Всички млади художници (особено от предишното поколение на „Новите художници“), както и всички млади драматични артисти (особено от някогашната студия на Даниел и по-късно от школата при Народния театър) му дължат много и не са се отплатили с нищо на неговата памет.

Различните липси в материалната, както и в духовната област се запълват незабавно, макар твърде често и със сурогати. Историята не търпи празнини, загубата на време трябва да се навакса, закъснелият бърза да настигне другите, макар и куцайки. Всяка епоха има свой собствен зенит, който понякога не е изходна точка на следната, но винаги е един завършек.

Затова в този четвърт век – щастлива пауза между две световни войни – усилията на народа ни да изрази себе си стигнаха своя връх. Процесът на възстановяване, на възраждане, на разцъфтяване, започнал след 1918 година, разкривайки големите възможности във всички духовни дейности на българина, приключи, може би повече външно, отколкото действително, с началото на Втората световна война. Като че някакво изострено подсъзнателно чувство за приближаване на фатален предел (който беше ако не край, най-малкото – неизвестност) изпъна в небивало напрежение духовните сили на нацията, за да може тя да осъществи себе си преди съдбоносната черта. Така завърши един отрязък от историята ни, който веднага, с края на втората война се откъсна от нас и отплува назад в една непостижима вече далечина. Отначало изглеждаше абсурдно, че този вчерашен ден, от светът на който още озарява хоризонта, е залез на един исторически етап. Но твърде скоро стана очевидно, че този вчерашен ден е вече минало. Мемоаристът, естествено, няма задължението да идеализира времето, за което пише. Човек не може да живее само с минало. Но миналото живее в човека, то присъства в неговите най-скрити дълбини, то е връзката му с нещата, с хората, с времето. То е подземна река, която неочаквано излиза на повърхността, за да залее ог-

ромни пространства и да изхвърли там богатства, които не сме подозирали. За бъдещия човек миналото е нашият днешен ден, с всичките му грижи, борби и очаквания. Миналото – то е ретроспективът на настоящето.

През този двайсет, двайсет и пет години, за които става дума, малкото помещение на булевард „Цар Освободител“ и улица „Раковски“ отразяваше напълно всичките политически и културни събития в страната, които се редуваха ту по-бавно, ту ускорително, водейки неизбежно до една разръзка, която настъпи на 9 септември 1944 година.

Тук през краткото време на земеделската власт младите, формиращи набързо държавници Цанко Бакалов-Церковски, Стоян Омарчевски се отбиваха за десетина-петнайсет минути, подчертано демократично, в средата на писатели и артисти. Сергей Румянцев минаваше между масите, със своята хубава снажна селска фигура, с предизвикателна усмивка, която, не знам защо, ни караше да си спомняме за първите стихове на С. Есенин. Тук между две пътувания в чужбина заседаваше всеки ден предиобед и привечер Коста Тодоров, кацвайки като кукувица при най-различни компании, и рецитираше свои и чужди стихове. В същото време долу, до тезгяха, запасният майор Никола Рачев, организатор на 9-юния преврат, пиеше мълчаливо кафето си заедно с няколко други, уволнени като него офицери, а в друг ъгъл се събираха бъдещите герои на шпицкомандите – и във въздуха се чувстваше смътната тревога на трагичните 1923 и 1925 година.

Едно десетилетие по-късно, когато тоталитарните режими съгъстяваха мрака над Европа, политическото диференциране се очертаваше все

по-рязко: по централните маси се разполагаха самодоволно и нагло привържениците на „новия ред“ в Германия и Италия; на две съединени маси горе се събираха около Тодор Павлов неговите партийни и безпартийни приятели; на трето място се групираха поклонниците на английската демокрация, а отсреща, пред тогавашното германско жп бюро, изправени до стената и загледи в прозорците на сладкарницата, висяха на пост по цял ден цивилните агенти на полицията.

Още през първите години след войната тук идеше големият приятел на България професор Жорж Ато (сега покойник), чието име освен много други неща, направени от него във Франция за нашата страна, се свързва и с една „Панорама на българската литература“, излязла в Париж на френски. Тук редовно идеше (когато биваше в България) друг верен приятел на родината ни, италианският професор Енрико Дамяни, жив, общителен, със своя отличен български език, познат с писатели и артисти, както по-късно неговият ученик и продължител на делото му (за приобщаване на България и Италия чрез литературата) А. Салвини, днес, за наша скръб, и двамата покойници. Тук се виждахме също тъй с нашия твърде ценен и личен приятел младия даровит югославски критик д-р Никола Миркович, автор на една великолепа студия за големия югославски писател Иво Андрич и редактор-преводач на една малка антология български разкази – *Луца* – на сръбски език през 1934 година; той също почина съвсем млад. Тук Зденка Ханзова, също тъй покойница днес, пристигаше от време на време от Прага, за да уговаря с български писатели преводи на техни произведения на чешки. Най-сетне през 1943 година главният секретар на Европейския съюз на писатели-

те (германска креация през войната, в която след поражението на Франция се включиха и някои френски писатели), който бил пристигнал в София, бе доведен в сладкарницата, за да се запознава с български писатели и да ги записва за членове на поменатия съюз. Година-две преди това, пак в сладкарницата, един професор (сега покойник) и една дама, българка, висша чиновничка в Германския институт в София, подбираха и канеха български писатели да отидат в Германия.

През същото това време „Зора“ печаташе изявления и статии за „неразривната връзка“ между „двата братски народа – германския и българския“, от Беломорието отиваха към Дахау, Матхаузен, Аушвиц и др. влакове с пломбирани вагони, пълни с евреи, някои български литератори сипеха ругатни и закани срещу колегите си, които били изменници на своя народ, защото мълчали в тия величави дни, когато Третият райх носел свобода и щастие на целия свят... Трябва ли да продължавам това позорно изреждане с още други факти, например как в една от ложичките на сладкарницата група интелектуалци открито тържествуваше, че Белград е разрушен от щуките и че на Акропола се вее знаме с пречупен кръст... Или как някои хора от артистичния елит на София, които при всеки повод манифестираха своето „девичарство“, отказаха да подпишат протеста срещу антисемитизма, който разнасях аз... Не, когато човек се връща мислено в ония дни, не може въпреки решението си да запази безстрастието на летописец, да сдържи дълбоката си погнуса. И му се иска да бъде лишен от памет. Но нека не размътвам моя разказ с туня и да се върна към чистите часове от ония години.

През зимата на 1924 година Пантелей Кара-

симеонов, който се занимаваше тогава с търговия на филми (по-късно той се наричаше Пантелей Матеев и издаде няколко сборника свои стихове, сега е покойник), сегна на моята маса и ме попита дали бих се съгласил да бъда литературен редактор на едно седмично списание, на което той ще бъде издател. Списанието щяло да бъде за литература, изобразителни изкуства, театър и кино. Художествен редактор щял да бъде Иван Милев. (За хонорар, разбира се, не стана дума – тогава беше тъй.) Аз се съгласих. Списанието почна, наричаше се „Ек“. Аз участвах само в първите три броя, като се грижех за всичкият литературен материал – стихове, проза, театрални бележки, рецензии. Между другото имах намерение да дам в превод току-що пристигналата книга на Алексей Толстой *Аелита*, но освен първите десетина страници на романа в списанието не се напечата нищо повече. От третия брой напамет Карасимеонов реши да прави списанието само за филми, нямаше нужда от литература и литературен редактор и аз напуснах. Не си спомням дали „Ек“ съществува дълго. Отбелязвам тия неща само защото това бе поводът, по който се запознах по-отблизо с Иван Милев.

От три-четири години Иван Милев, родом от Казанлъшко, живееше в София и учеше в Художествената академия. Той бе дошъл тук през 1920 година и откри като самоук художник първата си изложба в павилиона на Борисовата градина (Парка на свободата). Изложбата има успех и той вече бе познат на софиянци, които се интересуваха от живопис. Тая изложба, която идеше с дързостта на един юноша без име и носеше някаква нова, народностна фантастика, не много дълбока, но буйна, още сурова в бои, беше посрещната възторжено от Гео Ми-

лев във „Вezni“ и спечели, от друга страна, и признанието на софийския елит, увлечен от модата за „родно“ изкуство, която се проявяваше в шевици, рисувани по чинии, и пирографирани кутии.

Иван Милев дохождаше често в сладкарницата и поради работата в „Ек“ ние бързо се сближихме. Както споменах, той беше вече от няколко години в София, но ние имахме чувството, че той е чужд на столицата. Блед, явно с несигурно здраве, той имаше светли, спокойно разтворени очи, светлокестеняви, леко закъдрени коси, слабо, почти незабележимо заекване и едно изражение на човек, който пита и чака отговор. Сякаш тъкмо за тая фигура и за това лице Верлен бе написал някога своята знаменита песен за Гаспар Хаузер:

*Je suis venu, calme orphelin,
Riche de mes seuls yeux tranquilles
Vers les hommes des grandes villes.
Les hommes ne m'ont pas trouvé malin.¹*

Той мина бързо, като сянка: почина през 1927 година, преди да навърши трийсетгодишна възраст.

През тия шест-седем години съзнателно творчество Иван Милев даде неща, които са свидетелство за неговите неосъществени възможности. Пресилено е да откриваме в него един оформен, напълно разцъфнал художник, чийто път води към съзнателно установена, ясна цел и със средствата да постигне тая цел. В неговите първи работи, които искаха да бъдат оригинални, но бяха доста наивни, има явното – закъсняло – влияние на герман-

¹ Аз го видях, кротък сирак – богат само с двете си спокойни очи, – при мъжете на големите градове... Но те видяха, че не съм хитрец.

ския сецесион и личат опитите да се свърже това модно, съвсем преходно направление с мистиката и религиозния бит на българина – опити, предизвикани от напора на една необуздана багрена фантазия, която стига до делириум. Постепенно Милев се освобождаваше от влиянието на германците и поиска да създаде нещо свое, с тая декоративна живопис (ако би могло да се каже тъй), търсейки на първо място някакво разрешение в сюжета, вместо да укроти въображението си и да стегне в хармонично спокойствие обезумелите бои, които изпълваха очите му. Но тия бои не бяха още напълно тонове. Едва в театралните си проекти и изпълнения – най-значителното от всичко, което остави – той показва белезите на художествена зрелост и мярка. Всъщност истински ценното у Иван Милев бе тъкмо там: в неизчерпаемата, бликаща фантазия, гето краските играят някакъв лудешки танц, пред който той не можеше да противостои. Той беше твърде млад, за да опитоми и подреди тия първични творчески сили, които го владееха, и смъртта порази едно блестящо обещание, излязло от най-дълбоките недра на земята ни.

Той обичаше да разказва какво смята да работи: то бяха винаги гигантски замисли, огромни платна или фрески. Една вечер той ми чертаеше отделните планове от сватбарския цикъл „През девет села в десето“. И обсебен от хипнозата, която преливаше и у мене, аз виждах току пред себе си тежката биволска кола, слизаща по калното наноголнице, невестата в гъното на колата, керван от други коли с чеуза, сватовете и деверите с бели кърпи, яхнали коне наоколо, и ниското есенно небе, което ръси над всичко своя карминенооранжев блясък на залеза.

Друг път му напомнях легендата за чумавите братя и Петкана, за вградената невеста, неизползваните живописни богатства на сборове, панаири, оброчища и изведнъж лицето му се променяше, очите ставаха още по-светли, той заговорваше страстно, задъхано, с по-подчертано заекване и тогава пред моите очи се раждаше багрено то превъплъщение на нашия величав баладичен фолклор и на пречистения, духовен облик на народния бит. Щеше ли да успее в тия замисли от огромен мащаб? За това бяха необходими възможности, които той може би нямаше? А може и да ги е имал – кой може да знае какво би било наистина? Във всеки случай тоя юноша преди повече от трийсет години осъществяваше, поне в намеренията си, неща, които и днес още са заключени в ковчежета за повечето от неговите събратя по изкуство. Всъщност дали би трябвало, както казва песента на Верлен, „да се молим за клетия Гаспар“? Дали наистина „клетият Гаспар“ не бе по-честит от нас? Да носиш в очите си неугасващия празник на всички цветове, на всички светлини и сенки – земни и небесни, – да участваш непрестанно в тяхната преливна и неуловима игра, да потъваш в магията на тия лъчезария, подобно на ония чудотворци, които ловят от въздуха нечуван от никой друг звуци и съзвучия, за да правят от тях симфонии, сонати, рапсодии, хорали – нима това не е непостижимо щастие, пред което всичко друго добива вкус на пепел?

Доста често тук дохождаше Рачо Стоянов и сядаше, гето му хрумнеше: той беше приятел почти с всички. Неговата едра, тежка фигура минаваше бавно по пътеката и гето седнеше, веднага ставаше по-тясно. За мене той беше просто

Рачо, за младите – бай Рачо; нашето познанство беше толкова отдавнашно, че аз не помня кога точно и де сме се запознали. Помня само, че преди да се познаваме, аз вече го знаех като писател, макар и под друго име. Неговата малка история, в която няма нищо необикновено, все пак е характерна за времето, което е неговото време, и струва да бъде разказана набързо.

През 1904 година в седмата книжка на списание „Летописи“ (редактирано от Константин Величков) се появява един разказ-легенда „Човекът“ от непознат дотогава автор – Рафаил Миленков. Изведнъж това име привлича вниманието както на редактора, така и на тогавашната литературна среда. По-късно ще се види, че сам по себе си разказът не оправдава вълнението, което предизвиква, но за времето ефектът наистина е учудващ: Антон Страшимиров пише в един ежедневник при подлистника за неизвестния автор, редакцията открива своя сътрудник във Варна и скоро той бива привлечен в София и настанен като коректор във вестник „Ден“. Така неочаквано близо в историята на българската литература бъдещият създател на „Майстори“.

По онова време той е само двадесет и една-две годишен, стеснителен провинциален момък. Ала зад него вече има едно не съвсем обикновено минало: сиромашката родна къща в Дряново, която той напуска с торбичка на рамо – шестдесет години по-рано Добри П. Чинтулов тръгва през Балкана също тъй с торбичка и с три гроша и половина пари

Светът и хората да види

и да си търси там честта... –

има недовършеното учение в Габровската гимназия, оскъдица и безработни дни във Варна, има скитане с пътуващи театрални трупи, има книгите на Хамсун, на Горки, на цялата босаяшка школа в Русия, от магията на която той няма да се освободи лесно. Това беше психозата на времето. Първите поеми и разкази на Горки – „Песента на сокола“, „Буревестник“, „Баба Изергил“, „Челкаш“, по-късно „На гъното“ – се носеха из въздуха и изпълваха главите на младежите и на писателите епигони с мъгла от надути словесен индивидуализъм, примесен с някаква самоизтъкваща се жертвеност, съвсем безпричинна и детинска, със смътни идеи за „волност“ и с едно сантиментално обществено чувство, без особена дълбочина. Авторът на нашумялата легенда не можеше да остане незасегнат от тая вълна, плиснала от Изток, но у него, очевидно, имаше нещо много по-здро и по-значително, и то именно даде цената на неговото жизнено дело.

В София Рафаил Миленков, коригирайки вестник „Ден“, дава от време на време фейлетони на политически, литературни и театрални теми, като се подписва с нов псевдоним Сатин, избран от персонажа на любимия му тогавашен автор. В тия малки злободневни късове, които веднага обърнаха вниманието на читателите, личи вече промяната у младия журналист-литератор: скъсване с неясните символистични концепции, здрава реалистична стъпка, език – прост, естествен, сочен, който е едно от най-големите качества на бъдещия писател. Ала писателят още не бе се създал окончателно и може би затова издаденият от него през 1910 година сборник „Разкази“ мина почти незабелязан и неотбелязан от никого. Това бе жесток удар за младия болезнено-чувствителен автор, посрещнат

на времето толкова възторжено: той изведнъж онемя и за повече от петнадесет години остана сякаш някъде встрани от живота. Сега неговото външно съществуване бе съществуване на обикновен малък журналист, на дребен чиновник – библиотекар в академията, в Народното събрание, – който посещаваше редовно само Арменското кафене, чувствайки се най-добре в оная среда на провинциалните актьори, към която запази до края на живота си своята първа привързаност. В същото време почна ожесточено да учи английски и френски език, за да се издигне скоро като един от най-добрите преводачи на големите руски, английски и американски писатели. А в хрониката на младата българска художествена реч побързаха да зачеркнат „още едно неосъществено обещание“ и да прибавят насмешливо към „непризнатите таланти“ още едно познато име.

Мъчно би могло да се предполага огромната вътрешна сила на този промав, свитичък момък, който изтърпя с достойнство на обречен преждевременното погребение, което му бяха устроили. Може би той бе доловил вече чудото, което се приготвяше в тайнствената алхимична лаборатория вътре в него, дето след седемнадесет години непостижима за ума работа най-сетне в дъното на ретортата блесна зърно чисто злато. Защото, както е прието да се казва, една сутрин, а това беше сутринта на 11 септември 1927 година, след първото представление на „Майстори“ в Софийския народен театър Рачо Стоянов се събуди знаменит.

Това беше един от редките случаи, когато българската действителност дава приживе благородно възмездие на един писател за всички унижения и мизерии, изтърпени от него. Повече от година

„Майстори“ шестваше триумфално по сцените на всички български театри, бе преведена на чужди езици. Съвсем неочаквано пиесата даде възможност на своя създател да изпълни отдавнашната си мечта: да отиде във Франция. Той прекара там около шест месеца, върна се обогатен и освежен духовно, горд от съзнанието, че е бил в чужбина, но не като синекурист, нито като командирован от държавата писател. Отсега нататък Рачо Стоянов бе вече признат от всички голям драматически автор.

Неговото име призовава само по себе си строгата простота и мелодичността на оня ясен, чист и пътен език, който и днес още се пази в малките селища на Балкана. Тоя език трепти и вълнува във всичко, което написа Рачо Стоянов, но разкрива пълното си велелепие в „Майстори“. Не бе потребно да учи тоя език – майчиния му език, – жив, лапидарен, сочен, който има гъха на горски ягоди. Дори само това да бе достойнството на пиесата, то пак би оставило името на писателя в историята на българската „драматична литература“. И когато човек си спомни укорите за „литературност“, за „книжност“, отправени на времето към автора на пиесата, остава отново изумен от завистта и невежеството, които винаги търсят да уязвят у нас тъкмо най-хубавото у човека и в изкуството. Онова, което само в малки ретуши на режисьора би придало още по-голяма естественост на израза, оня каданс и интонацията на речта, в които духът на пиесата намира своето музикално преображение, всичко това бе осъдено като „изкуствен сценичен език“. А тоя „изкуствен език“ днес повече от всякога би трябвало да стане образец на стил, на художествена мярка и за непогрешимост във взаимно-

то съответствие между форма и съдържание. Всъщност езикът е само едно от качествата на тая пиеса, която остава и до наши дни може би най-съвършената българска драма. Човек може само да се учудва как дарбата на писателя е изляла такава скъпоценна сплав от идеи, нравствени проблеми и чувства в бляскаво възплъщение на изкуство, което вибрира като развъннувано сърце. Тук класическият канон за трите единства стяга рамката на художественото произведение като безпогрешен геометрически чертеж и заключеното вътре напрежение расте кресчендо всеки миг, през всички действия, за да се разреши на края в съдбоносна експлозия. Тук битът е само най-сполучливият фон, на който се играе изконната драма на живота, любовта и смъртта. Тук всяка реплика звъни като стих от трагична поема и ни отнася в една висша духовност. В нашето сиромашко културно наследство подобни богатства не ни идват всеки ден.

Историята на световната литература знае писатели, които остават във вековете само с едно свое произведение, макар да са писали и други: все едно че тия други не съществуват. Така: знаменитият сонет на Феликс Арверс, „Робинзон Крузо“ на Даниел Дефо, от „Ума си тегли“ на Грибоедов, „Червеният цветец“ на Вс. Гаршин, „Сирано“ на Ед. Ростан, „Големият Моли“ на Ален Фурние и др. Рачо Стоянов остави след себе си и други неща, дето дарованието на писателя е все така очевидно. Но редом с „Майстори“ те бледнеят и се загубват, без да прибавят нищо към значителността на автора. Като че пиесата е всмукала в себе си всички блясък и всичката красота, отредени на създателя ѝ, за да стане тя единствен фокус на неговото творческо дело.

Днес, прелиствайки още веднъж малкото страници, в които се възплъти това дело, аз минавам отново през няколко десетилетия, от ония далечни дни, когато започна нашата гружба, до неговия последен земен час. Ден по ден, година след година. То беше младостта, беше зрялата възраст и приближаващият залез: едно непрекъснато и постоянно преобразяване, което води към последното вътрешно избистряне.

Ние се виждахме често, понякога работехме заедно, живяхме няколко месеца в чужбина в един град и по едно и също време. Когато човек мине известни граници на годините, времето изгубва своя темп и образ и става наистина относително: далечните полуизгаснали дни оживяват като вчерашно минало, а вчерашният ден се отмества като че зад десетки години. И ето – пред мене е пак едрата фигура на Рачо Стоянов, с кроткото полуусмихнатото лице на състарено дете, което едновременно лесно можеше да избухне сприхабо или да заплаче, с неговия бабен, тежък вървеж, с малките бели, досъщ женствени ръце, с неговия напевен глас, който имаше галювния тембър на балканските селяни.

След големия успех на „Майстори“ той замина за Париж, за да изпълни мечтата на младините си: да види големия свят. Рачо живееше към Монпарнас, близо до „Белфорския лъв“, доста далеч от моето жилище, но ние почти всеки ден бивахме заедно. Той бе разпределил времето и средствата си много разумно и пестеливо, та колкото е възможно по-гълго и по-полезно да прекара в тоя град. Ние ходихме заедно да гледаме *Големите води* във Версай, а цял груг ден прекарахме във Фонтенебло. Помня, че когато излязохме от двореца, отидохме да обядваме в едно евтино заведение-барака, дето чо-

бек можеше да носи обеда си и да поръча само пите. Заведението беше с три стени, като сцена, четвъртата беше открита и гледаше направо срещу музея. Нямаше много клиенти и ние останахме по-дълго, докато всички си отидоха. Насреща беше огромният див парк с езерцето и увисналите в него върби, с павилиона, с фонтана на Диана, с първите жълти кленови листа, които бавно падаха върху един мраморен Аполон. Ние мълчахме, продължавайки мислено пътешествието си из тия безкрайна зали, сътворени с такова изкуство и изпълнени с толкова красота, че човек не може да ги понесе. Вдъхновени и силни мъже са минали тук и са оставили следите си за вечни времена. Бенвенуто Челини е украсявал вътрешността; в дворцовия театър се е играла пиеса на Жан-Жак Русо; привечер, под ромона на фонтаните, Волтер е идвал тук, сядал в своето дълбоко кресло и просвещавал с ироничната си философия онай странна кралска фаворитка – покровителка на енциклопедистите. А малко по-отвъд, в околностите, беше *Барбизон*, усамотеното убежище на вдъхновената дружина, която роди няколко от най-големите слави на световната живопис: Коро, Миле, Русо.

Рачо беше наистина щастлив през тоя благословен ден и колчем си спомня онова време, винаги ми е драго, че след толкова тежки години животът все пак му даде една голяма радост, която той отнесе като подарък от съдбата.

Човешката душа никога не е нещо елементарно, за да се изчерпва с една формула, и аз не правя литературен или психологичен портрет на писателя, който се е отразил напълно в своите произведения. Но потребно е да се каже само една дума, която казва всичко: Рачо Стоянов беше абсолют-

но чист човек. Нещо твърде рядко за всички времена. Той не бе свързан с никаква партия и не обичаше политиканстването – намерената след смъртта му комедия „Политикани“ свидетелства за това. Но винаги бе с ония, които страдат и които се борят за справедливост и човещина.

За него нравственият закон бе над другите и това бе неговата единствена мярка. Тая мярка носеше разрешение на всичко; социалните проблеми, личното определяне, вътрешната свобода, въпроса за изкуството. И в това свое credo моя уникателен човек беше непоколебим, твърд и студен като камък.

Той си отиде тихо и незабелязано, както бе минал неговият живот. Ще си отидем и ние, всеки в своя уречен час. Но колцина от нас ще останат нещо равно по значителност и красота като онова, което авторът на „Майстори“ подари така безкористно на българската литература и на българския театър?

Към 1928–1929 година можеха да се видят в голното отделение на сладкарницата, до прозорците към улица „Раковски“, трима от постоянните посетители, събрали глави, вдълбочени в сериозен и оживен разговор, без да поглеждаат наоколо. Те бяха известните първи радиолюбители-запалянковци Елин Пелин, Асен Златаров и Асен Белковски. В онова време българското радио бе в зачатъчно състояние. Един малък кръг любители беше организиран в две-три стаички на улица „Бенковски“ някакъв примитивен радиопредавател, наречен „Родно радио“, а слушането ставаше с детектори-наушници или с приематели – собствена изработка. Инициативата за тоя предавател беше частна, не

знам дали гържавата подпомагаше по някакъв начин организаторите, и така вървя няколко години до деня, когато „Родно радио“ се превърна в гържавно Радио София и се настани в голямото здание на ъгъла на улиците „Бенковски“ и „Московска“.

Тримата приятели се срещаха тук за „размяна на опит“ (както се казва сега), да се похвалят един другиму какво са хванали от някое чуждо радиопредаване или да се осведомят взаимно отде могат да си доставят необходимите части за техните „апарати“, които бяха всъщност двестри радиолампи и куп оплетени жици, всичко това открито и съвсем неугледно. Ние се шегувахме с тях и бягахме от масата им, щом почваха техническите разговори, но това никак не ги смущаваше. Те бяха съвсем замаяни от тая своеобразна страст. Най-сведущ от тримата беше Асен Златаров, който като учен знаеше повече, а като професор можеше да си набавя по-лесно всичко, от което имаше нужда за апарата си. Другите двама го слушаха като ученици и той ги посвещавахе в най-новите теоретични и практически изобретения, за които бе чел в чуждите списания.

Един ден Белковски ме заведе у тях, за да ми демонстрира със своя апарат – собствено производство – предаване от някои чужди радиостанции. Разбира се, както бе редното тогава (същото се бе случвало и с останалите двама и техните гости), не можахме да чуем нищо освен неприятно прашене и писукания. „За проклетия – обясняваше ми Белковски, – все тъй се случва. Поканиш някой чувък да се похвалиш, и вот, как раз, тъкмо тогаз – засечка...“ Но това не го отчайваше все тъй упорито да усъвършенства апарата си.

Асен Белковски беше един от оригиналните и

интересни хора от ония години. Бързият, повърхностен поглед би видял в неговата малко тежичка фигура облика на едно скромно, еснафско съществуване. Но в бръснатото, набраздено лице, в малките, присвити пренебрежително очи, дето святкаха странни искри, в посмачканата шапка, в пепелта по реверите на самото и в малката луличка (която всъщност не беше луличка, а цигаре във форма на луличка), в цялата маска на това спокойно, гордо лице имаше нещо, не знам какво, в което веднага личеше неговата артистична същина – на художник или на писател. На млади години той беше писал стихове, които се печатаха дори в списание *Мисъл*, беше преводач на английски и руски, а през 1914 година работи като един от редакторите на вестник „Слово“, издаван от г-р К. Иванов. Но истинското му призвание беше живописата. Учил в Русия, Германия, Франция, той остана докрай фанатичен привърженик на строгото реалистично изкуство и яростен противник на всякакви модернизистични експерименти. Той бе излязъл от солиден метал и до преклонна възраст запази яснотата на мисълта си, добродушната дяволита усмивка, непоколебимата увереност в своята истина и носейки в горния джоб на жилетката си шишенце с екстракт от чесън (произведен от него, „най-сигурният лек срещу сърдечни болести“ – както казваше той), стигна благополучно почти до осмото си десетилетие. Неговият приятел и съименник Асен Златаров беше съвсем различен. Учен, той имаше интереси, амбиции и проявления в най-разнообразни области на духовния живот и е невъзможно да бъде включен в някаква определена категория. Професор по химия, той пишеше стихове, поеми в проза, романи, изнасяше стотици сказки (научни, литера-

турни, общокултурни), общественик с подчертано леви убеждения, винаги поривист, той бе обзет от някаква ненаситима потребност да се доверява, да бъде като че твърде сърдечен и пред студенти, и в публична аудитория, както и в своите опити за поетична проза. Имаше нещо детско в неговата личност, което си остана докрай. Повече от едно десетилетие той излъчваше хипнотично обаяние между младите и между най-чувствителната половина от възрастните: жените. Би казал човек, той винаги беше обсебен от сантиментален лиризм, от някаква загъхана припряност, от онай тайна и безпощадна страст, за която говори Анна дьо Ноай (по повод на Стендал) – „да искаш да притежаваш света“, – един ентузиазъм и неуполима жажда, които, естествено, невинаги се съгласуват с постоянството на убежденията и преценките. Това е по-ясно днес, три десетилетия след смъртта му, когато нещата придобиват своята истинска цена и отиват на истинските си места. На времето един млад негов приятел писа за „универсалността“ на Асен Златаров. Думата, струва ми се, е прекалено силна. По-точно би било да се говори за голямото майсторство (тук понятието „майсторство“, което сега е на мода, ще бъде най-подходящо) на Златаров в популяризирането на науката и на отделни неща в литературата. Но дали популяризирането (което е съвсем различно от проумяването) на науката и изкуството не е всъщност отричане на наука и на изкуство? Във всеки случай онова, с което Асен Златаров остави името си в българския културен живот – освен работата си като професор и дейността си като общественик, – е неговата безспорна дарба на сказчик, която вълнуваше през един период от петнайсет-шестнай-

сет години почти всички градове на страната. Защото откъсвайки слушателите си за един час от всекидневието, той им даваше илюзията, че са се извисили в един по-друг, духовен свят. Две-три поколения и днес още не могат да забравят тая сладка измама и са благодарни на Асен Златаров.

Горе, в западната страна, досам преградната, пиеше кафето си редовно (когато биваше в София) Васил Стоин. Разговорите с него носеха някаква ободряваща свежест и ме обогатяваха душевно: той говореше малко, но винаги интересно и когато бе необходимо, знаеше да бъде шеговит събеседник или сериозен учен. Помня неговото умно, мургаво лице, с изрязан профил, високото хубаво чело, слабата румена по бузите му и тъмните мустачки, които като че скицираха една смътна усмивка. Всъщност то не беше усмивка, а отражението на неговия далечен замечателен поглед, насочен над масите, през улицата, към хоризонта. В тоя поглед гореше същият огън на някогашните велики българи, чието дело той продължи, като събра в няколко тома неопцененото съкровище на нашия песенен фолклор, вършейки тоя подвиг без сянка от корист или тщеславие. Обикновено Стоин биваше сам. И често, когато отивахме с Георги Машев в сладкарницата, ние сядяхме при него. Те бяха приятели още от Брюксел, дето бяха учили по едно и също време.

Мъчно бих могъл да кажа какво свързваше тия двама мъже: единият – потънал изцяло в неизследваните дебри на народната музика и епос, другият – халюциниран от виденията на едно странно въображение, което той се опитваше да хване в багри. Но те се обичаха и имаха една обща малка слабост: остроезичието, което никога не

биваше злобно, но почти всякога духовито. Дълги години аз бях близък с Георги Машев и днес дължа няколко реда в негова памет.

Винаги, когато споменавам името му, мисля за оная сентенция на един френски писател – че значителността на хората, както и на народите, се измерва не с приликата помежду им, а тъкмо с тяхното различие един от друг.¹

В младата история на българското изобразително изкуство Георги Машев се отделя рязко от другите, неочакван и своеобразен като някоя от ония горски пътечки, отклонени от познатия път и водещи към потайни места, дето стават чудесни и страшни неща, неподозирани от хората, които вървят направо.

Да бъдеш различен от другите – то е да гадеш един нов акцент, да откриеш друг образ на човешкото лице, непреполаган досега, то значи – да

¹ Георги Машев е роден в Пазарджик през 1888 година. Свършва гимназия в София и постъпва в Рисувалното училище. През 1908 година заминава за Русия – Петербург – и стои там само година. Поради липса на средства връща се в София и работи във вестниците „Балканска трибуна“, „Смех“, „Българин“ и др., където дава смели и зли карикатури срещу Фердинанд и реакционните режими. През 1910 година заминава за Брюксел, връща се след една година, завършва Рисувалното училище и през септември 1915 година прави първата си изложба, която минава с голям успех. През войната 1915-1918 г. е военен художник на Конната дивизия. През 1921 година заболява тежко от туберкулоза, но надвива болестта и усилено работи. През 1930 г. заминава за Париж и следната година отбелязва там неочаквано голям успех: излага в „Салона“ и получава възторжени печатни отзиви; освен това „Дружеството на френските художници-хумористи“ го поканва да изложи в „Салона“ на дружеството, дето той дава гротескния цикъл „Адам и Ева“. В България до смъртта си участва във всички изложби на дружествата и съюза, прави свои самостоятелни изложби в София, Пловдив, Русе, Пазарджик. През 1946 година заболя тежко и почина в София.

си изпълнил празнота, неусещана до днес, но която – сега виждаме – е съществувала, с една дума – да „обогатиш света на чувствителността с една нова тръпка“.

Трябва да се подчертае: не е въпрос за величина на дарованието, а за същината му. Защото новото, дори когато е малко, носи цената си вече само във факта на своето явяване.

Георги Машев дойде внезапно в българското изкуство сред тържествувания етнографичен свят на Антон Митов и Мърквичка, редом с официалната живопис на Вешин и на Никола Михайлов и най-сетне след първите импресионистични опити на Н. Петров, на Ив. Ангелов, на Карамихайлова, на Ст. Иванов, на Цено Тодоров и др. Той нямаше обаче никакво родство ни с един от тях.

Той носеше един нов свят, свършено негов, може би още ненапълно убедителен, понякога разлюшкан от противоречия, но целия напрегнат, неочакван, смутен от проблеми, недосегнати досега от български художник, с дълбочина, която и днес е рядкост, и с онова особено нещо, което се нарича *стил* на човека и на художника. В оная атмосфера на мъркащо буржоазно благополучие, подсладено с конвенционалния вкус към картини за трапезарии или за приемни салони, втурването на тоя млад български хидалго (по външен образ и по същина), който идеше в едно необуздало въображение, с изострен усет към социалния бит и в същото време с угълбен поглед към вътрешния свят на отделния човек – всичко това беше, ако не бунт, то, без съмнение, един открит протест.

Такъв остана Георги Машев – човекът и художникът – до края на живота си и тук може би е неговата най-голяма цена. Днес малцина го знаят.

Ала по-късно към това усамотено убежище, край което минава пътят на българското изобразително изкуство, ще се върнат, уверен съм, не един от младите, като към изходна точка, установена от първия български визионер в живописа.

Колкото парадоксално на пръв поглед да се струва, не тоя романтичен фантаст, тоя сатирик, в който гротеската твърде рядко преминава в алегория, по същината си е един от първите наши реалисти-художници. За него изкуството никога не бе щастлива игра или тщеславно удовлетворение, а една борба за освобождение от сложния вътрешен живот на творец, чиито очи са обърнати изключително към земята и човека. Той беше първи в тоя път и сам. Несъмнено, рисковано е да се търсят сравнения на неговото дело с фантастиката, напр. на средновековните апокрифни стенописи и платна, нито с виденията на Брьогел или Гойя. Той обаче познаваше и едните, и другите; той беше видял вече в Русия големите руски реалисти, в Брюксел – Фелисиан Ропс, във Франция – Домие. И с възможностите на един син на жизнен, но още твърде първичен народ той стопи всичките тия влияния в един свой личен синтез, много по-самобитно и щастливо, отколкото ония, които по-късно донесоха тук лошите подражания на експресионизма. Неговата живописна гама не е много богата, ала в нея – извънредно внушаваща. Тия зелени фосфоресциращи блясъци в неговите най-хубави неща, в които трепти отражението на някаква преизподня, това изумително чувство за ритъм, за остра динамика, тая почти нереална напрегнатост, която населява само сънищата и баладите, и, от друга страна, тоя стегнат и сигурен рисунък, дето няма никакви гвус-

мислия, нито мъглявини, тая смелост на композицията – всичко това открива една непозната, сложна, тревожна духовна област, в която художникът е неделим от мислителя.

Той знаеше много. Повече може би, отколкото бе необходимо, за да бъде само художник. Той бе твърде умен и очевидно не можеше лесно да намери другари между ония, с които трябваше заедно да върви. Затова „климатът“, който му бе потребен – и на младини, и докрай, – той намери в друга среда: оная, в която беше дружината на Д. Поговръзачов, Д. Дебелянов, Н. Лилив, Г. Райчев, Йорг. Йовков и др.

Неговото тридесетгодишно творческо дело, изцяло в служба на културата на тая земя, остава днес пренебрегнато тъкмо от ония, които би трябвало най-вече да го скъпят. Затова ние, другите, имаме горчивата гордост да посочим отново това име с всичката обич и с всичката почит, които му се дължат и които ни свързваха през целия негов живот.

След 1927 година, когато се върна от Букурещ, Йордан Йовков почти всеки ден към 11 часа предиобед идеше в сладкарницата. Той си бе избрал място горе, до стената към улица „Раковски“, до парапета. Обикновено биваше сам или с професор Спиридон Казанджиев, а понякога при него сядаха или той отиваше при тях професорите историци Дечев и Мутафчиев. Винаги стегнат в хубав тъмен костюм, избръснат, с лъснати обувки, той се отделяше със своя спретнат вид от другите посетители, повечето от които бяха облечени прилично, но с някаква бохемска небрежност. Той идеше тук с методична точност и щом ставаше дванадесет часът, ставаше, казваше на Доб-

ри Немиров: „Бай Добре, хайде!“ (пътят им за вкъщи бе един и същ) – и тръгваше със своя спокоен, отмерен, никога непроменен вървеж. Това се повтаряше всеки ден десет години и всъщност тъкмо тия десет години са времето, когато Йордан Йовков беше между нас и когато ние можехме да го опознаем по-отблизо.

Той беше мъчен човек. Между него и другите винаги се чувстваше разстояние и студенина. Ала богливата обвивка веднага изчезваше, когато хората, сред които се намираше, и нещата, за които говореше, му биваха близки. Тогава неговият приглушен, сипкав смях бликваше неугържимо-разяващо сред някоя винаги интересна граничарска или ловджийска, или военна случка, поръсена с ония чудесни турски мъдрости, към които той имаше слабост, и разказвана от него с непостижима изразителност. В такива минути атмосфера на мекота и хумор обкръжаваше личността му и тя е характерна за цялото негово творчество. Писател на военни разкази, в него не ще намерите ни една злобна, ни една жестока дума, никаква стръвна омраза към врага, а само или тържествен, лиричен апотеоз на победата или тъжнофилософска и поетична резигнация, която звучи в оня знаменит стих на Дебелянов: „Мъртвият не ни е враг!“ Неговата известност гоиде някак неочаквано: той беше печатал вече, но малцина го знаеха. И ето че в списание „Звено“ бе поместен през 1914 година неговият фейлетон „Те победиха“ – една литературна вариация, ако бих могъл да се изразя така, върху скулптурната група „Те победиха“ на Иван Лазаров. От тоя ден името на Йордан Йовков прокълът из страната. От тоя ден неговото възлизане в кръгзора на българската ху-

дожествена литература продължи непрекъснато през отредения му кратък четвърт век; неговите творчески задачи всеки ден се разширяваха и углъбяваха; в погледа му се утаи мъдрост, а средствата на неговата литературна работа, сечивата на писателя, бяха вече годни за най-блестящи завоевания. Така чрез класичната простота на израза той създаде свой собствен стил и стигна до изумителна чистота и експресивност на езика в оная чудесна книга „Ако можеха да говорят“, която бележи върха на неговия художествен път.

В разговорите преди смъртта му всеки нов път ние бивахме смаяни от неподозираната култура на писателя, който сам бе стигнал до вечните извори на изкуството. Той знаеше много и неговият остър и ясен ум търсеше винаги същината на нещата и преценяваше сигурно и категорично. Той даваше особена цена на гревните истории – Тацит, Тукидид, Плиний и другите, – които четеше на френски и които го учеха на непостижима простота. Той се възхищаваше от Мери-ме – истинския родоначалник на реализма, както казваше той; ала негова най-голяма обич си остава все пак Лев Николаевич Толстой, чиито „Севастополски разкази“ и „Казаци“ тежаха според него повече от „Война и мир“ и „Хаджи Мурад“. И в тия ненагласявани беседи колко лапидарно изразени, ярки и дълбоко премислени неща сипеше той като някакви бързи сентенции, които днес биха могли да дадат материал за сума доклади по „литературно майсторство“.

Той не е регионален писател, както съвсем повърхностно го бяха окачествили някои. Той е напоен с гръх на цялата наша земя, която обичаше с такава страст, с каквато неговите герои обичат;

той принадлежи на оня величав български род, който даде най-вдъхновените мъже на племето ни – Петко Славейков, неочененият до днес Захарий Стоянов и патриархът на българската литература Иван Вазов. Но заблуждение е, че творческата същност на Йовков се измерва само в ширина. Никой досега не е обгърнал цялостно и не е разкрил с проникновение ония скрити дълбини, оня мъчно уловим живот, заключен в „Песента на колелетата“, в „Дрямката на Калмука“, в „Индже“, във „Вълкадин говори с Бога“, в „Дядо Давид“ или в „Нощен гост“ от „Ако можеха да говорят“, дето българската реч се преобразява изведнъж в поезия от световен мащаб. И аз мечтая отсега за оная книга, която чака да бъде написана, за да ни открие „непознатият Йовков“, както другаде откриват „непознатият Стендал“ или „непознатият Балзак“.

Нашите спомени... Нашите спомени – какво ще ви гагат те днес? Ще ви възкресят ли поне една черта от образа на човека, когото не сте видели? И дори да биха успели, какво би прибавило то за вашето проумяване на писателя? Те ще имат цена единствено като свидетелстване за събитията и в никой случай за психологични изследвания... Защото загадъчният процес на творчеството никога не ще бъде разбулен и никой не може да установи истинските взаимодействия между физическия човек и неговата духовна дейност. То е като ония пещерни реки, които минават през неизвестно какви страшни преизподни в дълбоката утроба на земята и от които ние виждаме само огромните водопади на повърхността, огрени ослепително от слънцето и бучащи съзвучно като хармонци. Затова единственият и най-сигурният свидетел за образа на твореца си остава

неговото дело. Или както великолепно е изразил тая мисъл Дьолакроа в няколко думи, които вече цитирах някъде: „В художественото произведение има значителност, която човекът няма...“

Три-четири години след злокобната дата 14 октомври бях натоварен с едно тъжно задължение: да поръчам тук и да изпратя в Хисаря паметна плоча, която неговите пламенни почитатели, собствениците на къщата, дето той бе живял преди смъртта си, въздигаха в стената на зданието. Днес тая къща е почивен дом на българските писатели и на плочата се чете: „Тук живя от 19 септември до 11 октомври 1937 година писателят Йордан Йовков.“

Неговото дело не се бои от никакви проверки и няма нужда вече от ничия защита. Неговото дело въпреки всичко вършеше непрекъснато и триумфално своята чудоейна работа и днес стотици хиляди българи споменуват името му с обич и с национална гордост. Днес вече не може да има хитрини, нито премълчавания, има само сияние, в което образите на писателя и на народа се покриват – неотделими един от друг и неуязвими.

Точно един месец след смъртта на Йовков почина съвсем неочаквано и Димитър Подвързачов. Бай Димитър, както го наричаше Йордан (макар че беше по-възрастен от него), бе писал по повод смъртта му „за желязната врата, която отделя живота от смъртта“. Сега и той беше вече зад тая страшна врата. Повече четвърт век оттогава. Но и днес още за ония, които го познаваха, неговото име веднага възкресява живия образ на човека и мъчно може да се повярва, че разсеяностудената и мъдра усмивка завинаги е угаснала.

Толкова години той беше тук, редом с нас, толкова яки невидими нишки свързваха неговата младост с нашето юношество, че да се пишат спомени за него значи да се отваря една голяма, може би интересна, но твърде интимна страница от нашия собствен живот. И някакво стеснение съържа ръката ми, защото той сам не обичаше тия следсмъртни разголвания. Докато бе жив, официалната критика не му отдели никакво място в българската поезия: той беше най-малкият брат от народните приказки. Но парадоксалното е – че сами другите братя го смятаха за по-голям от тях – и Д. Дебелянов, и Н. Лилюев, и Хр. Ясенов, и Г. Райчев – всички от онова творческо поколение, което дойде след П. П. Славейков, Яворов, К. Христов и на което той бе стожерът. Тая участ продължи и след смъртта му. Трябва все пак да се отбележи, че днес той е признат поне като един от малкото майстори-преводчици, за когото Н. О. Масалитинов казваше, че „неговият превод на *Горе от ума* е по-хубав от оригинала“.

Но някога, и то не ще бъде далеч, някой възрожден, равен нему по дарование, по култура и по острота на погледа мъж ще посочи на идеите след нас богатствата, които той ни остави, и ония, за които само загатна. Тогава ще се види невероятно как е могла да остане несъзряна тая остроумно горчива поезия, изтънчена от мисъл и искряща като шампанско, която звънтя в неговите басни и стихотворения. Тая страстна грижа за най-скъпото на нацията – езика. Ще прозвучат наново нехайно пръснатите му афоризми – люти, категорични и толкова благородно чужди на вулгарните години, в които той живя, като че наистина са били сътворени в друго време и в друг свят. Него-

вият образ, който днес не може да се улови напълно: хуморист-поет-журналист, и който се изплъзва от всяка опростяваща характеристика, ще се извиси тогава – ясен и странен – образ на един съвсем оригинален български поет. Той е някъде встрани от другите, усамотен като непознато островче и чужд на всякаква приемственост. По изострената чувствителност към външния и вътрешен свят, по приглушената разнообразна гама в музикалните нюанси и в онова усещане на обреченост той като че приближава до Димитър Бояджиев. Но някаква странна прилика го свързва, струва ми се, с френския поет Жюл Лафорг (Подвързачов не знаеше френски и не може да става дума за влияние): същият тъжно усмихнат поглед към живота и към смъртта, същите „теми“ от ежедневието, същата неочакваност в поетичните образи и в стихосложението. Но може би най-истинско духовно родство бихме открили между него и Илия Бешков – и един паралел между художника и писателя би обогатил проумяването и на двамата – с още по-голяма дълбина и острота. Заг привидно шеговития и нехаен облик на „Хамлет, принц Датски“ всеки непредубеден българин ще почувства пулса на една дълбока, но непарадираща обич към бащината земя. И аз не знам български поет, който е оставил по-хубаво духовно завещание от онова, което той написа *На моя син*.

С годините неговият поглед постепенно се успокояваше, изгуби горчивината и насмешката, стана мек и нежен, като озарен от някаква непозната за нас мъдрост. И грубостта на нашето време раняваше тогава по-леко сърцата ни, защото неговата усмивка правеше нещата по-поносими.

Той си отиде като чужденец в тая страна,

като странен гост на нашия живот: върна се отново там, отдето-бе извикан, както казваше той: „за това кратко мигновение между две вечности“. И заедно с него ние изпратихме завинаги най-хубавото от нашата младост.

Когато отваряше вратата на сладкарницата, Георги Райчев спираше минута-две до прага, оглеждаше цялото заведение с присвити усмихнати очи, с щръкнало в устата му цигаре без цигара и избираше де да се установи. Посрещнат с весели възгласи – „Здравей бе, Гюро“ (или „Гриша“, или „О, господинът без момичето!“ (закачки за романа му „Господинът с момичето“), – той сядаше, веднага вземаше цигара от някоя кутия на масата и отговаряше със свои шеги, понякога грубовати, но винаги остроумни. Той не беше вече едновременно Гриша Печорин и Граф Алмавида от „Оса“, „Смях“ и „Българан“, който вървеше някога сред пъстри вечерни улици и сам си говореше закачливо: „Жени, къде без мене?“... Беше махнал отдавна брадата и мустаците, бе ходил вече в чужбина и имаше с основание самочувствието на признат български писател. Защото и Гриша Печорин, и Граф Алмавида, и куп още други псевдоними, това беше предистория, след която дойдоха „Страници от войнишкия ми дневник“, „Мъничък свят“ и „Царица Неранза“, а сега беше белеетрист, който имаше зад себе си няколко тома разкази, една пиеса в стихове, един роман. Неговият път беше бавно и постепенно възлизане, завоюване на всеки връх с цената на невероятни усилия и упоритост, с искрената обич към своето призвание и към народа, от неграма на който бе излязъл. Но той си остана докрай, все същият, измъчван от съмнения, от много неразрешени

въпроси, подозрителен към хората и към всяка радост, която му идеше неочаквано – защото не бе свикнал на радости, – и все тъй язвително духовит към другите и към себе си. Спомням си последното ни виждане в болницата, няколко дни преди смъртта му. Той гледаше страшно подутия си корем и се шегуваше, че тоя балон щял да го отнесе на небето. Не знам дали предчувстваше, че е към края си, или това беше само едно жестоко остроумие, но всички, които бяхме там, усетихме студена тръпка и безпределна жалост, опитвайки се в същото време да се засмеем, за да не долови мислите ни.

Заедно с поколението си той мина през ония тежки и богати години на последното полустолетие и линията, която чертаеше съдбата на това поколение, бе линия и на неговата лична съдба. Никой от ония, живи и мъртви, не измени на младостта си. Не измени и той. Човекът, обикновеният земен човек, със своите тъмни инстинкти и душевни проявления, със своите устремии, дори към химери, със своя бунт, заедно с безкрайно съчувствие към човешката мъка – това е тематиката на тоя реалист, понякога доста суров, някъде може би пресилен, но почти винаги жив и убедителен. От „Царица Неранза“ до „Накрай града“, „Грях“, „Пари“ и „Господинът с момичето“ той остана верен на себе си и различен от другите.

Усилия и непрестанна, упорита, жестока воля тласкаше през целия му живот Георги Райчев, за да преодолее всичките пречки, които липсата на образование и системна култура поставяше по пътя му още от рождение. В тая неравна борба той излезе победител. И някогашното полуграмотно селско момче от Топрак Хисар успя благо-

гарение само на себе си да стане един от именитите писатели на новата българска литература.

Една привечер в края на ноември 1930 година, когато разговаряхме със Сирак Скитник в сладкарницата, някой ни донесе две малки покани (написани – не помня вече – на ръка или на пишеща машина) да присъстваме на пробния спектакъл, в който пристигналата наскоро от чужбина българка-балерина Мария Димова, от школата на германката Мери Вигман, ще покаже новите схващания в хореографното изкуство: танца – изразител на сложния вътрешен живот на човека. Бе определен денят, часът и мястото. Мястото беше един „салон“ на келнеро-готварския съюз по булевард „Дондуков“, точно над сладкарница „Охрид“, дето често ставаха „семеини музикално-танцовални вечеринки“ на разни професионални сдружения. И днес още виждам съвсем ясно цялата обстановка и атмосфера на оня ден преди трийсет години. „Салонът“ в действителност беше една госта голяма стая с изтъркан под, със замъглени, неизмити прозорци, с мирис на прах и непроветрен въздух. Половината от помещението трябваше да играе ролята на сцена или подиум, другата половина бе за зрителите. Къс тъмен плат закриваше като импровизирана завеса единия ъгъл на „сцената“, отдето излизаше Димова и дето, невидим за публиката, беше нейният оркестър. Два реда столове бяха наредени при отсрещната стена, до прозорците, които гледаха към булеварда: това беше зала за публиката. Публиката – тя наброяваше около петнайсетина души, между които Сирак Скитник със жена си и аз с моята сестра. Останалите бяха навярно приятели и роднини на ар-

тистката. Но ако описвам днес всичко тъй подробно, то е защото моя ден и тая жалка зала на келнеро-готварския съюз влязоха в историята на българската култура.

Програмата на пробния спектакъл съдържа-ше осем номера, четирите от които имаха конвенционални означения в класически дух, с алегорично загатване („Тържествен марш“, „Отчаяние“ и др.), а останалите четири с други наименования, дето личеше акцентът на национално-битови композиции („Селски ритъм“, „Българска елегия“ и др.).

Първите номера оставиха у нас леко чувство на досада, едно впечатление на помпозна претенциозност, която търсеше да даде в госта банални изрази аспект на дълбоки душевни състояния. Тоя род танци със своите условности и символизации едва ли, струва ми се, би могъл да мине границата на една безлична, рационално конструирана и съвсем студена хореография. Мария Димова беше „босоножка“ като Айсегора Дънкан, но следваше съвсем друга творческа линия. Нейното изкуство не беше игра на щастливата човешка плът, не искаше да бъде само радостен ритъм и жест, които правят тялото без тежест и почти го откъсват от земята. Тъкмо напротив: нейната концепция не предполагаше безплътност, не се задоволяваше с линеарна лекота и ритмика, тя обгръщаше цялата сложност на дълбокия душевен свят, беше съвсем земна, напрегната от живот и неизчерпаема във възможностите си. Но като изпълнителка Димова не се прояви:¹ нейното тяло

¹ М. Големинев ми казваше, че в по-късните представления на „Нестинарка“ тя била много добра Демна. Навярно е тъй, аз гледах балета няколко пъти с Н. Кираджиева и не мога да съдя.

беше доста тежко, липсваше му необходимата въздушност и пъргавина и само лицето, с овал на девойче и кротки умни очи, както и ръцете от лактите надолу бяха силно изразителни. Както споменах, тя танцуваше боса, с голи ръце, с греха, която оставяше да се види единият ѝ крак до коляното, така че зрителят имаше впечатление за едно свободно, неограничено с-нищо тяло. За първите си номера носеше някакъв условен костюм, нещо, напоящо военни гопсехи, или черен плат, метнат като хитон. В останалите – ... но всъщност всичко, казано досега, е само предговор, за да се стигне до останалите.

Ние чакахме петия номер почти без интерес, когато „оркестърът“ (тоя оркестър беше само кларнет и тъпан) заг пердето почна нещо, което веднага наостри вниманието ни; беше някаква мелодия или, по-точно, само загатване на мелодия, музикално ехо от няколко тона, в които и ритъм, и съзвучия, и колорит бяха така дълбоко български (в най-пречистения смисъл на тая дума), че само това вече обещавахе изненада. След един миг Димова се яви облечена в своеобразна народна носия: някакъв тъмен сукман с парче шарен плат за престилка, друго – вместо забрадка, и почна. Тогава се случи нещо странно: полутъмната, нечиста и студена зала изчезна. Лицата постепенно ставаха далечни, отнесени в някаква друга действителност, дето напевният стон на българската земя, радостта на простите сърца, онова, което наричат бит, утаявано от паметивека, баладите на народа, поемите на Ботев, платната на Майстора и на Иван Милев, всичко се бе стопило в изумително единство, едновременно наситено и безплатно, което изостряше сетивата ни в една

мъчителна наслада. В тия тридесет-четиридесет минути се раждаше някакво непознато у нас дотогава изкуство, в което нацията можеше да открие едно от преображенията на своя гений и което, за голяма скръб, спря още в началото на пътя без изгледи, поне до днес, да бъде продължено. И ние присъствахме на това раждане.

Тук вече нямаше никакъв ефирен танц, роден от радостта като безгрижна игра, брат на вятъра и на птиците. Това беше дълбока грама на душата, затворена в клетото и прекрасно човешко тяло, приковано към земята. Вечно живата, настръхнала грама, предадена в неразделно съчетание на ритъм, жест, музика, костюм и мимика, което постигаше в известни мигновения внушението на антична трагика. Тая непозната дотогава жена само с четирите свои номера бе извършила едно малко чудо. Тя сама навярно не съзнаваше каква врата към нови завоевания бе разтворила. Очевидно тя търсеше още своя път.

След два дни една моя възторжена бележка в сутринен вестник, а след нея друга – във вечерен от Сирак Скитник – възвестиха на българската публика името на Мария Димова и посочиха нейния бъдещ път. Със своя тънък усет тя разбра, че наистина тъкмо това бе пътят, прие го с радостно съзнание и ни благодари.

Така се завърза тая гужба, в която всичко почваше и свършваше с изкуството и дето нямаше и сянка от някаква корист. Мария Димова беше несъмнен и рядък творец-артист. Не знаех, не знах и днес нейната биография – в нашите разговори нямаше място за лични откровености. Знаех само, че тя бе живяла и учила в чужбина и че носеше в себе си голямо богатство от всичките области на художес-

твената култура. Излязла от народа, но откъсната за известно време от него, тя идеше сега жадна за приобщаване, за трескава работа, за пълно поглъщане от своето призвание на protagonist. Тя живееше съвсем оскъдно, това личеше във всичко, но не съм срещал човек, за когото материалните условия на съществуването да значат толкова малко и който, без да бъде маниак, изключваше безпоощадно от живота си всичко, което не бе свързано с изкуството му. Тя идеше от големите западни градове, дето според думите ѝ бе живяла само в среда от хора на изкуството, и тук веднага потърси същото. Едновременно с това тя се зае да проучи новата българска музика, поезия и проза, което бе абсолютно необходимо. Успехът, който увенча нейния публичен спектакъл (възприемаността то беше успех само сред духовния елит на страната), не я упои, както не ѝ даде и никакви материални благополучия. Дълги години тя бе принудена да се занимава с балетите в театъра и да търси начини да се осъществява. Разказът на К. Петканов бе едно малко откритие за нея и дванадесет години след пристигането си в едно бляскаво сътрудничество с младия даровит композитор Марин Големинков и с художниците Тузсузови тя създаде в „Нестинарка“ чудесния синтез на всички български изкуства: поезия, музика, танц и живопис. Очевидно тя имаше дарбата да вижда най-същественото в нещата, багрите, звуковете, ритъма и да го пресъздава с онай първична простота, каквато днес се открива по цветните графични рисунки в пещерите на Сахара. Както в пробния, така и в другите ѝ спектакли, всичко – и музикалният екран, и хореографната композиция, и декоративното оформяване, – всичко бе нейна инвенция в един стил на крайно очистване, дето худо-

жествената идея стяга като обръч частите и постига остра експресия и напрегнатост. Тук именно е делото на Мария Димова. До нея българското танцово изкуство бе само в елементарните „ръченици“ на Пешо Радоев, по-късно – в сравнително интересните продукции на Руска Колева и на Цонев. Но техният мащаб остана в онова време и днес те са само първи пътеуказатели в една епоха, която е почти предистория. Онова, което донесе тя, е неизмеримо по-голямо: тя е съзателят на българската хореография и в нейното дело, подобно на делото на групата руски балетни артисти, композитори и художници, които Дягилев показа в Париж¹ (1910–1911 година), националното се превръщаше в общочовешко. Не че „Нестинарка“ бе шедевър – Димова непрекъснато коригираше и подобряваше произведението си; но тая балетна музикална мимодрама, която събра възторзи и в чужбина, носи въпреки недостатъците си стила на едно изкуство от висока класа.

Тя биваше в сладкарницата всеки ден – вече свой човек във всички среди на художествения елит. И както няколко години по-рано с Иван Милев, аз имах сега отново радостта да слушам планове и замисли, които постоянно се гонеха, изпреварваха един друг по-нови и по-фантастични, огрявайки лицето ѝ с една смътна усмивка, за която човек не би могъл да каже дали бе радостна, или страдалческа. Като малцина тя умееше да слуша и да разбира от полудуми. Като малцина умееше и да разказва. И аз слушах с часове нейните гласни мечтания: за сюитата „Жътва“, за „Задушница“ с всичките еле-

¹ Историческите „Пролетни сезони на руския балет“ в Западна Европа, когато прогърмяха имената на Ана Павлова, двойката Нижински, Карсавина, Ида Рубинщайн, Стравински и Бакст.

менти от народния ритуал, но със съвсем ново осмисляне, за сюжети от баладичния ни фолклор, „Чума̀ви“, „Взрадената невеста“, „...Жътва е сега, пейте робини!“ на Ботев... И в задименото, шумно заведение, дето есенният гъжг се стичаше на дълги сълзи по стъклата на витрините, беше чудесно да чуваш тоя тих, малко сипкав глас на полуразбудено дете, което още продължаваше своите сънища...

Онова мрачно и жестоко време (почти две десетилетия оттогава), което унищожи толкова надежди и ценности, погребва и нея под бомбите в един чужд град, далеч от земята, която я роди и на която тя винаги ще бъде гордост.

– Асене, четох последните ти стихове. Ще извинявам: аз мога да напиша по-хубави с краката си.

– Не можеш.

– Защо?

– Защото краката ти са заети да пишат романи.

Многогласен смях покри последните гуми. Без да ща, аз чувах тия реплики, които идеха от съседната, зад гърба ми маса. Там бяха насядали група писатели, художници и един музикант. Оня, който упражняваше не особено тънката си духовитост за стиховете на приятеля си, бе един романист. Другият беше Асен Разцветников. Познах гласа му веднага – ясен, едва-едва насмешлив, бавен, приличен на вървежа му, вървеж на атлет, малко заклатен, с поприведени плещи, и тоя изговор – винаги правилен, чист, отчетлив, като на артист. Такъв го помнех външно, още от времето, когато се запознахме. То беше по повод един мой отзив в списание *Демократически преглед*, с

който поздравявах близането в българската поезия на трите нови имена – Никола Фурнаджиев, Ангел Каралийчев и Асен Разцветников. Той току-що бе издал „Жертвени клади“ и аз харесвах у него тая нова социална поезия, чиста от всякакъв досегашен шаблон, с особен колорит и дълбочина, с една версификация и образност, неочаквани за начинаещ поет, и с един тревожен ритъм, като пулс на разбълнувано човешко сърце:

*Ний раснахме
голи и
волни
във тъмни
столетни гори,
където
тропическа
треска
на жълти огнища гори.
Където
небето
разсипва
потоци
от гъжг и от град
и мънии
с трясък
неспирен
запалени жици прегат.*

Той беше тогава мълчалив момък, със сериозни, широко отворени очи, които ви гледат направо, като че непрестанно търсеха да проумеят нещо много важно. Ние не бяхме приятели (той изобщо бе доста затворен човек и не знам дали имаше истински приятели, а аз бях и няколко го-

дини по-възрастен от него), но в нашето непомрачено от нищо другарство през повече от двadesет години има неща, които могат да интересуват бъдещия биограф на този рано отминал поет, който беше също тъй отличен преводач, твърде културен и извънредно чувствителен човек по всички въпроси за социална правда и човешчина.

Две-три години след запознаването би трябвало да отида по служба (бях тогава чиновник в Българската централна кооперативна банка) за ген-дъ в Габрово. Обичах тия отскачания за малко в провинцията, когато оставах съвсем сам в пряк досег с оная грамадна, непозната общност, която наричаме народ. Когато нищо чуждо присъствие не ти досажда, когато изведнъж усещаш внезапно прозрение в света и нещата. Сегях сам на една маса в пълното с глъчка и пушек казино в читалищната сграда. От време на време нахлуваха тълпи посетители и се чуваше съскане на киноапарат: зад стената на заведението беше киносалонът на читалището. Вечерта беше глъга, празна, досадна, както са всички подобни вечери за един чужд човек в провинциален град. И аз съжалявах, че не бях отишъл на кино, макар филмът да беше незначителен и стар. По едно време някой се изправи до масата, каза „добър вечер“ с някакъв познат тембър, който не можах веднага да си спомня, и добави учудено: „Какво правите вие тук?“ Вдигнах глава – беше Асен Разцветников. И аз се учудих – не знаех, че той учителствал сега в Габрово. Разбира се, стана ми много драго, той седна при мене, очевидно също тъй зарадван от неочакваната среща и от възможността да поговори с човек от столицата, която бе напуснал временно. Тая вечер седяхме, докато почнаха да га-

сят лампите. Първи път (и май че единствен) ние разговаряхме три-четири часа сами, увлечени в една беседа, дето думите имаха значение само доколкото можеха по-пълно да акцентират мислите, които всеки от нас долавяше интуитивно у другия. Оттогава аз имам най-непогрешимите си впечатления от този момък, който иначе беше коректно сдържан, предпазлив и нелюбопитен. Но сега, това личеше, той бе ожаднял за атмосферата на оная среда, която го беше заробила със своите отровни очарования на амбиции, честолюбия, надпреварвания – оная атмосфера, която го лъхаше сега от моето присъствие. И той изведнъж бе станал само един млад самотен момък, който, както често се случва, особено при пътуване, неочаквано се разкрива дори на случаен спътник. Разбира се, не бих могъл днес да възпроизведа всичко, което говорихме тогава, преди близо четиридесет години. А и да бих могъл, това не е нито потребно, нито удобно. То бяха изключително „свръхземните“ въпроси, които никога не разреши на Яворов. То се знае, и ние не ги разрешихме. Но тая вечер аз видях колко различен от своите връстници и от младите си събратя бе Асен Разцветников, и каква комплицирана натура беше той. Зад спокойната маска на това хубаво младежко лице, зад остроумните изгословици в стихове едва ли някой можеше да предполага постоянната тревога на неговия вътрешен живот. Но повечето от стиховете му, особено цикълът „Двойник“, свидетелстват за непрестанните съмнения, за полюсните противоречия, за изострената борба в глъбините му – цялата оная сложност от размисли, чувства, склонности, страхове и възжеления, която правеше от него един от най-интересните

млади хора на онова даровито поколение. Аз усетих всичко това през оная вечер в Габрово и оттогава го чувствах по-близък въпреки далечината на времето и пространството, което ни разделяше.

В неговите съдържани, прозрачни стихове (след „Жертвени клади“), които носят като че студенината на кристал, има скрит някъде в дълбочините непресъхващ, мъчалив вир на топлота, на милост към света и на едно неясно и тъжно чувство на обреченост. Това въпреки се чувстваше още в първите му неща, но по-късно то се изразяваше съвсем съзнателно („...с мойта дива нежност в зениците“) и по един рядък начин, дето образността стига дълбочината на народния епос („И хлябът ходи в здрача като цар“). Започнал като поет на социалните борби и на бъдещето, той продължи и след „Жертвени клади“ същата обща линия, без необходимия за това революционен патос, но с една хуманност без ограничения и без разлика в хората. По тоя път вървя той докрай, като центрираше всичко, в своето собствено сърце. Но всеки има свой начин на изразяване и не в изрече е тежестта, а в онова, което му дава смисъл.

Минаха няколко години в трескавия темп на новото време, докато един ден се намерихме на обща работа заедно с още десетина събратя в Института за художествени преводи, официална организация към Министерството на информацията. Тя просъществува около година и през това време ние се виждахме с Разцветников често на общите събрания, дето той винаги биваше полезен със своя опит като преводач от няколко езика. Той бе станал още по-затворен, оплакваше се от болести, които не можеше да установи, пазеше някакви режими и диети, за които всичките

му приятели го наричаха присмехулно „маниак на болести“. За нещастие, твърде скоро всички щяха да почувстват тия закачки като угризения.

В паметта ми са се врязали две вечери от времето на общата ни работа в Преводаческия институт и искам да кажа няколко думи за тях. След едно заседание на института (те ставаха в Министерството на информацията) Асен Разцветников тръгна с Николай Лилюев и с мене. Слязахме бавно по улица „Раковски“ и разговаряхме за книги. Разцветников беше силно възбуден, очевидно овладян от нервна депресия. Казваше, че е следен от някакви непознати хора и очевидно се страхуваше. Ние го изпратихме и се опитахме да го успокоим. Няколко дни по-късно, една друга вечер, това се повтори почти по същия начин. После той заболя физически, закроя, оплакваше се от някакъв особен колит, за който не можеше да намери цял, пиеше билки, докато един ден научих, че е в болница. Не успях да го посетя там и нашата последна среща беше, когато и тоя път заедно с Лилюев се изправихме на стража при урната с неговия прах. Клетият Разцветников! Сега вече нямаше стракове, сега вече всичко беше все едно. И през тия няколко минути аз повтарях мислено неговите думи – „На стража!“¹, – които сега добуваха смисъла на негов собствен реквием:

*И аз стоях и питах в тишината
тогава, що ни дава дух и плът:
защо ни праща жадни на земята
и после ни убива наред път?*

¹ Прег тялото на Йордан Йовков.

.....
*И аз мълча и чакам. И трептя.
 Напразно. Сън. Лъжа. Безкрайност. Нищо.*

На ъгъла на улиците „Раковски“ и „Граф Игнатиев“, точно срещу сегашната аптека и срещу гастронома, имаше солидна двуетажна къща, която носеше № 141, улица „Раковски“, и принадлежеше на известното софийско семейство Серафимови. Тя съществуваше до пролетта на 1944 година и макар доста далеч от сладкарницата, от 1920 година стана едно, тъй да се каже, поделение („филиал“ на днешен език), а още по-точно, неразделна част от нея. През тая постройка, също както през сладкарницата, мина значителен период от културния живот на България в първата половина на моя век. Тя се наричаше „Дом на изкуствата и печата“. Малката история на моя „дом“, създаден от самите хора на изкуството и печата, без никаква официална помощ, е твърде характерна за времето и за традициите на онова време. Тя звучи като ехо на друга епоха, оная, от която се роди днешна България – разбира се, в малко по-друг план, – и трябва да бъде разказана набързо, за да остане като документация, от която бъдещият историк ще има нужда.

Една сутрин артистът от Народния театър Стефан Киров¹ се събуди, обзет от една не

¹ Стефан Киров е живописна фигура от вчерашна София. Родом от Сливен, аз го помня още от детинството си (той беше по-възрастен от мене) като ученик в гимназията. Той не можа да изкара учението си и замина за Русия, дето имал някакви роднини или покровители. След доста години, когато се върна тук (горе-долу по същото време си дойде и другият ни съгражданин Стефан Македонски, следвал също тъй в Русия),

съвсем обикновена идея, която не му даде мира през много години по-късно. Той познаваше добре културния живот на двете руски столици, Москва и Петербург, знаеше организациите на писатели, художници и артисти, които имаха свои собствени помещения – „домове“ – или „клубове“, дето ставаха събрания, спектакли, четения, концерти, приятелски срещи на членовете им, и реши, че и у нас трябва да се направи нещо от моя род и че тъкмо сега е времето за това. В ония години имахме съюз на писателите, съюз на артистите, няколко дружества на художници (които се обединиха по-късно в един съюз) и съюз на журналистите. Но всички съюзи и дружества с изключение на съюза на журналистите нямаха абсолютно никакви средства, както и помещения: когато трябваха да се правят събрания, те ставаха или в някое училище, или в някоя стая на Министерството

узнахме, че в Москва и Петербург той учил сценично изкуство и работил в театъра на известната руска артистка Комисаржевска като близък неин помощник. Скоро той беше назначен артист в Народния театър, дето остана до смъртта си.

Стефан Киров имаше типичния външен вид на тогавашните актьори: широка шанка, дълги коси, висок, афектиран глас, самоуверен вървеж и едно голямо, месесто, детинско лице. Той не беше от първостепенните артисти, но вместо това имаше неизчерпаем ентузиазъм за всичко, свързано с изкуствата, енергия, инициативи и настойчивост за сто души, беше социалист по убеждения и много добър по характер. Любопитно бе, че въпреки дългото си отсъствие от България той не бе се освободил от местния сливенски изговор и на сцената произнасяше репликите си тъй, както си говореха съгражданите му от улица „Великокняжеска“, дето бе родната му къща – „млогоу“ (много), „двя“ (две), „джурап“ (чорап) и т. н. Често го закачаха, че във „Венецианския търговец“, дето участвал, викал на любимата си: „Джесика! Ила да видиш дзвиздиги!“ Но въпреки тия смешни недостатъци той беше, общо взето, онова, което русите наричат „добрий малъш“, а французите – „bon enfant“.

то на просветата. С една неочаквана прозорливост Стефан Киров реши, че в София без друго трябва да има една сграда, която да прибере организациите и членовете на тия организации за художествено творчество, сграда, която да бъде тяхна собственост, дето ще се настанят канцелариите, и което е по-важно, ще се създадат условия за опознаване и съгласуване на общи акции, че дори и за обща културна политика в страната. Това беше далновидност, дошла в удобно време, защото наистина всичките творчески сили на нацията бяха устремени тогава към бъдещето – „да завладеят цялата Вселена“, както се казваше в една поема. Тая потребност от обединение, от сближаване в духовната работа се чувстваше във въздуха и затова идеята на Стефан Киров бе посрещната възторжено и от писатели, и от художници, и от артисти. Бедата бе, както вече споменах, че тия организации бяха съвсем сиромашки. Но Стефан Киров знаеше това и бе приготвил подробен план за осъществяване на инициативата си. Той бе огледал вече солидната двуетажна постройка на улица „Раковски“ № 141, която се продаваше, и бе решил, че тук именно ще бъде бъдещият клуб на трите изкуства. Парите за покупката трябваше да се съберат чрез помощи от богати индустриалци, търговци, банкери, от които Стефан Киров смяташе, че може да получи необходимата сума. Той имаше родствени и приятелски връзки със сливенски фабриканти, познаваше мнозина от софийските богаташи, бе ходил вече при повечето от тях и те му били обещали, че ще подпомогнат инициативата. Като аргументи той постоянно сочеше руските милионери-меценати, които даваха тогава суми наистина баснос-

ловни и не само за балети, за театрални постановки, за издателства и картинни галерии, но дори за революционни цели. (И там, и тук, у нас, това можеше да мине като някаква своеобразна, доброволна, ако би могло да се каже така, експроприация.) Още в първите дни работата се организира и започна трескаво: комисия от най-именити артисти, художници и писатели начело със Стефан Киров тръгна да записва и да събира записаните вече суми. Скоро се видя, че работата не е тъй лека, както изглеждаше отначало. „Меценатите“ – твърде щедри при записване на сумите – почваха да отлагат, да се колебаят, дори да отказват, когато трябваше да ги дадат. Най-сетне събра се някаква доста голяма сума, но все още недостатъчна за купуване на зданието и тогава, за да не се изпусне изгодната сделка (къщата се продаваше сравнително евтино), взе се едно героично решение: недостигащата сума да се набави чрез заем. Но тъй като ни една от тия творчески организации не беше юридическо лице, т. е. според тогавашните закони не можеше да върши търговски сделки (значи не може да поеме материални задължения като заеми, поръчителства и др.), необходимият заем щеше да се сключи от името и със задължението на няколко частни лица, членове на тия организации. Така и стана: няколко артисти, художници, писатели (спомням си само някои от тях – П. П. Морозов, Коста Стоянов, Др. Казаков, Ал. Миленков, Сирак Скитник) подписаха солидарно полица пред една от софийските банки и се задължиха лично за сумата, която допълни покупната цена на бъдещия „дом“. Изплащането на дълга трябваше да става от субсидиите, които тия организации получаваха от Министерството на

народната просвета (в действителност тия субсидии бяха смешно малки, не стигаха дори за канцеларски разноски на съюзите и дружествата), от спектакли, които домът щеше да урежда, от сказки, лотарии, забавни вечери, от наеми (няколко магазина в партера – към ул. „Граф Игнатиев“) и от членски вноски. Двуетажната постройка се ремонтира, в долния етаж се погредиха малки зали за срещи или за събрания, бюфет, в горния етаж – голям салон за събрания, концерти, сказки и стаи за канцеларии на организациите. Сградата имаше двор с дървета, който бе превърнат в градина-пивница с малка тераса, водеща към вътрешните помещения, и с отделен вход на улица „Раковски“. Създаването на дома, както и откриването му предизвикаха необикновен интерес в софийската публика. Столицата беше пълна със забогатели през войната търговци, индустриалци, посредници и с нови след войната аферисти, които печелеха сега от следвоенната „конюнктура“. Тия хора, повечето от които парвенюта, с невероятен много пари, меценатстваха просташки и искаха да влязат в тоя кръг на артисти, художници, писатели, за да минат и те за духовен елит. Всъщност за тях елит значеше бохема: гуляи, песни, веселби, пръскане на пари, за да слисват другите. Тая пасмина правеше всичко, за да има достъп в ново-създадения „Дом на изкуствата“. И тъй като домът имаше дългове и му трябваха приходи, решено бе тия мераклии да дават част от приходите. Домът беше затворен клуб: само за членовете на организациите, от които бе създаден. Тия членове имаха определени минимални вноски. За другите, богатите любители на изкуствата, бе измислена категория „спомогателни членове“, с извън-

редно високи вноски, които бяха плащани много по-редовно и по-леко, отколкото другите. Тия хора въпреки самочувствието си на господари и нахалството на простаци все пак се усещаха малко стеснени в това непривично, но в същото време твърде ласкателно за тях общество, и се държяха сравнително коректно. Така вървя известно време, докато постепенно почна да става ясно, че лихвите и главницата на дълга скоро ще удушат дома и че трябва да се търси, и то по-скоро, изход от предстоящия фалит. Тогава се яви Съюзът на журналистите, една здрава и богата организация, която предложи да стане съсобственик (наполовина) на помещението, като плати дълга към банката (който вече превишаваше с голяма разлика стойността на половината постройка), да сключи ипотeka за тая разлика, а съюзите (тоест хората, които фигурираха в нотариалния акт като собственици за сметка на трите първоначални организации) да поемат тая ипотeka. Тъй като нямаше друг изход, това предложение трябваше да се приеме и то се прие. Новата формация с постройката (половината, от която бе вече собственост на Съюза на журналистите) се нарече сега „Дом на изкуствата и печата“. С това име тя съществува почти четвърт век до пълното разрушаване на постройката от бомбардировките през пролетта на 1944 година.

Създаването през онова време в центъра на столицата на това културно средище, представително място на четири интелектуални творчески съюза, с хубаво, удобно и добре подредено помещение бе наистина единствено по рода си събитие. Споменах вече, че както през сладкарницата и тук почти целият двадесет и пет годишен ду-

ховен живот на страната мина с хората, инициативите и атмосферата си през моя клуб. Възможност сладкарницата и домът бяха едно, с тая разлика, че сладкарницата беше търговско заведение, дето можеше да отиде всеки, и принадлежеше на чужди хора, а домът беше наш, собствен дом.

Изведнъж нещо коренно се бе променило: новата обстановка, възможността за постоянно общуване между хората на изкуствата и печата, общото съжителство на организациите станаха толкова скоро необходимост за всички, че човек се питаше: как беше преди домът?...

И тогаз израстваше в цялата си чистота и значителност делото на неколцина мъже начело със Стефан Киров, които досъщ като някогашните възрожденци не само безкористно, но и с риск за материални жертви (лични полици, упо теки, гаранции) осъществиха бляскаво инициативата си, създавайки един духовен център, както техните геди създаваха някога училища, читалища, театрални представления, списания със свои лични средства и труд и с „иждивенията“ на доброволни „спомоществуватели“.

Днес всичко е иначе. Днес всяка организация има свое помещение, платен служебен персонал, разполага със салони за събрания и спектакли, коли за пътуване и гр. Държавата е осигурила с всички възможни улеснения всяка колективна дейност и инициатива. А ония години, за които става дума, изглеждат сега по отношение на материалната страна като каменен период на нашата културна история. И издигането в онова време на дома беше действително подвиг. Тоя подвиг вдъхнови една трескава, интересна артистична дейност, в която съюзите вървяха рамо до рамо, осъ-

ществявайки всеки своята отделна задача в плана на общата инициатива.

То беше подемът на цялата нация след втората злополучна за нас война, подем, който вече отбелязах и в който хората от всички изкуства бяха на предна линия. Но годините все още бяха размътени, неравни, несигурни и жаждата за наваксване на загубените през войната неща – време, възможности, амбиции и просто обикновени човешки радости, а, от друга страна, плуващите на повърхността тъмни инстинкти – всичко това, засилено с идеите от чужбина влияния, създаваше една бърза, развълнувана действителност, която граничеше с халюцинация. Наистина мътилката щеше да изчезне постепенно, нещата щяха да стават по-определени и устойчиви, но животът, който въпреки всичко шестваше равнодушен и прекрасен, трябваше да бъде наситан не само с духовни ценности и безплатни сънища, а и с най-земни удоволствия. Както става винаги, най-чувствителното ехо на тая комплицираност бяха интелектуалците. Още в първите месеци след войната интелектуалците, които винаги търсят извън границите на страната непознатия живот на големия свят, насочиха стремежите си към Германия. Въпреки разгрома Германия все пак оставаше велика страна, която импонираше и привличаше както с връхлетялото я нещастие, така и с особените явления, родени от това нещастие. Там в духовната област, която единствено ни интересува, трябва да се отбележат новите школи и търсения в литературния, художествения и театралния живот. Това време роди експресионизма, който, макар повърхностно, даде своето отражение и извън Германия. От гру-

за страна, фантастиката на Хофман от края на XVIII и началото на XIX век, в която сега се търсеха някакви съвременни загатвания, създаде цяла редица „диаболически“ писатели, най-познатият от които у нас беше Ханс Хайнц Еверс. „Везни“, „Хиперион“, че дори и „Златорог“ платиха данъка си на тая литературна мода. В същото време Райнхард осъществяваше в театъра своите нови схващания на сценичния проблем. У нас Гео Милев поставяше „Маса – човек“ на Ернст Толер и „Мъртворешки танц“ на Стриндберг, а Даниел – „Ханеле“ на Хауптман и „Кориолан“ на Шекспир в най-смели свои тълкувания. В Съветския съюз процесът на избистряне в „културния сектор“ – както се казва сега, – още не бе започнал и човек трудно можеше да се оправи в лабиринта от школи, направления, теории („Рапп“, „Леф“, „Серпионови братя“ и др.), в които се преплиташе символизъмът с официалния тогава футуризм и които в края на краищата трябваше да се разчистват с декрети. В театъра през същото време една тройка талантиливи новатори – Майерхолд, Вахтангов и Тауров – правеха своите гръзки опити, които оставиха имената им в историята на съветската култура.

Цялата тая сложност от идеи, от ефимерни -блясъци, които претендираха за епохални открития, и от действително нови пътеуказатели беше наистина съблазън за българския интелектуалец, ожагнал за духовен живот.

Освен това тригодишната война бе оставила у някои българи известни добри чувства към вчерашния „велик съюзник“, а, от друга страна, „малките немци“ (както ни наричаха французите) госта време не бяха желани гости в доскорошните врагове на Германия. Имаше и една трета при-

чина за тоя устрем към Германия: то беше лесното да се отиде и поживее там почти без пари. Катастрофалната инфлация, тоест обезценяването на марката, която продължаваше прогресивно месеци (ако не се лъжа, и година-две), взе хомерични размери. През това време може би по-голямата част от хората на нашия интелектуален елит – особено актьори, певци, журналисти – отиваха, връщаха се, отново заминаваха за Германия и живееха там нашироко, като чужденци със здрава валута, защото въпреки пагането на българския лев той все пак беше добра монета в сравнение с германската марка. Меценатите от „Домът на изкуствата и печата“ – тютюноотърговци, бивши доставчици на германската армия, които имаха авоари, имоти и предприятия в Германия – подпомагаха на драго сърце тия пътувания до Мюнхен или Берлин, които за тях при инфлацията не им струваха почти нищо, а заякчаваха приятелствата им с хората от дома. Така чужденците живееха по няколко месеца като малки князе за сметка на опроселия германски народ.¹

По това време отиде в Мюнхен (командирован като библиотекар от Министерството на финансите) и Георги Райчев, който ни разправяше после подробности от тия тъжни за германците години. Между другото, шегувайки се със себе си така, както с другите, той ни разказваше как на път за Мюнхен във влака настъпил, без да ще, някакъв спътник-германец и като смятал, че му се извинява, казал му „mahl zeit“ – тоест „наздраве“.

¹ Обезценяването на марката вървеше така стремглаво, че вечер монетата имала понякога двайсет пъти по-ниска стойност от зарианта и хитрите чужденци уреждали сметките си с хазяите вечер.

Това нашествие в Германия беше един кратък епизод и би било по-добре да нямахме случай да говорим за него. В него личеше още нечистата пляна на военните години. Но животът скоро се избистри и влезе в своя нормален коловоз.

Два пъти през годината домът уреждаше празници, които биваха истински събития за столицата. Първият бе карнавален бал, обикновено в салоните на Военния клуб, на Градското казино или на хотел „България“, или в краен случай – в помещението на дома. За да се снабдят с покани за тоя карнавален бал, софийските сноби плащаха луди пари. Балът се организираше великолепно: художниците декорираха салоните, артистите уреждаха отделни дюкянчета, кафенета, барове, имаше премиране на най-хубавите маски, лотария с картини, книги или скъпи предмети, изсипваха се поройно пъстроцветни конфети и серпантини, свиреше знаменитият оркестър на *Бръмбазъците*. За тоя оркестър, който беше едно щастливо колективно хрумване, струва да се кажат две думи. В него участваха Борис Денев с кавал или тамбура, Александър Божинов с гайре, Сирак Скитник с тарамбука, Никола Танев с особен инструмент от две лъжици, които тракат, К. Щъркелов с тъпан, още няколко художници със съпругите си и други доброволни „оркестранти“ с различни инструменти от най-своеобразна инвенция.

Тоя оркестър беше сензацията и гордостта на дома поради личния си състав. Той е увековечен в една рисунка-кариката на Ал. Божинов. По-късно друг подобен оркестър се организира от Илия Бешков, който беше и диригент, и изпълнител-оркестрант на гудук и на устна хармоничка. Него пък Бешков остави за потомството с една вели-

колепна карикатурна група: в групата личат самият Бешков, Пенчо Георгиев, Тузсузов и др.

Всъщност тия оркестри не бяха само за парадни случаи – по-скоро те се родиха спонтанно за вътрешния, интимния живот на дома. Но тяхната слава порасна и се разнесе извън стените на улица „Раковски“ № 141 и те станаха необходими номера и в тържествените вечери.

Всяка година в някой хубав пролетен ден София празнуваше новоустановения „Ден на изкуствата“. Това беше пак една прекрасна идея на ръководителите на дома, които искаха да установят традиция на честване в един ден на *всички* изкуства, като в тоя ден изкуствата сами отидат при народа. Тая благородна традиция не може, за съжаление, да се изкорени, но това не е вина на хората, в чиито умове се бе родила идеята за „Ден на изкуствата“. Във всеки случай трябва да се подчертае, че тоя ден беше *първият народен празник* от подобен род.

През целия ден, от зората до привечер, група артисти, оперни и театрални, пееха и рецитираха от нарочни естради (при Военния клуб, в къщата на площада до Народната банка, в градините – Градската и сегашния Парк на свободата, – в Ючбунар), продаваха се оригинални, специално изработени (ръчно) от художници картички, устройваше се богата лотария, а вечерта имаше голям бал с най-разнообразни номера на изненади. Целият град шумеше от весела глъчка, песни, движение на изпълнители и множества от зрители и всичко това бе уредено не от държавни организации, а от стотина-двеста артисти, художници, писатели, които по тоя начин най-непосредствено приобщаваха народа веднъж-дваж в годината със света на изкуствата.

Но неофициалният живот на дома, неговият бит, ако щете, вече установен и улегнал, беше може би по-интересен за членовете от този тържествени, представителни празненства. В този бит на сборната организация, с който всички свикнаха твърде бързо, сякаш отдавна им бе липсвал, имаше нещо, което наподобяваше традицията и топлотата на родната къща, дето понякога може и да се поотегчаваш, но без която ставашъвсем несретен.

В една от стаите на горния етаж, която гледаше към улица „Раковски“, се роди българският ПЕН-клуб. Инициативата бе на професор Иван Д. Шишманов, който беше и първият председател; той почина в Осло през 1928 година като делегат на българския център за конгреса на ПЕН в спомения град. В съседната по-голяма стая ставаха камерните литературни четения на Асен Златаров; публиката, около трийсет-четирийсет души, биваше предимно от писатели, а Златаров четеше свои есета, които, струва ми се, не бяха печатани никъде. Горещата зала беше за концерти, вокални и инструментални, на членове или гости; там ставаха писателските литературни четения и сказки, а в известни часове през деня там беше място за курсове по танц и там учеха новите танци – танго, фокстрот – Елин Пелин, Добри Немиров, Борис Денев и други. В широката стая долу, до бюфета, почти всеки ден можеха да се видят оперните артисти Панайот Димитров (Отето), Пейчо Манов, театралните – Васил Курков, Коста Стоянов, Никола Христов, Петко Атанасов и др. Бързо и богато минаваше Стефан Македонски (Стъопата), усмихнат, винаги в добро настроение, кимаше наляво и надясно: „Здравствуйте,

здравствуйте!“ – със своя ясен тенор и минаваше в друга стая.

Стефан Киров се разхождаше като вкъщи, даваше нареждане на портиера: „Стига, ти да видиш най-първо да земиш пуканици, ша ти дунисеш и сетня ша си гледаш рабутата...“ – и се качваше в канцеларията да оправя сметките заедно с Александър Миленков, Петър Морозов, Йордан Мечкаров и Георги Белчев. Вечер след представлението вечеряше именитият диригент на операта Мойсей Маркович-Златин, обиколен от Христо Попов, двайката Мария и Петър Золотович и някои по-млади артистки – Констанца Кирова, Мария х. Бонева. От някоя съседна маса се чуваха бавните сентенции на Георги Дончев, а в късните часове Константин Щъркелов, Симеон Андреев, Тръпко и Димитър Подвързачов, ухилени, шумни, но благодрушни, си правеха взаимни излияния. Тук „Бръмбазъците“, увеличени от доброволни сътрудници, даваха концерти не за публика, а за свое собствено удоволствие, а Райко Алексиев имитираше великолепно Рабингранат Тагоре, който бе дохождал в София като гост на дома.¹ Тук Шалпин през своето пребиваване у нас след посещенията в „Дългата“ и „Широката“ механиз на улица „Пози-

¹ Дохождането на Рабингранат Тагоре в София е една от заслугите на дома. Знаменитият индийски поет бе в Европа и ръководителите на дома използваха случая да го поканят в София. В България Тагоре имаше много почитатели и неговото посещение беше голяма сензация за всички и необикновена радост за поклонниците му.

Друга една знаменитост на времето – киноартистът Хосе Мохика – също тъй посети София, пак, струва ми се, по почин на дома. Но то беше събитие от друг род: жените бяха изпаднали в делириум и в тълпите, които го посрещаха и вървяха подире му, имаше госта пострадали от блъсканицата.

таном“ завършваше вечерите си с импровизирани рецитали. В по-спокойните часове, когато нямаше външни хора, някой се обаждаше: „Сава, я изкарай *Радка кумина чистеше!*“... Огнянов не чакаше много да го молят, усмихваше се, лицето му изведнъж ставаше глупаво-хитро селско лице и той затананикваше с мек фалцет двусмислената котленска или жеравненска песничка:

*Радка кумина чистеше,
Стоян ѝ стълба държеше...*

– и когато стигнеше към края, попримизнеше, подсмръкнеше, погледнеше нагоре и завършваше при общ смях:

*...Да беше нашът, кат вашът,
цял ден ша държа стълбата! ...*

В един от ъглите, заобиколен от млади и хубави гами, заседаваше Андрей Николов със своята библейска брада, живи очи и умни, духовити реплики. Той беше „бай Андрей“ за всички и на неговата маса винаги биваше интересно. Сегиз-тогиз един от известните артисти, който обичаше да импонира с физическата си сила и даваше да опитват мускулите на ръката му, изведнъж гостъч като на сцената се сепваше, щом съзираше, че близо някой от ръководителите на театъра, посягаше към задния джоб на панталона си, заявявайки шепнешком, със зловещо съскане: „Сега ще го застрелям!“... – поглеждаше страшно към жертвата си, която не подозираше нищо, и... отлагаше за друг път стрелбата.

Така от хиляди незначителни всекидневни

неща, между които се инкрустираха като златна везба големи културни събития, се плетеше оная пъстра филмова лента, запазена, за съжаление, единствено във филмотеката на нашата памет.

Повечето от тия, които споменах, са вече сенки, отминали най-често преди време. То се знае, нищо в света не е вечно освен нетленните неща. Но тъкмо нетленните неща най-мъчно се приемат, защото са извън нашите сетива. За колцина от днешните млади хора споменатите досега имена, имена на рядко талантиливи българи, не са празни звукове? А те са само от вчерашния ден. Но тоя вчерашен ден не се припомня почти от никого. И мисля за знаменитото стихотворение на Ана Ахматова, писано като че за онова време и за ония хора:

*Думали: нищие мы, нету у нас ничего,
А как стали одно за другим терять,
Так что сделался каждый день
Поминальным днем, –
Начали песни слагать
О великой щедрости божьей
Да о нашем бывшем богатстве.¹*

¹ Мислехме: бедни сме, нищичко нямаме ние, ала щом се зареди едно подир друго да губим, тъй че всеки наш ден стана ден на помен – почнахме песни да пеем за голямата Божия щедрост и за предишното наше богатство.

ЛЕВ Н. ТОЛСТОЙ

Преди тридесетина години при една анкета между младежта на Съветския съюз върху „Война и мир“ и женските образи в романа група комсомолки отговориха: „Създадени от Толстой образи ли? Нима Наташа Ростова е измислена? Ами че тя е жива, тя е между нас, досуц като нас!“ (Цитирам приблизително, по памет.)

Това е най-висша оценка на един писател. Тук не става дума за майсторство, за реализъм, за убедителност, не важат каноните на писателския занаят. Тук нещата минават отвъд всички условности и човекът е творец на нови светове, които живеят свой самостоятелен живот, тъй както са създадени от природата.

Но нима само Наташа не е измислена? Цялото множество, което изпълва и движи три романа, няколко повести, десетки разкази – от стария Болконски до Поликлушка, до Холстомер и кафявата кобилка, до отсеченото дърво в „Три смърти“ и до премазания храст „матарин“, – всичко това се е създало някак самородно, независимо от ничия човешка воля, блика от жизнени сили, събаря всякакви граници и установява един гигантски мащаб, изключително негов и достоен само за неограничените измерения на неговата родина.

В това огромно творческо дело почти няма върхове: „Детство“, „Юношество“, „Младост“, „Севастополски разкази“ едва ли са на по-ниско

равнище от последните му, печатани посмъртно неща. Би казал човек, че за него не са били в сила законите за растеж, за развитие, за узряване и че той се е родил завършен и свършен.

В нашето съзнание той живее с външния образ на библейски патриарх и неговото дълголетие като че е още един белег на гения: подобно на Микеланджело, на Леонардо, на Гьоте той запази до сетния си час тая изумителна виталност, която напъва до пръсване „Хаджи Мураг“, „Отец Сергий“ и „Дяволът“, писани през осмото десетилетие на живота му.

И човекът, и писателят в него се изплъзват от всякакъв опит за дефиниране или подреждане: оня хаос от идеи, убеждения, инстинкти, чувства, нравствени задължения не се обхваща, нито проумява и всеки, който навлезе там, потъва в него. Той цял е в противоречия, остри, изключващи се, както са стотиците неговии герои, всеки със своите добродетели и несвършенства, но тая множественост на неговия дух и тая комплицираност на живота и творчеството му са всъщност неговият гений. Сравняват (за да ги противопоставят един на друг) неговата „яснота“, „спокойствие“, „вяра“, „смирение“ и пр., и пр. с настърхналия свят на Достоевски. И забравят, че срещу кротостта и меката светлина на Платон Каратаев, срещу войника, който угасва тихо в „Три смърти“, срещу белите облаци и „пи-ти, пи-ти, пи-ти“ преди края на княз Андрей има отчаянието на писателя при смъртта на любимия му седемгодишен син Ваня, има пронизващата усмивка на убития Петя Ростов („Отлично сухо грозде. Вземете го всичкото“), има подгудяващия вик на Иван Илич: „– За какво?“

И като човек, и като писател, и като моралист, той цял живот се бори срещу най-различни врагове: срещу химерите в себе си, срещу природата, срещу църквата като институт, срещу самодържавието като проказа на човешкия род, дори срещу ония, които най-много бе обичал. В тая борба той остави безпозобен пример за всички времена на една пълна, вътрешна и външна свобода: и когато обнародва своя протест срещу смъртното наказание, и когато бе афоресан от Синода, и когато пишеше своя таен дневник-изповед. Ала в това непрекъснато воюване със съдбата нему не бе съдена нито една победа освен последната: бягството от къщи. И тук човекът израства неимоверно, защото напълно се вмества в размерите на гения.

Създател на едно морално учение, не всякога убедително дори за самия него, ала в същото време надарен с нечовешко прозрение и безукорна честност, той остана докрай лишен от фанатизма на сектантите и сам увещавахе своите млади приятели: „Не правете униформа от своите убеждения. Човек може да бъде добър, какъвто и да е животът му.“ Но противоречието между проповедите и жаждата да отразява живота чрез изкуството разгрусвахе непрекъснато неговото богато и пълноценно съществуване. В тая вътрешна борба победител излизаше винаги художникът въпреки добрите намерения на моралиста. И в историята на човешката култура ще остане само сиянието на гениалния писател, в чиито произведения, дори в малките разкази „Ягоди“, „Сечение на дърва“, „След бала“, има стократно повече художествено-изобличителна сила, отколкото в нравствените постулати на „Възкресение“ или в

поученията на цели сборници с неща като „Изпуснеш ли веднъж огъня, не можеш го угаси“.

Още приживе неговото дело бе станало вече международно достояние и въздействието на великия руски писател разкри нови перспективи и оплоди с нови произведения писатели във всички краища на света: Америка, Индия, Франция, Германия. Драйзер, по-младите американски писатели (Хемингуей, Стайнбек), Тагоре, Ромен Ролан, Анри Барбюс, Томас Ман и мнозина по-малки отразиха в творчеството си благотворното влияние на Лев Николаевич Толстой.

Разкъсван от душевния конфликт, в който човешката личност на писателя се пречисти до краен предел чрез това неуморно търсене на правдата, завършъкът на неговия земен живот доби особено страхотно величие, каквото има само в античните трагедии: Астапово и смъртта. Смърт, която лиши човечеството от съвест.

„Аз заревах отчаяно — пише Горки до един приятел, — и за първи път в живота си цял ден плаках толкова мъчително, неутешимо и много.“ А няколко години преди това Чехов бе казал: „Ето нѐ, умре ли Толстой — всичко ще иде по дяволите! — Литературата ли? — И литературата.“

Спомням си ония дни през 1910 година. Ние бяхме юноши, но знаехме вече писателя на „Детство“ и познавахме образа му от снимки и от репродукции на Репинови портрети. Като мълния мина през континентите телеграмата за неговото бягство от дома му. Цяла мислеща Русия настърхна, останалият свят обърна любопитно очи на Изток. Пратеници на информационни агенции, на вестници и списания, приятели, последователи, почитатели — цяло множество обсаждаше ня-

колко дни в дълбоко мълчание къщицата на началника на станция Астапово, дето беглецът бе изненадан от последния пристъп на смъртта. След това дойде краят. Траур покри широката руска земя, скръб заля и нашето отечество: нямаше грамотен човек, който да не бе чувал името му. Още не бе заглъхнал неговият патетичен протест: „Не мога да мълча!“ – още всяка негова книга, издадена зад граница, пристигаше веднага у нас. Още от юношеството ни цялото наше поколение бе и останало свързано с неговото творчество – от христоматиите по руски език в гимназиите до „Война и мир“ в библиотеките и „Възкресение“ и „Силата на мрака“ в Народния театър.

Но всеки път, когато се приближаваме до него с нашите малки човешки мерки, веднага виждаме неговата неизмеримост. Той не е сътворен от природата, той сам е къс от природата, един феномен извън времето и пространството. Иван Бунин казва в спомените си, че неговите очи са „по зверинуому зоркие“, а Горки пише: „Гледах стареца така, като че той бе водопад или някаква стихийна творческа сила.“

И всички дати, годишнини и празненства за геня на неговото раждане или смърт важат само за нас като проверка на нашата собствена духовна чистота: те са свършено непотребни за оногова, който още приживе бе придобил вечност.

А. П. ЧЕХОВ

За пръв път чух неговото име няколко месеца след като той вече бе престанал да съществува. През 1904 година в далечния провинциален град у нас, вкъщи, пристигна първият том от *Съчинения на А. П. Чехов*, преведени по повод смъртта на писателя от К. Т. Митишев и издадени от Мавроудинов в Тупракан. (Тия имена останаха, не знам защо, още тогава в паметта ми и не са се заличили и до днес.)

Така неговата смърт бе за мене раждане на един непознат дотогава духовен материк, в който по-късно щях да откривам постепенно, ден след ден, по едно омагьосано царство.

В ония години книгите бяха въздухът на нашето юношество. Всяка от тях беше някаква тревожна мистерия: нейният автор, нейните герои, картинките, които бяха изрисувани вътре, или онова, което тя самата рисуваше. Всичко ни внушаваше страхопочитание и възторг. И дори когато не можехме да им повярваме напълно, знаехме, че онова, което те разказват, все пак съществува някъде, в оня свят, който виждахме насъне.

Нашите ненаситни очи бяха изгълтали отдавна Братя Грим, Андерсен с „Оловният войник“ и „Малката кибритопродавачка“, „Биографията на Ботьов“ от Захарий Стоянов и „Под игото“. Стъпка по стъпка, с криволици и лутания, но задържани от бързане, ние възлизавме към други вър-

хове и всеки миг земята пред нас ставаше по-широка. В тоя път нагоре първият внезапен блясък, който смути нашето още девствено съзнание, беше сборникът „Тридесет и два от най-хубавите разкази на Ги де Мопасан“, преведен, струва ми се, от един наш съгражданин.

То беше нещо необикновено: бяха хора с чужди имена, чужди места, истории от един далечен свят, но тоя свят бе изпълнен с толкова живот, че ние не можехме вече да се освободим от него като от някаква звучаща вътре в нас прекрасна мелодия, в която чувствахме и ритъма на своя собствен пулс. То се знае, ние не разбирахме всичко в тоя новооткрит бряг, до който нашият кораб бе доплувал. Но това не ни смущаваше, защото ние се изоставяхме с пълно щастливо самоотдаване, гето няма нужда от никакво разбиране: разбирането е необходимо само когато усещаш в себе си някакво чувство на съпротива.

Новата книга, дошла в нашата къща като най-неочакван гостенин, стана още по-голямо събитие. Изведнъж аз се намерих отново сред непознато множество от хора, но сега тия хора бяха по-различни от първите, по-разбираеми и затова по-близки.

Две-три години по-късно, вече студент в София, аз знаех (в оригинал) почти целия Чехов и моят тогавашен младежки възторг се изрази между другото и в това, че си присвоих за псевдоним (с който подписвах първите си печатани в „Българан“ неща) заглавието на един от неговите най-известни и най-трогателни разкази – „Душечка“.

Естествено, в оная възраст не беше възможно да се установи истинската стойност на писателя и още по-малко да се определи точно онова, с

което той се различава от другите. Това дойде по-късно – с годините, с углъбяването в нещата, с ретроспективното избистряне, в което А. П. Чехов не стана жертва, а победител на времето, и получи от него безсмъртие.

Но в паметта ми са се врязали още с ония дни късите разкази „Тъга“, „Тс-с-с!“, „Студ“, „Володя“, в които безпощадното внушение на писателя подчертава за лишен път истината, че сюжетът всъщност е само необходим предлог за осъществяването на една творческа идея, за отразяване на една или повече човешки съдби. И нищо друго.

Още приживе той беше удостоен с най-различни квалификации и тълкувания – много често изключващи се, а понякога и съвсем безсмислени.

„... Какъв „хленчещ човек“? Какъв „мрачен човек“, каква „студена кръв“, както ме наричат критиците, съм аз – оплаква се той на Иван Бунин. – Какъв „песимист“? Та измежду работите ми моит най-любим разказ е „Студент“. А пък и самата дума песимист е противна. ...“

Тия парадоксални критически дефиниции свидетелстват само за многообразието на неговото дарование, в което всекиму се струва, че намира своите предпочитания и че поради това може да генерализира нещата.

Неговата творческа амплитуда е толкова голяма, че включва „Спать хочется“ и „Володя“, „Унтер Пришибеев“, „Дом с мезонимом“, „Ведьма“, както „Враги“, „Палата № 6“ и „Архиерей“. В тая множественост на идеи, сюжети, проблеми и прозрения е неговият истински образ. Той не е монолитен: монолитността твърде често крие известна елементарност, опростява и обеднява нещата.

„Едно нещо, което прудава особена привле-

кателност на човешката мисъл – казва Анатол Франс, – е тревогата. Дух, който не е никак терзан, ме гразни и ми досажда.“

Човекът, който написа „Темнота“, „Мороз“, „Бабы“, „В овраге“ и отиде на Сахалин, за да донесе след „Записки от мъртвия дом“ втори художествен репортаж за живота на руските каторжници, носи в себе си незатихваща тревога, която озарява с безпощадна светлина цялото му жизнено дело.

Поразително е, че тая тревога не се манифестира никъде в неговия писателски път, не се самоизтъква, не позира сама със себе си, както е в съчиненията на мнозина негови събратя в онова време – на които тъкмо поради това мъчно може да се вярва. У него тя е вътрешен огън, който консумира всичките му жизнени сили. Невероятната сгържаност и достойнство на човека, както и вроденото чувство за мярка на художника можаха дълги години да заблуждават света, че същинският образ на А. П. Чехов трябва да се търси в неговия хумор, в неговата „нежност“ и „болезненост“.

Може би дълбоката затвореност в себе си му е продуктувала тоя знаменателен ред в неговия бележник: „Както ще лежа в гроба сам, така всъщност и живея сам.“

Отдавна вече няма спор за същината на неговия творчески натюрел: в историята на руската класика той е един от редицата велики писатели. Но онова, което и днес още ни поражда и в същото време очарова, то е неговият начин на изразяване, формата, в която се излива тая скъпоценна словесна сплав. Онова, което Горки в съветите си към младите съветски писатели наричаше „техника“.

Тук не може да става дума, разбира се, за ба-

нализираното вече от повтаряне „майсторство“. Майсторството – това е дарбата, творческата същина; липсва ли – тя не може да се придобие и със стогодишно чиракуване при майстора. И думите на Горки в писмата му до Борис Полевой, до Сергей Ахрем и до мнозина други млади хора („... без да се страхувате от каквито и да е „идеологични уклони“, изучавайте старите: Гогол, Толстой, Лесков, Бунин, Чехов“) имат само един смисъл: младият талант трябва да приеме като неопценимо наследство опита, културата, вкуса, мъдростта на по-старите, за да оправдае собствено то си съществуване и да надхвърли възможностите на ония преди него. Защото в духовното творчество нищо не е тъй неотразимо, както приемствеността – и особено в областта на художествената реч: тук всяко възлизане се обуславя преди всичко от развитието на езика (в неговото най-широко значение) така, че би казал човек: без Пушкин не би имало руска литература, както без Ронсар – френска.

Между многото формули-характеристики на писателя, всяка от които претендира за дълбочина и изчерпателност, една се повтаря най-често – „майстор на малкия разказ“. Тук, очевидно, има някакво недоразумение. Защото по качество, по художествено въздействие, по пълнота на жизнените образи новелите „Степ“, „Дуел“, „Палата № 6“, „В долчината“, „Селски жени“ не се различават и не стоят по-ниско от който и да е малък разказ. Навярно тая лаконична дефиниция иска да подчертае крайната пестеливост в средствата на писателя, безпедобната способност за композиция, простия сюжет, дето зърното е винаги една човешка грама дори когато тя има вид на ше-

га, както и необикновено изразителният, стегнат, но в същото време богат език, който прилича понякога на най-опростена графика. Тъкмо това, взето в цялата своя съвкупност, е същината на Чеховата проза, която остава навсякъде една, без да се съобразява с броя на страниците, нито със строгата диференциация на литературните видове; очерк, разказ или повест.

Тоя педантизъм на посредствеността има може би някакво основание, когато става дума за обикновени писателски дарования; при големия талант той е съвсем безсмислен.

Много от имената на неговите герои станаха отдавна нарицателни имена, изразите и репликите на тия герои или неговите остроумия – шеговити поговорки в литературния и в обикновения живот („Унтер Пришибеев“, „Епиходов“ – „Хоть ты и седьмой, но дурак“, „22 несчастъ“ и др.); така дълбоко е влязъл той в съзнанието на хората, които невинаги знаят чии думи повтарят. Ала онова, с което той остава не в историята, а в миналата, сегашна и бъдеща руска литература, е неговата поразителна по внушение, жестока със своята художествена истина и безукорно строга, спокойна и ясна проза. И лекият поетичен нюанс в някои от разказите и повестите му само подчертава благородната гама (която никога не се повтаря) на жизнения откъс.

Той казва: „Трябва да сядаш да пишеш само когато чувстваш, че си студен като лег.“ И добавя известната фраза, че гарбата на писателя всъщност е умението му да зачерква ненужното.

Неговият поглед, озарен от дълбока обич към света и към хората, неговият език – жив, внушаващ, образен, – без каквито и да било образи – са-

мо с въздействието на простата дума (съществително и глагол и с много малко прилагателни и епитети), неговата фраза – съвсем естествена, винаги изпълнена със сочна мисъл и с някаква мека поезия, преображенията на която са радостна вяра или тъжен хумор – всичко това създава онай сложност, която се нарича стил и която прави творчеството на А. П. Чехов въпреки неколцината по-големи от него единствено в руската литература.

Самият той, съзнавайки това, е казал шеговито: „Има големи, има и малки кучета, но малките не бива да се смущават от съществуването на големите; всички трябва да лаят и да лаят с онай глас, който Господ Бог им е дал.“

За него могат да се отнесат напълно думите на един французин: „Трябва и стига. В художественото произведение всичко, което не е необходимо, го похабява.“

На един писател той казва: „Знаете ли какво описание на морето прочетох наскоро в една ученическа тетрадка? „Морето беше голямо.“ Толкова. Според мене, чудесно.“

Друг път отсича като сентенция: „Ново е само онова, което е талантливо. Кое е талантливо, е ново.“

И още: „Страхувам се единствено от Толстой. Помислете само, нали той написа, че Ана (Каренина – б. м.) сама чувствала, виждала как очите ѝ блестят в тъмнината! Сериозно, страхувам се от него“ – думаше той, смеейки се, и като че се радваше на тоя си страх. (Иван Бунин, Спомену.)

Повече от двеста малки разказа, няколко повести и новели, пет големи пиеси и няколко едноактни, една книга пътеписи – как е могло всичко

това да се създаде само в някакви си двайсетина години, и то от един нездрав човек?

Тук загадката на творчеството, неразрешена до днес от никаква психология, става още по-изумителна. Коя непозната сила може да събере в този кратък срок толкова жизнен опит, толкова спокойно и ведро прозрение, толкова топлота – и това необикновено чувство за мярка и за нравствена отговорност, които озаряват „Тъга“, „Степ“, „В долчината“, „Селски жени“ и „Архиерей“? Как може да пренесе през живота това тежко, но благословено бреме нежният млад човек, който завършва земния си път на четиридесет и четири години?

Единадесет години по-рано Ги де Мопасан угасна мъчително една година по-млад от него, оставяйки също тъй едно невероятно по количество и по стойност духовно наследство. Любопитно е, че и двамата бяха ценени и обичани от Лев Толстой и че колкото странно и да изглежда, тъкмо тия два полюса на тогавашното европейско изкуство, тия болни хора сътвориха в най-значителните свои неща една здрава, сочна, дълбока и поетична литература, утвърдена от историята като образец на реализъм.

А. П. Чехов е от благородната порода на ония човешки феномени, за които геният струва колкото месец, а месецът – колкото година, и които дават на обикновените понятия нови значения. Би казал човек, че в този кратък, скъпернически срок, който им е бил отреден, съдбата е превърнала техните съществувания в някакъв непостижим концентрат на земна любов, на мъдрост и красота.

В развитието на литературното творчество има нещо твърде любопитно: там никои проблем и никои жанр не се изчерпва. Сравнена с

друга духовна област-науката, – гето откритията следват непрекъснато и разрешават окончателно старите задачи, и литературата като че неминуемо ще стигне в някои моменти до пресичане. Така след великите реалисти на Русия от миналия век – Пушкин, Гогол, Толстой, Достоевски, Тургенев, Лесков, Салтиков-Шчедрин – би казал човек – всичко вече е премислено и прочувствено, не е останало нищо ненаказано, няма неосветено ъгълче в разноликия руски живот.

Но ето че изведнъж съвсем неочакван се възправя той и заема сред тая чудесна дружина едно място, което едва сега всички виждат, че е било празно, заговорва за познати неща, но сега те изглеждат свършено нови, вдига някаква неподозирана дотогава завеса и показва един живот, който ви се струва старият, но в действителност току-що е открит. И едва тогава става очевидна грамадната липса, която е съществувала до вчера, и стойността на оня, който иде да я запълни. Защото всеки голям творец е създател на една нова вселена.

ИВАН БУНИН

Той минава като невидим спътник през цялото мое съществуване, от първите години на съзнателния ми живот до днес, и ще остане такъв до края. Това не е, разбира се, някакъв неустановен или спорен личен вкус, с който човек не може да убеди никого, а съвсем естествената дълбока почит към един от най-големите писатели на нашето време, чието огромно творческо дело само по себе си внушава пиетет и възторг.

Едва ли би могло да се установят причините на онова непреодолимо въздействие, което упражняват върху нас хората и нещата. Но то е съществувало и ще съществува винаги. То е оня скрит магнетизъм, който ни свързва неизвестно как с неща, които сме смятали чужди, с хора, които не сме познавали, с места, през които не сме минавали, за да направи нашата душа пленница завинаги на някоя музикална пиеса, на някой пейзаж, съзрян за миг, на някоя омраза или на някоя любов. Същата тая магия ни заробва чрез книгите.

Аз открих Иван Бунин преди повече от половин век, през онова далечно време на нашето юношество. Това откритие не бе закъсняло: тъкмо в ония години Бунин сътрудничеса в сборниците „Знание“, които ние си изписвахме направо от Москва, и бе издал вече своя знаменит „Листопад“.

Литературният живот на Русия в оная епоха бе твърде кипящ, пъстър и празношумен. Освен

Горки, който след революцията от 1905 година избра един съвсем ясен път, за да стигне по-късно до „Майка“, почти всички млади поети и писатели бяха обсебени от натрапчивата идея за новаторство, в която имаше по-малко истинско търсене, отколкото поза и фанфаронство и повече разпасаност и празнословие, отколкото изкуство. Заглавия „Да бъдем като слънцето!“, „Снежна маска“, „Горящи здания“, „Змийски цветя“, „Злато в лазур“ и много още други пъстреха с чудновати рисунки кориците на сборници стихове, разкази, романи и пиеси. Всички бързаха, надпреварваха се да бъдат оригинални и създаваха една литература, която не може да оцелее и две десетилетия. Сред това множество от екстатично прехласнати и извратени хора, които разговаряха на неразбираем език, дето налудничави юноши и момичета пееха романсите на Вертински и се гоцаваха с кокаин, неочаквано прозвуча един чист, звънлив, обикновен човешки глас. И както в легендите, кръстният знак мигом изгонва нечистата сила, тоя глас като пресен вятър изведнъж издуха всичките варакосани групи наоколо, под които се озъби бездънна пустота. Остана само гласът, зазвънтял ритмично:

*Лес, точно терем розписной -
Лиловый, золотой, багряный,
Стоит над солнечной поляной,
Завороженный тишиной.*

Един гигантски цветен офорт, който не може да се побере в никаква рамка, жив, непостижимо хармоничен в колорит и рисунка, с изумително дълбока перспектива израстваше пред нас, закрил хоризонта, и звучеше цял от някаква далечна музика:

...И скоро мягкою порошей
Засеребрится мертвый край
И бор, и терем опустелый
И крыши тихих деревень
И небеса и без границы
В них уходящая поля!
Как будут рады соболя
И горностаи и куницы,
Резвись и греясь на бегу
В сугробах мягких на лугу!¹

Почти едновременно с „Листопад“ дойдоха до нас стихотворенията „Пристанище“, „Коило“, „Самотия“, „Кръстопът“, великолепият превод на „Песента на Хайавата“ и много други по-малки или по-големи поеми, както и разказите „Накрай света“, „Антоновски ябълки“ и други.

Беше очевидно, че се е родил един рядък поет. В 1901 година Бунин получава за „есенната поема Листопад“ Пушкиновата награда от Академията на науките. По-късно той още няколко пъти ще получава тая награда. А през 1909 година ака-

¹ Гората е същински трем изписан,
лилава, златна и червена,
изправена над слънчева поляна
и омагьосана със тишина.
И скоро в мек пращец, сребристо
ще блесне тоя мъртъв край,
бориките и тремът празен
и покривите на селата тихи,
и небесата и във тях безкрайно
в далечината чезнещи поля!
Как ще са радостни тогава
самури, катерички, белки,
затоплени в игри и бляг
сред пухкавите преспи сняг!

(Буквален превод)

демията го избира за свой почетен член. Сега Иван Бунин е признат от всички голям руски писател. Той има зад себе си няколко книги стихове и разкази, участва активно в тогавашния литературен живот на двете столици Петербург и Москва, Чехов приятелства с него, Горки го сочи на младите писатели като образец.

До Първата световна война той създаде „Село“, „Суходол“, „Господинът от Сан Франциско“, „Братя“, още няколко свършени по форма и дълбоки произведения и дори ако неговият път би свършил тук, пак значението и величината му на световен писател биха били безспорни. Но той има още четири десетилетия богат творчески живот, в който въпреки тая рядка старост (по-дълголетна от старостта на Толстой) не успя да завърши напълно делото си.

Той се учудва как е могъл Чехов, толкова млад, да напише такива зрели и единствени в руската литература неща, като „Врагове“, „Селски жени“, „В долчината“, „Архиерей“, а споменатите негови работи до 1915 година са писани почти на същата възраст.¹ То е, защото и той е от оня разред хора, за които пише в „Цикади“ – хора, физически подвластни на времето, но които остават духовни господари на вечността.

Към тоя разред хора не се пристъпва, както към всички други. Тук няма място за формули, за умувания, за характеристики. Тук сложността на непознатия вътрешен живот, в който много добре съжителстват и полюсните противоречия, и пристрастията на идеите и чувствата, и остро-

¹ През 1915 г. А. Ф. Маркс издава „Пълно събрание на произведенията на Иван Бунин“, в шест тома.

тата на зрението навън и навътре, оня „хаос“, за който Тютчев написа своето гениално стихотворение „О чем ты воешь ветр ночной?...“, едва ли би могъл да се включи в рамките на някакъв литературен портрет, разбираем и приемлив за всички. Чехов и днес още се разпъва в най-различни противоречиви тълкувания. Така образът на Бунин и днес, седем години след смъртта му, се замъглява от най-невъзможни и произволни преценки. Известни критици режат писателя на части и приемат с венецхваления едни, а отхвърлят с анатема други части от неговото изумително цялостно дело. Други се питат защо Бунин престанал да пише стихове, подчертавайки по тоя начин, че стиховете и прозата на Бунин са различни неща, като забравят, че дори в речниково значение *поезия* не значи изключително стихове и че всяка художествена литература е всъщност поезия. Един емигрант-критик го укорява, че в последната му книга „Тъмни алеи“ – най-експресивната и най-избистрената – изкуството се превръщало едва ли не в... порнография, обвинение, което със същото основание би могло да се отправи към „Дяволът“ и „Отец Сергей“ на Л. Н. Толстой. Тоя човек очевидно не е почувствал дълбоката тъга, утаена във всеки ред на тая книга, и затуй още по-малко ще разбере, че там, дето има тъга, не може да става дума за нечистота.

Ясно е, че тук мащабите на писателя и на неговите критици, както много често се случва, са несъизмерими. Но не само това. В неговото творчество липсват опорните точки, необходими за всяко школко проучване и извод: разказ, очерк, пътепис, есе, сюжет, герой (положителен и отрицателен), композиция, конфликт и т. н., и т. н.; няма как да се опънат правите линии, за да се очер-

тае необходимата схема проста, ясна и шаблонна.

В предговора на „По водата“ Мопасан пише: „В моя дневник няма никаква история за разказване и никаква интересна случка. Миналата пролет през една малка обиколка, която направих с кораб край бреговете на Средиземно море, приятно ми беше да записвам всеки ден какво съм видял и какво съм мислил.“

Накъсо, видях вода, слънце, облаци и скали, не мога да разкажа други неща – и мислех просто, тъй както човек мисли, когато вълните го люлеят, замайват и носят.“

Едва ли някой би могъл да определи какво е всъщност тоя „дневник“: разказ, очерк, пътепис, сентенция или всичко заедно. Но това съвсем не му пречи да бъде едва ли не най-хубавата работа на френския писател. Същото е с повечето неща на Бунин. Обикновено те са без особена интрига, нямат граматизъм, понякога („Води многия“, „Цикадм“, „Темир Аксак хан“, „В нощном море“, „Далекое“ и много други) дори им липсва и фабула. Тук „нищо не става“ – и слава Богу! Защото онова, което авторът иска да ни каже, ще стане в нас самите. Тук всичко е обърнато навътре, до най-последните дълбочини, отдето извира чудотворната жива вода, която напълва ту кристална чаша, ту обикновен кърчаг, ту проста човешка шепка. Какво ни интересува всъщност съдът, когато единствено чудото е важно?

В цялото негово творчество присъства Русия. От първия ден до последния. Няма значение де е писана тая проза или онова стихотворение: в Орловска губерния или в Приморските Алпи, или в Червено море. Русия е в кръвта му, в мозъка, в кожата му, винаги и навсякъде, както не може да

бъде и най-страстно обичаната любовница. Може би тъкмо затуй той не умря от носталгия: той сам създаваше въздуха на родната си земя, без който не можеше да живее. И намери най-режките, най-хубавите в света думи, най-тръпнещите от нежност и мъка изрази – „за оня сладък и горчив сън на миналото, в който моята душа ще живее до гроба“. Тридесет и три години той остана далеч от нея, изгнаник по своя воля, който само от време на време изохква глухо: „очень хочу домой“ – и умря все така далеч от нея. Но в своето дълго и страдалческо самоизгнание той направи за отечеството си толкова много, че за това днес няма спор и в собствената му страна.

След неговата смърт съветската критика му отреди съответно място, редом с най-големите: критически реалист, студен, обективен, безпощаден изобразител на дореволюционното руско село, ярък портретист на хора от народа, рядък познавач на руския език. Тия критици сочат истината в повечето негови разкази като изключително художествена и изобличителна. Тоя безпощаден¹ писател гаде на света десетки произведения в измерена реч и проза (някои дори от първите му стихотворения, повестите „Село“, „Суходол“, „Господинът от Сан Франциско“, „Братя“, „Вук“, „Сънищата на Чанг“, „Казимир Станиславович“, повечето от малките разкази в „Божие дърво“), които тепърва ще се откриват като една социална литература от най-висока катего-

¹ Думата „безпощаден“ твърде често се употребява от критиците, за да подчертаят неговия начин на виждане и изобразяване. Той сам също тъй нерядко си служи с нея – с кавички, отнасяйки я за сметка на критиците, и без кавички – като свой израз.

рия, напрегната от човешко самочувствие и размисъл. И всичко това, наситено с някакъв музикален лиризм, без сянка от сантименталност, сдържан, прибран навътре, който е едно от най-характерните достойнства на неговата писателска същина.

Веднъж, когато някой писал, че у Бунин има „чеховски настроения“, Чехов възкликнал: „Ах, колко е глупаво! Ах, колко е глупаво!... Ние с вас си приличаме толкова, колкото хрътка на копей!“ Друг път, говорейки за своята близка смърт, Чехов добавил: „... вие сте съвсем здрав мъж, само сте много слаб, като добра хрътка.“ С това двукратно сравнение той може би е загатвал за породистата природа (дворянския произход) на Бунин. Но струва ми се, че не е само това. Сам Бунин в спомените си за Толстой говори за неговите очи „зорки, като очите на животните“, и Чехов, който добре е познавал човека и писателя Бунин, когато го сравнява с добра хрътка, навярно иска да каже, че той чувства тъй непосредно и остро, както чувстват животните.

И наистина, не зная друг писател, който възприема света чрез всичките си сетива едновременно – зрение, слух, обоняние, осезание и вкус – в една невероятна гама на полутонове в боите, на полузвукове, на най-тънките нюанси в ароматите и вкуса – и изразява цялата сложност от възприятия, избистрени в съзнанието, в една богата и замайваща оркестрация.

На 9 ноември 1933 година Иван Бунин е избран за Нобелов лауреат по литература. По тоя повод в поздравително писмо до него един от големите френски писатели казва следното: „Когато слушам някой разказ от вас, забравям всичко ос-

танало: ето това е то. Не знам други художествени произведения, дето външният свят е в по-близък досег с другия, вътрешния; дето усещането е по-точно изразено и незаменяемо, думите – по-естествени и в същото време – по-неочаквани.“ А всички предишни и сегашни критици са еднородни за неговия език: той е едно богатство, нагхвърлящо всички досегашни достояния на най-големите руски писатели – език, в който неизчерпаемостта многообразието на живата народна реч се съчетава с върховна художествена сила. И най-изумителното е, че тоя език не само се е запазил у него и след тридесет и три годишно отсъствие от бащината земя, но цъфти с по-голяма плътност в края, отколкото в началото на творческия му живот. Тоя език е толкова различен във формите си, че някъде стига сухостта и рязката линия на рембрандовска графика, а другаде смайва с разточителността на живопис, родствена на Ван Гог и на Реноар.

Той пише: „в сянката мраморът е зеленикаво бледен“; „гърлено, унило, безнадеждно-щастливо ридание“; „прясно лъхаше на вода и на мокър градски прах“; „черникаво зеленееха върховете на храсталаците върху оранжево-алената мъглявина, която преливаше горе в прозирнолимонена лека пустота“; „замириса на ванилия, на конопено зебло и на гинената преснота на зеленосинкавата вода“; „безжалостно-радостното слънце“; „лъхаше горчиво на кора от трепетлика и на долове с гнила шума“; „храсталаци, стъклени от роса“; „студена, увехнала, тежка ръка“...

Тая нечовешки изострена – „животинска“, както казва сам той, – чувствителност е белег за неговата безмерна обич към живота, която нито въз-

растта, нито физическите недъзи не можаха да притъпят. Неговото човешко съществуване, също както и цялото му творчество преливат от тая могъща виталност, която стига до нас ту като благодарност към съдбата, ту като стенание и молба към същата съдба: „Отдалечи се ти, неизбежен час, когато ще се изчерпи жизнената влага, когато ще обеднее и ще изсъхне сърцето ми... Не, още не е дошъл моят час! Боже, остави ме още!“

„Животинската“ му страст към живота е в непрекъсната скрита борба с ума и той се люшка между тия два полюса, съзнавайки жестоката истина на Еклезиаста, без да иска да ѝ се подчини.

Тая „мислеца тръстика“¹ знае много добре началото и края, но „твърде сладко е земното пътуие“, както казва един негов събрат, и това пътуие е по-силно от всички знания. Така Паскал, който настръхва от тревога: „Вечното мълчание на тия безкрайни пространства ме плаши“ – бърза да се свърже с живота чрез вярата си, а Толстой въпреки страшния вик на Иван Илич с възторжено изумление разказва за невероятната жизнена сила на премазания магарешки трън – „татарин“.

Неведнъж Бунин се връща към тия безжалостни въпроси и в „Господинът от Сан Франциско“, и в „Цикади“, и в „Темир Аксак хан“, и в много още стихове и прози, но победата винаги е на живота. Дори когато няма какво друго да каже, той отговаря: „Аз бях, аз съм – мен вечност ми не трябва!“

Във „Всепоглъщащият огън“ той разказва за едно изгаряне в парижкия крематориум: изгорено е било тялото на позната нему млада, хубава, жиз-

¹ Знаменитата фраза на Паскал – „Човекът е мислеца тръстика“.

нена жена, починала неочаквано. Той присъства при изгарянето, потресен от всичко, което вижда, и още неопомнен от страшните си мисли, качва се в автомобила, за да се върне вкъщи. „Моят шофьор – така завършва разказът, – тежък, късорък човек, беше пиян, лицето му цяло бе налято с морава кръв. И сега той летеше вече съвсем бясно („в привечерния, облян от зеленикавозлатистото слънце океан на Париж“), и автомобилът му, препускайки, реवेशе всяка минута с някакво свирепо нахалство и заплаха и с животинска безпощадност.“

Но най-остро и с върховно изкуство е изразена тая страстна обич към живота в легендата „Трети петли“, от която не мога да се въздържа да не цитирам последните редове. Легендата разказва следното:

Морски разбойници нападат и ограбват град Синоп, като избиват и пет души от жителите, кръвни роднини на свети Фока, закрилник на града. Натоварили плячката на разбойническия кораб, те сядат да пируват, напиват се и заспиват, без да оставят кормчия, нито стража на кораба, който се люшка по вълните.

Но разгневеният Господ решава да накаже разбойниците, като изпрати буря и мънии и като обърне кораба им с гръното нагоре. Ала тъкмо преди да пристъпи към наказанието, вижда, че някакъв тъничък син призрак ходи по кораба, разтърсва и събужда заспалите разбойници, за да се спасяват от бедата. Господ, който разбира, че това е Фока светията, вика го при себе си „в своите тъмни небеса, под червените мънии“ и го пита: „– Кажи ми, светецо, не си ли от моя град, гето безчинстваха злодейците?

И отговаря светецът, цял в трепет:

– Оттам съм, Господи!

– Беше ли ти известно, че аз пожелах да погубя разбойниците, които чрез силата на похотта и своеволието, избухнали, за да потълчат Божиите закони, заклаха петима твои кръвни сродници?

– Беше, Господи.

– Поради какво тогава ти се осмели да ми се противиш?

И пада светецът на колене пред Господа:

– Поради третите петли, Господи, които някога потопиха в сълзи на обич и разкаяние Петра Апостола. Само като си помислих, че разбойниците няма вече да чуват оня радостен предупрел глас, затъгува душата ми с горчива нежност.

Ох, Господи! Сладък е земният живот, даден от тебе!

Само за моя глас, който обещава нов ден и нов път на тъмните зли хора, бъди благословено ти, земно рождение!

И прощава Господ на свети Фока.“

На 8 ноември 1953 година Иван Бунин почина на осемдесет и три годишна възраст в свършена яснота на ума и в пълен разцвет на своите духовни сили. Той беше от ония редки мъже, в които човечеството намира своето оправдание.

РЕКВИЕМ

*Ah, que le monde est grand à la
clarté des lampes,
Aux yeux de souvenir que le monde
est petit.¹*
Baudelaire

Най-отгоре плува хвърчащият равин на Шагал редом с княз Мишкин, отзад като черно знаме се бее шинелът на Акаки Акакиевич, а заедно с тях, в някакъв прозрачен облак, десетки познати лица и неща, всеки миг по-многобройни, които се носят над нас: един мозаичен евангелист от Асакии и старата княгиня от „Дама Пика“ в своето кресло, и „невисокият стар човек в светлосива блуза“ на Гумилов, и шапката с траурни пера на „Непознатата“, и циганинът разбойник от „Седемте обесени“, и Настася Филиповна на смъртната постеля, и мургавият кръдрокос младеж, слязъл от своя паметник на площад „Пушкин“... И пред всички като водач Конникът, Медният конник, който препуска из въздуха в своя беззвучен галоп... И тоя припев, който не се чува, но изпълва пространството, ритмичен и натрапчив като махало, и злокобен: „Нош, улица, фенер, аптека.“

Когато спрем за минута, всичко внезапно изчезва и пред нас е само гърбът на шофьора и мокрият асфалт. Но щом потеглим – всичко отново се възвръща и ние не знаем вече дали не сме част от това по-вихрено множество, или го носим в себе си.

¹ Под вечерната лампа светът е тъй огромен и толкова е малък през погледа на спомена!

Бодлер

Ах, Анна Андреевна, простете ми свободата, която си позволявам, но Вие сте вече отвъд всички условности, а от половин столетие Вашето име беше за мене, както навярно и за мнозина други, едно горчиво щастие. Вие и не подозирахте това, разбира се. Но то се превърна в угризение, защото останах Ваш дължник. И сега ме води при Вас това странно посещение. През Вашето земно съществуване аз никога не съм Ви срещал. Никога не съм Ви виждал освен в оня далечен портрет на Аненков от 1919 година и сега в моя на Могилуани. Така е най-добре. Защото и „Чъотки“, и „Anno Domini“, и „Белая стая“ са част от моята младост и давайки преди четиридесет и пет години за пръв път на български няколко от Вашите поеми, аз вече Ви знаех по-истински от всички портрети и срещи. Далечините бяха неизмерими тогава, гласовете на ония, които обичахме, без да ги познаваме, идеха през девет земи и морета и падаха като че от небето. Но по-късно нещата заеха истинските си места, светът действително се смали в спомена ни и днес аз съм съвсем близо до Вас и в пространството, и в перспективата на жизнената привечер.

Градът се гърпна назад и ни остави за връзка със себе си само тъмната лента на пътя. Тоя необикновен град със своята черна река и черни канали, с тия каменни острови и мостове, градът на толкова революции и такъв героизъм, на безброй мирни гълъби, които чукаят и по моите прозорци, на кротките хора, които се прибират вечер от заводите и носят вкъщи кукла прости северни цветчета, градът с тия обширни площади, чудесни паметници и катедрали, дето денят свършва в полунощ, за да изгрее след един час, тоя мъл-

чалив и величав град, изваян целият наведнъж от някакво строго изкуство, към което пристъпваш с удивление и боязън.

Един мокър ден. Една бледозеленикава равнина, тук-таме с мочури. Горички от брези и елхи, гървени къщички край пътя, една до друга, една след друга, еднакви като близнаци и които познаваме от платната на Кустодиев. Километър след километър, десет, трийсет, петдесет – все същата влажна земя, още не съвсем събудена от слънцето, все тия далечни селища – къщички с „мезонин“ и с отрупани украсени прозорци. Колата препуска по брега на Финския залив. Морето не се вижда, само от време на време се мяркат тежки мътножълти вълни. Отминаваме Сестрорецк, вече сме в предишна Финландия. Ето и шосето за Выборг. Ето и Репино – тук е било жилището на Репин, дето са гостували най-знаменитите негови съвременници – художници, писатели, артисти. Пътят завива, сега вече сред гъста борова гора, към последната цел. Някакво напрежение съставлява въздуха. И смътното чувство, че някой те очаква. Макар да знаеш, че никой не може да те очаква. Още един и втори завой, и ето табелката: *Комарово*. Това е. Краят. Гора, гора, вляво, вдясно, навред гъста млада борова гора, насечена с улочки и редки гървени къщи. Дачно селище при брега на морето. Няма асфалт. Пътят е мек, из уличките хора, които се разхождат или чакат около павилионите. Денят е неделен и дачниците са във от домовете.

Нашият шофьор пита на няколко пъти, но повечето минавачи свиват рамене малко учудено. Въпросът наистина не е съвсем обикновен: де е гробището на Комарово. Най-сетне далеч извън

селището спираме пред ограда с отворена врата. Широка пътека, пресечена напреко с друга, води към гръното, дето стърчат десетки гървени кръстове. Млада жена със седем-осемгодишно момиченце, които излизат, се връщат да ни упътят. Гората плътна е обградила мястото, откъснато съвсем от света, и елхите стоят неподвижни, украсени от безцветните мъниста на гърждовните канки. В гръното на напречната алея, досам оградата, един пресен гроб, отделен от другите, обграден с чим и висок рендосан кръст. На кръста само две думи: *Анна Ахматова*. Със същия шрифт, с който е написано името ѝ на нейните първи книги. Нищо повече. Клончета хвоя върху пръстта, един полуувехнал нарцис до кръста и сега букет люляк, който слагаме ние, двама чужденци, немошен люляк, през юни в тоя северен край. Младата жена и детето кимват мълчаливо и си отиват на пръсти. Ние оставаме сами с гроба. „И тихо, тихо, Господи, тихо – что слышно как время идет.“¹

Краят на земния път. Дълъг път, без криволици, без нагаждане, истинско „ходене по мъките“, за което тя ще мълчи до последните години. (Понякога мимоходом ще каже: „...и добротата... не нужен дар на моя жесток живот.“) Само неизменната вяра, чувството на достойнство и гордост, както и изумителното мъжество, които тя ще запази през цялото си съществуване, правят това съществуване поносимо. И още – необикновената жизненост, присъща само на избраници, която извън класиците (Микеланджело. Гьоте, Толстой) позволи в наше време Бернард Шоу, Стра-

¹ „И тихо, толкова тихо е, Господи, че се чува как времето върви.“

вински, Иван Бунин, Реноар, Матис, Пикасо да създават пълноценно изкуство.

В самото начало на столетието това младо име внесе неочаквано в руската поезия съвсем нов акцент. Стиховете на някогашната девойка са запазили същата тежест, както тия на седемдесет и седем годишната жена или още по-точно поемите на старата дама имат същата свежест и все същата вибрираща нежност, както ония на младото момиче. Като че тук не е имало нужда от растеж. Подобно благоволение на съдбата е твърде рядко и се плаща скъпо.

Какво повече би могло да се каже за тия осем малки сборника стихове от онова, което те самите казват? Като капка кръв те бележат линията на тоя жизнен кръговрат и същественото тук е зад думите: думите са условни знаци, които само загатват. А поезията не се дефинира, нито обяснява. Тя е като водата, въздуха, светлината – тия първични елементи, от които непрекъснато се ражда светът. И нейната значителност се измерва – ако би могло да се каже тъй – по отрицателен път: доколкото тя не прилича на създаденото преди нея. Не става дума, разбира се, за някаква специфика: мъжка и женска поезия. Това анахронично категоризиране, безсмислено по същина, има нещо принизяващо – *поетът* няма пол.

Двадесетгодишната жена, която смайвала другите със способността си „да долавя мислите, да вижда чуждите сънища“ (според собствените ѝ думи), пристигна с една атмосфера на изключителна чувствителност, в невероятно разнообразие, с изиязна простота и някаква приглушеност във формата, но с интимновнушаваща сила, неща, които до нея бяха незабелязвана липса във

всичките ѝ съвременници – мъже и жени.

Не е въпросът за величина на дарованието, но тук изведнъж се отваряше врата към някакво очарователно откритие. Тук изострената емоционалност се ражда едновременно с интелектуалната яснота, всичко в тая поезия е твърде земно и всичко е пронизано от лъчезарна духовност. Всичко като че е конкретно, пластично, осезаемо и в същото време плува в някаква мъглявина, която всеки от нас ще насели със собствените си видения. Онова неизразено и неизразимо нещо, без което няма истинско изкуство. Когато човек има радостта да слезе в дълбините на тоя богат вътрешен свят, изпълнен с полутонове и предчувствия, дето най-отровната мъка ще се преобрази в адажио на Вивалди – нищо там не му е вече чуждо и чуждо. И до края на дните си ще помни с признателност тия въздушни строфи, някои от които изглеждат на мнозина като словесни ребуси.

„Само вие можете да осъществите това“ – ще ѝ каже още през 1911 година Модилиани и до 1966 година това ще остане неизменно вярно.

В една поема от четири строфи, в „Белая стая“, за циганката, чието първо дете е умряло и която се разхожда от стая в стая усмихната и побъркана, Ахматова стига до върховна поетична експресия в една-единствена фраза, дето плътта *усеща* безпределната душевна мъка на майката: „Само ръцете тъгуват, че няма кого да носят!“ Другаде, в своята невероятна гама на нюанси, на загатвания и на словесно богатство, тя ще напише „Новогодишна балада“, „Поем“, ще измисли нова дума – „несреща“, – а година преди смъртта си ще остави от пребиваването си в Рим един странен куплет: „За хората това ще бъде ка-

то епохата на Веспасиана – а то беше само рана – и облаче мъка над нея.“ И във всички тия неща, и в много още други има толкова ново виждане, такъв „модернизъм“ или „новаторство“, както се казва сега, че десетки чужди и наши стихотворци биха ѝ завидели. В изкуството тя вървя докрай в крак с времето си и затова младите я обичаха и отидоха от Москва в Ленинград, за да я изпратят за последен път.

Епохата прибави своето огромно бреме към тревогата, с която тя бе дошла в света. Оттам това чувство на обреченост. „Аз вървя – след мен върви бедата – вървя не напреко, не косо – а към никъде и към никога – тъй както влак в урва.“

Обичта (с главно О) бе нейна съдба в цялата едновременно многообразност на тая дума: любов, майчина обич, обич към родната земя, към „великото руско слово“, обич към своя народ, който тя не изостави никога. Във всяка нейна строфа зрее една грама. Всяко стихотворение е лична изповед, в която всеки намира себе си. Почти всяка фраза съдържа антитеза, мислите и чувствата се кръстосват и звънят като мечове. Тя казва: „Всички тук сме пияници и блудници“, тя пише: „Аз грешната и празната.“ Тя ще каже още: „Премного сладко е земното питие – премного плътни са любовните мрежи. ..“ И се намериха хора да нарекат тая най-пречистена от вулгарност лирика – еротика и индивидуализъм. Защото малцина разбират, че съзнанието за греховност е вече белег на безгрешие. Нейната поезия издържа всички измерения: в дълбина, на шир, във височина. Но самата тя цяла е потопена в „тръпчива тъга“, от която я спасява само непомраченото от нищо нравствено чувство и съзнанието за дълг към другите.

И действително тя даде един необикновен по сила цикъл стихотворения, който ще остане рядък поетичен и исторически документ. Оттук и тая душевна младост. В това крайморско селище, дето пожела да почива завинаги, тя писа през 1962 година: „Господи, ти виждаш – уморих се да възкръсвам, да живея и да мра. Вземи всичко, но на тая роза алена дай ми пак да вкуся свежестта.“

Би казал човек, че при тоя усложнен вътрешен живот, раздвижван дори от метафизични проблеми, границата до абстрактни концепции ще е твърде близка. Но корените на тая поезия са така враснали в древната руска земя, всмукали са всички сокове на изконното минало, традиции, бит и дух на народа, че такава опасност не съществува. Както и при нейните духовни учители – Пушкин, Ин. Аненский и Блок. Тя пише: „Аз би трябвало като Морозова¹ да струвам метани.“

Ленинград, Нева, Царское село – най-любимите ѝ места – присъстват едва ли не в половината от нейните поеми, а през войните – 1914 и 1939 – тя ще напише вдъхновени, изпълнени с достойнство и страстен патриотизъм малки поеми за родината, за руския език и за бедствията в съветската земя.

Епохата мина наистина през нея и остави богати следи. Но не я преобрази: тя имаше да каже и други неща. Защото хората на изкуството не са дошли само да свидетелстват за своята епоха, а да донесат нещо, което надхвърля времето.

Прошумолява бърз плах гъждец – и отмина-

¹ Болярката Морозова, осъдена за еретичество (платно от Суриков).

ва. Небето се поизбистря и високо на запад увисва мътнооранжево слънце. Какво е това? Изниза ли се бяха дълги часове, тук трябваше да бъде вече нощ, а геният не мисли да потъмнява. Изведнъж някъде съвсем далеч през мокрите дървеса се обаждат славеи, неочакван за моя край и за това време. И става още по-тихо.

Така ще остане всичко тук в нашата памет и в бъдещето: едно загубено северно гробище, една мълчалива елхова гора с насълзени клони, едно невидимо птиче, което се обажда в далечината, купчина прясна пръст и дървен кръст с едно име на него и едно слънце, което не залязва над това име.

1966

ЕДУАРД БАГРИЦКИ

Един бурен и богат живот, прекъснат тъкмо когато узряваха неговите най-големи възможности, едно блестящо творческо дело, осъществено само отчасти – това е, за съжаление, съдбата на Едуард Багрицки, един от най-големите поети на съветската страна.

Повече от четвърт век измина от гения на неговата предвременна смърт, но гласът на оня, който написа „Валя, Валентина, что с тобой стряслось?“ и „Стоном стонет Гуляй поле...“, звучи днес с още по-голяма изразителност.

„Наследството на Багрицки – пише един съветски критик, – е една от най-ярките, най-вдъхновените страници в историята на съветската поезия.“ Днес тази поезия, отлежала и избистрена като старо вино, купи от живот, наситена с актуалност и нейното въздействие сега е може би по-неотразимо. Изпитанието на годините, съкрушително за мнозина съвременници на Багрицки, украси неговото дело с благородна патина, която му дава нов, матов блясък.

Първенецът на съветската поезия Вл. Маяковски установи гръзко новия ред поезия, родена в пламъка на Октомврийската революция. Той очерта облика на тая поезия със собственото си творчество и я тласна към бъдещето с неугържимия напор на своя темперамент. Едуард Багрицки се яви малко по-късно, за да изпълни конту-

рите на общата концепция с конкретни, плътни и съвсем оригинални произведения.

Какво възрастност донесе преди четиридесет години тази масивна – и в пряк, и в преносен смисъл – фигура? Това някогашно бедно „юдейско момченце“ с „прадеди в дългополи халати и лисичи калпаци, изпод които висят сколуфи“ (поемата „Февруари“), това дете, влюбено в морето, в птиците, в книгите на Брем, което по-късно израства като юначага-боец и поет? То е преди всичко неговата монолитност, пълното сливане на идея и емоция, на ежедневие и висока мисъл, поетично претворяване на действителността от човека на новото, съветско изкуство, това изкуство, което се дефинира вече като социалистически реализъм. За него всичко е материал за възсъздаване: и походът на матросите из града, и песента на грозда, и обискът в сводническия дом, и витрините, претърпани от неща за ядене.

Минал лъкатушно през много литературни школи, групи и групички, един ген Багрицки се отърсва окончателно от всички труфила на тия преходни моди и намира себе си: поет на една нова действителност, която сега се създава.

Неговият поетически натюрел прелива от изумителна виталност, от необикновено остра чувствителност и от някаква трогателна нежност към всички природни неща, която на пръв поглед изглежда несъвместима с най-характерното у него – неговата мъжественост. Но мъжественост, която не значи безстрашие, не боева храброст, нито смелост на авантюрист, а нещо по-голямо, едно качество дълбоко, спокойно, бодро, в което са включени всички добродетели на човека. Той е като статуя от бронз – тежка и в същото

време зазвняваща мелодично от най-лек глас.

С тая духовна същина и с голямата си култура, от огромния материал, който му предлагаше борбата и строителството на неговата страна, той създаде неща, изключително ценни в идейно, художествено и чисто техническо отношение. Амплитудата на неговия поетичен размах е твърде широка, езикът – богат, плътно-експресивен и динамичен, образите – смели, понякога необичайно „непоетични“ и тъкмо затова още по-силни.

През своя път в миналото той бе търсил първичната сила на словото, за да я открие напълно, когато намери своето истинско зрение:

*И словото, с което
цял живот се борихме, сега
подвластно е на нашата ръка.*

Това слово, особено в последните години на живота му, изчистено, сочно, гъсто от напрежение, стана неговото чудесно сечиво за творчество, нестигнато дори и днес.

Новият тематичен подстъп на Багрицки откри за поетично пресъздаване безкрайното разнообразие на живота. Малко литератури наистина могат да посочат поеми – полулирика, полупос, – равни по значимост на „Дума про Опанаса“, на „Тил Уленипигел“, на „Разговор с комсомолец Н. Дементев“, на „Февруари“ и особено на изумителната по своята идейна острота, граматизъм и нежност „Смъртта на пионерката“.

В неговата великолепа поема *Тил Уленипигел* има няколко стиха, които звучат като епитафия над неговия собствен гроб и в която е скициран образът на тоя поет, дълбоко родствен на

истина с фламанския герой:

*...И като оня скитник да премина
по цялата страна, при всяка порта
да свирна като чучулига и във миг
да ми отвърне песен на петел!...
Певец без лютна, воин без оръжие,
ще срещам дните като пълни чаши,
преливащи от мляко и от мед.
Кога умората над мен се спусне
и аз заспя най-здрав последен сън,
на гроба моя герб да изрисуват:
от ясен тежка скитнишка тояга
и птица, и широкопола шапка.
И нека пишат: „Тука весел странник
лежи, той приживе не можеше да плаче.“
Ти, минавачо, ако ти са скъпи
природа, вятър, песни, свободата,
кажи: „Спокойно спи, другарю,
ти доста пъ, сега ще си отспиш.“*

Неговият поетичен ръст надхвърля границите на родината му и с това, което остави през краткото си съществуване, Едуард Багрицки заслужи мястото си между малцината световни поети през последните десетилетия.

УЛИЦА „Л. Н. ТОЛСТОЙ“ №21

Часовникът на Кремъл изби в далечината и звукът, мелодичен и чист, изпълни пространството, като че самият въздух звънеше.

Отново това отмерване на часовете, отново тоя неочакван кръстопът на времето, винаги все така необясним и тревожен. Нямахше трийсет минути, откак бях в един свят, изцяло различен от моя, в който се намирах сега, и клетото човешко съзнание, безсилно вече да се съпротивява, да преценява или да отрича, приемаше всички невероятности, но като някаква абстрактна действителност.

Там, на улица „Горки“, дом №8, седми етаж, квартира 48¹, образът и пулсът на живота бяха наистина съвсем други. Още от широкия хол човек имаше чувството, че е в необикновено място, в някакво хранилище на редки съкровища, които от всички лабици, стени и ъгли замайват с блясъка на своите бои, рисунък и форми, богатства на едно изкуство, ако не от последната минута, поне от последния час. И сред тях домакинят, все същият, откакто се знаем (отпреди двайсет и една година), малко повече побелял и някак прозрачен, все така умно духовит и приятелски откровен, със същата усмивка само на устните, а очите, светлосиви и далечни, в дъното на които се

¹ Жилището на И. Еренбург.

утаява все същата памтивекерна тъга на прагедите. Несъмнено в много неща ние се различаваме полюсно, той усещаше това и никога и двамата не навлизахме в тая опасна зона на противоречията. Същественото бе нашата обща духовна родина – държавата на всички човешки изкуства, на която той бе един от редките посланици за всички страни на планетата. Сега той се движи из помещението със своите ситни стъпки, сякаш сякаш от някоя рамка на стената, моя господар на чудесата наоколо, на тия платна от Шагал, от Брак, от Пикасо – рисунките и керамиката на Пикасо, на тия екзотични статуетки и предмети, събрани не знам вече откъде – от Индия, от Судан, от Перу или Мексико.

Заг стената тупа ускорено и плътно сърцето на милионния град – улицата е главната магистрала, единият край на която опира до знаменитото Волоколамско шосе. Тук вътре същият бърз, напрегнат ритъм, съпроводен от реминисценции и от творческите тръпки на всеки нов ден. Една секретарка кръстосва из коридора с книжа в ръка, някъде във вътрешната стая телефонът почти непрестанно звъни. И разговорът скача също тъй припрян и покъсан, в който човек се мъчи да чуе и да каже сто пъти повече от онова, което е възможно през тия осемдесет-деветдесет минути.

В ъгъла на бюфета е наредена цяла батарея бутилки – коняк „Мартел“, уиски, джин, водка, дори шише сливовица. Ние пием филтрирано, силно кафе с паста – френски тип, – в нозете ми мълчаливо се гали ниско сиво-черно куче, което гоцавам с бисквити. Домакинът прекъсва започнатия разговор за утрешните пътувания – неговото за Париж, моето за София – и сочейки кучето, казва:

„Старичко е вече, мъчно се храни, другото, голямото, е на гачата. Следния път, когато бъдете в Москва, ще дойдете непременно там – ще видите колко е хубаво в Ново Ерусалимово.“ После пак се връщаме към скорошните културни събития и свързаните с тях хора. Узнавам, че погребението на Анна Ахматова е било необикновено многолюдно и тържествено, че неотдавна тук отново са били Сартр и Симона дьо Бовоар. После домакинят отново се връща към поезията и разказва за последните месеци на Ахматова. „Тя има два пъти инфаркт и през ноември, когато бях в София, беше в болница. В последните години бе много напъняла, движеше се трудно и в малката си стаячка, преградена с перде, дето на стената имаше само портрета ѝ от Модилиани, седеше в креслото си като на трон. Наоколо ѝ непрестанно влизаха и излизаха млади хора, момчета и момичета – нейни почитатели, – а тя като че не ги виждаше и четеше Хораций на латински.“ Сетне продължава за втората – след Ахматова – своя литературна любов Марина Цветаева, която нарича просто Марина. И веднага, по някаква необяснима асоциация, и двамата едновременно си спомняме последните два стиха от едно прекрасно стихотворение на Пастернак:

*Я один. Все тонет в фарисействе.
Жизнь прожить – не поле перейти.*

Една млада жена, преводачка, носи превод на френски от статия на домакина, който преглежда текста и на бърза ръка ѝ дава един малък урок по синтаксис. После става и ме води в кабинета си: „Елате да ви покажа последната ни снимка с

Пикасо. Бях у него преди няколко седмици след една тежка операция, която бе изтърпял.“

От няколкото копия гледаше познатото младежко лице на прехвърлилия осем десетилетия човек, с все същите широко отворени умни – опасно умни – очи, които сякаш и питат, и в същото време казват нещо много важно, тоя дребен като юноша необикновен мъж, който не се умори да търси най-изчерпващия начин да изрази света чрез себе си.

И аз си тръгвам с тоя връзан в съзнанието образ, добил вече остротата на символ, тоя връх на гнешното изобразително изкуство в развълнуваната атмосфера на една ултрасъвременност, която се втурва и в утрешния ден.

„Ето ни сега на други бряг“ – както казва Д. Дебелянов. Брегът наистина е съвсем друг, отдалечен от нас почти сто години назад.

Часовникът на Спаската кула навярно пак така напевно е отмервал времето, но тогавашните часове са били по-дълги и по-спокойни, не тъй припрени като гнешните: всеки от тях е имал своя особена тежест, бил е частица от монументалната руска класика на деветнадесетия век. И ние се намираме сега на тоя друг бряг, сред невероятната за гнешния ден действителност на онова време.

През разлистените клони на стария клен, надвиснали над скамейката, дето сме седнали, се промушва слънцето и неговата пъстра мрежа мърда бавно по земята. Малък двор с ниска постройка за пазача, една празна колиба за куче, вляво от портата двуетажна дървена къща с градина зад нея, обикновена дъсчена ограда към къса улич-

ка само с няколко къщи: улица „А. Н. Толстой“ № 21. Хамовники, окрайнина на някогашна Москва, кварталът на тъкачите, дето ще установи гнездото си гениалният вече писател на руската земя. Той е още млад наистина, когато купува това име – 54-годишен, – но има вече зад себе си *Детство и отрочество*, *Война и мир*, *Анна Каренина*, *Холстомер* и ще прекара тук почти две десетилетия.

Провинциална тишина, топла и прозрачна, е потопила тоя юнски следобед и ако не беше от време на време глухото трополене по стъпалата на групите посетители, човек би повярвал, че е на хиляди километри от града. Тоя тропот къса благоевния покой над мястото и, както при всички къщи-музеи, винаги събужда едно категорично отричане. Има нещо кошунствено в това нахлуване с неприлично любопитство в интимния свят на хора, които дълбоко почитаме, го които приживе не бихме посмели да се приближим и чиято смърт ни е освободила от най-елементарното стеснение. Ние безцеремонно се втурваме между тия стени, дето човекът е дишал, страдал, творил, пиел масата, на която е писал, удивляваме се на лампата, която е бдяла заедно с него през дългите нощи, правим снимки, смятайки, че се приобщаваме с неговата атмосфера и с неговия дух. Нелепа увереност: тук е само празният пашкул, от който чудесната пеперуда е изхвъркнала – това е като ония зазидани хилядолетни съкровищници, в които при първия досег с въздуха нещата се разсипват на прах. Защото вещите се лишават от всякакъв смисъл, когато оня, с когото са били свързани, го няма вече. Защото само човекът е, който дава душа на всичко около него. И ако

трябва да се възкресят образите на ония, към които ние пазим безпределен пиетет, това не става чрез вещите – те могат да се видят във всеки антиквар, – а със следите, оставени от хората в творчеството им и в паметта на ония, които са имали щастието да ги познават.

Тоя дом е бил един от духовните фокуси на онова време, в който името на домакина е привлячало най-големите писатели, музиканти, художници, артисти като Островски, Лесков, Чехов, Горки, Римски-Корсаков, Станиславски, Немирович-Данченко. Тук го е рисувал Репин и бащата на Б. Пастернак. Тук е свирил Рубинщайн, Рахманинов, Скрябин. Тук му е плял Шаляпин.

В една зимна вечер на 1893 година младият Иван Бунин, цял треперещ от страх и стеснение, прекрачва прага на разтворената порта: „Как да разкажа всичко, което стана след това? Наоколо – глухота и тишина, пуста лунна уличка... снежен гвор. Навътре, вляво, гървена къща с няколко червеникаво осветлени прозореца. Още по-наляво, зад къщата, градина и над нея тихо трептят с разноцветни лъчи приказно-прелестни зимни звезди. И всичко наоколо е приказно. Каква особена градина, какъв необикновен дом, колко тайнствени и пълни със значение са тия осветлени прозорци: там нали зад тях е – Той, Той! И такава тишина, че чувам как блъска сърцето ми и от радост, и от страшната мисъл: а не е ли по-добре да погледам тая къща и да избягам обратно? Най-сетне хвърлям се отчаяно през двора, по стъпалата на къщата и звъня...“ И няколко минути по-късно: „...Едва бях влязъл в залата, и вляво навътре тук-таку, без да ме кара да чакам, се отваря вратичка и през нея, бързо издърпвайки с тромава сръч-

ност нозете си, изскача, защото зад вратичката е имало две-три стъпала в коридора – някакъв голям, белообраз, като че слабо кривокрак човек, в широка, ушита като чувал рубашка от сиво мъхнато платно, със също такива панталони, които приличаха повече на шалвари, и обуца с тъпи носове. Бърз, лек, страшен, остроок, със смръщени вежди. И върви бързо, право срещу мене... бързо (и като прикляква мъничко, приближава до мене, протяга ми, по-точно подхвърля голяма, с дланта нагоре ръка, обхваща в нея цялата ми ръка, стиска я меко и неочаквано се засмива с очарователна усмивка, ласкава и в същото време някак тъжна, дори някак малко жална, и аз виждам, че тия малки очи съвсем не са страшни и не са остри, а само втрещено-бдителни, като очи на диво животно.“ И след още няколко минути думите на домакина, които младият писател няма да забрави, докато е жив: „Не чакайте много неща от живота, няма да имате по-хубаво време от това, което е сега... В живота няма щастие, има само зарници от него, ценете ги, живеете с тях...“

Съкрушен от смъртта на най-малкото си, любимо дете той ще повтаря: „Смърт няма! Смърт няма!“ Искайки сам себе си да увери, че наистина няма смърт. Защото тоя необикновен човек непрестанно е разпъван от всекидневните противоречия на сложното си съществуване, между вяра и съмнение, между Бог и дявол, между земната плен и чистотата на духа. Тая разкъсваща грама, отразена в цялото му творчество, съвсем не е лична или семейна – тя се разрешава само с Астапово. Недоволството от собственото му съществуване и от собственото му изкуство го разяжда като витриол. Между тия стени го-

дини наред той се е бяхтал в нечовешка борба, като библейския Яков, и след десет преработки, които отново не го задоволяват, създава най-съвършеното си художествено произведение – „Хаджи Мурад“. Цял живот търси истината, отчаяно, загъхано, като някакво чудо, без да разбере, че самият той е едно човешко чудо със стотен малки истини, които бе постигнал, но без най-голямата, която както казва Лесинг, не се дава на хората. Но той виждаше събитията, хората и нещата във всичките им лица, а това познание носи само нещастие. „Не правете униформа от убежденията си – човек може да бъде добър в каквото и да е живот.“ И страстният проповедник изведнъж унищожава всичките си морални постулати с тоя тъжен съвет, който дава на младите.

Годините и епохите се настизгат и отминават напред, човешките проблеми остават неизчерпани и неразрешени: няма покой за настръхналата съвест. Все така кърти страшният вик на Иван Илич: „За какво?“ (Щом смъртта е неизбежна, защо трябва да се раждаме?) Все така живее тревогата, в която се е лутал Пиер Безухов. (Как трябва да се живее?)

И ето три дни преди да умре, с последните думи, записани в дневника му, божественият старец (нали той сам казваше „божественият Пушкин“) открива най-сетне голямата истина в една опростена формула за всички хора от всички времена, която той ни остави като единствено решение на събоносните нравствени въпроси:

Върши, което трябва – и да става каквото ще!

1966

СРЕЩИ

20 март 1945 година, късно вечерта. Един второразряден пловдивски хотел. В коридора на първия етаж, преди да се приберем за сън, разговаряме с Иво Андрич.

След време, когато мисля за тая нощ, винаги ще се питам, перифразирайки двата стиха от едно ненапечатано стихотворение на Димитър Бояджиев – „Кое любезно божество ми праща тъй много радост в толкова тъга?...“

София в ония дни правеше, като оздравяващ болник, всички усилия да си даде приличен вид, но мъчно успяваше. Неразчистените още разрушения от бомбите и пожарите, разстроеният транспорт и прехрана, коренната политическа и социална промяна в страната и най-сетне войната, в която ние вече участвахме пряко – всичко това създаваше една тръпна атмосфера, дето вярата в новото, което бе дошло, като че все още не изпълваше всички съзнания. И ето, в тия мокри мартенски дни Съюзът на българските писатели получи известие, че днес-утре от Белград ще пристигне у нас Иво Андрич. Той идел като официален пратеник на Югославия да посети югославските деца-сираци, част от които след 9 септември българската гържава взе под своите грижи.

Аз знаех вече това име, както и някои работи на големия югославски писател. През 1939 година излезе на български сборник негови разкази (в

превод на И. Бояджиева), а преди това бях получил от нашия приятел д-р Никола Миркович¹, много даровит млад югославски критик, който прекара няколко месеца в София, неговата великолепна студия за Иво Андрич.

Още първите страници на тия „Разкази“ ме подчиниха с едно чувство на изумление и възторг и в същото време, нека призная, с малко тъга. Пред мен най-неочаквано се възправяше една творческа личност не с измеренията на балканските мащаби. Тук се откриваше писател от европейска категория, у когото дълбоката национална същина се издигаше до интернационално равнище – най-верния белег на истинско изкуство. От тия няколко разказа, стегнати в безукорна композиция, без конвенционалните закони за сюжет, с един строг, точен и пластичен език, лъхаше някаква предвечна горест, която се съгъстява до безнадеждност, но в която все пак трептеше приглушеният пулс на непобедима виталност. Един далечен родственик на Камю, изникнал в едно градче на Босна, дошъл преди него, със същия поглед към света и със същата милост към хората. Това особено силно се чувства по-късно в двата негови романа „Мост над Дрина“ и „Травнишка хроника“. Със съжаление трябваше да си кажа, че въпреки няколкото имена, които са гордост за българската литература, пред света ние още нямахме писател от моя ранг. Но и съжалението, и малкото завист от първия миг бързо се

¹ Д-р Никола Миркович преведе на сръбски първата, струва ми се, антология от български разкази (библиотека „Луча“, Белград, 1934) и остави много приятели между младите писатели в София. През Втората световна война Н. Миркович е загинал или в германски концлагер, или като емигрант на Запад – това не можах да узная.

стопах в неугържимата радост, че навлизам в един нов творчески свят.

Естествено, новината, че Иво Андрич иде у нас, беше събитие за мен. Така е било навярно и за Писателския съюз, и за правителството, защото те сториха всичко възможно в ония трудни условия гостът да бъде приет с най-голямо внимание и грижа.

Тогавашното ръководство на съюза ме наговори да го представявам пред Андрич и да придружа югославския пратеник до Пловдив, дето бяха настанени югославските деца заедно със своите възпитателки. Пътувахме с бившия царски влак (всички други влакове бяха съвсем разнебитени и нередовни), даден на наше разположение от регентите. В групата беше и писателят Б. Болгар. Пътувахме бавно. От София не успяхме да вземем никаква храна и едва на гара Костенец можах да взема за обед няколко варени яйца, хляб и ябълки, с които се отсрахихме пред гостенина. В Пловдив военните и гражданските власти ни посрещнаха топло, уредиха вечеря, твърде скромна, но прилична. Генералът произнесе умен и сърдечен тост и официалната програма свърши.

И ето сега, в моя неприветен хотелски коридор, подпнени на гърбените перила, ние останахме почти до среднощ на разговор с моя довчера лично нам непознат човек, който от своя страна не знаеше абсолютно нищо за нас. Какво точно бе говорено – не бих могъл да кажа, а и не е потребно да се казва всичко. Всъщност думите невинаги са най-важното, което трябва да се помни. Но сега междувременно бе станало едно малко чудо. Всякакви конвенционални условности, всякакви задръжки, които официалният протокол носи, бяха

изчезнали и тук беше само чистата духовност, която през всички меридиани и през всички време-на свързва отделните хора. Това не са спомени, разхубавени от носталгия за миналите дни. Тук времето отсъства като категория, която определя нашето отношение към нещата. Това бяха часове, съществуващи сами за себе си, наситени с вътрешна светлина и претворени изведнъж в една безплътна и най-истинска действителност.

Разбира се, говорихме за тая нелепа досегашна вражда между двете съседни държави, която двата родствени народа плащаха с кръв, смятахме, че на това вече е сложен край; аз отново му изказах голямото си възхищение от неговите разкази и от прекрасната студия на г-р Н. Миркович и на края добавих: „Ето, струва ми се, че и двайсет, и трийсет години да минат, без да се видим, ако някой ден отново се срещнем, ще продължим този разговор така, като че е бил вчера.“ На което Андрич, усмихнат, кимна с глава и рече: „Точно тъй, точно тъй.“

На другия ден заранта той отиде при югославските деца, след което отскочихме за един час до Бачковския манастир. Тук голямата художествена култура и сигурният вкус на писателя, който бе живял в Рим и Мадрид, веднага проличаха, когато той сам спря без всяко колебание пред най-хубавите стенописи на черквата, които го възхитиха.

На връщане за София, във влака, той ми подаря първата си книга „Ex pronto“ със следния надпис, който завършваше разговора от предната вечер: „За приятелското разбиране извън времето и пространството.“

Следната вечер той ни бе гост вкъщи и оче-

видно беше му много приятно да прекара два-три часа в домашна атмосфера и да пие чашка кафе, от което отдавна бил лишен. Тоя хубав, бледомургаб мъж, изтощен, с дълбоки бръчки около устата, с умен, замъглен от мека тъга поглед зад дебелия стъкла на очилата, не е много приказлив. Само чрез нашите въпроси можахме да узнаем – и то от съвсем кратки отговори – страшното време през войната, бомбардировките на Белград и германската окупация, когато, той е трябвало да се крие и да се храни благодарение грижите на някаква добра жена само с малко мляко и хляб. Неговото присъствие носеше някаква атмосфера на скръбна доброта и духовно благородство, в която нямаше нищо претенциозно и търсено. Той не се оплакваше от нищо (нали още като двайсетгодишен младеж бе седял в австрийските затвори заради конспиративна патриотична дейност) и с особена нежност говореше за своето отечество Босна и за нейния народ, „който много обича песните“.

Не говорехме за литература освен за неговите разкази; той не знаеше нищо за мене като писател (същото бе по-късно и в отношенията ни с Еренбург) – и така беше чудесно. Разговаряхме само като хора, на които времето не стига за всички, което имат да си кажат.

На следния ден той замина за Белград, бързаше, защото в това време там се печатал неговият първи роман „Мост над Дрина“, който беше и първият роман, печатан в Югославия след освобождението ѝ. Когато се разделяхме, аз не вярвах, че някога пак ще се срещнем. Но случи се тъй, че за моя радост една втора, пак така неочаквана среща, сега вече и по-дълга, дойде след шест месеца.

Същата година, от 23 до 26 октомври включително, се състоя Първата национална конференция на българските писатели. За конференцията бяха поканени да изпратят делегати всички писателски съюзи на социалистическите страни. С изключение на полския и унгарския съюз всички изпратиха делегати и гости, между които от Съветския съюз – Н. Погодин (който се върна в Съветския съюз, без да вземе участие в конференцията), Ал. Сурков и Иля Еренбург, който бе дошъл за по-дълго време като кореспондент на в. „Известия“, а от Югославия дойдоха няколко млади писатели, водени от Иво Андрич.

По това време, за няколко месеца, аз бях председател на Съюза на българските писатели и трябваше да се занимавам освен с техническите въпроси около конференцията, но и да бъда домакин на тая широка писателска среща. Протоколната, чисто официална част бе в грижите на Министерството на информацията.

С Андрич се срещнахме вече като стари приятели и имахме време да се виждаме повече. Той говореше с голяма обич за младите югославски писатели, поети и прозаисти, някои от които бяха дошли с него, но особена нежност проявяваше към Бранко Чопич, ако не се лъжа, също босненец. Сега той ми донесе и двата си току-що излезли романа „Мост над Дрина“ и „Травнишка хроника“, все с нови сърдечни надписи. Кой можеше да подозира тогава, че след 16 години това ще бъдат автографи на нобеловски лауреат!

Между другото в програмата бе предвидено гостите да бъдат разведени из страната и на първо място да посетят Рилския манастир. Андрич се радваше, че ще може да види манастира, за

който бил слушал много. В деня преди тръгването той ми каза: „Жената, която чисти стаята ми в хотела (всички гости за конференцията бяха настанени в хотел „България“, единствения хотел, поправен от разрушенията на бомбите), като узнала, че ще ходим в Рилския манастир, с голямо стеснение ме помоли, ако искам, когато отида там, да запаля една свещ в черквата, като ми даде и пари за свещта, както е обичаят – двайсет лева (сегашна стойност около двайсет стотинки – К. К.); аз, разбира се, ѝ обещах и взех парите – тя е добра, бедна жена.“

Пътувахме с коли, отстъпени от министерствата, спирахме в някои села по желание на гостите, които се учудваха от читалищата във всяко село и от големия брой антени на радиоприемници, и вечер в стигнахме в рилската обител.

Студен синкав зряч падаше от есенното небе, но във всяка стая, определена за всички гости, прашеше печка. Из двора щъкаха безшумно край стените монаси, а лампите по чардаците и полилеите в черквата блестяха празнично, както всяка вечер тогава.

Сред изисканата вечеря, приготвена от манастирския готвач, изуменият архимандрит Калистрат произнесе хубаво слово-пост за „добре дошли“ на френски, което изненада всички – дори Еренбург ми каза после: „Поп хорошо говорил!“¹

Преди вечерята дълго се разхождахме с Андрич из широкия манастирски двор, дето едва-едва се чуваше приглушеното ромолене на прекрасния

¹ Никой от присъстващите не знаеше, разбира се, че тоя леко посивял мъж, в просто калугерско расо, с кротко скръбно лице, бе свършил право във Франция и бе станал монах след тежки семейни нещастия.

фонтан под външните арки на черквата. Вътре в черквата служеха вечерня. Влязохме, Андрич извади двайсетте лева на прислужницата от хотела, купи свещ и я запали пред иконата на светеца.

Вярващ ли беше моя босненски католик, в чиито разкази почти винаги се чувства някаква тревожна религиозна атмосфера, но дето, ако изобщо има Бог, той е по-скоро на злото? Или угълбен в своята горчива истина, вършеше всичко с някакво върховно снизхождение, граничещо с равнодушие, и изпълняваше сега само едно дадено обещание?... Така или иначе, в тая незначителна на пръв поглед постъпка се откриваше едно дълбоко нравствено чувство, незасягано от лични убеждения и предпочитания, и една несдържана нежност на големия писател към малките хора и към техните простодушни външения. И аз няма да забравя меката усмивка, с която той каза: „Като се върнем в София, ще зарадвам тая добра жена.“

За един ден програмата предвиждаше обег в едно от реномираните заведения около София, при Бояна. Компанията сега беше голяма и пълна – освен гостите бяха и госта български писатели, висши функционери от някои министерства, журналисти. Андрич и Еренбург се бяха вече сближили и разговаряха на френски – само така можеха да се разбират. Богатото угощение и приятната обстановка в заведението създадоха хубаво настроение чак до привечерта. Водеха се разговори на различни езици, крояха се оптимистични планове за културата на бъдещето, разменяха се шеги и закачки. Някой запита Еренбург: „Другарю Еренбург, кого от френските поети обичате най-много?“ Той отвърна: „Отгатнете.“ Един главен секретар от-

сече: „Алфред дьо Мюсе.“ Една поетеса каза: „Верлен.“ Един журналист откри: „Виктор Юго!“ Еренбург се усмихна снизходително и поклати глава: „Не, не!“ Аз му пошепах: „Рембо.“ Той отново се усмихна, но вече с утвърждение и добави: „И Вийон.“ И след минута-две подхвана тихичко някакви френски стихове, един монотонен речитатив с удари във всеки стих и със странни, напевни повторения.¹ Ние се спогледахме – изненадани и объркани:

*Крал Артур тръгва на война –
Тир-лан-лер... Тир-лан-лер!
Крал Артур тръгва на война –
Тир-лан-лер!
И няма да се върне...*

Какво беше това? В тия тържествени и горди строфи изплуваха образи на далечни мъже и плахи жени, звънтеше трагично прощална мелодия; една обреченост предизвикваше съдбата и угасваше в щастливо примирение с участието си: рицарският епос на старата Франция. Погледнах Еренбург – той бе притворил очи, ръката му потрепваше с кутията цигари в ритъма на стиховете, лицето му бе сериозно и съсредоточено. Свърши първата и започна втора балада. И тогава, все така неочаквано, стана нещо още по-интересно. Щом Еренбург завърши първата строфа, Андрич, който седеше срещу него и се бе попривел над ма-

¹ Каква изумителна памет имаше моя човек, вече немлад, и с препънен от толкова събития живот! Той знаеше наизуст цели поеми от Франсоа Вийон, от Блок и Ахматова, а двайсет години по-късно рецитираше у нас, в София, и у него, в Москва, със същата безукорна точност последните стихове на Марина Цветаева, на Борис Пастернак и на Осип Манделштам.

сата, за да го чува по-добре – поде сега и той втората строфа и продължиха по-нататък двамата. Ние бяхме смаяни. А те се гледаха очи в очи, усмихнати, огрени от вътрешна светлина, и подеха нова поема, сега вече испанска. Ние не разбирахме, то се знае, текста – това и не бе потребно, – но музиката на тоя език, в която се възвръщаха толкова отшумели векове, казваше всичко. Наоколо другите разговаряха шумно, смееха се, а ние ние двамата-трима щастливци присъствахме на тоя рядък рецитал, дето тия вдъхновени мъже, които идеха, единият още замаян от кръвта и огъня в съветската земя, другият – от опустошена Югославия, отпочиваха за миг в единственото вярно убежище на нашето клето сърце – безсмъртната човешка поезия.

Еренбург остана в София повече от месец. След закриването на националната конференция един ден той ме помоли да го запозная с някои български художници. Заведох го в няколко ателиета, за да има поне бегло впечатление от съвременната българска живопис. „Колкото за графиката – добавих, – без друго трябва да видите работите на Илия Бешков“ – и обещах да им уредя една среща. Ден-два след това видях Бешков и му казах, че е добре да вземе каквото избере от рисунките си и да ги занесе на Еренбург. Отначало Бешков откажа – сторило му се навярно унижително да отиде сам да представя работите си. Трябваше да му обясня, че Еренбург го моли, и най-сетне той кимна и рече: „Добре, ще видим.“

На другия ден го срещнах до сладкарницата „Цар Освободител“ с дебела папка под мишница, запътен към хотел „България“, дето беше настанен

Еренбург. И още същата вечер узнах, че те са се срещнали, че Еренбург бе възхитен от рисунките на големия български художник (той писа това още в кореспонденцията си от София за „Известия“, а по-късно, ако не се лъжа, и в „Новый мир“), и най-наистина ме помоли да се съберем една вечер тримата в някоя тиха кръчма на разговор. През ония дни в София нямаше голям избор от подобни места и на следната вечер аз ги заведох в един аперитив – „При моряка“, на площад „Славейков“ (непосредствено до сградата на тогавашния Институт „Алианс франсез“), – непретенциозен на вид, но за който бях чувал, че е известен с добрите си напитки. Помещението беше нещо като дълъг коридор, с бюфет на дъното, с няколко голи маси край двете стени и с едно осветление на зимник. А тая вечер токът в квартала беше спрял и на всяка маса беше сложена свещ. Но това нямаше никакво значение. Вътре бе тихо, седяха само двамата-трима посетители, които скоро си отидоха, и ние се почувствахме много добре. Поръчаното вино остана почти непобутнато, като съвсем ненужен аксесоар в тая среща, дето съществено беше разговорът. Но, Боже мой, какъв невероятен разговор бе той! Еренбург почти не разбираше български, Бешков не говореше нито руски, нито френски. Но те – разговаряха!.. И, очевидно, разбираха се и бяха безкрайно доволни. Аз не се вмесвах, то не беше и потребно, нямаше нужда от преводач. Седях между тях, гледах ги и слушах тоя разговор, изпъстрен с бешковските параболи, дето сегиз-тогиз се чуваше някоя руска или френска дума, и изпитвах някаква безименна наслада.

Те си бяха открили един нов език, както гецата, неразбираем за възрастните, език без много

слова, повече с погледи, с усмивки, с жестове и гримаси, с някакви странни междуметия, които сами по себе си не значеха нищо, великолепно се разбираха и бяха радостни от това – пак както децата.

Ето вече почти четвърт век оттогава. Те и двамата са покойници. Но винаги, когато си припомням ония дни, пред очите ми веднага изплуват досъщ живи тия двама странни мъже, седнали един срещу друг в някогашната софийска кръчма при зловещото осветление на трептящата свещ, както в рембрандовска гравюра, единият с това необикновено лице, всеки миг различно със своите хиляди гримаси – ту безпощадно жестоки, ту безпомощно нежни, подобно на някой гениален мим, с акробатската игра на ръцете и раздвижен изразителен гръб, другият – унесено усмихнат, с изгаснала между пръстите цигара – една сцена от някаква фантастична пиеса, дето материалният свят се стопяваше напълно в безплътна духовност.

1969

АНТОАН ДЪО СЕНТ ЕГЗЮПЕРИ

Един ден през 1940 година в издателство „Златни зърна“ собственикът на издателство Славчо Атанасов ме попита дали не бих превел една книга от френския писател Антоан дьо Сент Егзюпери, излязла през 1938 година и получила Големата награда на френската академия. Дотогава не бях чувал това име и го помолих да ми даде книгата, за да я прочета и да му отговоря. Той взе от полчищата едно френско томче със заглавие „Terre des Hommes“ („Земя на хората“), даде ми го и аз си отидох. Още на следния ден се върнах при издателя и му казах, че макар книгата да е извънредно трудна за превеждане, ще я преведа, без да предявям каквито и да било предварителни условия за хонорара. Сключихме договор и почнах работата. Онова първо денонощие, когато изгълтах, загъхан от възторг, малката книжка от 150–200 страници, както и месеците, когато я превеждах въпреки усилията при почти непреодолими мъчности, въпреки ядовите от несъвършенствата на работата ми, бяха едни от най-хубавите в моя живот.¹

¹ Книгата излезе през същата 1940 година със заглавие „Ветровете, пясъци и звезди“ (заглавието на американския превод) и с подзаглавие „Земя на хората“. По-късно, струва ми се, през 1943 година едно ново издателство „Перун“ (което ликвидира наскоро) – ми поръча да преведа втора книга от Сент Егзюпери – романа „Нощен полет“. Преведох го, но книгата не можа да се напечата и ръкописът остана у мене.

Беше едно изключително събитие, което преобразява човека, ражда някаква истинска страст за потопяване, все по-нагълбоко в тая безименна наслада, от която няма да се отървеш, докато можеш да мислиш и чувстваш. То беше очарование, дълбока почит и смайване: тук нямаше работа само с един даровит писател – имаше нещо много по-голямо и по-сложно. На всяка цена трябваше да узная повече, да прочета още, да задоволя поне отчасти тая внезапно родена обич към непознатия автор. За съжаление, това бе невъзможно: от една година в св.,та беснееше най-страшната от войните и нашите връзки с Франция фактически бяха прекъснати. Едва след прекратяване на военните действия, когато Сент Егзюпери бе вече мъртъв, узнах всичко, което можеше да се знае за човека, и прочетох всички книги на писателя освен последната – недовършената „Цитадела“.¹

¹ Антоан дьо Сент Егзюпери е роден през 1900 година в Лион. Още в детинството си той пише стихове и проза, рисува, занимава се с механика и на седемгодишна възраст лети за първи път със самолет от едно военно летище, съседно на тяхната къща. По-късно следва известно време курсовете на Екол де-бо-з-ар, а през 1921 година, за да отслужи военната си повинност, постъпва в авиационните войски, отдето през 1922 година излиза с чин запасен подпоручик и с диплома за граждански летец. В 1923 година е в Париж без работа и без средства и следните две години служи като контролор в някакво предприятие за производство на тухли, а след това като представител на фирма, която произвежда камиони. В 1925 година печата за първи път (бележки за едно летище със самолет) и завързва литературни приятелства. През 1926 година постъпва във френското дружество *Латексер*, което организира въздушните съобщения Тулуза – Дакар: това е епохата на знаменитите френски летци – Дюбордио, Мормоз, Рейн, Гийоме, – между които Сент Егзюпери заема бързо едно от първите места. В 1927 година той вече е шеф на малкото френско летище Кап Жюби в Испанска Мавритания и написва там първата си книга „Южната поща“. След осемнадесет месеца, прекарани в Са-

Каква перспектива е необходима за този човешки феномен, чийто мащаб е планетарен? За неговите приятели двайсетте години от смъртта му не са достатъчни, за да го видят „в съвършенството на смъртта“, както казваше той за Мер-

хара, той е изпратен да установи въздушна линия в Южна Америка от Буенос Айрес до Пунта Аренас, най-южната точка на Патагония. Оттам се връща в Париж с ръкописа на „Нощен полет“, който получава през 1931 година наградата Фемина. След няколко години на безработица и случайни занятия (репортьор в републиканска Испания през гражданската война в 1936 година, репортер в Съветския съюз), след един катастрофален опит за рекордно летище Ню Йорк – Огнена земя и три месеца в болница между живот и смърт от тежките рани при падането му той се връща във Франция и приготвя „Земя на хората“. Тая книга получава през 1938 година Голямата награда на Академията. В началото на войната той е мобилизиран като летец и успява да бъде зачислен за пилот на далечни разузнавания. На 17 юни след поражението на Франция заминава с ескадрилата си за Северна Африка, дето бива демобилизиран. В ноември заминава за Ню Йорк, остава там до 1943 година. През това време написва „Воен пилот“, „Писмо до един заложник“ и „Малкият принц“ и работи върху голямата си, недовършена книга „Цитаделата“. Сега той е вече прославен не само в Щатите, но и в целия свят. Книгите му се превеждат на всички езици, включително и японски. В 1943 година тръгва за Северна Африка с един американски конвой. Зачислен в бомбардировъчна ескадрила, участва в освобождението на Сицилия, а след това е пилот на разузнавателен самолет. Но надхвърлил вече пределната възраст (35 години) за военен летец, забраняват му да лети. С големи усилия и връзки той издейства от американския командващ разрешение да направи още пет полета над Франция. Той извършва осем и няма намерение да спре. На деветия полет – 31 юли 1944 година – той излита от Борго (Корсика) в осем часа и тридесет минути сутринта със задача да лети над Гренобъл и Анеси, носейки бензин само за шест часа. В четирнадесет часа и тридесет минути той не пристига на летището и другарите му разбират, че той няма да се върне вече. Всички издирвания и тогава, и след войната не дават никакъв резултат: не са намерени нито тялото му, нито самолета. На мястото, отдето той е излетял за последния си полет, днес се издига колона-паметник.

моз. Към преклонението пред творческия гений на писателя у тях се прибавя и мъката за човека: така се създаде една лъчезарна легенда, която го отнася още по-далеч и цената на която е по-голяма, защото в нея няма никаква измислица. Но за ония, които познават само книгите му, той остава един и същ – и в живота си, и „в свършенството на смъртта“, неговият сложен образ с толкова различни лица ще се открива постепенно, обогатявайки ги непрестанно, ден по ден, до свършека на всички дни. В перспективата на онова, което наричаме безсмъртие.

Французите го обявиха за класик на XX век: висшия предел за огромната почит, която му свидетелства нацията. За съжаление някои включват в тая категория и няколко други имена (Пол Моран, Ж. П. Сартр, Жан Жионо и т. н.). Но какво значение може да има за него това – той отдавна живееше между звездите, дето благоволенията на Южния кръст или на Сириус струват несравнимо повече от преценките на неговите съвременници. („Днес аз съм дълбоко и за дълго време тъжен. Тъжен съм заради моето поколение, което е лишено от всякаква духовна човешка същина.“ *„Писмо до генерал Х.“*, 1943.)

В колежа децата на Франция изучават неговите книги, сентенциите му са теми за зрелостен изпит в цялата страна, произведенията му са преведени на всички езици, неговото име стана възел на връзки и извор на духовна родственост в международно измерение.

За него са написани няколко десетки книги, огромен брой статии, изследвания и спомени, но неговото творческо дело започва тепърва своя триумфален живот.

В него е утаено пълното духовно наследство на народа, цялата сложност на идеи, схващания, традиции, спомени, но той не принадлежи на миналото, а само изхожда от него. Така, както бъдещето е в днешния ден, а настоящето е вече присъствало във вчерашния. Както плодът, който изхожда от корените, не принадлежи на себе си, защото се откъсва, когато узрее. И неговата най-голяма цена е, че той изпревари времето си и в своя бабен път през вековете човечеството ще го намери някой ден, след сто или двеста години, но на някой връх, дето той отдавна е пристигнал. Той няма никакъв предходник, не установи никаква школа: единствен в творчеството си, както е може би единствен днес в покриването на своята човешка с творческата си същност.

За мнозина той е само един изключителен писател, чиито книги „носят светлината на шедьоври“. Но в това име всичко е необикновено: и писателят, и мислителят, и ученият, и човекът. Безброй свидетелствания установяват една изумително богата в дълбина и чувствителност личност, която като че няма съзнание за собствена си тежест и от това е още по-неотразима. Неговият началник и другар генерал Шасен го смята за „един от най-великите хора на човечеството“. Той пише: „Той беше *едновременно* голям писател, голям философ, изобретател (десет патента за изобретения), математик, без да туряме в сметката – боен летец, инженер, конструктор, аеродинамик, военен герой и най-сетне – приятел.“

„В него всичко бе свързано – казва Леон Верт, най-близкият му приятел, на когото е посветил две от книгите си – „Малкият принц“ и „Писмо до един заложник“, – математика, биология, поезията на

пространствата, някоя картина от борда на самолета, нещо любопитно в някоя кръчма, обичта към Паскал, фокусите с карти за игра. И аз не смятам, че са различни хора Сент Егзюпери, който играе с някое дете, и Сент Егзюпери, който чете Платон в някое кабаре на Дакар. А Жул Роа, писател, негов другар, боен летец, пише: „За С. Егзюпери наистина всичко е казано. Честваха човека и писателя. Посочиха колко жаген бе той за другарство, възпяха поета, философа, необикновения апарат за мислене. Описваха го с основание като енциклопедист на нашия век, учен и математик, който напомня Паскал и Леонардо да Винчи. А ние пазим в паметта си окончателния образ на мраморно изваяние от автора на „Земя за хората“, какъвто той беше в последните години на живота си, когато бе спечелил обичта на голям брой хора.“

Многообразието често крие в себе си известни несъответствия, дори риск от вътрешна нестабилност. Но тук такава опасност не съществува. Антоан дьо Сент Егзюпери обгръща безбройните нюанси на това невероятно духовно разточителство в свършено единство. Или както казва Ж. Кл. Брисвил: „Ако човек има правото невинаги да бъде съгласен с него, не можем да видим, че е в противоречие със себе си.“

Наистина, в това голямо тромаво дете с чупо носе и звънлив смях, невероятни за такъв великан (1 м 84 см ръст), в униформа на боен пилот или в изискан смокинг, Франция осъществи едно от чудесата на своя гений. Други изследваха и ще продължават да изследват неговите поразителни научни прозрения и пророчества – в математиката, в астрономията, в техниката. За нас е достатъчно, че той е автор на няколко книги, егис-

твени до днес в света, в които идеята не може да се отдели от поезията, и че показва с тях непрегледимите възможности на една литература, която не може да се подражава. Това не е нов жанр, а една съвсем нова поезия (няма значение, че тя се е изляла в немерена реч), която създава у читателя нови сетива: ново зрение, нови физически и душевни тръпки, нови отношения към хората и нещата. Тоя поет, понесен в небето и над океана, тоя омагьосан от Сахара момък сближи човека с първичните елементи: земята, пустинята, водата, звездите. Това фамилиаризиране с Вселената, която израства зад роговете, създава един нов Космос, вече нетолкова страшен, с който човекът се бори, за да се опитоми. Новото виждане намираще веднага нов начин за изразяване, би казал човек – единствения, който бе потребен. Но преди да става дума за формата, необходимо е да се подчертае онова, което се облича в тая форма: идеята, мисълта, концепцията за всички проблеми и отношения, които от памтивека изпълват съзнанието на човека. Почти всички досегашни, обекти на творчество у повечето писатели – чувства, външни събития, психологично възбаване в отделната личност – малко интересуват С. Егзюпери. Той няма нищо общо с конвенционалния писател или поет. Неговите произведения са почти без фабула, липсва им шаблонът от литературната теория. Параболи, изпълнени със странна поезия на нюансите, те са стегнати в блестящите обръчи на изненадваща и дълбока мисъл. И ако все пак трябва да бъде дефиниран, макар и с една не съвсем точна формула, би могло да се каже, че той принадлежи на оня древен род, който мина триумфално през столетията – рода на великите

френски моралисти: Монтен, Паскал, Лабрюйер, Босюе, Ларошфуко, Вовнар и др. От това старо гърбо той е най-младата и най-висока клонка, насочена право към слънцето.

Моралист – с тая дума французите определят (в пълно различие от значението ѝ на български език) писател, който се занимава с нравствените въпроси, с понятията добро и зло, както се разбират от хората, с отношенията на хората едни към други или с опознаването на себе си.

Антоан дьо сент Егзюпери е един от най-младите моралисти на двайсетия век и най-смелият откривател на нови области, в тоя още не съвсем изследван духовен материк.

Мнозина го нарекоха хуманист. Ала това понятие, обезцветено от неумерено употребление, не казва вече нищо освен някакво замряло, абстрактно, ако би могло да се каже така, чувство на зачитане стойността на човека. И самият С. Егзюпери отрече тоя хуманизъм: „Духовното съществуване, на което твърдиш, че принадлежиш, се създава само чрез дела. Нашият хуманизъм пренебрегна делата. И неговият опит пропадна... Същественото дело сега има име. То е жертвата... Аз съм по-силен, ако отново намеря себе си. Ако нашият хуманизъм възстанови човека. Ако ние съумеем да създадем нашата общност и ако за да я създадем, употребим единствения годен за това инструмент – жертвата.“

Тук, както и в други случаи, служейки си с досегашните понятия, Сент Егзюпери им дава съвсем друг смисъл, който очертава началата на една нравственост, на която той служи до последния си час. Думите – свобода, гълг, отговорност, човек, Бог, приятелство, смелост – събличат изтър-

каните си от вековете грехи, възправят се в своята първична чистота или огряват с друга светлина всичко, до което се доближат. Целият комплекс от въпроси, раздвижени от тия думи, минава през неговите книги, от първата до последната, през неговите репортажи, бележки, писма и разговори и тревогата, с която са изпълнени те, не ще се успокои, докато човечеството не се превърне в общност, свързана единствено чрез духовната същина на човека.¹ Не е възможно, разбира се, да се изложи в няколко реда, дори чрез общи максими, тая нравственост, нито да се обясняват или тълкуват неговите, на места твърде отвлечени сентенции. Всеки опит в тая насока носи риск, както е при преводите, да се измени на оригинала. Затова единственият тълкувател на Сент Егзюпери трябва да бъде Сент Егзюпери.

Ето някои от неговите размисли:

„Човек е само възел на отношения.“

„Истината за човека е онова, което създава от него човек.“

„Моята цивилизация, изградена върху преклонението пред човека, съзиран през отделните личности... В него, както във всяко духовно съществуване, има нещо, което материалите, от които е съставено, не го обясняват. Защото Човекът на моята цивилизация не се определя, като се изхожда от хората. Хората се определят чрез него... Една катедрала е нещо съвсем друго, а не количество камъни.“

„Величието на моята цивилизация е, че сто миньори рискуват живота си, за да спасят само

¹ Не трябва да се забравя, че тук не става дума за критически подход към мироведа на автора, а за едно просто запознаване с някои основни начала на неговото кредо. К. К.

един затрупан миньор. Те спасяват човека.“

„Човек може да живее само с онова, което може да го накара да умре.“

„За да съществува, важно е преди всичко да поемеш някакво бреме.“

„Ако само един човек от моя народ страда – неговото страдание е голямо, колкото страданието на цял народ.“

„Едно разплакано момиченце... То трябва да бъде утешено. Защото само тогава светът ще върви добре.“

„Трябва да се победи отделната личност, за да се възвиси човекът.“

„Величието на един занаят може би се корени преди всичко в това, че обединява хората: има само едно истинско богатство и то е – отношението между хората.“

„Да бъдеш човек, това значи тъкмо – да бъдеш отговорен. Това е – да се гордееш с някоя победа, нанесена от другарите. Това е – да чувстваш, полагайки своя камък, че участваш в градежа на света.“

„За да съществувам, необходимо ми е да участвам. Да бъда свързан с другите. Да се приобщавам.“

„Да обичаме – съвсем не значи да се гледаме един друг, но да гледаме заедно в една и съща посока.“

„Свободата е – да приемеш доброволно една принуда.“

„Най-хубавото се вижда само със сърцето. Най-същественото е невидимо за очите.“

„Ако се различавам от тебе, това не само не те ощетява, но те и обогатява.“

Тия откъси, взети наслука, само загатват богатството от идеи, мисли и интуитивни проз-

рения, с които са изпълнени всичките му дни. Той поиска да стегне всичко това в един синтетичен труд – *Цитадела* – и направи от него дело на своя живот. Писана осем години, тая книга остана, по думите на самия автор, „необработен къс руда“. „Аз няма да я довърша никога. Тя е мое посмъртно произведение“ – добавял той, смеейки се. А Л. Верт свидетелства, че С. Егзюпери е смятал да работи още десет години и след като я довърши, още няколко години да я поправя.

Неговото литературно наследство не е голямо: седем книги, едната от които – недовършена. Но отде иде странната власт, замайваща като наркоза, на тоя писател върху всички възрастни и всички човеци с най-различни духовни равнища? То е, защото у него всяка идея, всяка мисъл се ражда в дълбока вътрешна мелодия, носи някакъв, всеки път различен душевен пейзаж. То е чуждото на тая новородена поезия, с която С. Егзюпери прочисти безнадеждната ръжда на един машинизиран свят. Той възвърна ясното небе над тоя свят, насели го със звънчетата на звездите, вдъхна душа на пясъчните дюни и съживи в пустинята мъдростта на хилядолетията. Реалист от най-чиста проба (само хората и свързаните с тях неща имат значимост), той потапя всичко, което досегне, в неуловимите нюанси на някакъв въздушен колорит и светът изведнъж става друг.

Човек, който още от рождение носи в дълбините си тоя „необработен къс руда“, не можеше да мине през живота като чиновник в тухларна фабрика или като обикновен летец. Той чувстваше как на раменете му растат криле на вестител, а в сърцето – дългът да говори на хората. Така, шестгодишният Тонио събужда среднощ майка си

и сестричетата, за да чете поемите си или да им показва план за самолетен мотор, измислен от него. А в завършване на земния кръговрат, няколко месеца преди смъртта си, ще пише, разтърсван от тревога: „Но ако се върна (от войната), за мен ще има само една проблема; какво може, какво трябва да се каже на хората?“

Той знаеше какво трябва да каже и как. Разчупи старите форми, замени ги с нови и създаде свой стил, целия звучащ от топъл и приглушен лиризъм. Един лъх на себеотричане се носи от неговата проза – плътна и напрегната от нежност, – в която има лека горчивина, както е винаги с мъдреците. Неговата фраза е музикална вълна, с потаен ритъм, като пулс на сърце и в същото време напрегната от мисъл. У него няма словесна „вата“: всичко е доведено до крайната простота, отдето се ражда силата и движението. Понякога изречението е от две думи, без глагол, без съществително; или само една. Тонът – почти винаги доверително мек или внезапно категоричен, като удар. И странните образи, които на места звучат иносказателно, винаги носят неизразима, но гъста експресия („Цвят на времето“, „Лунен цвят“, „нощ, готова да загние“, „промисляне на полета“, „сляп гръб“, „нещо волско в бръснатия врат“, „Той (пилотът Фабиен) беше овчарят на малките градове. На всеки два часа той срещаше по някое от тях, които бяха отишли на водопой до брега на реките, или други, които пасяха из равнината“, „Тук Бернис ще изживее сто години само в един час“, „душата на болните се разстила и изпълва стаята – и стаята е като рана“, „Твоето тяло е част от тебе – не е вече ти“, „Пустинята е хубава от това, че в нея има скрит някъде един кладенец“ и т. н.)

Нищо търсено или измъчено няма в тия неочаквани метафори: те стигат до нас като реплики от разговор на език от утрешния ден. Не би могло да се каже същото за някои от притчите в *Цитадела*, които могат да бъдат оспорвани и не винаги имат яснотата на неговата художествена реч.

Но ако искаме да видим човека – земния човек Антоан дьо Сент Егзюпери, – не трябва да го търсим в етичните формули на неговите книги. Той е изцяло в поетичната истина на своите произведения и в делата на целия си живот. В страстното чувство за отговорност и дълг, в ненаситимия глад за приятелство, в „сладостта на гругарски разчупения хляб“. В това презрение към материалните грижи и физическите страдания („Тялото е само сечиво“), в трогателната история на освободения от робство Барк и в радостта от сърмените чехлички, подарени на арабските деца. В чудотейната усмивка на милиционера от революционна Испания, в благодарността към либийския бедуин, който „има могъществото да дава вода“ („всичките ми приятели и всичките ми врагове вървят към мене, въплътени в тебе, и аз нямам вече ни един враг в света“), и най-сетне в тъжната приказка за малкия принц, дето поезията намери едно от най-чистите си преображения.

В историята на световното изкуство не са много фигурите, в които творческият и човешки образ се покриват така изцяло. В това е личното обаяние на Сент Егзюпери, за което липсват достатъчно думи на неговите приятели. „Той оставя дълготрайни рани в сърцата на ония, които са видели поне веднъж неговата усмивка – ще пише след смъртта му известният поет Леон Пол Фарг.

– Да стиснеш ръката му винаги биваше истинско събитие.“

„Да, ние бяхме помислили, че той е безсмъртен – казва Жул Роа, – и сега без него земята изглежда все по-празна и по-празна.“

Приживе събираше възторга и почитта дори от враговете на Франция. Само един човек можеше да похули името му и зачерни последните му дни: председателят на временното френско правителство. През 1943 година в Алжир, когато генерал Дьо Гол произнася тържествено слово за прослава на френската мисъл, изреждайки посредствени писатели, не споменава името на Сент Егзюпери, който има вече световна слава. По-късно, когато писателят боец от 1940 година моли да бъде приет отново в своята предишна въздушна група 2/33, за да се бие срещу враговете на отечеството си – или поне да бъде изпратен в чужбина да пропагандира каузата на Франция, – отговорът е: „да се остави на разположение“, т. е. да не му се дава никаква работа. Когато полковник Шасен хогатайства пред Дьо Гол да го върнат във въздушните войски, генералът слага собственоръчна резолюция: „Нека си седи там. Той е годен само за фокуси с карти за игра.“ (И ако той все пак успява да бъде зачислен във войската – това е благодарение на американските военни и под американско командване.) И най-сетне, през юни 1944 година, правителството на Дьо Гол забранява неговите книги в свободната територия на Франция – Северна Африка. Всичко това само защото той отказва да влезе в партията на Дьо Гол. (В едно писмо от януари 1944 г. Сент Егзюпери казва: „В Съединените щати аз доказах, че човек може да бъде добър французин, антигерманец, антинацист и

все пак да не гласува за бъдещото управление на Франция от голистката партия.“) От тия последни дни е известното писмо до неговия приятел Пиер Далоз: „Оня ден един от моторите ми се повреди на височина десет хиляди метра, над Анеси, тъкмо в часа, когато навършвах четиридесет и четири години! Докато плувах над Алпите с бързина на костенурка, оставен на благоволение на германските изстребители, аз се смеех тихичко, мислейки за свръхпатриотите, които забраняват книгите ми в Северна Африка. Смешно!...

...Ако ме свалят, няма да съжалявам абсолютно за нищо. Бъдещият мравуняк ме плаши и аз мразя тяхната добродетел на работи...“

На 24 юли 1944 година той казва на своя другар Гавоал (който сега му е началник), че в някои от полетите над Франция ще го свалят, че така ще бъде добре, и той, Гавоал, не бива да го спира. (Когато са го съветвали да престане да лети, защото „неговата смърт е по-малко ценна от живота му“, той отговарял: „Невъзможно ми е, то би било неучтиво към другарите.“) През същия ден, 24 юли, казва на съпругата на генерал Маст: „Някой ден не ще се върна и вие няма да ме видите вече...“ Спокойно, без горчивина. Тоя ден е 31 юли 1944 година. На тоя ден той излита от Борго – в 8 часа и 30 минути сутринта, с бензин само до 2 часа и 30 минути следобед – и не се връща.

Както е известно, германски изстребител свалял през тоя ден над Средиземно море един американски разузнавателен апарат от типа, с който е летял и Сент Егзюпери, и се е предполагало, че тъкмо той е бил свален. Но най-новите издирвания установяват, че сваленият на тая дата летец е бил американският поручик Мередит. И за-

„Засега никой не знае как е умрял той и докато не се намери, тялото му, неговият празен гроб ще бъде най-просторният и най-хубавият от всички: морето, планината или небето – гроб, достоен за герой или за божество. Никакъв друг ковчег не е по неговата мярка.“ (Ж. Роа).

В онова фантазмагорично време на джаз, конвейери, войни и революция той възкреси със своя живот, със своето творческо дело и най-сетне със своята смърт един античен мит. И с това възвърна вярата и достойнството на човечеството. Човечеството ще остане негов вечен дължник.

ДУМИ ЗА КОНСТАНТИН КОНСТАНТИНОВ

РЕДОВЕ ОТ БИОГРАФИЯТА

Константин Константинов е роден на 20.VIII.1890 г. в Сливен. Средно образование завършва в родния си град. После учи в Софийския университет и през 1911 г. получава юридическо образование. Бил е съдия, зам.-прокурор и адвокат. През 1944 г. е директор на Радио София. През 1945-46 г. е председател на Съюза на българските писатели, гл. редактор на сп. „Изкуство“.

Първият си сборник с разкази „Към близкия“ издава през 1920 г. Преди това публикува в литературния печат стихотворения и разкази, които правят впечатление на читателите и критиката.

К. Константинов сътрудничи с разкази, стихове, преводи, пътеписи и есета в списанията „Звено“ (редактор заедно с Д. Дебелянов и Д. Подвързачов) „Българска сбирка“, „Наблюдател“, „Наш живот“, „Съвременна мисъл“, „Златороз“, „Изкуство и критика“. Той пръв забелязва големия талант на младата тогава Елисавета Багряна и пише възторжена и аналитична статия за нейната поезия.

Константин Константинов пръв запознава българския читател с имената и творчеството на Антоан дьо Сент Егзюпери, Анна Ахматова, Иван Бунин.

В края на живота си пише мемоарите „Път през годините“, в които пресъздава богатия литературен живот между двете световни войни и разказва за приятелствата и срещите си с едни

от най-великите български писатели на XX век.
 Псевдонимите на К. Константинов: К. Бро-
 язга, Полишинел, Душечка, Polichinel.
 Умира на 3.I.1970 г. в София.

ПАНКО АНЧЕВ

КОНСТАНТИН КОНСТАНТИНОВ ПОКАЯНИЯТ ИНТЕЛИГЕНТ

Той се търси от години. Поем. Белевтрист. Реалист. Романтик.

Той се зове. Запуща се. Опитва. Трескав и буген. В стихове и в проза. Малки прозаични импресии – в първите години. Малки напарфюмирани изповеди. С пресилено изящество. Някога с пресилена фраза. Но всякога източена, изфинена.

В душата му като да просветва и угасва. Той ту вижда пътя, ту блуждае. Отнякъде като да го зове възлюблената вдъхновителка. Тя ще му каже тайната на силата му. Ще му даде омагьосания пръстен, за да заплува в царството на красотама уверено и победно.

И така търси от години, като други свои връстници. Започна с младежки възторг. Упоен от нещо. Увлечен от чувствата. Но никога не прелели в баналност. Над тях е бряла една спокойна мисъл. Може би не дълбока. Но всякога интересна и жива.

Тия първи стъпки бяха опипом. Като първи. И несмели. Като чужди навявания. Нищо по естествено за младия поет. Докато се пробуди за своето съзнание. Докато хване сам юздите на своя творчески огън.

Период на блуждение. Това не е безсилие. Не е и суета на безплодния от маниачество. Една вътрешна необходимост да се утвърди като индивидуалност. Само бедният дух е спокойна попивателна.

Константинов имаше младежката гордост на

победителя ако не днес – утре. Неговото блуждение беше едно пробуждане на новия художник за нови завоевания. Той още не знае къде е съкровището. Но има чувство, че то се крие и ще го намери.

Може би стихийните събития попречиха да се развие той нормално. Защото тия събития са се връзвали в него като съгба.

Константинов е с отзивчива душа към събитията. Не като един социолог или партиен фанатик. Само като човек. Именно като човек, за когото нищо човешко не е чуждо, а още по-малко гвуженията на човешките маси, белязали своя път с кръв и смърт.

Впрочем блуждението не беше особеност само на Константинов. Той дойде със своя генерация. Няколко млади „ловци на бисери“ оставиха старите води на българската поезия и забиха в далечните морета. Защото може би старото бе вече завоювано. А младите искаха своя страна, дето те ще бъдат господари.

Дойдоха с нова вяра, с нови крила. Животът им подсказваше нови хоризонти.

Вазова те вече не признаваха за вожд. Неговата битова музика не им подсказваше нищо. Неговата поезия и проза бяха за тях песен на шарманка. Макар и още сами нищо не създали силно, те отхвърлиха авторитетите на вчерашния наш литературен ген. Прег тях беше бъдещето. И в него виждаха себе си възмъжали и завоеватели.

Но животът е неумолим в своите закони. Младите от епохата на групата около „Мисъл“ след няколко години станаха „стари“ за новата генерация. Тя ги отрече на свой ред. Догматичните на „групата“ бяха станали непоносими със своя геспотизъм. Техният интелектуализъм като да пре-

чеше на новите певци да се отгадат на своя порив. Докато трупата около „Мисъл“ издигаше в култ идеята, разума и една тенденция за универсалност в изкуството, младите призоваваха на молитва в уединение. Студената разсъдъчност искаха да заменят с интимното, задушевно вътрешно вживяване. Преди всичко чувството, непосредственото, интимното. Всеки истински художник е огнище на цял мир от чувства. Един малък космос, в който бие пулсът на неповторно битие. Дайте моя пулс. Индивидуализъм, който още нямаше име. Нямаше знаме. Кръщаваха го всякак. Нареккоха го и импресионизъм. Искана да му наложат катехизиса на символизма. Явиха се дори и теоретици. Школа всъщност не се създаде. Борбата се водеше против рутинния реализъм. Дори против сухия естетизъм. Въобще фронт срещу вчерашните диктатори на естетиката в литературата ни.

И цялата плеяда от млади писатели се обедини в името на тая реакция срещу вчерашните диктатори.

Това беше единствената им връзка. Срещу класическите богове на групата „Мисъл“ те турнаха модерните поети на символизма и на другите школи от руската и западната литература. И не затова, че наследниците на групата „Мисъл“ наистина бяха готови да черпят от източника на западния символизъм, а само защото имаха нужда от свои литературни канони, от свои богове.

К. Константинов заема в тая генерация едно от първите места. Още докато не се беше определил напълно като художник-индивидуалист, той поиска да бъде събирателен център на своите литературни връстници.

Било, че имаше по-жив темперамент, за да

обособи новата литературна генерация; било, че притежаваше по-голяма култура; било най-сетне, че той беше по-разнообразен в своите опити – защото обърна внимание и като поет, и като белетрист – той става вдъхновител, макар и временно, на новите литературни сили, които започнаха да издават списанието „Звено“.

Разбира се, че това групиране на младите сили беше случайно. За това не след много те се разделиха и всеки тръгна по своя пътека.

Константинов, с по-високо съзнание за своето литературно призвание, с по-голяма самостоятелност – не можеше да спре така скоро на кой да било бряг. Ревнеше му се да не подражава, да не бъде спътник комуто и да било... И предпочете дълго време да остане скромен белетрист на романтични, приказничави импресии. Но в тях да бъде той; да не приглася, да не повтаря чуждо. Така се ласкаеше. Защото бе млад и с надежди. Защото вярваше в своя утрешен ден. Защото не виждаше наоколо си други, които да надхвърлят ръста му.

Но интересите на зрелия художник надхвърляят малките импресии. Те са само видения. Малки огньове. Те не дават огнена линия, която да чертае дълъг път; да копае в дълбочини, да осветлява хоризонти. Тия малки приказки на душата са още детски лепет.

Възмъжалият дух търсеше – още търсеше своите форми. Един не така лесен подем.

Константинов посягаше към белетристиката. Към завоевания на широкото море на живота. Но как да постигне това завоевание! Не бе ли той, заедно със своите връстници, отрекъл всякаква ценност на живота извън художника? Не затова ли бяха отрекли Вазова, който даваше по своему отре-

чената действителност? И какво можеше да предложи тая действителност, която сама се ломеше в своите форми и не можеше да даде нито един възторг, да пробуди нито един идеал? Нашата действителност като да беше обезглавена. Тя нямаше герои – не ония призраци – герои, които живеят след смъртта си само няколко часа със своя некролог. Нашият белетрист се беше разгалил да се вживява с героите – мъченици на подвизи, на велика мисъл, на жертва, герои-вождове, които говорят от името на хиляди, на милиони, или на единствените.

Ние ги нямахме. Всичко беше плоско като търговски афиш, като газена лампа пред око, научено на електрически слънца.

Художникът ни се беше затворил в себе си като в кехлибарена кула.

Човешкото множество му беше чуждо. Дори му се надсмиваше. Какво можеше да свързва тия затворени в себе си мечтатели и онзи малък човек, който примигва пред слънчевия блясък?

Наместо да се рови в делничната суетня на тоя малък човек, нашият художник предпочете да си измисли сам свой свят. И той заживя в страната на своите приказки. Той се отвърна от онава, което е зад него и около него, за да се отгаде на призраците, които можеше да рогви въображението му. А понеже трябваше да се храни и това въображение, той гълташе от чужда трапеза, макар и да не можеше да пресмели гълтаното.

Ако един поет може да си разреши лука да се уедини в своите въображаеми палати, един белетрист непременно ще се види съкрушен от безплотие и безсилие.

А пред нашия белетрист стоеше една тежка проблема:

Той имаше нужда от живота вън от него. Обаче тоя живот той го отрече с всичките сили на душата си. Да се помири с него? В името на що? Да се рови в него? – Какво ще му даде? Те отдавна вече говореха на два различни езика. Една фатална преграда ги деляше.¹

Белетристът ни нямаше сюжети. Той не знаеше какво да пише. Генерацията на младите

¹ Г-н Людмил Стоянов, един от съвременниците на К. Константинов, в спомените си за Димчо Дебелянов така характеризира най-искрения поет на това поколение: „Хората обичат да се мислят победители над съдбата, макар че тя е, която печели последното сражение. Дебелянов, напротив, е убеден в злата клетва на орисниците, които си отмъщаваха на отстъпника за дързостта му да обърне гръб на реалния мир, за да живее в призрачния свят на фантазията.“

И по-нататък рисува двойствеността на поета: „Странни атаквистични внушения свързваха душата му с този мир на миналото, раздвоена сякаш между жаркия зов на музите и тайнствения укор на дедите.“

„Може би, това имаше по-дълбоки причини, поселяни като семена в душата му, видимо отегчена от твърде голямата си чистота и общение с невидими, високи и божествени образи, та чувстваше нужда да се слее с душите на другите, на дребните, обикновени хора, да бъде досущ като тях...“

„Той поставяше поета „отвъд доброто и злото“ до толкова, до колкото вярваше в неговата висока мисия.“

„Естествено, подобно самосъзнание можеше да очаква само нерадостни впечатления. Нито етически, нито естетически животът бе достатъчно оправдан. Дебелянов съзнаваше, че най-достоеен отговор на световната безсмислица е само творчеството; но всичко отвън идваше да го спъне; действителността се оказваше враждебна и убийствена... Сякаш наоколо бе една вражеска страна. Кой бе прав в случая? Съзнанието за виновност се налагаше само по себе си. И всички настроения на Д., целият му духовен склад се люлееше между тези два полюса: греха и разкаянието“.

Тая характеристика можем да отнесем до известна степен и към цялото поколение писатели. В това отношение книгата на г. Людмил Стоянов „Димчо Дебелянов“ е един интересен литературно-исторически документ.

писатели не беше създала своя среда. Аудиторията на нейните служители беше ограничена.

Новото поколение още не беше се оформило. А със старото не желаше да се приобщи.

Така преминаха цели години, безплодни за белетристично творчество. Поне от средата на новата литературна генерация в това първо време не се очерта нито един белетрист с надежда за един възход към тези белетристични постижения. Защото Н. Райнов, Й. Йовков, Д. Немиров и Г. Райчев се наложиха по-сетне.

Настъпиха войните. Години на духовен застои. Но и на една малка духовна революция. През тия години се кръстиха в огън и кръв, като герои ония маси, които бяха забравени от нашия художник. Животът заговори с трагични слова. Или по-право той мълчеше, защото бе в действие. Човекът на масата, на множеството израсна като герой и разкри богатство от морални сили, от воля за жертва. Всичките фантазии на българския художник за герои на приказки избледняха пред страшната жертва на масите, когато бяха призовани да творят едно ново царство.

И тоя художник трябваше да се сепне, ако не вече мъртъв за живата действителност. Новата интелигенция, която стоеше на страна от масата и живота, се среща с нея.

Някои от тая интелигенция сляха, макар и за кратко време, своята съдба със съдбата на масите. Една трогателна среща, която трябваше да освободи художника и новата интелигенция от проклятието на една безплодна самовлюбеност и самопленничество.

И наистина, колкото и да беше отдалечена тая интелигенция от масата, тя все пак беше с

открити струни, за да познае душата на незнайния дотогава човек на масата, да разбере и в него героичното и прекрасното.

У българския художник не можеше да не стане прелом и да не почне нова преоценка на творческите сили. Цялата действителност, която дотогава му се струваше безразлична, без стимул, без вдъхновения, без красота, сега му предлагаше необикновено зрелище, в което имаше и героизъм и жертви, и възторг, а най-много страдания.

Крайният индивидуалист, свикнал да вижда света само в образите на отделни избраници, изведнъж не можеше да проумее онова, което се вършеше около него. Той само чувстваше, че личността се губи в това масово движение, че волята на избраниците е една глума пред стихията на това множество, в което всеки поотделно е нищо и че съдбата, една трагична съдба, бе изравнила и най-малкия от малките с гордия саможивец. Именно тая всемоощна съдба изравни всички и сближи чрез страданието и надеждите всички.

Казваме, че нашият художник още напълно не се беше съвзел от шемета на събитията, но едно неодоливо чувство му подсказваше, че той трябва да се върне към оня източник на вдъхновения, който беше забравил, беше презрял, само защото го смяташе банализиран от оня, когото черпеха преди него от неговите води. Естествено, че изведнъж не можеше да направи този завои. Но някои от младите почнаха да съзнават една жалост към оставения малък брат, а други дори да се възхищават, преди да се разкайват за безплодието, в което се бяха осъдили сами. Бихте рекли, едно от оня състояния, когото преживяваше руският благородник от 50-те години, когато съзна своята гре-

ховност да тържи в подчинение милиони свои братя и да се срамува да ги нарича свои подобни. Като че ли бяха разместили местата си самите ценности; понятията за самите ценности претърпяха някаква революция; смисълът на красотата и творчеството получи ново съдържание.

Докато по-рано градът като да беше накобалнята, на която се изчукваше светата мисъл, отгето отскачаше великата искра на пълния и всеобемащ живот, сега тоя град като да се превърна в едно сборище на безумия, на глупост и срам.

„Двадесет дни скитах и търсих спомените си, но останах безпределно сам и чужд на тоя живот. Струваше ми се, че някакъв горещ вихър вилнее неспирно и шибаше всички със сладострастие, шемет и алчност; струваше ми се, че виждам отражението на някой малък Вавилон или Рим в дни на най-големите им безумици. Кога, как и защо се измени тъй всичко?“¹

Така пише Константин, един от плеядата на младите мечтатели. Нашият голям град за него е вече Вавилон. Угасна неговата красота. Променил се бил, тоя град. Истина е. Той се беше променил. Но истина е също, че самият наш писател се бе променил. Но той още не си е дал сметка. Не смее да признае. Като да е пред кошмари. Досега той не беше надниквал въвн от себе си. Не обхожда със сърцето на любящ долините, дето се тълпят хиляди и хиляди, отдалечени от слънцето, от красотата, от завоеванията.

Но в дните на общо страдание и това легено сърце се разтапя. То почва да сълзи с кротост и смирение. Страданията разрушават книжните

¹ Писма към близкия, стр. 13.

кули на мечтателя и той сред многохилядният град вече не вижда красота, не намира героя на своята мисъл. Тая красота като да се беше свлякла някъде долу, дето беше множеството. Там се е надигнал героят на живота, величав и трагичен.

„Казват ми: – градът расте – и така е навсякъде. Но тъй ли е наистина? О, зная аз и Париж, и Лондон, и Рим – но там тая суета и вихреност що фучи из улиците през всички векове – е само странична нота, в съзвучието на целия многостранен живот. Тук – това е всичко. Че какво друго сега има освен това? Провинцията – днес повече мъртва, отколкото по-рано – глъхне в безначален труд, търпи и мълчи. Там долу, другите, очи с очи срещу смъртта – търпят, мислят и мълчат. А тука – кой създава дълбоката и всестранна мисъл на онова, що се живее? Три години усилено и вдъхновено време, – но в тия доволни или алчни лица, в тия замъглени от наслада очи – видя ли ти някъде бръчката на една отпрудена мисъл, или сянката на нежна грижа? Де е съзнанието за подвига на този народ – подвиг, колкото невероятен, толкова и тежък?“¹

Кой така пише? Някой от епохата на Вазов? Или закъснял народник? Съвсем не. Това са словата на един от ония, които се смятаха за единствен смисъл на нашето общежитие, които смятаха великата мисъл достояние само на избрани, а красотата тайна под няколко печата за сляпата тъпна.

Не бих искал да споменавам за ония театрални възторзи през войната, които будеха отвращение у искрения или простодушния. В преклонението на някои пред подвига на малкия брат имаше нещо нечестно и пошло, като всяка спекула

¹ Писма към близкия, стр. 14.

със страданието на ближния. Защото ги имаше и такива. Но искрените художници на словото като да почувстваха родна почва под краката си. Намериха своето семейство. Като заблудени странници, те познаха стария свой дом. Зароиха спомени. Откриха се познати и близки. Сърцето се стопли. Мисълта стана по-ясна и жизнена. Нещастие то на племето като да примири всички, сблужи ги и смири.

Художникът ни слезе вече в живота. Урокът бе тежък и страшен

Но той не мина безполезно. Нашият художник беше в своето усамотение един малък революционер. Тая душа на недоволника той донесе със себе си и сега, когато слезе в хоровода на живота.

И наистина, на пръв поглед би изглеждала някаква неразрешима антиномия, че тъкмо ония наши писатели, които в изкуството се бяха обявили за един крайно аристократичен естетизъм, за едно изключително творчество по форма и съдържание, сега, когато се върнаха в живота, без да отрекат напълно своите естетични домогвания, се явиха като най-предани приятели на малкия брат, на угнетените и взеха страната на най-напредничавите обществени домогвания. Те като да предчувстваха, че новото творчество трябва да върви редом със строежа на нова общественоост. Едно рутинно изкуство не може да се побере в рамките на едно ново строителство.

А животът беше назрял за жътва, но с нови сечици, с нови сили, с нови форми.

След войната съзнанието на нашата интелигенция не можеше скоро да се успокои. Самият живот още не беше се улегнал. Вихърът, който се беше понесъл над страната, разруши много сък-

ровища и остави много зеещи рани. Кой би могъл да пише без въздишка и без страст? Кой би бил толкова безчувствен да посегне върху тия рани с езическо спокойствие и да твори с хладен ум и избистрено въображение! Чудно ли е, че нашият художник от ново време едвам в последните години след войната смогнал да се отърси от своите болезнени конвулсии и от лиричните си залитания?..

А ето Константинов дори досега звънти с тревожни струни и прелива от своя лиризм...

Оставил вече малките си прозаически поемки, той се домогва да даде белетристика.

Един писател, който досега се е отдавал главно на лирически излияния, който е изхождал в своите творчески търсения преди всичко от своите субективни чувства, — да се прехвърли в епическия жанр е много интересен белег за него и за самото време. Това показва, че е настъпил един период на по-спокойно съзерцание. А още повече — художникът е разширил своя опит, обогатил е своите впечатления и въображението му е престанало да се кърми само със случайни хрумванията, а е събрало от живота онова, което го е поразило и се оформило у него като образ, като движение.

Белетристичното творчество е и желание да се приобщиш към действителността вън от тебе и един интерес към онова, което е около тебе. Не е ли това един голям напредък в творчеството на новата генерация писатели, които преди войната не виждаха наоколо си интересни сюжети за вдъхновение? Защото в края на краищата белетристиката е умение да откриеш сюжети и да синтезираш една действителност вън и около тебе. А да откриеш сюжет в една действителност, ще рече да я приемеш тая действителност не само като

исторически факт, като емпиричност, а и като морална ценност от значение. Подчертавам тая мисъл, защото генерацията писатели след Петко Тодоров чисто и просто отричаха на нашата действителност всякаква морална ценност, поради което и не създаваха белетристика.

Опити да се обнови белетристичния жанр се проявиха още преди войната. Но тия опити имаха основния грех, че изхождаха от предположението да измислюват сюжети от една въображаема действителност. Разбира се, че такава белетристика трябваше да бъде мъртвородена. Войната даде малко храна на нашия белетрист. Но и тя носеше изключителен характер. Едвам след войната се роди новата белетристика, а от нея разработиха главно разказа — последица от разпокъсаната мисъл на новата генерация, от разпокъсаната гуша на новото време. Огледалото е счупено, образите се отрязват на части.

Константинов излезе с една сбирка от „Писма към близкия“. Нещо средно между фейлетон и разказ. Това са впечатления и размишления на рождения за живота писател. Неговата още девствена мисъл, приучена да блуждае из миражите на един фантастичен, но красив свят сега е изправена пред изкривената гримаса на една отвратителна действителност. И за тая действителност писателят има само бича на памфлета, негодуването на моралиста и молитвата на вярващия в утрешния ден.

Като някакъв символ пее „Песента на гъжда“ за пробуждането на пролетта. Пробуждане на новата генерация за труд в живота със съзнание на дълг към живота!

„Животът не е забава, не е отчаяние и сън.

Животът е скъп наниз от Труд и Радостъ. Животът е благословен Дълг. И той те чака. В това светото съчетание на природата само ти ли ще останеш безучастен? Виж своите жилави мускули, възбуяли от първичната мощ на земята, която ги е отхранила. Дай му тая жива сила, дай му своята творческа мисъл, дай му своето вдъхновение. И нека в нестройния хор на земята зазвучи и твоята душа като медна камбана – с любов или негодуване“!

Така. Писателят заговори с езика на живота. Дори повече – с жилото на проповедника и с сърцето на любящия. Някогашният самотник на химерите сега има сълза от жалост към близкия малък безимен герой на труда и страданието.

След толкова години безполезни лутания изпусти измислици отново заговорва съвестта на гражданина и човека.

Константинов в тия писма се връща към романтичния период на гражданската поезия. Той още не е напълно разказвач. Писмата му са една мозайка от разказвателни елементи и лирически настроения. Романтикът гражданин си служи с въображението само за да стимулира чувствата си и да им даде мотив.

Както голямата част от неговата генерация и Константинов си служи с поезията и словото, за да покаже своето смирение пред масата на трудещия се народ, пред забравения мъченик на живота.

В тия писма Константинов не е още белегист. Неговите чувства го владеят и му се натрапват. Той като да се смята задължен да изкупи пред живота и своя „близък“ онова време, което е пропуснал в празна забава с празни умования. Ня-

кога му бе „близък“ някакъв призрак, героя на приказата „за никого и никога“. Сега „близък“ му е онзи, който понесе тежкия кръст на едно безумие сред кърви и смърт. Образът на тоя „близък“, печален и все пак мъжествен и прекрасен, го пробуди към граждански живот и му пришепна тия „писма“ тъй топли, тъй човечни, тъй вълнуващи.

По същина Константинов не е изменил на своето минало с тия „писма“. Той все пак е още романтик, мечтател, един много чувствителен инструмент, който въздиша, изпада във възторг, негодува или се тревожи. Той все пак още вижда нещата умалени или увеличени, като усилва боите или ускорява движенията. Ако някога се е преселвал в измамни миражи, сега, с един крак на земята, пак мечтае за ново царство, но вече тука, на тая земя, сред „близкия“, в което царство венчаният господар да бъде един идеализиран „близък“ на труда, на мъката на духа и на творчеството.

Но все пак тука на тая грешна земя. А веднаж попадне ли тука, писателят почва да сравнява, да изучава, да описва, да разказва. Така романтикът и мечтател-писател придобива навика и на реалиста, постепенно увеличава, завоеванията си на реалните наблюдения и почва да открива художествен смисъл в тяхното предаване.

Това е началото на пробудилия се инстинкт на реалистичния писател и на белегиста.

Вижте в тия писма: един по-внимателен наблюдател ще разбере, че авторът им трябва още една стъпка да направи и ще премине окончателно към разказа, ще овладее напълно оня сюжет, от който може да създаде белегистика.

Сред лиричния патос на писмата вие вече може да отделяте реалистични картини, правди-

ви сцени и началото на диалози. Във всяко писмо е дадено едно ядро на реалистичен сюжет, един бързо нахвърлен къс от живота. Тия сюжети не са до-развити, защото авторът ги взима само като повод за своя патос и пренася центъра на писмата именно в тоя патос, а не в действителността вън от писателя. Белетристът се очертава в сборника от разказа „Любов“.

От „писмата“ едва ли би могло да се предположи, че Константинов ще избие в сюжетите на тоя сборник. Гражданинът на „писмата“ ни дава да видим в него един белетрист на нашия социален живот. Така е всъщност наглед. Защото в „писмата“ Константинов отразява пак себе си, разкрива своята душа. В сборника „Любов“ той се е добрал до оная струна в душата на новото поколение, която е най-интимна, най-индивидуална и в същото време почти най-популярна. Константинов не така случайно се е заел за сюжет около любовта. Един здрав инстинкт му е подсказал, че от действителността, която иска да завоюва за белетристика, животът на сърцето най-добре и най-сигурно може да се предаде и разкаже, защото писателят всякога би могъл да си послужи с материала от наблюдения върху себе си, от личен опит, от лични преживявания.

Тоя сюжет е удобен за лирични писатели като Константинов и в това отношение, че не ще изнасилва природата си, да се представи като един спокоен битописател и наблюдател. Един любовен сюжет може да търпи лирически отстъпления, понася лирическия тон на разказа. Това именно виждаме в разказите на Константинов. Може би строгият педант да намира тоя лиричен патос на разказите едно отклонение от формулата

на разказвателната проза. И ни се струва педантизъм такава преценка на разказа, защото и най-добрите, почти класически в разказа писатели не са се бояли да си послужат с лирически елементи, когато сюжетът и моментът търпят такива елементи. Би било излишно да споменаваме редица разкази от Доде, дори от Мопасана, или от Чехова, а също така от нови френски писатели, особено от школата на модерните реалисти, като Бюелие, в които красотата се излъчва от лиричния тон, в който се води разказът. Трябва ли да споменем романтичната белетристика?

Нито мислим дори да причисляваме белетристиката на Константинов към някоя школа. Ако бихме пожелали да го приобщим към някоя формула, то не ще бъдем далеч от истината, като кажем, че в своите разкази той е романтик и за да го противопоставим на реалистите, които имат едничка грижа да предадат действителността, зад която вие не чувствате и не виждате автора.

Константинов не желае да се скрива. Той живее със своите герои, страда с тях, радва се и ги следва по целия път и дори като да се слива с тях.

Любовта като сюжет е подсказана на Константинов и поради ония големи размери, които е взела тя в личния живот на нашето поколение. Войните и социалните сътресения като да развързаха страстите. Една стихийна вълна увлече човека на нашето време да изживее по-скоро ония наслади, които може той да изтръгне от живота. След дългите жертви, които се поускаха от личността за колективитета, тя като да си извоюва правото да потърси за себе си интимно щастие, да се отдаде - на един малък пир на законен егоизъм. Жената, любимата жена, или любимият мъж, биха

могли да си дават взаимно онова щастие, което може би и да не е трайно, при все това е тъй примамливо и толкова пропито от особена красота.

Любовта, под напора на това копнене за близък човек и за интимно отдаване до забрава, стана по-пламенна, дори бих рекъл по-трагична. Тя вече иска целия човек, цялото му същество и не допуска да бъде поделена с други госпoради на човека. И когато на нейния път се изпречат спънки, тя се бори до смърт и се създават ония конфликти, които всякога свършват с катастрофи, а рядко с обикновено примирие.

Именно тая катастрофична любов е сюжет на Константиновите разкази.

Героите му са ония наши интелегенти, които са преживели всичките разочарования на новото време. Те като да лекуват тревожната си душа с най-приятната, но за това и най-жестоката измама — любовта. В тяхната душа като да не е останало място за друг възторг и увлечения освен от любовта. Бил той лекар или учен асистент, ще удари за него кобният звън за самоизгаряне в любовта и всичко около да изчезне за него. Всеки път, когато пожарът на любовта мине през душата му, тя се превръща в пустиня без съдържание, без цел, без всякакви импулси за съществуване.

И тъкмо за това катастрофата на влюбените у Константинова е по-поразителна, че тя сполетява интересни индивидуалности, които са живели със светли възторзи, които са протягали ръце към големите постижения на човечеството и са искали да създадат от себе си по-съвършен човешки тип.

Тия герои са романтични и екзалтирани. В тях преобладават чувствата и една буйна фан-

тазия, която им пречи да виждат действителността, каквато си е! Героят на разказа му „Любов“ казва: „Валякът на живота и валякът на смъртта минаха един след друг през мене и от някогашния цялостен, жив човек остана само тоя полупремазан, озлобен ум! Може ли да се живее само с ум, докторе?...“ И другаде: „Сега, като закос-тенил педант ровя, събирам, съпоставям и тегля изводи. Понякога ми се струва, че очите ми са нещо като обектив на микроскоп: така и най-малкото събитие, най-незначителната греболия израства пред ума ми, става още един аргумент за или против — и невидимият кръг, който ме отделя от другите, все повече се разширява“.

Приведохме тия признания на героя, за да ни стане ясно колко неспокойно и тревожно бие пулсът на тия герои, които са смъртно уязвени от любовта. Те са обезкрилени и разочаровани, като всички романтици, които са живели с химери и не са се калили в борба с живота. Не е ли това вярно изображение на оная наша интелигенция, която се беше откъснала от живата действителност и когато събитията я изправят фатално пред тая действителност, тя не съумя да я разбере, да се приобщи към нея и при първото сблъскване с нея пада духом и отново попада в онзи „невидим кръг“, който го отделя от „другите“? Не е ли това последица и от онзи високомерен егоизъм, откърмен от толкова години, че красота, големи човешки ценности са достояние само на избрани мечтатели, извън кръга на които е тор от човешка маса?

Но нека бъдем справедливи и по-снизходителни към героите на Константинов. Те не са съвсем мъртви за по-хуманни чувства. Техните страсти не са ги отбили от всякакъв интерес като граж-

гани и интелегентни със съзнание за дълг към обществото. Затова в тяхната сантиментална грама звучат и нотите на граждански пориви. В тях преодолява вълната на сърдечните увлечения; но в тия увлечения те внасят идеализъм и гражданско чувство.

Ние иначе не бихме могли да разберем Константинов, който е написал писма към „близкия“, пропити от любов към братя от народните маси! Любовта на героинята Вира е обусловена от оная възторженост, която ѝ внушил Дечев, когато е отгледала в своята памет като един обществен трибун, като борец за обществени идеали.

Героят Планински от повестта „Любов“ е така хуманен и сърдечен със скромните човешки същества, с войниците и най-долния ранг прислужници. „Дълбоко и силно чувство на общност, на една плът и кръв го изпълваше при тия 53 момчета, яки, лъхащи на пот и чесън, които тежко спяха след уморителния ден. Той знаеше имената – и трите имена – на всеки от тях, селото, занаятето, семейството. Те пък знаеха него – „нашия подпоручик“. Година почти бяха заедно вече, заедно ще тръгнат един ден, заедно може би ще мрат. И във възбуждената му душа се разливаше спокойствие и нежност и една тиха жалост към тях и към себе си.“

У тоя герой чувствата към „момчетата“ са само сантиментализъм. Но и това е вече един напредък. Планински е от героите на оная генерация, която не искаше да се наведе до улицата, до тълпите и се опитваше от своите фантазии, за което го наричаха „романтик“. Характеристиката, която му бяха дали, не би трябвало да се ограничи само в литературен смисъл – той си остана романтик и в живота: чувствителен, с гордо съзна-

ние на превъзходство над другите, чужд на човека от делничния живот, книжен и накрая съвсем безпомощен пред действителността. Изразът „книжен“ е на самия автор! Планински като да е виждал красотата само във въздуха, в общение с отвлечени формули, а не в общение с живия човек и с дадена действителност. И когато го повикват да даде жертва от себе си за тая действителност, той вижда, че еднакво с него на такава жертва са обречени и ония, към които никога не е поглеждал и те му стават близки, симпатични и поразяват като герои. Това не е още пълно преобразование на Планински, а само временна афектация. Той така дълго време е живял със своя тесен егоизъм, че временните спътници в живота скоро биват забравени. Катастрофата на построеното участие върху личния егоизъм не го повръща към тия временни спътници, а окончателно го погубва. Колкото и да е непълна и повърхностна тая характеристика на Планински, авторът все пак ни е дал един интересен опит да изобрази душата на новата ни интелигенция и да я обобщи в няколко линии. С тоя опит Константинов наистина внася нещо ново в нашата белетристика и пробива път за нейното правилно развитие.

Опит да се повърне писателят към бита е правен от някои. Старите форми на нашия живот, познатите герои на тоя живот с установената си психика и външни отношения по-лесно могат да се дадат от писателя. Но как ще хванеш на своя обектив една несигурна и променлива, неформена среда, каквато е новата генерация от нашата интелигенция! А тя подканя художникът да уясни и за себе си, да ѝ даде форма, да ѝ открие съдържанието. Нашият обществен живот си има

своя история, свое развитие. Интелигенцията е изразителката на това развитие. Писателят не може да я отмине, без да остави след себе си голяма празнина.

Константинов подхваща сюжетите от битието на интелигенцията ни. Много едностранчиво. Един малък кът от това битие. Но то е, може би, начало. Защото трябва начало. Да откриеш един забравен свят. Да подириш неговата оригиналност и уловимост.

Това се опита да направи Константинов. И без преувеличение бихме могли да кажем, че той се повръща към една забравена традиция – да се надиква в душата на ония, които носят по-високото съзнание на общественото движение и по-високата култура.

И ако Константинов не е изнесъл голяма победа, това се крие в неговата още неустановена техника като белетрист и в художествените му грешки.

Той е премного влюбен във фразата. Неговият кичест и многословен стил е признак на недостатъчна художническа дисциплина и на неустановен белетристичен усет за икономия и самокритика. Вие чувствате как писателят кокетничи със своеобразната игра на думите. Той търси форми и иска да поразии с изненади от редки изрази. Това съвсем не е съществено достойнство за един белетрист. Напротив. Търсената фраза е белег за безсилие на писателя да се вдълбочава, да ни разкрива героите и живота в тяхната многосложност и характерност.

Наистина, с тия външни ефекти Константинов сполучва да даде една декоративна детайлност на събитията. Но нейното оправдание би се

намерило, ако беше тясно свързана с развитието на сюжета. Подобно нещо не виждаме в тая грижлива стилизация на външните подробности, които си остават една външна форма. Дори пречи на единството в развитието, като отвлеча вниманието ни от главните положения в сюжета.

С тия технически средства Константинов като да иска да покрие недостатъчното психологическо съдържание на героите. Колкото повече въображението на писателя се увлича от външните ефекти, толкова по-бедно се изнася съдържанието на героите.

В „Любов“ героят Планински ни е даден като представител на науката, а неговите реакции на живота и на средата се ограничават само с чисто полови импулси. Константинов толкова се е увлякъл от външни ефекти, че е засилил всичко, което може да даде ключа към едно чувствено съществуване, а не и към една личност, посветила се на големи духовни домогвания. Тая едностранчивост е толкова по-непонятна, че в героя са дадени заложби на интересни етични постижения. В това отношение Константинов изненадва с отделни прозрения, които имат голяма художествена ценност. За жалост той не използва щастливите моменти и пак се захласва във външно декоративно и в лирическия патос. Като отбелязваме тия елементи на белетристиката му, ние не отричаме художествената им красота сама по себе си. Тя обаче, в една белетристична работа, дето се открояват живите души на дадено време, не са толкова необходими и отвлечат вниманието от най-жизненото. Ако да не беше тая страст на Константинов към декоративната образност, той би се отдал на своите герои с по-голяма вдъл-

боченост, би ги изучавал по-разностранно и би ги спасил от неестествени положения. Романтикът Планински с основните линии на характера си не би бил така ограничен, не би изпаднал в краен полов егоизъм, когато около него се вие сянката на ужаса и смъртта. Той би се издигнал над своята егоистична романтичност и би се проникнал от по-голяма човечност, не от оная човечност на временната афектация, която заблуждава и прилича на театралност, а на дълбокото просмукване на човека от цялото същество на друг човек. Понечко грижа към вдълбочаване на Планински би гало възможност на Константинов да се добере до значителни обобщения и да представи своя герой като една нова категория от нашата интелигенция след войната, познала всичките ужаси на моралните кризи, всичката безпътница на едни, апатията на други и отчаянието на трети.

Константинов, може би, се е ласкал да ни даде един Вертер на новото време, в наши условия. Но ако Вертер наистина е въплъщавал духа на немската младеж на своето време, Планински е бедно същество, което вижда света през мрежата на своите афектации и на половите възбуждения.

Такъв ни го предава Константинов, а би могъл да го развие в един по-широк образ, защото има отделни моменти в неговата повест, които показват щастливи прониквания, хубава фантазия и значителни чувства.

Усвоил веднъж формата на прозаичната поема, той бавно се привиква към техниката на белетристиката. Както в разказите му, така и в повестта се чувства несигурност в разпределение на материалите и в тяхното подчертаване по значение. Особено обича той да се спира върху „по-

етични“ подробности и да си служи с ония средства на речта, които някога правеха впечатление със своята свежест, но които сега вече избиват на непотребна риторика.

Чувството на декоративност, разточителството на речта за създаване на ефекта на външна картинност, за да порази въображението и зарази чувствата, отдалечава автор от естествения психологичен анализ, от постепенното разкритие на характерите и се погва на положения, които са пак само поетическа афектация, но не и вдълбочаване. Тая художествена недисциплинираност на Константинов го е заблудила дотам, щото да не умее да даде естествен край на своите белетристични работи.

Да не бъдем разбрани криво. Ние правим този строг анализ на белетриста не от неуважение към делото му. Напротив. Ние смятаме, че сборникът „Любов“ е един принос в нашата съвременна белетристика. Вихме дори казали, че тя е началото на една сочна страница в белетристиката ни от наше време. Тя е сочна по сюжет, по стил, по психологични търсения. Тя набарва болни места и буди тревожни мисли. Защото ни слага в центъра на мислещия и чувстващите в нашата страна. Разбира се, не е думата за ония безразлично мислещи, а за ония, ритъмът и тонът на мисълта на които са почерпани от нашата непосредна действителност и които чувстваме, че са частица от нас самите.

НИКОЛА АТАНАСОВ

КОНФЛИКТЪТ КАТО ОТЧУЖДЕНИЕ

570

КОНСТАНТИН КОНСТАНТИНОВ

Константин Константинов е един от най-интересните и най-загадъчните български писатели, който трудно се поддава на общи квалификации и не се вмести в обичайните тематично-сюжетни характеристики. Започнал литературната си дейност заедно с Николай Лилиев, Димчо Дебелянов, Димитър Подвързачов, Георги Райчев, той живя по-дълго от тях и разви неподозирани страни на своя очевидно много богат талант на разказвач и есеист. И ако бъде четен внимателно, няма как да не бъде причислен към големите български писатели-реалисти. Трябва да се признае, че той още не е изтълкуван и оценен в цялото му значение на майстор на словото и изразител на социални идеи, дарил ни с великолепни характери на обикновени хора; хора от социалните низини, притежаващи много добродетели, но и доста пороци. Те търсят мястото си, мъчат се да преодолеят пречките пред себе си, но все не успяват. Защото им пречат обстоятелствата, системата, устройството на живота. И понеже са добри и умни, или вече са придобили опит, те разбират какво става около тях и дори какво ги очаква. Вместо да мечтаят и да се радват на хубостите на природата, на нейните дарове, на слънцето и гървемата и цветята, водят жалко съществуване, унижават се и се примиряват. Защото им е тежко и не знаят как да се избавят от съдбата си на „оскърбени и унижени“.

Светът, който К. Константинов изобразява, е суров го безсърдечие. Тази моя констатация вероятно ще изглежда пресиленна и дори невярна, защото писателят все пак предпочита по-пастелните тонове, когато рисува и изобразява, и по-меките решения на конфликтите. Героите му са кротки и незлобливи – повече наивни мечтатели, отколкото борци и съпротивляващи се срещу натиска, който ги застрашава безпощадно. Ала колкото и тихо и кротко да протича действието в света на К. Константинов, колкото и мълчаливи да са хората в него; колкото и благородни да са по душа, животът ги е лишил от съпротивителни сили и енергия и затова могат само да недоумяват как са попаднали в неговия капан. И да не виждат никакво избавление от него. Съдбата им вещае безпътица, незабележимо присъствие и отчайваща сивота и „нищонеправене“. Те не се осъзнават като експлоатирувани и социално онеправдани; те са просто пренебрегвани, мачкани от живота, разтворени анонимно в множеството. По тази причина нямат още нужда от идеология, която да им бъде оръжие срещу системата. Несправедливостта спрямо тях не е дори толкова в бедността – макар че тя ги съсипе и от нея също няма как да се избавят, нито кой да ги измъкне. Паяжината, която ги е оплела, е невидима, но един безпощаден паяк изсмуква живителните им сокове и бавно-бавно ги умъртвява. Никой преди Константин Константинов не е изобразявал такова общество; ничии други герои не са толкова объркани и незнаещи какво да направят, за да тръгнат по друг път. Те и не предполагат дали изобщо има път; а ако предполагат, не могат да го намерят – дори да го съзират някъде пред себе си. Голямата им беда е, че не намират път

571

ДЕН ПО ДЕН

между себе си и към себе си. Тъгите, мъките, нещастията идват неочаквано, изневиделица и почти винаги без причина – просто ей така. Единствено нечие погребение може за кратко да събере близки и познати, да ги разчувства и умили, но то ще бъде за един миг и после денят ще потече отново еднообразно, скучно и сиво.

В този свят няма грубости и насилия. В него дори не се извършват престъпления.

Животът в такива обстоятелства наистина е суров и често дори непоносим. Единствената съпротива на населяващите го е отчуждението. Това е техният начин да се предпазват от опасностите и изненадите на действителността. Отчуждението е защитната реакция на слабия, смирения, безволевия, сломения от живота човек. То е последното му убежище. После само смъртта може да им помогне.

Хората живеят разединени; те са се отдалечили един от друг, но не са се обградили, не са прекъснали всички връзки помежду си. Общуването им обаче е като някакво хаотично движение: то ту се завихря, ту се забави и стане едва забележимо; ту премине в покой и всичко застине в очакване. Някой друг направлява, ускорява или забавя. Само чудото предотвратява сблъсъка и възпира хората да не се хванат за гушите. Такова разделение на хората в обществото българската литература не познава преди К. Константинов. Разделението не е съловно-имуществено или идейно-политическо, а се е получило заради изчерпаните вътрешни сили на обществото, дошло до последната степен преди окончателния си разпад. Това е критичният момент, след който вероятно ще започне нещо друго, ала този миг, за щастие или не, е още далеч.

Ето защо аз намирам, че Константин Константинов е социален писател. Не са прави критиците и изследователите на литературната ни история, когато твърдят, че той е по-скоро романтик-импресионист; че предпочитал нравствената пред социалната проблематика; че наблюдава повече психологическите движения на личността, отколкото социалния ѝ статус и проблемите на социалния живот. К. Константинов изразява състоянието и идеите на индивидуалистичното общество, установило се на мястото на Йовковия хармоничен мир.

Много важен за разбиране характера и духа на Константин-Константиновия свят е романът „Кръв“. Но е необходимо да се подчертае, че романът предлага малко по-друго проявление на обществото, за което стана дума. Тук вече има остро действие, силни сблъсъци, политически противопоставяния и спорове, трагични конфликти. Това са обаче външни белези, които дори правят романа необичаен и чужд за писател като К. Константинов. Но не това е най-важното. По същество романът сублимира идеите на обществото, чийто изразител е писателят. Вярно е, че творбата е доста резоньорска и представя героите си преднамерено, изкуствено и на места дори фалшиво, но съсредоточава в себе си важна проблематика. Дори и в една група от съидейници и активни участници в революцията не може да се постигне съзвучие и единство. Самата революция е средство за разрешаване на социални и политически конфликти, но нейната воля *погличнява* участниците, а не ги обединява в хармонично единство. Тя е насилие срещу насилието; удар срещу удара; отмъщение, а не установяване на справедливост. Революционерите в романа „Кръв“ са съ-

щите онези, които в романа на Йордан Йовков „Чифликът край границата“ убиха поручик Балчев и затриха стария чифлик. Сега те отново, но в други обстоятелства, се опитват да променят държавата, обществото, отделните личности. Да ги променят насила и да им наложат свой ред и свой, съобразен с идеологията им, начин на съществуване. Противоречията вътре между героите на романа са твърде остри, неразрешими дори. Уж имат еднакви мечти и общи идеи, а пътищата им не могат да се слепят в един-единствен път. Единението е възможно само като задължение – не доброволно и със запазване на различията. Тази теза, която писателят прокарва в творбата си почти пропагандно, въпреки всичко не е натрапена от неговата идеология. Защото е в духа и същината на времето.

Ако заплахите срещу стабилния хармоничен колективистичен Йовков свият идваха преди всичко отвън, остатъците от хармония и единство в света на К. Константинов се рушат отвътре. И то не от лоши хора, от егоисти и облагани от зли страсти, а от личности, които постоянно търсят и не могат да удовлетворят нагона към промяната и движението. В разказа „Есенно слънце“ този нов за българското общество проблем е разработен художествено убедително. Какво кара Лазар да работи в чифлика? И кое го тласка към нещо друго, което е чуждо на живота в чифлика? Той сам не знае. Той обича и едното, и другото. Но това е невъзможно да се осъществи в един човек. Така нито страстта към промяна може да бъде задоволена, нито желанието да се постигне спокойствие и разбирателство със себе си е изпълнимо. Какво остава тогава? Остава това, което е в разказа: една неопределеност и неизвестност.

Творчеството на К. Константинов показва колко сложни и многообразни са процесите в българската литература и как различни са начините, по които се организира едно индивидуалистично общество. Очевидно е, че времето след войните е наситено с далеч по-сложни процеси отколкото това беше в поствазовото общество. Очевидно е също, че сега вече повече субекти влияят върху хода на историята, а явленията са с по-богата политическа, идеологическа и естетическа биография. Повече са и съловията, а това означава, че в обществото битуват и повече идеи. Литературата някак се „парцелира“, обособява се социално и се изяснява като общонационална. Епохата на един-единствен монолитен литературен процес е отминала. Сега литературният процес е многоструен, противоречив и в някаква степен и разнопосочен. Изкуството, и литературата в частност, се политизира; в някои моменти дори стига до крайност и обявява, че служи на политически цели – като пропагандатор или просто като отдушник на недоволство и двигател на съпротива. Писатели като К. Константинов не могат да останат извън подобна тенденция. А и как да бъдат извън нея, когато тя се проявява закономерно и е следствие от развоя на обществото.

Проблемът за отчуждението като резултат от социалния конфликт се появява най-напред у К. Константинов. Българската литература от 30-те години насетне все повече ще го показва и изразява, защото е станал изконна същност на обществото. Това показва, че то е преминало в качествено ново състояние. Тепърва предстои да се видят неговите резултати върху личностите. А значи и в литературата...

ПАНКО АНЧЕВ

СЪДЪРЖАНИЕ

РАЗКАЗИ

- Трета класа / 7
 През стената / 15
 На широкия път / 26
 Седем часът заранта / 42
 Във влака / 62
 Есенно слънце / 66
 Произшествие / 96
 Завещание / 109
 Под сливите / 121
 По реката / 131
 Неврастения / 142
 Ден по ден / 152
 Пепел / 165
 Момчета / 181
 Хотел „Ниагара“ / 196
 Една нощ / 202
 Марсилия / 216

ПЪТЕПИСИ

- Дряновски манастир / 225

- Оборище / 230
 Мелник / 234
 Банско / 239
 Рилски манастир / 245
 Родопи / 252
 Лазурният бряг / 258
 Две раси / 267
Париж
 На върха / 272
 Белите / 276
 Оазис / 282
 Празникът / 287

ЕСЕТА

- Двамата братя / 293
 Миниатюрите на Манасиевата
 летопис / 297
 Паусий / 301
 Добри Чинтулов / 304
 Левски / 308
 Априлското въстание / 314
 Тодор Каблешков / 323
 Христо Ботев / 328
 Захарий Стоянов / 334
 Иван Арабаджиев / 339
 Иван Вазов / 344
 Тодор Г. Влайков / 350

- Кирил Христов / 359
 Димитър Бояджиев / 371
 Димчо Дебелянов / 376
 Николай Лилюев / 381
 Н. В. Ракутин / 387
 Никола Йонков Вапцаров / 392
 Сладкарницата / 396
 Лев Толстой / 466
 А. П. Чехов / 471
 Иван Бунин / 480
 Реквием / 492
 Едуард Багрицки / 501
 Улица „А. Н. Толстой“ № 21 / 505
 Среци / 513
 Антоан дьо Сент Екзюпери / 525

ДУМИ ЗА КОНСТАНТИН КОНСТАНТИНОВ

- Редове от биографията / 543
 Константин Константинов –
Покаяният интелегент
 – Никола Атанасов / 545
 Конфликтът като отчуждение
 – Панко Анчев / 570

Константин Константинов ДЕН ПО ДЕН

Съставителство
 ПАНКО АНЧЕВ
 Редактор
 ИВАН ГРАНИТСКИ
 Графичен дизайн и корица
 ПЕТЪР ДОБРЕВ
 Коректор
 ЕВГЕНИЯ ВЛАДИНОВА

Прегледна подготовка
 ЕКАТЕРИНА РУСКОВА

Формат 84/108/32
 Печатни коли 36,5

Издателство
 „ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ“
www.zstoyanov.com
 e-mail: office@zstoyanov.com

Печат
 „ОБРАЗОВАНИЕ И НАУКА“ ЕАД

ИЗДАТЕЛСТВО „ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ“

Поредица „БЪЛГАРСКА КЛАСИКА“

в 120 тома

2002 – 2005 година

Издателство „Захарий Стоянов“ предлага специална поредица – най-доброто от високата българска класика. Всеки том е придружен от статии, анализиращи от различни гледни точки творчеството на българските класици. Изданието е насочено към ученици и студенти, както и към широката българска общественост.

1. Захарий Стоянов – ЗНАЕШ ЛИ ТИ КОИ СМЕ?
2. Иван Вазов – НЕМИЛИ-НЕДРАГИ
3. Йордан Йовков – СТАРОПЛАНИНСКИ ЛЕГЕНДИ
4. Димчо Дебелянов – ЧЕРНА ПЕСЕН
5. Христо Ботев – ПОЛИТИЧЕСКА ЗИМА
6. Пейо К. Яворов – ПЕСЕН НА ПЕСЕНТА МИ
7. Паисий Хилендарски – СЛАВЯНОБЪЛГАРСКА ИСТОРИЯ
8. Софроний Врачански – ЖИТИЕ И СТРАДАНИЯ ГРЕШНАГО СОФРОНИЯ
9. Иван Вазов – ПОД ИГОТО
10. Любен Каравелов – БЪЛГАРИ ОТ СТАРО ВРЕМЕ
11. Добри Чинтулов – СТАНИ, СТАНИ, ЮНАК БАЛКАНСКИ
12. Алеко Константинов – БАЙ ГАНЬО
13. Васил Левски – НАРОДЕ????
14. Иван Вазов – ЕПОПЕЯ НА ЗАБРАВЕНИТЕ
15. Петко Славейков – ИЗВОРЪТ НА БЕЛОНОГАТА
16. Пенчо Славейков – ЕПИЧЕСКИ ПЕСНИ
17. Константин Величков – ЦАРИГРАДСКИ СОНЕТИ
18. Стоян Михайловски – КНИГА ЗА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД
19. Гео Милев – ЖЕСТОКИЯТ ПРЪСТЕН
20. Елисавета Багряна – ВЕЧНАТА И СВЯТАТА
21. Асен Разцветников – ЖЕРТВЕНИ КЛАДИ
22. Пенчо Славейков – НА ОСТРОВА НА БЛАЖЕНИТЕ
23. Димитър Талев – ЖЕЛЕЗНИЯТ СВЕТИАНИК
24. Христо Фотев – ПЕЙЗАЖ ОТ ДУМИ
25. Любен Дилов – ПЪТЯТ НА ИКАР
26. Любомир Левчев – СТИХОВИДЕНИЯ

27. Кирил Христов – ХЕЙ, ПРОЛЕТ ИДЕ
28. Петко Ю. Тодоров – ИДИЛИИ
29. Стефан Стамболов – СВОБОДА ИЛИ СМЪРТ
30. Емануил Попдимитров – СЪНЯТ НА ЛЮБОВТА
31. Георги Раковски – БЪЛГАРСКИЯ ВЪПРОС
32. Захарий Стоянов – ЗАПИСКИ
ПО БЪЛГАРСКИТЕ ВЪСТАНИЯ – т. I
33. Захарий Стоянов – ЗАПИСКИ
ПО БЪЛГАРСКИТЕ ВЪСТАНИЯ – т. II
34. Братя Миладинови – БЪЛГАРСКИ
НАРОДНИ ПЕСНИ – т. I
35. Братя Миладинови – БЪЛГАРСКИ
НАРОДНИ ПЕСНИ – т. II
36. Райко Жинзифов, Григор Пърличев и Никола Козлев –
ХАЙДУТ СИДЕР И ЧЕРЕН АРАП
37. Неофит Бозвели – МАТИ БОЛГАРИЯ
38. Добри Войников – КРИВОРАЗБРАНАТА ЦИВИЛИЗАЦИЯ
39. Иван Мешев – ТАЛАНТЪТ КАТО ПРОМЕТЕЕВ ДАР
40. Георги Стаматов – МАЛКИЯТ СОДОМ
41. Боян Пенев – ЛИТЕРАТУРА И ИНТЕЛИГЕНЦИЯ
42. Цани Гинчев – ГАНЧО КОСЕРКАТА
43. Пенчо Пенев – ДЪНИ НА ПРОВЕРКА
44. Георги Райчев – ГРЯХ
45. Михалаки Георгиев – МЕРАКЪТ НА ЧИЧО ДЕНЧО
46. Любен Каравелов – СВОБОДА И НЕЗАВИСИМОСТ
47. Васил Друмев – НЕЩАСТНА ФАМИЛИЯ
48. Николай Райнов – МЕЖДУ ПУСТИНЯТА И ЖИВОТА
49. Любен Каравелов – МАМИНО ДЕТЕНЦЕ
50. Петко Р. Славейков – БЪЛГАРСКИ ПРИТЧИ ИЛИ
ПОСЛОВИЦИ И ХАРАКТЕРНИ ДУМИ
51. Светослав Минков – ДАМАТА С РЕНТГЕНОВИТЕ ОЧИ
52. Христо Смирненски – ДА БЪДЕ ДЕН!
53. Константин Петканов – МОРАВА ЗВЕЗДА КЪРВАВА
54. Стоян Загорчинов – ДЕН ПОСЛЕДЕН – ДЕН ГОСПОДЕН
55. Д-р Кръстев – МЛАДИ И СТАРИ
56. Симеон Радев – СТРОИТЕЛИТЕ НА СЪВРЕМЕННА
БЪЛГАРИЯ – I том
57. Симеон Радев – СТРОИТЕЛИТЕ НА СЪВРЕМЕННА
БЪЛГАРИЯ – II том
58. Георги Караславов – СНАХА
59. Петър Дънов – РАЗУМНОТО СЪРЦЕ
60. Емилиан Станев – АНТИХРИСТ

61. Елин Пелин – ВЕТРЕНАТА МЕЛНИЦА
62. Емилиян Станев – КРАДЕЦЪТ НА ПРАСКОВИ
63. Елин Пелин – ПОД МАНАСТИРСКАТА ЛОЗА
64. Димитър Талеv – ИЛИНДЕН
65. Димитър Талеv – ГЛАСОВЕТЕ ВИ ЧУВАМ
66. Дора Гаbe – ПОЧАКАЙ, СЛЪНЦЕ
67. Теодор Влайков – ДЯДОВАТА СЛАВЧОВА УНУКА
68. Ангел Каралийчев – РЪЖ
69. Димитър Талеv – ПРЕСПАНСКИТЕ КАМБАНИ
70. Иван Шишманов – ОТ ПАИСИЙ ДО РАКОВСКИ
71. Пейо К. Яворов – В ПОЛИТЕ НА ВИТОША
72. Никола Вапцаров – ПЕСЕН ЗА ЧОВЕКА
73. Теодор Траянов – БЪЛГАРСКИ БАЛАДИ
74. Николай Ацлев – ПТИЦИ В НОЩТА
75. Спиридон Казанджиев – ПРЕД ИЗВОРА НА ЖИВОТА
76. Йордан Йовков – АЛБЕНА
77. Йордан Йовков – ПЕСЕНТА НА КОЛЕЛЕТАТА
78. Пенчо Славейков – КЪРВАВА ПЕСЕН
79. Ламар – ЖЕЛЕЗНИ ИКОНИ
80. Димитър Димов – ТЮТЮН – I том
81. Димитър Димов – ТЮТЮН – II том
82. Александър Вутимски – СКИТНИКЪТ И ВРАНИТЕ
83. Рачо Стоянов – МАЙСТОРИ
84. Георги Курков – ПОЛИТИЧЕСКА ЗООЛОГИЯ
85. Илия Волен – ЧЕРНИ УГАРИ
86. Веселин Ханчев – ЖИВ СЪМ
87. Иван Пейчев – ЕСЕН НА БРЕГА
88. Антон Дончев – ВРЕМЕ РАЗДЕЛНО
89. Ивайло Петров – ХАЙКА ЗА ВЪЛЦИ
90. Антон Страшимиров – ХОРО
91. Христо Радевски – ПУЛС
92. Константин Константинов – ДЕН ПО ДЕН

ПРЕДСТОЯЩИ ЗАГЛАВИЯ:

93. Никола Фурнаджиев – ПРОЛЕТЕН ВЯТЪР
94. Александър Геров – ХОРА И ЗВЕЗДИ
95. Асен Златаров – СЛЪНЦЕТО И ЖИВОТЪТ
96. Иван Радославов – ИДЕИ И КРИТИКА
97. Добри Немиров – ВЕДНИЯТ ЛУКА

98. Николай Марангозов – НА ПОВРАТКИ В СЕЛО
99. Ст. А. Костов – ГОЛЕМАНОВ
100. Чудомир – НАШЕНЦИ
101. Васил Пунев – ДНЕСНАТА БЪЛГАРСКА ЛИРИКА
102. Владимир Василев – ПАНТЕИСТИ И МАНИАЦИ
103. Александър Балабанов – МЯСТОТО НА БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА
104. Михаил Арнаудов – БЪЛГАРСКИ ОБРАЗИ
105. Йордан Иванов – БОГОМИЛСКИ КНИГИ И ЛЕГЕНДИ
106. Иван Хаджийски – БИТ И ДУШЕВНОСТ НА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД
107. Иван Хаджийски – ОПТИМИСТИЧНА ТЕОРИЯ ЗА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД
108. Сирак Скитник – СТАРО И НОВО ИЗКУСТВО
109. Богомил Райнов – ЛЮБОВЕН КАЛЕНДАР
110. Валери Петров – СВОГУВАНЕ С МОРЕТО
111. Николай Хайтов – ДИВИ РАЗКАЗИ
112. Генчо Стоев – ЦЕНАТА НА ЗЛАТОТО
113. Андрей Германов – ОЦЕЛЕНИЙТ ПРИ ТЕРМОПИЛИТЕ
114. Петър Динев – ВЪЗРОЖДЕНСКИ СТРАНИЦИ
115. Атанас Далчев – ПРОЗОРЕЦ
116. Петър Мутафчиев – ДУХЪТ НА ОТРИЦАНИЕТО В БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЯ
117. Васил Златарски – ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА ПРЕЗ СРЕДНИТЕ ВЕКОВЕ
118. Димитър Благовев – НАШИТЕ АПОСТОЛИ
119. Христо Вакарелски – БЪЛГАРСКИ НАРОДНИ ОБИЧАИ
120. Георги Джагаров – В МИНУТИ НА МЪЛЧАНИЕ

ЗА ЗАЯВКИ И АБОНАМЕНТ –
адрес на издателство „Захарий Стоянов“
София 1124, ул. „Николай Ракитин“ № 2
тел. 943-42-16; 943-32-64

Поредица
БЪЛГАРСКА
КЛАСИКА

ISBN 954-739-719-2

9 789547 397194

Класическите произведения на българската литература са слънчевите стълбове, крепящи националното ни самосъзнание. Те са кристалните мостове на възторга, по които Отечеството ще премине през огън и страдание и ще пребъде в третото хилядолетие. Издателство „Захарий Стоянов“ предлага специална поредица – най-доброто от високата българска класика. Всеки том е придружен от статии, анализиращи от различни гледни точки творчеството на българските класици. Изданието е насочено към ученици и студенти, както и към широката българска общественост.

ИЗДАТЕЛСТВО „ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ“